

ŞƏMİSTAN NƏZİRLİ

**QORİDƏN
GƏLƏN
QATAR**

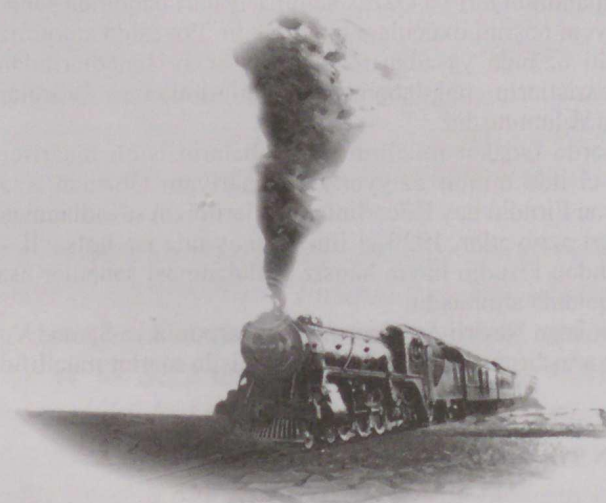

84(5Axe)-4
N62

Şəmistan Nəzirli

QORİDƏN GƏLƏN QATAR

Sənədli povest

"Şərq-Qərb"
Bakı-2011

F. Köçərli adına
Azərbaycan Dövlət Uşaq
KITABXANASI
INV. № 62846

Rəyçi: **Mahmud Mahmudov**
filologiya elmlər namizədi,
BDU-nun dosenti

Şəmistan Nəzirli. Qoridən gələn qatar.
Bakı. "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2011, 492 səh.

Yazıçı-publisist Şəmistan Nəzirli hələ tələbəlik illərindən maraqlandığı Qori və Qazax seminariyaları haqqında sənədli povestinin yeni nəşrini oxuculara təqdim edir. Povestdə xalqımızın maarif tarixini özündə yaşadan toz basmış arxiv sənədlərindən, keçmiş seminaristlərin nağılabənzər söhbətlərindən və xatirələrindən də istifadə olunmuşdur.

Əsərdə fədakar müəllim və tələbələrin işıqlı maarifçi arzuları, 1918-ci ildə minbir əziyyətlə seminariyanı Qoridən Azərbaycana köçürən Firudin bəy Köçərlinin gənclərimizin savadlanması yolunda çəkdiyi əziyyətlər, 1920-ci ilin iyun ayında isə bolşevik-daşnaklar tərəfindən Firudin bəyin haqsız güllələnməsi sənədlər əsasında ilk dəfə qələmə alınmışdır.

Şəmistan Nəzirli Azərbaycan hərbi tarixinin və Səməd Vurğun ömrünün araşdırıcısıdır. Hər iki sahədə silsilə əsərlər müəllifidir.

ISBN 978-9952-34-606-0

© Şəmistan Nəzirli, 2011
© "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2011

www.eastwest.az

İFTİXAR DUYĞUSU

HÖRMƏTLİ VƏTƏN OĞLU ŞƏMİSTAN NƏZİRLİ!

Sizin tədqiqatlarınızı maraq və minnətdarlıq hissi ilə müntəzəm izləyirəm.

Mən bütün varlığı ilə xalqa bağlı, onun kədəri, sevinci ilə yaşayan insanları demirəm, ürəyinin yalnız bircə teli xalqa bağlı olub, xalq məfhumunu dərk etməyə qadir ola bilən hər kəs bu tədqiqatlar üçün Sizə minnətdar olmalı, bu müqəddəs, çətin işdə Sizə imkanı həddində kömək əlini uzatmalıdır. Əsrimizin əvvəlində və ötən əsrdə yaşamış hərbi sərkərdələrimiz haqqındakı tədqiqatınız nə qədər qiymətlidir.

Bu parçalanmış, fəlakətlər görmüş xalqın nə qədər şücaətli, mütəfəkkir sərkərdələri olub. Onların şəkillərindən uzun müddət gözümü çəkmə bilmədim. Həm iftixar duyğusu yaşadım, həm də bu milli qəhrəmanların taleyinə ağladım.

Firidun bəy Köçərli və general oğullarımız haqqındakı tədqiqatlarınız məni Sizin ünvanınıza kiçik bir şeir yazmağa sövq etdi.

Azərbaycan ədəbiyyat tarixini nəsillərə xatirə qoymuş iki mötəbər şəxsiyyətin – Firidun bəy Köçərlinin və Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbovun kitablarını açarkən, onların ruhuna rəhmət oxuyur və Sizə uzun ömür, əbədi xalq hörməti arzulayıram. Qələm sahibləri ürəkləri ilə yaşayırlar. Onların ən böyük dövləti xalq hörmətidir.

Nə Firidun bəy Köçərli, nə Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbov, nə də görkəmli sərkərdələrimiz Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, İbrahim ağa Vəkilov, Həbib bəy Səlimov və Yedigərov qardaşları haqqında biz öz borcumuzu hələ verməmişik. Nə

onların təntənəli yubileylərini keçirmiş, nə də onların həyatını, milli duyğularını tədqiq edərək, haqqında nəsilərə dərin məlumat vermişik. Yəqin ki, bu şərəfli vəzifə də Siz tədqiqatçıların, xalqımızın ziyahlarının və dövlətimizin üzərinə düşür.

Əziz oğlumuz, qardaşımız, yorulmaz tədqiqatçı Şəmistan Nəzirli!

Siz əsl vətənpərvər, özünü xalq işinə təmənnəsiz həsr etmiş ziyalısınız. Siz mədəniyyət və hər b tariximizin səhifələrində yeni çıraqlar yandırır, işıqlı nə varsa, onları xalqa qaytarmağa, yaşatmağa çalışırsınız, onları yaşadırsınız.

Əziz Şəmistan müəllim! Sizi bu əvəzsiz xidmətiniz yaşadacaqdır. Sizə yeni yaradıcılıq müvəffəqiyyətləri, uğurlu yollar!

Televiziyaadakı çıxışınızdan sonra Sizə və Firidun bəyə ithaf etdiyim şeirləri Sizə göndərirəm.

**Dərin hörmət, minnətdarlıq hissilə
xalq şairi Mirvarid Dilbazi
8 iyun 1985-ci il**

ŞƏMİSTAN!

Böyük Vurğun demiş,
Şəmistan sən də
Müsəlləh əsgərsən bizim Vətəndə.
Qələmdir sən də topun, tüfəngin,
Həqiqət uğrunda qurtarmır «Cəng»in.
Aşikar edirsən nə varsa pünhan,
Qələmlə müsəlləh əsgər Şəmistan.
İmzalar içində imzamızı sən –
Bu kəşflərlə təsdiq edirsən.

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİYƏ

Başına tuşlanan düşmən xəncəri,
Xalqının qəlbinə tuşlandı sənin.
Bu müdhiş ölümün acı xəbəri
Sağalmaz dərdidir bizim Vətənin.

Sinəmiz ocaqdır, sönmür məşəli,
Yandıqca gur yanıb, yandırır bizi...
O xəncər vuranın qurusun əli,
İllərlə göynətdi ürəyimizi...

O müqəddəs qanın tökülən yerdə,
Ruhlar da hər zaman səcdəyə gəlir.
Dözməyib şair də bunca kədərə,
Gündə neçə dəfə dirilir ölür.

P.S. Xalq şairi Mirvarid xanım Dilbazi Şəmistan Nəzirlinin «Qoridən gələn qatar» sənədli povestini oxuduqdan sonra müəllifə məktub və şeirləri yazıb göndərmişdir. Əsər Firidun bəy Köçərlinin 1920-ci ilin iyun ayında Gəncədə daşnak-bolşevik əsgərləri tərəfindən faciəli surətdə qətlə yetirilməsinə həsr olunmuşdur.

MÜƏLLİFDƏN

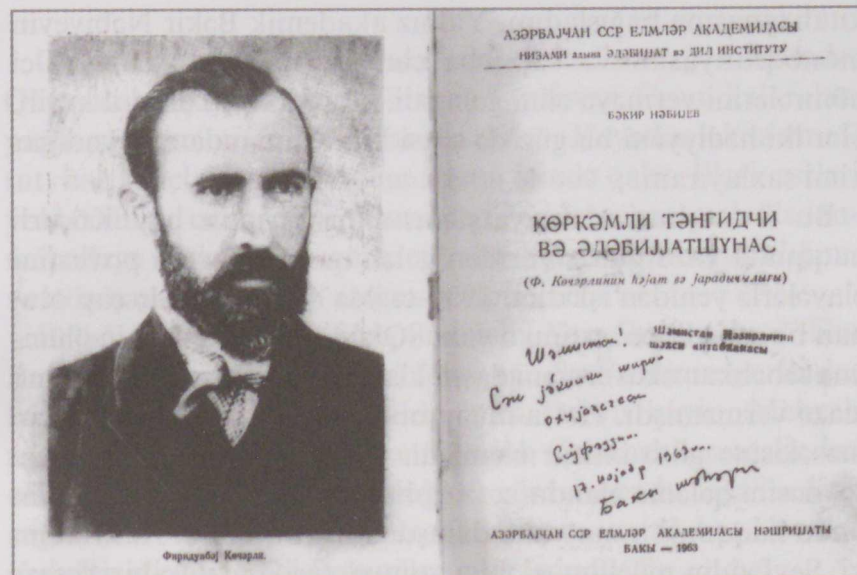
Bir adama mütaləni öyrətmək nəzir vermək qədər savabdır

Məhəmməd Peyğəmbər (570-632),

İslamın banisi və siyasi xadim

1962 – 1965-ci illərdə Qazaxıstanda hərbi xidmətdə olanda hissəmizdə yeganə azərbaycanlı mən idim. Həmsöhbətim olmadığına görə bütün boş vaxtlarımı vətəndən apardığım azsaylı kitab və jurnalların mütaləsində keçirirdim. Evə yazdığım məktublarda «mənə yeni kitab, jurnal göndərin»dən başqa xahişim olmurdu. Günlərin birində evdən gələn bağlamanı sevinə-sevinə açdım. Onu mənə sevimli alim qohumum Seyfəddin Nəzirov göndərmişdi. Bağlamadan bir neçə kitab çıxdı. Onlardan yalnız birinə – Bəkir Nəbiyevin «Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas» (Firidun bəy Köçərlinin həyat və yaradıcılığı) kitabına *Seyfəddin müəllim belə bir avtoqraf yazmışdı: «Şəmistan! Sən yaqın ki, bu kitabı çox şirin oxuyacaqsan. Seyfəddin, 17 noyabr 1963-cü il, Bakı şəhəri».*

Mən o kitabı nəinki şirin, həm də maraqla dönə-dönə oxudum. Heç əlimdən yerə qoymağa ürəyim gəlmirdi. Kitabın qəhrəmanı Firidun bəy Köçərliyə əzizim kimi sevdim. Onun vaxtsız ölümünə, acı taleyinə yanıb-yaxılırdım. Hələ əsgəri xidmətə getməmişdən bir-iki il əvvəl Seyfəddin müəllim onun 1920-ci ildə nahaqdan güllələnməsi və Nəriman Nərimanovun teleqramı barədə az da olsa danışmışdı. Onun elmi tədqiqatı neft sahəsi olsa da, ədəbiyyatı, tarixi, ümumiyyətlə humanitar elmləri də mükəmməl bilirdi. Xüsusilə N.Nərimanovun, C.Məmmədquluzadənin və Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığı barədə geniş məlumatla malik idi. Elə bu maraqlı, geniş dünyagörüşünə və güclü milli vətənpərvərlik təəssübkeşliyinə görə məşhur

akademik Azad Mirzəcanzadə onun elmi rəhbəri olmuşdu. Onlar son nəfəslərinə qədər də elmi rəhbər və aspirant kimi yox, sadıq bir dost kimi Azərbaycan neft elminə əvəzsiz töhfələr verdilər. Hətta o da yadımdadır ki, akademik Azad Mirzəcanzadə və professor Seyid Rza bir yay kəndimiz Yuxarı Körpülüyə Seyfəddin müəllimlə birgə gəlmişdilər. 1958 – 1965-ci illərdə Seyfəddin müəllim Dəvəçi qazma idarəsində baş mühəndis işləyəndə, Azad müəllim dönə-dönə qonağımız olmuşdu.

Hərbi xidmətimin axırını ilində – 1965-ci ildə o vaxt «Azərbaycan» jurnalının baş redaktoru Qılman İlkinin 3 il mənə təmənnəsiz göndərdiyi jurnalın 1-ci və 2-ci nömrələrini də aldım. Hər iki nömrədə mərhum yazığımız Hacıağa Cümşüdlünün «Badisəba» sənədləli povestini oxuyanda sevincimin həddi-hüdudu olmadı. Povest Firidun bəyin və Badisəba xanımın Qori və Qazax seminariyasındakı fəaliyyətinə həsr olunmuşdu. Bu üç ildə qohumum Seyfəddin Nəzirovdan və sevimli yazığımız Qılman İlkindən aldığım kitab və jurnalların hamısını tərxis olunanda hərbi hissəmizin

kitabxanasına bağışladım. Yalnız akademik Bəkir Nəbiyevin monoqrafiyasını və «Azərbaycan» jurnalının 1-ci və 2-ci nömrələrini verməyə əlim gəlmədi. Aradan qırx dörd il keçib. Hər iki hədiyyəni bu gün də şəxsi kitabxanamda əziz yadigar kimi saxlayıram.

Bu il məşhur ədəbiyyatşünas-alim Firidun bəy Köçərli haqqında yazdığım «Qoridən gələn qatar» sənədli povestini əlavələrlə yenidən işlədim. 1990-cı ildə «Azərnəşr»də çap olunan bu sənədli povestimi o vaxt «Qlavlit» Firidun bəyin ölümünə səbəbkar olan erməni daşnakları ilə bağlı hissələrin çapına icazə verməmişdi. Hətta müəyyən fəsilləri də nəşriyyat həcm məsələsinə görə ixtisar eləmişdi. Firidun bəyin öldürülməsi səhnəsini qələmə alanda, əziz qohumum Seyfəddin müəllimin onun haqqında yana-yana danışdığını xatırladım. Xatırladım ki, Seyfəddin müəllim ədəbiyyatımızı, tariximizi və tarixi şəxsiyyətlərimizi necə alovlu bir məhəbbətlə sevirdi.

İstər-istəməz onun 44 il əvvəl akademik Bəkir Nəbiyevin kitabına yazdığı avtoqrafı oxuyub kövrəldim.

Mən Seyfəddin müəllimin ailəsində böyümüşəm. Onun tərbiyəsindən və elmindən qidalanıb ədəbi aləmdə az-çox tanınmışam. Yüzlərlə məqalənin, otuza yaxın kitabın müəllifi olmuşam. O pak və elm fədaisi olan insanı unutmağa haqqım yoxdu. *Ona görə də bu əsərimi vaxtilə məni ədəbi aləmə həvəsləndirən, pak və saf elm xadimi mərhum qohumum Seyfəddin Molla Əsgər oğlu Nəzirovun əziz xatirəsinə ithaf edirəm.*

27 sentyabr 2009-cu il

Qədim Salahlı qəryəsində, dəli Kürün sağ sahilində, Qarayazı meşəsi ilə üzbəüz bir yurd yeri var. Onun kalafaları yazbaşı daşan çayın gur suları ilə dolur. Həyətlərdəki armud, tut, nar ağacları yarıya qədər suyun içində qalır. İlləri, əsrləri yola salmış ocaq daşı, dam yeri, evdən-evə, məhəllədən-məhəlləyə gedən ot basmış cığırılar burda insan yaşadığını, vaxtilə həyat olduğunu açıqca göstərir.

Bələdçilərım – Həsənpaşa Şıxlinski, Sarı Omaroğlu, çoban Bayram nişan verirlər: “Bu, Paşa ağa Şıxlinskinin yurdudu, bu, İsfəndiyar bəyin ev yeridi, bura Dərviş bəyin, Mehralı ağanın, Gövhər ağanın biçənəyi olub (Şıxlinskilər nəslindən olan qadındı, kişi qeyrətli olduğuna görə el-obada “ağa” – deyə çağırıblar – Ş.N.), bu, Kərim ağanın dam yeridi, bu, Həvillər məhəlləsidi, bu, Nəbi Poluoğlunun yurdudu...”.

Hanı bu obanın evləri, adamları, hanı şən oğul-uşaq hayküyü, hanı dilboz atların o tay-bu tay Qarayazını titrədən nərkışnərtisi? Kükrəyən dəli Kürmü coşub aparıb onları, yerəmi batıb, göyəmi çıxıb bu kəndin övladları? Nə ağır dərd imiş insansız kəndi gəzib - dolaşmaq. Kimi yetirib, kimi ötürüb qədim Qazaxlı kəndi? İllərin tufanı al-əlvan xəritəmizdən də silib bu kəndin adını.

Bircə dəfə Qazaxlı kəndinin yurd yerini gəzib görən olsa, ruqları oxşayan saf havasını udsa, əsrarəngiz gözəlliyinin şahidi olsa, istər-istəməz düşünər ki, bu torpaq polad biləkli oğullar, kişi qeyrətli qızlar yetirə bilər.

Bu kəndin adı da, şöhrəti də onun yetirdiyi tarixi şəxsiyyətlərin – şair Mustafa ağa Arifin, Abdulla ağanın, Kazım ağa Salikin və general Əliağa Şıxlinskilərin tərcümeyi-halında yaşayır.

Orta əsrlərdə ilk dəfə burda məskun olub, yurd salan məşhur generalımız Əliağa Şıxlinskinin ulu babası Ağdolaq Məmməd ağa və oğlu Alqazax ağa olub. Müdrik ata deyib ki, oğul, burda bina tutub yaşamaq olar.

– Niyə məhz burda, ata? – deyə oğul atadan soruşur.

– Ona görə ki, burda insanın, canlının yaşayışı üçün hər şey var. Bir fikir ver, oğul, bu yerin otu, duzu, suyu özündəndir. Buralarda qarağan otu bitir, qoyun duzsuzlayanda qarağan otunu yeyib kəpənək qurdunu öldürəcək. Torpaq da bərəkətlidir, istədiyən qədər ək, becər, mal-qoyun saxla. Odundan da korluğumuz olmayacaq, Qarayazı meşəsi üzbəüzdür. Suyu da ki... Kürü Allah bol eləyib, gecə də axır, gündüz də... Gəmi qayasının dalındakı düzəngahı da gözüm yaman tutub, gəlsənə Şıxı ağanı göndərək, gedib orda məskən salıb, yurd tiksin. Qərb Şıxı ağanın olsun, Şərqi isə sənin...

Şıxlinskilər nəsli 1534-cü ildə burda Qazaxlı kəndinin binasını qoyublar. Dörd yüz il sonra – 1936-cı ildə dağılan kənd camaatının bir parası Aşağı Salahlıya, Qazaxbəyliyə, Şıxlıya və Qazaxın özünə köçüb. Lələsi köçən kəndin ancaq yurd yeri qalıb. Onun ətrafındakı irəmələrin, yurd yerinin keşiyini çəkən Gözət təpəsi hələ də öz sakinlərinin yolunu gözləyir.

Yurd yerini gəzib-dolaşdıqca, pirani qocaların söhbətlərini dinlədikcə bir neçə il əvvəl Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində və Tbilisidəki Xalq Maarif Muzeyinin Arxivində işlərkən Mustafa ağa Arif və Əliaga Şıxlinskilərlə bağlı əldə etdiyim sənədlər yadıma düşdü. Bu əsərin bəzi fəsiləri həmin sənədlərin köməyi ilə dünyaya gəldi.

Kür Azərbaycan torpağına bar-bərəkət gətirdiyi kimi, onun sahilindəki Salahlı, Şıxlı, Qıraq Kəsəmən kəndləri də Azərbaycana maarif işığı yaymışdır. Bu yerlərdə ilk məktəblərin binası hələ Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif dövründə qoyulmuşdur. Molla Pənah Daş Salahlıda məşhur məktəbdar Şəfi Əfəndinin mədrəsəsində təhsil almışdır. 1759-cu ildə Qazaxdan Şuşaya köçən Vaqifin əvvəlcə Tərtəbasarda, sonra isə Şuşanın Saatlı məhəlləsindəki açdığı məktəblər ona ümumxalq məhəbbəti qazandırmışdır.

«Yalnız şair kimi deyil, böyük istedad və bacarığa malik olan Molla Pənah Vaqif əhali arasında gözəl bir müəllim və Şuşanın

tikintisində memar kimi də şöhrət qazanmışdır. Ona görə də xalq arasında: «Hər oxuyan Molla Pənah olmaz» sözləri elə indi də zərbi-məsəl kimi dillərdə işlədilməkdədir.

Molla Pənah Vaqif 1759-cu ildə Gürcüstan sərhədində baş verən toqquşmalar nəticəsində Qazaxdan öz ailəsi ilə birlikdə köçüb Tərtəbasarda yerləşir; orada məktəb açıb müəllimliklə məşğul olur. Vaqif öz müəllimlik fəaliyyətini genişləndirmək məqsədilə Pənahabad (indiki Şuşa) şəhərində də yeni məktəb açır, vaxtını uşaqların təlim-tərbiyəsinə sərf edir. Bu Molla Pənah Vaqif məktəbi tarixə Şuşa şəhərində açılan məktəblərin ilki kimi həkk olunur.

Molla Pənah Vaqif Şuşada uşaqlara dərs dediyi zaman öz qabiliyyəti, bacarığı, elmi və gözəl təbi sayəsində təzə bina olunmuş şəhərdə yavaş-yavaş özünə dostlar qazanır. Qarabağın ən mötəbər və ləyaqətli adamlarından hesab olunur. (Bax! Firidun bəy Köçərli «Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabı, Bakı, 1978-ci il, səh. 161-162-də).

XIX əsrin birinci yarısında çar Maarif Nazirliyi müsəlmanlar arasında dini ədavəti qızıqdırmaq məqsədilə Tiflisdə iki məktəb açdı: 1847-ci il dekabrın 13-də şüələr üçün “Əli şkolası” və sünnilər üçün “Ömər şkolası” fəaliyyətə başladı.

Müsəlman xalqlarının ziyanına belə mürtəcə tədbirlərin təşəbbüskarı imperiyanın maarif naziri İvan Davidoviç Delyanov (1818 – 1897) idi. Həmin əsrin yetmişinci illərində azərbaycanlı qızlar üçün xüsusi məktəb açmaq təşəbbüsünü ilk dəfə görkəmli maarifçi Həsən bəy Zərdəbinin həyat yoldaşı Tiflisdəki “Müqəddəs Nina” qız məktəbinin məzunu Hənifə xanım Məlikova (Abayeva) irəli sürmüşdür. Bu təşəbbüs yalnız əsrin sonlarında həyata keçdi. Ana dilində məktəbin açılmasını sevinclə qarşılayan Firidun bəy Köçərli 1895-ci ildə (№4115) “Novoye obozreniye” qəzetində “Qadınların halı və müsəlman uşaqlarının tərbiyəsi” adlı məqaləsində yazırdı: “Müsəlman qız məktəbinin açılması Qafqaz müsəlmanlarının

tarixində yeni epoxanın başlanğıcıdır”.

Salahlı qəryəsindəki ruhani məktəbi Azərbaycan maarif tarixinə Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbov, Abbas ağa Nazir, Əbdülkərim ağa Qayıbov, Abdulla ağa Əfəndiyev, Əhmədağa Mustafayev, Əbdüləli bəy Muxtaraov kimi çox görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir.

Fərəhləndirici haldır ki, Azərbaycanda ilk dünyəvi təhsil məktəbi 1875-ci il yanvarın 2 - də Kür qırağındakı qədim Salahlı kəndində açılmışdır.

1918-ci ildə məşhur ədəbiyyatşünas, maarifçi Firidun bəy Köçərlinin min bir əziyyətlə Qoridən Azərbaycana köçürdüyü seminariya da ilk dəfə Qazaxda fəaliyyətə başlamışdır.

Seminariya və gimnaziya sözlərini lap uşaqlıqdan eşitmişəm. Mələk bibimin əri Molla Məhəmməd Əfəndiyev hər dəfə bizə qonaq gələndə inqilabdan əvvəlki təhsildən, müəllim nüfuzundan hörmət və ehtiramla söhbət açardı. Gecədən xeyli keçənə kimi nə İmran, nə Mehralı əmim, nə də Hümbət dayım onun söhbətindən doyardılar. O tez-tez Firidun bəyin, Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbovun, Rəşid bəy Əfəndiyevin, Alay bəy Şıxlınskinin adını ehtiramla çəkər, Qori Seminariyasında olan əhvalatlardan danışardı.

Məhəmməd əmim özü Tiflisdə “Müfti məktəbi”ndə oxumuşdu. Yadımdadır, fəxrlə nəql edərki ki, xəttim yaxşı olduğuna görə, Qayıbovun “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” kitabının üzünün köçürülməsində iştirak etmişəm. O bir də heyifsilənərək danışdı ki, böyük qardaşım Mustafa məni yoxlamağa gəlmişdi. Müftinin evinin yanında bir kişi ilə xeyli söhbət elədi. Ayrılanda mənə dedi ki, indi söhbət elədiyim adam Firidun bəy Köçərli idi. Bu ötəri görüşdən eşitdiklərini son nəfəsinəcən, özü demişkən, qanan adamlara danışmaqdan ləzzət alardı.

Məhəmməd əmi “bıği bəyin” – Stalinin bığına söydüyünə görə on səkkiz il Sibirə sürgün olunmuşdu. Sürgündə olmazın əzab-əziyyət çəkən Məhəmməd əmi dəmirçilik və dülgərlik öy-

rənmişdi. Amma elmin heç bir sahəsində, heç bir ali təhsilli müəllim onun söhbətlərinə irad tutmağa cəsarət edə bilməzdi. Aşıq ədəbiyyatını, folkloru o qədər gözəl bilərdi ki, onun olduğu məclisdə aşıq “sarısını udub” özünü yığışdırardı.

Kişi sürgündə olanda Mələk bibim onun şəxsi kitabxanasından Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabını bir nadana hədiyyə eləmişdi. O nadan da kitabı ucuz qiymətə satmışdı... Hər dəfə o kitabdən danışanda yanıb-yaxılan Məhəmməd əmi Stalinlə birgə bibimin də qarəsınca deyirdi:

– Boynu sınımışın əli quruyaydı o kitabı verəndə.

Universitetdə oxuyanda bizə mühazirə deyən professor Vaqif Vəliyev bir dəfə ötəri də olsa Qazax Seminariyasını və onun məzunlarını təriflədi. Seminariyanı keçmişin universiteti adlandırdı.

Həmin gün kitabxanaya getdim. Seminariya haqqında heç bir kitab tapmayıb, müxtəlif ensiklopediyalardan seminariya barədə məlumat almaq istədim. Nəyə əl atdımsa, çox qısa məlumatla rast gəldim: “İnqilabdan əvvəl Rusiyada ibtidai məktəb müəllimləri hazırlayan xüsusi orta təhsil müəssisəsi”.

Düzü, təəccüb elədim ki, burda qeyri-adi nə var: ibtidai təhsilli müəllim hazırlığı... Bəs görəsən, Məhəmməd əmi seminariyanı niyə tərifləyirdi? – Sonralar sənətimlə əlaqədar keçmiş seminaristlərlə görüşdüm. Yazıçı Əli Səbrinin, professor Əhməd Seyidovun, əməkdar müəllim Mirqasım Əfəndiyevin, Hacıbala Hacıyevin, Əhməd Əhmədovun və başqalarının nağılabənzər söhbətlərini, xatirələrini eşitdim. Başa düşdüm ki, seminariyaya ibtidai təhsil ocağı kimi baxmaqda nə qədər səhv etmişəm. Onları dinlədikcə heyifsilənirdim ki, yaşımın azlığına görə vaxtilə məni Məhəmməd əminin məclislərinə buraxmayıblar.

Seminariyaya məhəbbət hissimi cilovlaya bilmədim. Qoriyə, Tbilisiyə ayaq açdım. Xalqımızın maarif tarixini özündə yaşadan yüz yaşlı toz basmış qovluqların səhifələrini

vərəqlədim.

Təsadüfən professor Hüseyn Əhmədovla görüşüb tanış oldum. Bu təsadüf “Qoridən gələn qatar” sənədli povestimin bəxtini açdı. Professor özünün otuzillik inadlı axtarışlarından mənə səxavətlə pay verdi. Povestin ətə-qana dolmasında əlindən gələn köməyi əsirgəmədi. Onun “XIX əsr Azərbaycan məktəbi”, “Yüz yaşlı Salahlı kənd məktəbi”, “Qarğabazar məktəbi” kitabları mənim stolüstü və həmişə mütalif elədiyim əsərlər oldu. Ona görə də bəri başdan müdrik məsləhətlərini əsirgəməyən mərhum xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlıya, akademiklər Hüseyn Əhmədova və Bəkir Nəbiyevə minnətdarlığımı bildirirəm.

UNUDULMAZ SƏHİFƏLƏRDƏN

Həzərat, mən əlli ildir ki, dad-fəryad eləyirəm ki, camaat, oxuyun, balalarınızı oxudun...

Hacı Zeynalabdin Tağıyev

Çar Rusiyasının heç bir təhsil ocağı Qori müəllimlər Seminariyası qədər Azərbaycana mədəniyyət xadimi verməmişdir.

Əziz Şərif, professor

1872-ci ilin iyul günlərindən biri idi. Qafqaz təhsil dairəsinə ortaboylu, sarışın bir oğlan gəldi. Tələbə geyimində olan gəncin azərbaycanca şirin ləhcə ilə danışığına qulaq asanlar gülümsünür və maraqla onu dinləyirdilər. Popeçitel Yanuariy Mixayloviç Neverovun qəbuluna gələn cavan oğlan özünü ona təqdim edib, sənədlərini göstərdi. Popeçitel şübhəli-şübhəli gəncin sənədlərini yoxladı. Heç nə tapmayan Neverov elə hey dodaq büzür, öz-özünə düşünürdü ki, görəsən bu cavanı uzaq diyardan bura gətirən nədir? Dekabristlərdən qalanlardandı?

Ya neçayevçilərdəndir, başını götürüb qaçıb bura? “Məktəb açmaq, özü də Şıxlı kəndində. Niyə məhz Şıxlıda?” Neverov yenə sualına bir cavab tapa bilmədi. Çalışdı ki, bir bəhanə ilə gənci başdan eləsin. Neverov tələyə düşmüş ov kimi yerində çox qurcuşdu, vəziyyətdən çıxış yolu tapmaqda çətinlik çəkdi, odla suyun arasında qaldı.

– Siz Orenburq hərbi-ibtidai məktəbini bitirmisiniz, çox gözəl, bunu sənədləriniz də təsdiq edir. Cənab, niyə məhz Şıxlıda məktəb açmaq fikrinə düşmüşünüz?

Gənc dedi:

– Özünü məlumdur ki, bu saat imperiya ərazisində yaşayan hər bir müsəlman əhli dinin qara pərdəsi altında inləyir. Məncə, hər bir ləyaqətli ziyalının borcudur ki, ucqar kəndlərdə qaranlıqda qalan müsəlman balalarına təhsil verib, onları işığa çıxarsın.

– Əlahəzrət çarın da bu məsələyə razılığı var. Şıxlıda yox, Qazax distansiyasında bir dövlət məktəbi açmağı çoxdan nəzərdə tutmuşuq. Bir də ki, nə çoxdu sizin Tatarıstanda ucqar kənd, savadsız müsəlman balaları. Bəs niyə orada yox, məhz burada məktəb açmağı özünü şərf hesab edirsiniz?

– Mərhum atam belə vəsiyyət eləmişdi. O, cavan vaxtı Qafqazda hərbi qulluqda olub. Bir nüfuzlu Şıxlı sakini ilə yaxın dostluq edib. Əhdü peyman bağlayıblar ki, kimin oğlu olsa, mütləq onu oxudacaq, həmin oğul da atasının dostunun obasında gedib məktəb açacaq.

Neverov razılıqla başını yellətdi:

– Gözəl əhdü peymandır, – dedi, – halal olsun sizin atanıza da, onun dostuna da! Əgər sirr deyilsə, lütf edin, atanızın dostunun adını bilək.

İşin düzələcəyinə inanan gənc şəstlə:

– Kazım ağa Salik Şıxlinski, – dedi.

Cavan düz demirdi. Bütün bunları özündən uydurmuşdu. Dövlət məmurunun yanında atasının yaxın dostu Mustafa ağa Arif Şıxlinski öz adını çəkmək istəmirdi. Çünki Mustafa ağa

Arif sürgün olunduğuna görə, onların nəzərində pis qələmdə idi. Kazım ağa haqqında da ancaq atasının söhbətlərindən məlumatı vardı:

Popeçitel cavana baxa-baxa sənədlərini özünə qaytarıb ayağa durdu, var-gəl elədi və nəhayət dilləndi:

– Çox təəssüf ki, sizi sevindirə bilməyəcəyəm. Çünki cənab Kazım ağa çoxdan vəfat edib. Məgər atanız bunu bilmir?

– Cənab popeçitel, mən bayaq ərz elədim ki, atam da vəfat edib. Vacib deyil ki, Kazım ağa Şıxlinski ölmüş və ya sağdır. Sağ olsaydı, əlbəttə daha yaxşı olardı. Mən də onunla görüşmək şərəfinə nail olardım. İndi ki sağ deyil, neyləmək olar? Onun həmkəndlilərinin ki balaları var, yaşayır...

Neverov kinayə ilə:

– Yaxşı, mən razıyam, – dedi. – Təyinnaməniz də bizim “ölkəyədir”. Onun cavandan gözü su içmədi. Bir tərəfdən də fikirləşirdi ki, “dikiy müsəlmanlar” bu rus geyimli ağziədlü cavana uşaq etibar etməyəcəklər. Molla və axundların fitvası bu oğlanı gəldiyi yolla da geri qaytaracaq. Həm də cavan elə bir adam adı çəkmişdi ki, onun özü də, nəslə də hökumət nəzərində “dikbaş” sayılırdı. Düzdür, İran və türk müharibələrində bu nəsil cəngavər kimi vuruşub ad-san qazanmışdı. Onların arasında mayor, polkovnik, hətta general olanları da vardı. Şamil bəy Şıxlinski A.Qriboyedovun Tiflisdən İrana kimi yol bələdçisi olmuşdu. Mustafa ağa Arif Qafqaz canişini Aleksey Petroviç Yermolovla dost idi. 1810-cu ildə Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı general Aleksandr Petroviç Tomasov üstü yazılı “İgidliyə görə” qızıl medalla mayor Mustafa ağa Arifi təltif etmişdi. Xan Şıxlinski Şamxor ətrafında öz atlı dəstəsilə İran şahzadəsi Abbas Mirzənin qoşunlarını geri oturtmaqda xüsusilə fərqlənmişdi. Qazaxda hökumətin, hətta yuxarı dairənin ehtiyat etdiyi bu nəsil və bu nəslin ziyahları idi. Ən hörmətli səyyahlar belə bu nəslə mehman düşər, qonaq olardı. Məşhur rus rəssamı Vasili Vasilyeviç Vereşşagin 1863-cü ildə Qazaxda olanda İbrahim ağa İskəndər ağa oğlu Mu-

radovun evinə düşüb. Silsilə qadın, uşaq və kişi portretləri çəkib, hamısı da bu nəslin övladları. Uzun müddət Qafqazda işləyən Neverov bunları çox gözəl bilirdi. Buna görə də sakit başını qovğaya salmaq istəmirdi. Hər bir vasitə ilə çalışırdı ki, Şıxlinskilər nəslə ilə əlaqəsi olan bu cavanı başdan eləsin.

– Orası da sizə məlum olsun ki, kənd məktəbində müəllim işləmək üçün Orenburq hərbi-ibtidai məktəbini qurtarmaq kifayət eləmir. Sizin hərbi kadetdə işləmək hüququnuz var. Bizə isə Şıxlıya göndərmək üçün ibtidai təhsilli xalq müəllimi lazımdır. İstəsəniz, Tiflis gimnaziyasında imtahan verib xalq müəllimi şəhadətnaməsi alın, sonrasına baxarıq...

Popeçitelin yanından razı çıxan Tauhiddin Mamleyev özünü İdarə həyətindəki bağa yetirdi. Əlindəki bağlamayı skamyanın üstünə qoyub, yaxasını açdı. İsti onu bərk təntitmişdi. Dərindən azad nəfəs alıb fikrə getdi. “Yaxşı qurtardım, – düşündü, – lap məharətlə oynadım bu rolu, bundan sonrasını Allah saxlasın. Of, amma yalan danışmaq nə çətin imiş, ilahi! Məni bağışla, əziz ata, özgə çıxış yolum yox idi. Bir də ki mən sizin vəsiyyətinizə əməl edirəm. Özünüz mənə dönə-dönə tapşırmışdınız ki, Mustafa ağanın adını Tiflisdəki heç bir rəsmi dairədə çəkməyim. Polis də, canişin də onun adından oddan qorxan kimi qorxur. And içirəm sizin ruhunuza ki, bu yalan birinci və axırıncı olacaq”.

O, Tiflisin Şeytanbazar məhəlləsində otaq kirayələdi. Birinci dərəcəli Tiflis gimnaziyasında sınaq dərsləri keçmək yolu ilə ibtidai xalq müəllimi adı və müvafiq şəhadətnamə almağa hazırlaşdı. O vaxt sərdarlıqda Şərq dilləri üzrə katib işləyən Məmmədəğa Vəkilovla təsadüfən tanış oldu. Məmmədəğa ona məsləhət gördü o, mütləq Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbov ilə görüşüb məsləhətləşsin.

Qırx yaşına yenicə qədəm qoymuş Mirzə Hüseyn onu çox səmimi və mehriban qarşıladı. Neverov kimi onu da təəccüb bürüdü. Niyə məhz Şıxlıda məktəb açmaq? Bu onun haradan ağılına gəlib? Amma səbirli və tədbirli Mirzə Hüseyn bunu hiss

elətdirməyib işin axırını gözlədi.

Mirzənin kasıb balaları üçün Tiflisdə məktəb açması, din xadimi olsa da, qadınların təhsil almaları üçün “Dəsturi-nisvan” adlı kitab yazması, Şərq və Avropa ədəbiyyatını kamil bilməsi, onun əsasən açıq fikirli ziyalı olması Mamleyevin çox xoşuna gəlirdi.

Nəhayət, bir gün Mirzə Hüseyn ondan soruşanda ki, niyə məhz Şıxlıda məktəb açmaq fikrinə düşüb, bu haradan onun ağına gəlib, onda Tauhiddin Mamleyev sirri açdı...

– Yaxşı, ay dost, o bizim həmyerlinin adı nə olub? – deyərək Mirzə nəzakətlə ondan soruşdu.

– Deyəcəyəm, adını da deyəcəyəm, hələ nəslə-nəcəbətini də... Həmin adam 1827-ci ildə Sibirə sürgün olunub. Ordan imperatora bir ərizə yazıb, xahiş edib ki, mənə müsəlman olduğumu nəzərə alıb, sürgün yerimi Rusiyada məscidi olan bir şəhərə dəyişdirəsiniz. Çarın əmrilə Mustafa ağa Arif Şıxlının sürgün yerini bizim Kazan şəhərinə dəyişdiriblər.

– Mustafa ağa?.. – Mirzə Hüseyn təəccüblə soruşdu, – heyif sənə, Mustafa ağa!.. Demək, rəhmətə gedib!.. Bizim obada indi də onun şücaətindən, kişilik qeyrətindən ağızdolusu danışılır. Şeyrləri dillər əzbəridir.

– Mirzə, elə kişilik qeyrəti olanları sürgün eləyir çiyində zər paqon gəzdirənlər. Qoyunlar kimə lazımdır? Əfələ heç kəs yaxın durmur...

– Əslində siz düz buyurursunuz. Qafqaz canişini Yermolov yerli əhəlinin “dönüklüyündən” ehtiyat edib, ayrı-ayrı mahal başçılarını, obada hörmət və izzəti olan adlı-sanlı adamları Rusiyanın içərilərinə sürgün edərmiş. Mayor Mustafa ağa da belə hörmətli adamlardan idi. Qəddar Paskeviç gələndən sonra bu tədbirə əl atdılar. Xəbəriniz varmı, Mustafa ağa Arif gözəl də şair olub, – dönüb kitab rəfini göstərdi, – şeyrlərinin bir qismi məndədir, toplamışam...

– Məndə də var, Mirzə, atam verib ki, onun qohumlarına çatdırım, gətirmişəm...

Mirzə Hüseyn susmuşdu. Hiss olunurdu ki, bulud kimi tutulan fikri-xəyalı hardasa uzaqlarda dolaşır.

– Eh! – deyib köksünü ötürən Mirzə Hüseyn kədərlə: – Mənə belə gəlir ki, bizim yaylaqlarda Mustafa ağanın şeyrlərini adam bərkdən oxusa, dağlar dil açıb danışar. Məndə onun qardaşı Kazım ağa Salikə nəzmlə yazdığı məktubu var:

*Seyr eləyib, gəzib getdiyim yerlər,
Ovlağundan keçib, ötdüyüm yerlər.
Tərən ilə şikar etdiyim yerlər,
Yadə düşər o məkanlar, ağlaram!*

*Sərçəsməli, nilufərli bulaqlar,
Süsənli, sünbüllü, laləli dağlar.
Dumanlı, çiskinli, qarlı yaylaqlar,
Hanı bizim o meydanlar, ağlaram!*

*Ellərimiz vardı, bəyli-paşalı,
Dağlarımız vardı, əlvan meşəli!..
Süsənli, sünbüllü, tər bənövşəli,
Qaldı bağlar, xiyabanlar, ağlaram!*

Sürgündə olan şair Vətən həsrəti ilə yaşayır. “Ya Rəbb, bir də o gözəl məkanı ziyarət edəcəyəmmi?” – deyərək qəm ağuşunda yanib-yaxılırdı. Qürbətdə günlərini, aylarını sayan Mustafa ağa zəmanəsini, onun vicdansız, ədalətsiz adamlarını şeyrləri ilə qamçılıyır.

On beş-iyirmi il keçəcək, məşhur ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli yazacaq:

“Mərhum Mustafa ağa fars, türk və hətta rus lisanlarını yaxşı bilirmiş, özü də ziyadə dindar, qeyrətkeş və həqiqətdə arif və dahi bir şəxs imiş. Bəli, bu biçərə də ki öz qeyrət və millətpərəstliyi ucundan çox bəlalar və müsibətlərə düşər ol-

ubdur. Belə ki, mərhum Mustafa ağa Şəmsəddinli Nəsim Sultan ilə dövlət nəzərində müttəhim olub, zəval tərifi ilə Rusiyaya göndərilir. Binəva Arif Rusiyada çox üsrət və zillət çəkir. Axırda Vətəni məlufunun fərağına, dost və əqrəbanın hicranına və düşmənlərinin tənə və şəmatinə tab gətirə bilməyib, orada vəfat edir”.

*Diyari qürbətdə gözlərim giryan,
Xatirim şikəstə, könlüm pərişan.
Gələr xəyalıma düşər nəgəhan –
O gördüyüm novcavanlar, aqlaram!*

*Qərq olur kəştilər əskim selində,
Yaşılbaşlar oynar çeşmim gölündə.
Əsir oldum bəni-əfsər əlində,
Aqlaram, ey müsəlmanlar, aqlaram!*

*Könlüm qalib əhli-tufan içində,
Dolanır sərgərdan heyran içində.
Qorxuram ki, ölüm küfran içində,
Bada gedə din-imanlar, aqlaram!*

Mirzə Hüseyn maraqla soruşdu:

– Bəs, Mustafa ağa sizin atanızla harada görüşüb? Sürgündə birgəmi olublar?

– Xeyr, – dedi Tauhidin, – mənim atam sürgündə olmayıb. Evimiz həbsxanaya yaxın imiş. Atam da orada xidmət edirmiş. Zabit atlarını nallayırmış, nalbənd olub. Atam nəql edərki ki, bir gün qala komendantı əmr verdi ki, bütün dustaqlar meydana toplaşsın. Nəzarətçilər, gözetçilər və xidmətçilər də oraya gəlsinlər. Çox vacib bir məktub oxunacaq. Hamı meydana axışdı. Məlum oldu ki, bu “vacib” məktubu general Aleksey Yermolov yazıb.

General Yermolov qala komendantı olan dostundan xahiş

edirdi ki, hazırda sizin həbsxanada dustaq olan mayor Mustafa ağa Arif Şıxlinskiyə Qafqaz ordusundakı nümunəvi xidmətini nəzərə alıb, ona heç olmasa azad sürgün sifətilə gəzməyə icazə versin. General yazırdı: mən Mustafa ağanı bir səhv üzündən sürgün etmişəm. O həm də mənim yaxın dostum idi. Məni nədanlar aldadıb yoldan çıxartdılar. Sizə məlumdur ki, mənə də o vaxtlar etibar azalmışdı. Məni dekabristlərdən sayan əlahəzrət nəzarət altında saxlayırdı. Paskeviç mənim siyasətimin əleyhinə gedərək dekabristlər tərəfdarı olduğumu çərə bildirmişdi.

Bir daha siz cənabınızdan təvəqqe edirəm ki, mayor Mustafa ağa Arif Şıxlinskiyə iltifatınızı əskik eləməyəsiz, onunla mülayim rəftar olunsun. Çünki onun – Mustafa ağanın mənsub olduğu Şıxlinskiyə nəslinə qayət dərəcədə insanpərvər və dostcanlıdır. Bu nəslin bir neçə nümayəndəsi – Xan Şıxlinski, Mustafa ağanın özü, Əli Qazaxoğlu Əliəğa, Nəsrulla bəy və başqaları 1806 –1812-ci illərdəki müharibələrdə İran və türk atlı dəstələrinin geri oturulmasında misilsiz igidlilər göstərmişlər. Şəxsən mən İrana gedəndə və Tiflisdə yaşayanda dönə-dönə onun ata ocağında duz-çörək kəmişəm. Rus xalqının böyük oğlu, mənim yaxın dostum Aleksandr Qriboyedovu da İrana kimi müşayiət edən bu nəslin nümayəndəsi Şamil bəy olmuşdur. O cənabınız da Şıxlinski nəslinə mənsubdur.

1826-cı ildə Qazax süvari dəstəsinin Yelizavetpol ətrafı döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlıqdan bir faktı qısaca da olsa nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm.

Bu igid dəstə şahın süvari qvardiyasını Şamxor ətrafından Yelizavetpol yaxınlığındakı Kürək çaya qədər qovub aparmışdır. Həmin il sentyabrın 10-da general V.Mədətov mənə göndərdiyi raportda yazırdı: “Qazax əsgərləri ilə gücləndirilmiş kazaklar sayca özlərindən on dəfə artıq olan düşməni Şamxordan qeyri-adi bir sürətlə sıxışdırıb çıxartdılar”.

Hərbi rəislərin məlumat və raportlarında qeyd edildiyi kimi, Şamxor döyüşündə Qazaxdan olan azərbaycanlı süvarilər – poruçik Mehralı bəy Hüseynbəylinski, Allahyar Dilbazov, Süleyman ağa Usubov, Həsən ağa Kəsəmənski, Şərif Zaloğlu, Molla İmamverdi Tüklübaş oğlu, Çopur Nəsim oğlu xüsusilə fərqlənmişlər.

İltifat buyurub ol cənabınızın sözünü yerə salmayacağınıza əmin olduğum üçün cəsarət edib bu məktubu yazdım.

Bu yaxınlarda Qafqaza gedən məşhur şair Aleksandr Sergeyeviç Puşkin mənim qonağım oldu. Söhbət Qafqazdan düşəndə mən ona dostum Mustafa ağanın hərbi məharətindən bolluca danışdım. Qayət dərəcədə duzlu, şirin kəlamları, mənzumələri olan Mustafa ağaya hörmət göstərmək hamımızın borcudur. Sizə hörmət və ehtiram bəsləyən general-leytenant A.Yermolov¹.

Bu məktubdan sonra hamının şahidliyi ilə qala komendantı Mustafa ağanı nəinki azad sürgündə qalmağa icazə verir, hətta tamamilə azad edir. Təəssüf ki, artıq gec imiş. Qoca, xəstəhal Mustafa ağa hara, necə gedə bilərdi? Din qardaşı olan atam onu öz boynuna götürür, evə gətirir. Bu fikirlə ki, yaz gələr, yollar açılar, ümid Allaha, bəlkə ona kimi də sağalıb ayağa durar. Lakin Mustafa ağanın vəziyyəti get-gedə pisləşir. Atam yana-yana danışdı ki, on dörd illik sürgündə dərd onu içəridən yemişdi. Bircə arzusu vardı – Vətənə qayıdıb, orda ölmək...

Mirzə Hüseyin qarşısındakı dəri üzvlü əlyazmalarını sıgallaya-sığallaya dedi:

– Mərhumun qardaşı Kazım ağa Salik də şair idi. O, bir para Azərbaycan şairlərinin – Vaqifin, Vidadinin, Abbasqulu ağa

1. 1816-cı ildən Qafqazdakı əlahiddə rus qoşunlarının baş komandanı. 1826-cı ilin payızında Yermolov Qafqazın baş rəisi vəzifəsinə keçirildi. 1827-ci ildə isə istefaya çıxarıldı. XIX əsrin 20-ci illərində Yermolovun adı qabaqcıl rus ictimaiyyəti arasında böyük şöhrət qazanmışdı. Dekabristlər onu çevriliş anından Yerli məclisin çağırışına qədər Rusiyanı idarə etməli olan müvəqqəti hökumətin üzvü seçmişdilər. – Ş.N.

Bakıxanovun, Əbdürrəhman ağa Dilbazoğlunun tərifi yazıb. Mustafa ağa Arif haqqında yazır:

– Biri Arif, ona cövr etdi dövran –

Ki, qürbətdə şəhidü mübtəladır.

Bir dəfə Salikdən soruşurlar ki, niyə belə yazırsan? Hələ ki, Mustafa ağadan məktub gəlir, demək sağ-salamatdır. Salik cavab verir ki, ol mənəzildə ki, sinninin bu vaxtı qardaşım Arif dayanıb, onu bu gün də buraxsalar gəlib diyari-Vətənə yetişə bilməz. O, qürbətdə şəhid olacaq. Bu mənim yəqinimdir, – deyib Mirzə Hüseyin fikrə getdi. O fikirləşirdi ki, dini məktəblər bu vaxtacan xalqa nə verib ki, bundan sonra da nə verə! Zaqafqaziya canişininin tabeliyində olan iki ruhani məktəbi qurtaranlardan hələ heç biri xalq müəllimi işləmək qabiliyyətinə malik deyil. Çarizmin açdığı dini məktəblər sünnilər üçün müfti, şiələr üçün isə şeyxülislam hazırlayır. Canişinlik bu məktəbləri ona görə açıb ki, bir milləti iki bölüb parçalasın. Bu cavan deyəsən məsələni vaxtında qaldırıb. İndi bircə buna kömək əli uzatmaq qalır...

– Əgər sizin məktəbin də məqsədi dini təbliğ etmək, din xadimi yetişdirmək olacaqsa...

– Yox, Mirzə, bizim məqsədimiz dini təbliğ etmək olmayacaq. Məqsədimiz ibtidai savad verməkdir. Əlbəttə, məktəbdə şagirdlər rus dilində təhsil alacaqlar. Dini təhsilə az da olsa yer verməsəm, mollalar, axundlar məni daşqalaq edərlər. Fars və Azərbaycan dilini də nəzərdə tutmuşam. Neverovun hesablamasına görə, hər şagird ildə on səkkiz manat təhsil haqqı verməlidir. Güzəranı ağır olan valideynlər təhsil haqqından azad olunurlar. Mən artıq layihəni Qafqaz Təhsil Dairəsinə təqdim etmişəm.

Mirzə:

– Bilirsiniz, – dedi, – bizim qəzada məktəblər var. Kəndlərdə azı yeddi-səkkiz məktəb fəaliyyət göstərir, yüz əllidən çox şagird təhsil alır. Amma çifayda, bütün məktəblər dini xarakter daşıyır. Baxmayaraq ki, bizim məşhur söz ustalarımız Vidadi,

Vaqif, Kazım ağa Salik, Mirzə Məhəmməd Qayıboğlu Fədai, Mustafa ağa Nasir, Hacı Rəhim ağa Dilbazov Vəhidi, İskəndər ağa Qaibbəyov belə məktəblərdə təhsil alıblar. Bir də pis cəhət odur ki, həmin məktəblərdə ancaq oğlanlar oxudulur. Qızlarımız, qadınlarımız isə kənardə qalır. Bəzi fırıldaqçı molla və axundlar deyirlər ki, şəriət onlara oxumağı buyurmur. İnanın ki, tamamilə yalan söhbətdir. Heç bir şəriət, heç bir Qurani-şərif qızın, qadının təhsil almasını qadağan etmir.

Tauhidin gülümsünüb:

– Mirzə, – dedi, – qoyun bir bismillah eləyək, əlbəttə, ona da bir əncam çəkərik...

* * *

1875-ci ilin yayı qərib Tauhidin Mamleyev üçün qəmli, kədərli keçdi. Bu il söz vermişdilər ki, layihəyə baxılıb təsdiq olunacaq. O artıq Tiflis gimnaziyasında sınaq dərsləri keçmək yolu ilə ibtidai xalq məktəbində dərs demək üçün müəllimlik şəhadətnaməsi almışdı.

Mustafa ağa Şıxlinskiyin oğlu polkovnik Əliağa² ilə tanış oldu. O, Muğan-müsəlman alayının komandiri idi. Əliağa atası haqqında bildiklərini ona dönə-dönə danışdı. Tauhidinin yenə təkrarən nəyisə soruşub öyrənmək marağı qurtarmırdı.

– Bəs atanız sürgündə olanda nə əcəb sizi incitməyiblər?

– İncitməsələr çoxdan general olmuşdum. Muğan alayındakı otuzillik xidmətimdə ancaq bu rütbəyə qədər yüksələ bildim. Mənim xidmət yoldaşlarım artıq çoxdan general akselbantı daşıyır. Hər dəfə təltifatda “atanızın siyasi etibarlılığı” kəlmələri qarşımda keçilməz sədd olur. Atamın yaxın dostu Məhəmməd əfəndi Müftizadə (Vidadov) olmasaydı, məni çoxdan hərbiyyədən tərxis edərdilər. Nücabə bir nəsilədən olan Məhəmməd əfəndinin yuxarı dairədə yaxşı, sadıq dostları var. Şair Molla Vəli Vidadi II İraklinin sarayında xidmətdə olub. Atası Osman əfəndi uzun müddət məktəbdarlıq və müftilik

2. Bu məşhur general Əliağa Şıxlinski deyil. Adı qoyulan babalarından biridir. – Ş.N.

etmişdir. Atam sürgündə olanda Osman əfəndiyə nəzmlə məktub yazıb rica edirdi ki, təhsilimdə göz olsun, məni məktəbi buraxmağa qoymasın.

*Olma tarik dərsdən, ey nuri-cananım, Əli!
Pəndimi eylə qəbul, ey xanü-xaqanım, Əli!
Var ümidim etməyə zəyə əfəndi səyini,
Qoymaya dərsində bir kəm-kəsir, Osmanım Əli!
Mən sənincün eylərəm xeyir-dualar ruzü-şəb
Saxlasın hişzü himayətində sübhanım, Əli!
Gərçi, ey dil, mən Əbubəkrü Ömər, osmaniyəm,
Həqq imamumdur mənim ol şiri-mərdanım, Əli!
Könlümün şəhrin fəraqü həsrətin qılmış xərab,
Bir üzün görsəm olur abad viranım, Əli!
Olsun, Arif, həşrdə əvvəl şəfiin Mustafa,
Sonra Əbubəkrü Ömər, Osmanü aslanım, Əli!*

Tauhidin:

– Məktub dedin, yadıma düşdü. Atam mənə başıbağlı bir kağız da verib. Vəsiyyət eləyib ki, Kazım ağa Saliki sağ görsəm, ona verim. O da olmasa tapşırıb ki, sizə çatdırım. Onun dediyinə görə, atanız burda öz vəsiyyətini yazıb, – dedi, – ağzıbağlı məktubu Əliağaya verdi.

Polkovnik Əliağa üstündə atasının ərəb əlifbası ilə yazılmış dəsti-xəttini dərhal tanıdı. Zərfin üstündəki “Nuri-didəm Əliağaya, diyari-qürbətdə olmazın dərdlər çəkən atası Mustafa ağa Arifdən. Baqi hörmətlə açan əllərini öpürəm, əziz balam! Tarixi-milad, 1845-ci il, şəhri-Kazandan” sözlərini oxuyub kövrəldi, məktubu dönə-dönə öpdü.

– Əziz qardaşım, – deyib üzünü Tauhidinə tutdu, – sənin danışığından hiss etdim ki, atalarımız qanqohumluğundan da irəli dost olublar. Mən də sən o cavan canına and içirəm ki, bu gündən sonra biz də sidq ürəklə qardaş olacağıq, ta qəbrəcən. İcazə ver, hüsurunda bu məktubu açıb oxuyum. Mənim bu gündən sonra səndən gizlin heç bir sirrim

olmayacaqdır, – deyib məktubu açdı, – qardaşım, həmişəki kimi məktubu atam nəzmlə yazıb – dedi və ucadan oxudu:

*– Başına döndüyüm elim, ulusum,
Nə müddətdi pisilyanə³ düşmüşəm.
Gülüstan içində ömür sürmüşdüm,
On ildir ki, zimistanə düşmüşəm.*

*Diyari-qürbətə dərdim bilən yox,
Ağlayanda göz yaşımı silən yox,
Ömür keçdi, bir yanıma gələn yox,
Elə bil ki, qəbristanə düşmüşəm.*

*Biqeyrətlər durdu mənim qəsdimə,
Utanmayıb böhtan atdı üstümə.
Odlanıram, gələn yoxdu tüstümə,
Baş götürüb biyabanə düşmüşəm.*

*Çoxdandı əllini ötübdü yaşım,
Tutulub qıçlarım, ağarıb başım.
Əlimdən gedibdi yarü - yoldaşım,
Qan-yaş dolu bir ümmanə düşmüşəm.*

*Mən Arifəm, bir Qazağı göreydim,
Camaatla halallaşa bileydim.
Elə o gün obamızda öleydim,
Deyəydim ki, haqq məkanə düşmüşəm.*

3. Pisilyan – “poseleniye” sözünün təhrif olunmuş formasıdır, sürgün deməkdir.

Atası tutulan ili Əliağanın on üç-on dörd yaşı ancaq olardı. İndi o vaxtdan illər keçsə də, həmin günü yaxşı xatırlayırdı.

...Danüzü yenicə ağarmağa başlayanda silahlı atlı kazak dəstəsi Sınıq körpünü keçdi. Sarıvəlli qaşını aşanda yol Xram çayının sahili boyunca xeyli yüksəyə qalxırdı. Ala-toranda seyrək meşə, irili-xırdalı təpələr, boz irəmələr, yuxuda olan Şıxlı kəndinin evləri zorla seçilirdi...

Polis rəisi səhərin açıldığını görüb mürgülü gözlərini ovxaladı. Gərnəşib payızın təmiz havasını ciyər dolusu uddu. Rahat yeriyən atının başını geriyə çəkib:

– Atları dəhmərləyin, – dedi, – səhər açılır, cinayətkarı yatağında yaxalayaq.

Xır yolunda qaynaşib tərənən on beş-iyirmi atlının zərbli ayaq səmindən vəhşi quşlar, çaqqal və dovşanlar diksinib, dan qaranlığında çöllərə tərəf hürküşürdü. Kəndə vahimə ilə doluşan atlıları ilk qarşılayan itlər oldu. Qabaqda gedən polis rəisi onları kəndin mərkəzindəki ağ daşdan tikilmiş, üstü qırmızı kirəmit abad bir evin həyətinə gətirdi. Yaylaqdan bir neçə gün əvvəl qayıtmış xanımlar, uşaqlar şirin səhər yuxusunda idilər. Kişilər, cavanlar isə o tay Qarayazıya, Babakər dağına binə düşmüş mal-qaranın, qoyun-quzunun, at ilxılarının yanında idilər.

Yasavulun bağirtısına evdən ortayaşlı bir qadın çıxdı. Həyətdə kişi görüb dərhal geri qayıtdı. Bir azdan yaxasını düymələyə-düymələyə çıxan gənc oğlan təəccüblə atlılara baxıb, pilləkənlə aşağı endi.

Yasavul:

– Kimin oğlusan, a bala? – deyə sərt səsle soruşdu.

– Necə yəni kimin? Atamın! Bizdə oğul atanın adına yazılır.

– Uzun danışma, atanın adı nədi, bu mülk kimindi?

– Siz hələ hara gəldiyinizi bilmirsiniz? Bura Mustafa ağanın mülküdür.

Kazaklar heyranlıqla oğlana baxır, hələ biğ yeri yenicə

tərləyən gəncin səbirlə danışmasına, fəhmli cavablarına heyran qalmışdılar. Bu dəfə pristav dözə bilməyib, ala-bəzək qamçısını irəli uzadaraq dedi:

– Yaxşı, qoçaq oğlan, bəs atan niyə çıxmır bizi qarşılamağa?

– Bir halda ki, atam evdə yoxdu, o necə çıxıb bilər qarşılamağa? Buyurun, atdan düşün, atam Babakərdədir, axşamdan binəyə gedib, çağırtdıraram, gələr.

– Atını min, gedək bizə göstər.

– İncilli bulağın üstünə düşüblər, getsəniz, özünüz də taparsınız. Siz ki bizdə olmusunuz. Atamla ötən payız binəyə də getdiniz. Adınızı bilməsəm də, sizi gördüyüm yadımdadır.

Pristav geri dönüb, deyinə-deyinə dörd kazakı dəstədən ayırdı. Dördü də atdan düşüb onları samanlığın qabağındakı araba təkərinə bağladı. Qalanı atını üzüyuxarı Babakərə tərəf çapdı.

Kazım ağa qardaşının həyətinə gəlib kazaklarla öteri salamlaşdı. Birbaşa Əliağanın yanına gedib əhvalatdan hali oldu. Hirsli-hirsli “bu da qardaşımın hökumətə sidqi-ürəklə qulluğunun əvəzi”, – deyə fikirləşdi. Dəliqanlı cavanlardan bir neçəsini yığıb onların dalınca binəyə getdi.

Onlar binələrə çatanda Mustafa ağa pristavla söhbət edirdi.

– Axı, mənim günahım nədir? Əgər kəndli vergi verməkdən imtina edibsə, demək günah ayrı-ayrı qəza başçılarındadır. Camaatı onlar qul halına salıblar. Müəyyən edilmiş vergi yoxdur. Ağa, bəy, qəza rəisi istədiyi qədər vergi tələb edir. Bunu siz pristavdan, qəza rəisindən soruşun. Yəqin onlar arayıb-araşdırıblar ki, günah kimdədir. Şübhəsiz ki, bu kələyin açılmasında onlar bir işıqucu...

– Dayan, dayan, Mustafa ağa, – daxilən həyəcanlı olan pristav onu sakitləşdirərək, – elə işıqucu sizsiniz ki, canişinlik onu görüb. Bir də dostunuz Şəmsəddinli Nəsim Sultandır. Onun dalınca da gördüyün qədər atlı kazak dəstəsi göndərilib. Yeni canişin general-feldmarşal Paskeviç və komandan Yermolov həzrətlərinin əmrilə gəlmişik biz. Bu da

sizin həbs olunmanız haqqında feldmarşalın əmri. – O, cibindən çıxartdığı dörd qatlanmış kağızı Mustafa ağaya göstərdi. – Onun fikrincə, kimin obada, eldə hədsiz hörməti varsa, demək burda nəsə bir fitnə-fəsad var. Siz rus ordusunun mayorusunuz. Qırx beş günlük məzuniyyətinizdə Salahlı, Şıxlı qəryəsinə bir çaxnaşma salmışınız ki, lərzəsindən Borçalı, Lori dərələri də titrəyir. Hətta feldmarşalın dediyinə görə, dekabristlərlə dostluğunuz farağat durmamağınıza dəlil-sübutdur.

– Cənab pristav, – deyib Mustafa ağa kinayə ilə gülümsündü.

– O dekabrist dediyiniz adamlardan biri ilə - Aleksandr Yakuboviçlə yaxın dostam, bunu hamı bilir. Hazırda Yenisey sahillərində olmazın əzablar çəkən dostumla hələ də məktublaşırım. Bestujev-Marlinski ilə Mirzə Fətəli Axundovun evində iki-üç dəfə görüşmüşəm. Bizi yaxınlaşdıran, şəxsən mənə, onların şeirə, nəğməyə verdiyi hədsiz hörmət və izzətidir. Dostum Yakuboviçdən bu günlərdə məktub almışam, mən gizlətmirəm. O, bizim dili öyrənir, mütərcimlik eləmək fikri var. Mən başa düşə bilmirəm, burda nə qəbahət var ki?

– Ağa, bayaq dedim ki, mən qulluq adamıyam. Mənə əmr olunub ki, sizi bu gün canişinliyə çatdırım, vəssəlam! Getmək istəməsəniz, əl-qolunuzu bağlayıb aparmalı olacağıq. Yaxşısı budur, atına süvar ol... – deyib pristav sərt-sərt Mustafa ağaya baxdı.

– Nə? – deyə – Mustafa ağanın arxasında dayanan iri cüssəli, Qara Səməd bəy qışqırdı, – hələ bunun danışığına bax! – “Əl-qolunu bağlayacağıq” – deyib, – Mustafa ağanın qabağına keçdi, qollarını irəli uzadıb yumruqlarını pristavın sinəsi bərabərində saxladı. – Bağla, bağla, – deyə, – bağırıldı. – Bağla görüm, sarı dığa, necə bağlayırsan? Sən Tiflisdə göyçək xanımınla xorna çəkib şirin-şirin yatanda müharibələrdə at oynadıb, meydan sürən oğulun qolunu bağlayırsan? Şamxor ətrafında şahzadə Abbas Mirzənin qoşununa, Dilican dərəsində erməni quldur dəstələrinə qan udduran, Ceyrançöldə ləzgi basqınçılarına divan tutan igidi zindanda çürütmək

fikriniz var?

Soyuqqanlıqla Qara Səməd bəyə baxan pristavın dişləri kilidlənmişdi. Hirsindən sinəsi körük kimi qalxıb-enirdi. Ötəri kazaklara baxdı. Ehtiyatlı addımlarla dala çəkildi. Əlisilahlı dayanan kəndlilər, cavanlar yerbəyerdən qışqırdılar.

– Onu görməyəcəksən, Mustafa ağa heç yerə getməyəcək! Əgər günahı varsa, qoy canişin özü gəlib bizim kənddə məhkəmə qursun, onda araşdırarıq, görək nədi bu kişinin günahı!..

Dalı-dalı geri çəkilib kazaklarla yanaşı duran pristav bircə kəlmə:

– Götürün! – deyə hirsə qışqırdı.

Silahları şaqquldadan kazaklardan bir neçəsi irəli yeridi. Kəndliləri qala kimi tərپənməz görüb dayandılar, heç biri cürət edib güllə atmadı.

– Qollarını bağlayın, – deyə pristav yenidən qışqırdı.

Özünü itirməyən Mustafa ağa vəziyyətin gərginləşdiyini görüb irəli yeridi. Üzünü həmyerlilərinə tutub:

– Camaat, – dedi, – gəlin nahaq qan tökməyək. Mənim atımı bəri çəkin, bunlarla getməliyəm...

– Yox, yox, səni heç yerə buraxmayacağıq, heç yerə getməyəcəksən! – deyən camaat etiraz etdi.

O, əllərini yuxarı qaldırıb:

– Bircə sakit olun, səbriniz olsun. Görünür, burda nəse dolaşlıq var. Gedərəm, orda araşdırarıq, günahım olmaz qayıdıb gələrəm. Onu bilin ki, bu, padşaha bərabər canişin həzrətlərinin əmridir. General Aleksey Petroviç Yermolovun mənim köhnə dostum olmağını da yaxşı bilirsiniz. Hər halda köməyi dəyər... Mən getməliyəm. Mənə belə gəlir ki, padşahla padşahlıq eləmək olmaz.

Qara Səməd bəy irəli yeriyib:

– Mustafa ağa, – dedi, – siz məndən yaxşı bilirsiniz ki, hələ pristav və kazakların silah altında apardıqları adamların heç biri geri qayıtmayıb. Yeri həmişə Rusiyyə təsəvvürü olub.

– Sən onlara baxma, Səməd bəy. Mən bunların dilini, bicliyini yaxşı bilirəm. Hər halda bir şey qandıraram bunlara.

– Özün bilərsən, Mustafa ağa, sən bilən məsləhətdir. Sənin dırnağın biləni bizim başımız bilmir. Əgər gedirsənsə, icazə ver sənə yol yoldaşı olum.

Mustafa ağa Qara Səməd bəyin arzusunu pristava tərcümə elədi. Pristav razılıq verdi. Hər ikisi həmyerliləri ilə görüşüb ayrıldı. Atlılar Çətin yoxuşu aşana kimi camaat dağılışmadı. Hamı bir-birinin sözünü kəsə-kəsə qəfil gələn bu fəlakəti müzakirə elədi.

İyirmi gündən sonra Qara Səməd bəy Şıxlıya tək-tənha qayıtdı. İki ay tamam olar-olmaz Mustafa ağa Arif Şıxlinski-nin sürgün yolundan nəzmlə yazılan ilk məktubu gəldi:

*Saldı məni fəlak işə bisəbəb,
Sən eylə bir əlac, ya qadir çələb.
Anıb yarü həmdəmləri ruzü-şəb,
Gah aşikar, gah nihanlar ağılaram.*

* * *

Həmin axşam Əliəğa onu buraxmadı. Gecədən keçənə kimi söhbət elədilər. Polkovnik ona Mirzə Fətəli haqqında danışdı. Şərq tarixində fəvqəladə bir şəxsiyyət olan Axundovun bu qarışıq zamanda həm diplomat kimi fəaliyyətindən, həm də yazıçı-filosofluğundan danışdı. Sözarası dönə-dönə dedi ki, heyif təkdir, köməksizdir. Əlifba haqqında olan gözəl arzularını həyata keçirə bilmir. Bir də çox təəccüb elədi ki, Mirzə Hüseyn nə əcəb onu indiyədək Axundovla tanış etməyib.

Gecədən keçmişdi, Tauhiddin getmək istədi. Əliəğa razılıq vermədi.

– Yerimi dəyişəndə özgə yataqda yuxum ərsə çəkilir, – deyə Tauhiddin bəhanə gətirdi.

Əliəğa zarafatla:

– Qardaş, – dedi, – sən yerini çoxdan dəyişmişən. Əgər yata

bilmirsənsə, onda səni gərək Kazana qaytaraq. Bir də ki, özgə yer niyə deyirsən? Bura sənın qardaşının evidir. Biz nə vaxtdan özgə olduq. Dinin dinimdən, dilin dilimdən. Demək qardaş, vəssalam!

– Əliağa, deyirlər Mirzə Fətəli sizin adınıza şeir də yazıb, yəni elə yaxın dostsunuz?

– İkimizin də gəncliyimiz Qafqaz canişinliyinin baş idarəsində keçib. Mirzə Fətəli yenə də orada çalışır. Məni isə döyüşən orduya göndərdilər. Alayımız o vaxtdan – 1837-ci ilin mayından Adler burnunda yerləşir. Həmin ili Mirzənin yaxın dostu Bestujev-Marlinski orada yoxa çıxdı. Kimi ubıxlarla döyüşdə həlak olduğunu, kimi əsir düşdüyünü, kimi də dağlara çəkilib qaçaqlıq elədiyini söyləyirdi. İndi də bilən yoxdu, onun başına nə müsibət gəldi. Mirzə onu çox istəyirdi, lap qardaş kimi idilər. Onlar bir-birindən dil öyrənərdilər. Mirzə ona Azərbaycan dilini, Marlinski də ona rus dilini öyrədərdi. Mirzənin əsərlərini tərcümə edərdi... Hə, şeiri soruşurdun. Unutmuşam, əlli altı-əlli yeddinci illərdə Tiflisə konsert verməyə bir avropalı gözəl gəlmişdi. Mirzə ilə mən də getdim. Bu qadının oxumağına bərabər də gözəlliyi vardı. O, füsunkar gözəlliyi ilə Tiflis əhlini əfsunlamışdı. – Mirzə, – dedim, – Allaha şükür, qələm sizdə, təb sizdə. Niyə əbədiləşdirmirsiniz bu gözəlliyi?.. – Səhəri iş gələn Mirzə Fətəli mənə bir şeir oxudu. Son bəndində yazır:

Tiflis müsəxxər sənə, ey düxtəri-tərsa!

Aşiqlərinə məbəd olub deyri kəlisə!

Məndən sənə vəsf istədi Şıxlı Əliağa,

Dedim: – Səni vəsf etməyə manəndi-Məsiha,

Ruhülqüdüs imdadı gərək nitqi-Məsiha.

Dostum Fətəli avropalı gözəllə birgə mənə də tarixə salıb...

Əliağa Tauhiddinə baxıb gülümsündü. Mamleyev də öteri gülümsündü, amma heç nə demədi. Durub pəncərəyə tərəf gedə-

gedə köynəyinin yaxasını açdı. Təmiz havanı acgözlüklə udub, alnında puçurlanan təri biləyilə sildi. Hər iki əlini açıq pəncərəyə dirəyib Kür çayına baxa-baxa düşünürdü. Gözü qeyri-ixtiyari sol əlinin şahadət barmağı üstündə zorla seçilən xala sataşdı. Bu zərif xal onda anadangəlmə idi. Uşaq vaxtı bir dəfə anasından soruşmuşdu: – Ana, bu nə qaradı belə? Nə qədər yuyuram, getmir...

Anası onun qızılı saçlarını sıgallaya-sıgallaya:

– Oğlum, – demişdi, – bu uğur xaladı, demək sən hara, nə məqsədlə gūzar salsan, uğurun xeyir olacaq.

İllər keçdi. Tauhiddin böyüdü. Nə xal əlindən silindi, nə də ananın sözlərini unutdu. Hər dəfə xalı görəndə ananın məsum çöhrəsi gözü önünə gələr, xeyir-duası eşidilərdi. Amma ağı kəsəndən heç vaxt bu sözləri sınınamamışdı. Deyirlər ana duası adamı hər bələdan hifz edər. O hələ Orenburq hərbi-ibtidai məktəbində oxuyanda itirdiyi anasını indi xatırlayıb kövrəldi.

Əliağa yaxınlaşıb onunla çiyin-çiyinə durdu. Tauhiddin baxışlarını Kürün tamaşasından ayırmadan:

– Əliağa, – dedi, – ağılın nə kəsir, mənə icazə verəcəklərimi məktəb açmağa?

– Verəcəklər, mütləq verəcəklər, – deyər Əliağa inamla bildirdi.

– Nə vaxt? Artıq dörd ildən çoxdur ki, gözüm yolda, qulağım səsdədir. Hardan, nəyə əsasən belə inamla danışırsan?

– Bilirsən, əvvəla əlahəzrət imperatorun əmri var ki, Rusiya ərazisində yaşayan xırda xalqların uşaqlarından dövlət qulluqçuları, məmurlar hazırlamaq üçün qəza mərkəzlərində yeni mülki və hərbi məktəblər açılsın. Bir də ki, neçə ildir Mirzə Fətəli, Məmmədağa Vəkilov, Mirzə Hüseyin sonra bizim bir eloğlu var, Tiflis gimnaziyasında dərs deyir – Rəhim bəy Rəhimov – çalışırlar ki, müsəlman əyalətlərində məktəblərin sayı artsın. Bu barədə Mirzə Fətəli dönə-dönə Sərdarlığa rəsmi məktubla müraciət edib. Hətta onun gözəl bir fikri var ki, müsəlman uşaqları üçün məktəbləri Şəkiddə, Gəncədə, Bakıda

yox, xristian yaşayan yerdə açmaq lazımdır. Ona görə ki, molla və axundlar imkan verməzlər müsəlman şəhərində yeni tipli məktəbin bina tutmağına. O sübut edir ki, istər-istəməz ruhanilərin mənfi təsiri məktəbi inkişaf etməyə qoymayacaq.

– Bu, doğrudan, çox ağıllı fikirdir, – deyə Tauhiddin onun sözünü təsdiq etdi.

– Hazırda bizim Şamaxıda, Naxçıvanda, Şuşa və Gəncədə rus dilində ibtidai təhsil məktəbləri var. Amma Mirzə Fətəli onların heç birinin fəaliyyətindən razı deyil. Bu məktəblərdə rus dilindən çox fars dilinə və dini tədrisə yer verilir. Balalarımız Azərbaycan dilində nə oxuyur, nə yazır, nə də tariximizi öyrənirlər. Bununla da çar hökuməti ruslaşdırma siyasətini həyata keçirir.

* * *

Bir neçə gün sonra Qafqaz Təhsil Dairəsinə gələn Tauhiddin Mamleyevə şad xəbər verdilər. Ona dedilər ki, şurada məsələyə baxıldı, popeçitel sizə Şıxlıda yox, Salahlıda məktəb açmaq üçün artıq qərarı təsdiq edib.

– Mən ərizəmdə məktəbin açılmaq yerini Şıxlıda göstərmişəm, bəs niyə Salahlı oldu?

Popeçitel artıq çənəsindəki seyrək saqqalına əl gəzdirib:

– Canım, Pedaqoji Şurada Sərdarlığın nümayəndəsi cənab Jelixovski belə məsləhət bildi. Hamı da onunla razılaşıdı. Ona görə ki, Salahlı qəryə mərkəzidir. Oraya ətraf kəndlərdən uşaq yığmaq asandır, Şıxlı isə ucqardır. Bir də ki, bunun mətləbə nə dəxli? Sizin məktəb açmaq arzunuz yerinə yetirilib. Sevinmək əvəzinə hələ bir sual da verirsiniz? Məncə, bu, sizin xeyrinizədir. Buyurun, bu da qərarın surəti.

Mamleyev qərarı alıb təşəkkür etdi. Qərarda deyilirdi ki, 1874-cü il ərzində aşağıdakı şəxslərin xüsusi məktəb açmaq məsələsinə baxılmış və belə məktəblərin açılmasına icazə verilmişdir:

Kənd müəllimi Tauhiddin Mamleyevə, həm bu, həm də ətraf

kəndlərdə rus savadını yaymaq məqsədilə Qazax qəzasının Salahlı kəndində ibtidai rus-müsəlman məktəbi açmaq və məktəbin ilk təsisi üçün dövlət tərəfindən birdəfəlik üç yüz manat vəsait ayırmaq.

Lakin məsələ yenə uzandı. Neverovun xəstələnib Peterburqa müalicəyə getməsi, Qafqaz Maarif Sərdarlığında bəzi adamların Mamleyevə şübhəli bir adam kimi baxmağı, idarə süründürməçiliyi... Salahlıda dünyəvi təhsil məktəbinin əsasını qoymaq yalnız 1875-ci il yanvarın 2-də Tauhiddinə müyəssər oldu.

1877-ci il yanvarın 4-də “Əkinçi” qəzeti sevinclə yazırdı:

“Gəncə quberniyasının Salahlı qəryəsində bir Kazan şəhərli müsəlman uşaqları üçün məktəbxana açıb onlara rus dili oxudur”.

Bu, Qafqazda fəaliyyətə başlayan ilk rus – Azərbaycan məktəbi idi.

İLK BURAXILIŞ

Mənə bilik verən şəxsə qul kimi pərəstiş edirəm.

Bir ərəb mütəfəkkirinin dediklərindən.

Salahlıda Qazax sahə müvəkkili üçün tikilmiş binanın altı otağından biri yaşamaq üçün Tauhiddinin ixtiyarına verilmişdi. Qalan beş otaqda uzaq dağ kəndlərindən gələn uşaqlar gündüzlər dərs keçir, axşamlar isə qalırdılar. Bu otaqlar Azərbaycanda xanlıqlar ləğv edilib komendantlıq üsuli-idarəsi yaradılanda Yelizavetpol qubernatorunun sərəncamına əsasən Salahlı Nəsim xozeynin xərçi ilə tikilmişdi.

Çar məmurları onlara boyun əyib, tabe olmaq istəməyən xanların, bəy və ağaların hüquqlarını məhdudlaşdırmaq üçün komendantlıq yaratdılar. Lakin xalqın güzəranını yaxşılaşdırmaq əvəzinə, özlərinə sərvət yığan komendantlar in-

zibati vəzifələri belə satırdılar. Bu vəzifələrə qoyulan şəxslər qeyri-müsəlman olduqlarından yerli əhalinin nə dininə hörmət edir, nə də dilini bilirdilər. Hətta toy və yas mərasimi keçirən ailədən, ev tikən, ya da təmir edənlərdən də rüşvət alırdılar. Onlar rəncbərlərdən istədikləri qədər vergi toplayır, ağa və bəylərdən, iri torpaq sahibkarlarından hədiyyə-rüşvət yığırdılar.

Kəndlilərin fəryadı göyə bülənd olmuşdu. İxtiyar sahibi olan murovlar, naiblər dərəbəylik edib, rəncbərin altından palazını belə çəkib aparırdı. Qanun keşikçilərindən üz döndərən əhali xan əyyamına, bəylik dövrünə “min şükür”, –deyib, o günləri arzulayırdı:

*Vilayətdə urus olub ixtiyar,
Eyləyib bir bina, yoxdu görən kar;
Tamam işlər olub cahilə bazar,
Heyf bu vilayət, heyhatü heyhat!*

*Kişilər var idi xan əyyamında,
Əyləşmişdi hər kəs öz məqamında;
Beş yüz nəf olurdu hər kəlamında,
Handa idi onda belə həşərat?⁴*

Polis və məmurlar yerli əhaliyə cismani cəza verirdilər. Ölkədə rüşvət, sui-qəsd, oğurluq həddini aşmışdı. Ağır vergidən imtina edənləri, zorakılığa tabe olmaq istəməyənləri “dikbaş feodal” adlandırılıb, məhkəməsiz birbaşə Sibirə sürgün edirdilər.

Mayor Mustafa ağa Arif Şıxlinski, İsa bəy Kubinski və Şəm-səddinli Nəsim Sultən kimi dəyanətli oğullar bu illərdə Sibirə sürgün olundular. Onlar diyari-qürbətdə “Vətən” – deyə-deyə gözləri giryan öldülər.

4. Şeir Baba bəy Şakirindir.

*Namə yazdım yarə badi-səbadən,
Dərdi-dilim izhar etdim həvadən.
Düşmüşəm avarə eldən-obadan,
İtirmişəm xanimanlar, ağlaram!⁵*

Həmin illərdə (1830-cu illərin sonu – Ş.N.) Azərbaycanda olan çar məmuru qraf İ.İ.Vasilçikov imperator İ Nikolaya göndərdiyi şikayət ərizəsində xalqın ağır güzəranının şahidi kimi yazırdı: Əhalinin üzərinə qoyulan bələdiyyə vergiləri o qədər çoxdur ki, onlardan yaxa qurtarmaq, demək olar, mümkün deyildir; həm də verginin təyin olunması və toplanmasında müəyyən bir qayda yoxdur və hər şey tamamilə komendantın iradəsindən asılıdır”.

Bu məktubdan sonra imperatorun xüsusi göstərişi ilə Zaqafqaziyanı təftiş etmək üçün senator P.İ.Kutaysov və Y.İ.Meçnikovdan ibarət xüsusi komissiya gəldi. Qarabağı yoxladıqdan sonra hərbi dairə rəisi knyaz Valerian Qriqoryeviç Mədətovun fəaliyyəti barədə yazırdılar:

“Hökumətin ona göstərdiyi etimaddan sui-istifadə edir. Özgəsinin mülkiyyətini zəbt edir. Haqq vermədən əhaliyə xüsusi işlər gördürür. Başqalarının adından saxta kağızlar tərtib edir və qəbirüstü abidələri dağıtmaq dərəcəsinə çatan kinli bir adamdır...

...Ümumiyyətlə, baş pristavlar xoşladıqları adamlara ağalıq rütbəsi verirlər. Dolandırmaqdan ötrü kəndləri bu ağalara həvalə edirlər, bütün işlər bunların əlindədir. Əhaliyə ağır cəza verirlər, malını və yerini əlindən alırlar və özlərini döyürlər, vergini bir neçə dəfə artıq yığırlar. Xəzinəyə çatanı verirlər, amma artıq qalanını özləri götürürlər. Kəndlilərin məhsullarından özlərinə pay çıxırlar. Bütün işlər komendantın özünün səlahiyyətinə bağlıdır”.

Bu dəhşətlərin şahidi qarabağlı şair Baba bəy Şakir isə yazırdı:

5. Bənd Mustafa ağa Şxlinskiyədir.

*Bu nə qubernator, bu necə sərdar?!
Dağılıb vilayət, oldu tar-mar;
Cəldləndi rüşvətə murovlar,
Xalqın işi ahü əfgana dönüb.*

Yuxarılara gedən minlərlə narazılıq ərizəsi və müfəttiş-senator P.İ.Kutaysovun və Y.İ.Meçnikovun imperatora rəsmi layihə-məktubları komendantlıq üsuli-idarəsini 1840-cı il aprelin 10-da ləğv etdi.

Qazax sahə müvəkkili üçün tikilən bina boş qalmışdı. Bina tikilib qurtarhaqurtarda komendantlıq ləğv olundu. 1875-ci ildə həmin bina Salahlıda açılan rus-Azərbaycan məktəbinin qismətinə düşdü.

Həmin il qəzanın bir neçə kəndini gəzən Yelizavetpol qubernatorunun Salahlı qəryəsinin yeri və əhalisi daha çox xoşuna gəlmişdi. Kürün sağ sahili boyu salınmış səkkiz yüz evli qəryədə on səkkiz dükan, yeddi dəyirman, iki məscid, üç dəmirçixana və iki dini məktəblə yanaşı, yeni açılmış dünyəvi təhsil məktəbi də fəaliyyət göstərirdi. Beş min əhalinin əksəriyyətinin ziyalı olduğunu görən qubernatorun buranı qəza mərkəzi eləmək fikri də vardı. Ağsaqqal Pənah ağa Vəkilova o, xüsusi hörmət bəsləyirdi. Qulluqla əlaqədar Tiflisə, Sərdarın yanına gedib-gələndə mütləq ona qonaq düşər, birgə Qarayazıda qaban ovuna da çıxardılar. Saç-saqqalı ağarsa da, Pənah ağa nə yerişini, nə də hafizəsini itirməmişdi.

Qafqazı öyrənən yazıçı-səyyah B.Viniaminov həmin ildə Tiflisdə olanda qubernatorla görüşdü. Onu özü ilə Yelizavetpola aparən qubernator yolüstü Salahlıda dayanıb dostu Pənah ağanın qonağı oldu. İkicə gün qonaq qalan yazıçı-səyyah salahlıların nağıl deməyinə, əfsanə söyləməyinə, şeir və nəغمə oxumalarına vuruldu. Qubernatordan üzrxahlıq edib, heç olmasa, on gün qalmağa icazə istədi...

İndi Tauhidin B.Viniaminovun Tiflisdə çıxan "Salahlı

kəndi və həmin kənddə yazılmış tatar nağılları" fəslini mütaləə edirdi. Gecədən xeyli keçsə də, Tauhidin Mamleyev oxumaqdan doymurdu. Əliağanın güc-bəla ilə tapıb göndərdiyi kitabı o, qara çırağın işığında həvəslə mütaləə edirdi. Kitabdakı nağılın, bayatı və el sözlərinin əksəriyyəti Hacı Ömər Abdioğlunun, Abdulla ağa Əfəndiyevin və Pənah ağa Vəkilovun yaddaşından yazılmışdı.

Hər üçünün də məktəbə xüsusi rəğbəti və qayğısı vardı. Pənah ağa məktəbə maddi cəhətdən daha çox kömək göstərirdi. O, yazı ləvazimatı alır, dərsliklərdən korluq çəkən uşaqlara öz xərci ilə kitab alıb verirdi. Hər il məktəbin qarşısına yığılan odun tayasını onun rəiyyətləri Qarayazı meşəsindən doğrayıb gətirərdi. Xeyirxah Pənah ağa məktəbin təmir işlərini də öz boynuna götürmüşdü. Tez-tez məktəbə baş çəkən bu nurani qocanı uşaqlar ata kimi sevirdilər. O öz balası qədər istədiyi şagirdləri oxşayanda bu sözləri təkrar etməyi xoşlayırdı: "Maarifsiz millət yaşamaz. Məktəb bir barlı ağacdır, meyvəsi şirin şəkərtək. Bu barlı ağacı elə bəsləyin ki, sizdən sonra gələnlər də pay götürə bilsin".

Məktəbə canyandıran gənclərin dünyəvi elmləri yaxşı mənimsəyib xalqına faydalı bir şəxs olması üçün əlindən gələn köməyi edən Abdulla ağa Əfəndiyev Tauhidinə dayaq olmuşdu. O, Azərbaycan dilindən və şəriətdən dərs deyirdi. Son dərəcə ciddi olan Abdulla ağa rəiyyətlə rəiyyət kimi danışar, onların halına yanıb köməyini əsirgəməzdi. Uzaq dağ kəndlərindən oxumağa gələn şagirdlərə həmişə nəzarət edər, zəif olanları gah özü öyrədər, gah da yaxşı oxuyanlara tapşırırdı.

İlk buraxılış üçün də Abdulla ağa təklif etdi ki, Təhsil Dairəsindən bir nəfər çağıraq, qoy gəlib bizdə tədrisin düzgün qoyulub-qoyulmamasını yoxlasın. Bəlkə tutduğumuz yol səhvdi...

Müəllimlərdən biri etiraz etdi:

– Lazım deyil, – dedi, – axı, deməzlərmi ki, sizə proqram vermişik, onunla da dərsinizi deyın, vəssəlam.

– Məncə, buraxılış imtahanlarında bir nəfər rəsmi şəxs iştirak etsə yaxşı olar, qoy uşaqların mənimsəmə qabiliyyətindən hali olsun. Pedaqoji şurada da bizim məktəb haqqında yaxşı-yaman fikrini deyər. Vaxtkən harda, nədə səhv etdiyimizi bilərik.

Sakitə onlara qulaq asan Tauhiddin öz fikrini qəti bildirdi:

– Abdulla ağa düz deyir, çağırsaq yaxşıdır. Hələ imtahanlara iyirmi gündən çox var. İndidən rəsmi məktub hazırlayıb göndərəcəyəm. Ya gəlib bizi qovarlar, ya da “çox sağ ol” deyərlər.

* * *

Salahlının yastıbel təpələri yaşıl dona bürünmüşdü. Kür qırağı düzəngahlarda, Sədəfli biçənəyində ot bir qarışı addamışdı. Aprelin ortalarında olan güclü yağışlardan sonra o tay Qarayazıdakı talalarda da ot püskürüb qalxmışdı. İyde-liyin, Babacan bulağının suyu da artmışdı. Kaftarlı dərəsindən, Narlı qajdan keçənlər iydəliklərin ətrindən məst olurdu. Son günlərin isti havası, qızmar günəşi eli yaylağa tərپətmişdi. Hər gün yaylağa bir tayfa köçürdü. Yükünü qabğarib, bu gün-sabah tərپənmək ümidilə kənddə qalan ancaq uşaqları məktəbdə oxuyan tayfalar idi.

Aprelin son günlərində Qafqaz Təhsil Dairəsinin müfəttişi Jelixovski gəldi. Tauhiddin Mamleyevlə köhnə tanış kimi görüşüb, müəllimlərlə ayrıca söhbət etdi. Onların pedaqoji fəaliyyəti, dünyagörüşləri barədə heç nə demədi. Amma davranışında və xoş simasında razılıq əlaməti vardı.

Sınıf otaqlarına iki cərgə əldəqayıрма uzun masalar qoyulmuşdu. Kötüklər doğranıb oturacaq düzəldilmişdi. Sınıfdə lövhə, bir də “rus imperiyasının ərazisi” xəritəsi olmasaydı, adam buranı yeməxana zənn edə bilərdi.

Müfəttiş içəri girən kimi uşaqlar ayağa durdular. Abdulla ağa əlindəki dəftəri jurnalın üstünə qoyub, kiçik müqəddimə ilə onun gəlişinin səbəbi haqqında məlumat verdi. Uşaqlar arasına zəif bir pıçıldeşma düşdüyünü görüb:

– Sakit olun, – dedi, – artıq təlaşa düşmək gecdir. Müfəttiş cənablarının məqsədi sizi dara çəkmək deyil, imtahan eləməkdir. Əgər sizlərdən kimsə zəif cavab verərsə, ya da oxumaq, yazmaq haqqında anlayışı olmazsa, onda günah sizdə deyil, biz müəllimlərdədir. Demək, bu müddət ərzində biz sizə heç nə öyrədə bilməmişik.

Jelixovski dözə bilməyib:

– Cənab müəllim, uşaqları nahaq qorxudursunuz, – dedi, – qoy onlar məni də sizin kimi öz müəllimi hesab etsinlər. Biz sadəcə olaraq keçilənləri təkrar edəcəyik. Əlbəttə, hamısını yox, bəzi mühüm tarixi hadisələri, vurma-çıxma əməliyyatlarını və sairəni – Üzünü orta cərgədə əyləşən şagirdə tutub, barmağını ona tuşladı: – Lütfən, icazənizlə bu qaragözlü oğlumdan soruşmaq istəyirəm ki, ilk rus-türk müharibəsi nə vaxt olub? Yəni ruslarla türklər ilk dəfə neçənci ildə döyüşüblər, dava ediblər?

Müfəttiş kənd ibtidai məktəbində olduğunu yaxşı bildiyinə görə sualı lap sadə sözlərlə izah etdi. Uşaqlar isə gözaltı bir-birlərinə baxır, müfəttişin... “mərkəzdən gələnin” xoş rəftarına, şirin danışığına təəccüb edirdilər.

Qaragözlü oğlan ayağa durub:

– Türklər hələ on səkkizinci əsrin əvvəllərində Xəzər və Qara dənizin sahillərindəki qanuni torpaqlarına sahib olmaq istəyirdilər. Qarabağın erməni müləkləri xüsusi məktubla müraciət edib bu torpaqları tutmaq üçün İ Pyotru Qafqaza çağırırdılar. Türklər 1720-ci ildə Rusiya ilə bağladıqları sazişi pozdular. Qərbi Avropa dövlətləri, xüsusilə, ingilislər Sultan Türkiyəsinə arxa durub, 1723-cü ildə onun Qafqaza gəlməsini sürətləndirdilər. İ Pyotrın sərəncamı və ermənilərin fitvası ilə rus qoşunları Qafqaza gəldi. Xəzərsahili vilayətlər Rus imperiyasına ilhaq edildi.

– Nəyə görə, müharibənin səbəbi nə idi, oğlum? – deyib, baxışlarını ondan yayındırdı ki, uşaq sıxılmasın.

– Hər iki tərəfin məqsədi bol-bərəkətli, iqtisadi və strateji

cəhətdən böyük əhəmiyyətə malik Qafqaz torpaqlarını zəbt etmək idi. Doxsan yaşlı babam deyir ki, sarıbaş rus çarının məqsədi ermənilərə kömək etmək, Qarabağ torpağını bizdən alıb onlara vermək idi. Xəzərsahili vilayətləri ələ keçirdikdən sonra İ Pyotrun fikri belə idi: bu yerlərdən bütün azərbaycanlıları sürgün etmək, oraya erməni kişi və cavanlarını köçürmək, onları rus qızları ilə evləndirmək⁶. O, bu yolla Xəzər sahilində möhkəmlənmək istəyirdi. Rusların Xəzərsahili vilayətlərə çatması ilə Qarabağda, Şirvanda üsyanlar qalxdı. Təbriz, Naxçıvan, Gəncə və Qazaxda ərzaq qıtlığı başlandı. Həmin illərdə bizim ölkədə olmuş İran səyyahı Məhəmməd Əli Xəzani yazır ki, vaxtilə izdihamlı və zəngin olan bu ölkəni tanıya bilmirdi. Onun dediyinə görə, Təbriz və onun əyalətləri talan edilmiş, lap əhalisiz qalmışdı.

– Çox əla, çox pakizə. İndi icazə ver, sənin cavabındakı bir qüsuru özünə deyim, yoldaşların da şahid olsunlar. Sənə yeganə iradım bilirsən nədən ibarətdir? Axı, mən sən kimliyini bilmədim. Nə öz adını, nə atanın, nə də familiyanı demədin. Hərçənd müəllimlərin səni yaxşı tanıyır və yəqin ki, hər dəfə dərs danışanda da sən onlara özünü təqdim etmərsən. Bəs mən, axı, mən sizin üçün yad adamam, necə deyərlər, yeni adamam.

Arıq, qaragözlü oğlan pul kimi qızardı, başını aşağı salıb:

– Məmmədəğa İsmayıl oğlu Şıxlinski, – dedi.

Müfəttiş pörtmüş şagirdin yanına gəldi, əlini uzadıb onun alnına tökülmüş kəkilini, gödək qırılmış telini sığalladı. Qayğıkeşliklə:

– Mənə belə gəlir inciməyəcəksən, biz dost kimi, ata-bala kimi açıq danışdıq. Əslində, bu sənin təqsirin deyil, – üzünü müəllimlərə tərəf tutdu. – Müəllim cənablarının günahıdır ki, sənə indiyədək bu ədəb qaydasını öyrətməyiblər.

Müəllimlərdən kimsə:

6. Bu barədə İ Pyotrun xüsusi vəsiyyətləri var (Red).

– Kənd məktəbidir, – dedi, – bağıqlamaq olar...

O geri dönüb:

– Lütfən adınızı əta edin, – dedi.

İri sifətdə batıq ordları diqqəti daha çox cəlb edən, arıq, uzunboylu müəllim ayağa durub:

– Kərimağa, – ehtiyatla cavab verdi.

Müfəttiş şəhadət barmağını açıb havada oynatdı, dərindən köks ötürdü, sərt və ötkəm səsle:

– Xeyr, cənab Kərimağa müəllim, – dedi. – Məktəb üçün şəhərdə də bir qanun var, kənddə də. Rus imperiyasının hər yerində eyni təlim-tərbiyə üzrə dərs keçirilir. Təəccüblüdür ki, siz öz məktəbinizə niyə belə barmaqarası baxırsınız? Çox-çox təvəqqe edirəm, belə danışmayın, özü də uşaqların hüzurunda.

Hələ də ayaq üstə dayanan caydaq müəllim:

– Bağışlayın, – dedi, – günahkaram, cənab müfəttiş...

– Aha, heç gərək deyildi, – deyib zorla gülümsündü. – Məgər bu gərəkmi idi, bayaq dedim ki, uşaqlar var burda, nə isə, sonraya qalsın...

Müfəttişin fikri dağıldı. Elə bil odla - su arasında qalmışdı. Bu yersiz söhbət, az da olsa, onun kefinə soğan doğradı. Yenidən Məmmədəğaya müraciət etdi:

– Səni ayaq üstə saxladığım üçün günahımdan keçərsən, – dedi, – səninlə qısa bir söhbətim də var. – O, uşağı karıxdırmamaq üçün “sualım” demədi. – Oğlum, əgər səndən soruşsam ki, məktəbinizin bağçasında on səkkiz uşaq işləyirdi. Hər üç uşağa iki bel verilib. Uşaqların cəmi neçə beli vardı?

Məmmədəğa gözünü bir nöqtəyə dikib, dodaqlarını sürətlə tərpətdi. Həyəcandan yanlarına saldığı əlləri də titrəyirdi. Udqunub, pörtmüş alnını ovcunun dalı ilə sildi. İnamlı:

– Uşaqların, – dedi, – on iki beli vardı.

– Düzdür, çox gözəl, çox pakizə. İndi izah et görüm, necə tapdın?

– Cənab müfəttiş, on səkkizi böldüm üçə, elədi altı, sonra altını vurdu ikiyə. O da elədi on iki.

Jelixovski geri dönüb xoş təbəssümlə müəllimlərə baxdı. Cavabından razı qaldığı oğlana yanaşib əlini onun çiyinə qoydu.

– Elm, – dedi, – oğlum, bütün qılınclardan iti və kəsərlidir. İnsanın elmi varsa, o, həyatda heç vaxt aciz qalmaz. Ağıllı adam elm öyrənər, axmaq var-dövlət toplayar. Vaxt gələr o min bir əziyyətlə yığılan dövlətin başına bir qəza gələr: qəfil yanğından məhv olar, ya sel gəlib aparar, ya da övlad fərsiz olub, onu dağıdar, itirər. Amma elm, bilik elə bir dövlətdir ki, onu nə itirmək olar, nə oğurlamaq. Bütün zamanlarda onun qədir-qiyəti bilinib, yenə də bilinəcək. Sən ki bu yaşda, az müddətdə bu biliyi qazanmısan, gələcəkdə həyatın yollarında heç vaxt büdrəməyəcəksən və mənim yəqinimdir ki, bu biliyi itirməyəcəksən, daha da artıracaqsan, – müəllimlərə müraciətlə: – Mən ilk dəfədir ki, uşağı bu qədər tərifləyirəm. Düzü, özümü saxlaya bilmədim. Haqq üçün demək gərək, şagird Məmmədəğa Şıxlinski buna layiqdir. Arzu edirəm ki, o, millətinin maarif üfüyündə ən parlaq ulduzlardan biri olsun, – deyib dərinə sinə dolusu nəfəs aldı. Sanki ürəyini boşaltdığına özü də sevinirdi.

– İndi isə sizə ümumi bir sualla müraciət etmək istərdim, – deyən müfəttiş Jelixovski gəlib sinfin tən ortasında dayandı. – Yəqin ki, müəllimləriniz sizə öz obanızın tarixi haqqında qısa da olsa məlumat verib, onun qədim bir yaşayış məskəni olduğunu danışblar. Ötəri də olsa, icazə ilə bir faktı nəzərinizə çatdırmaq istərdim. Bu günlərdə yenicə çapdan çıxmış bir kitab əlimə düşmüşdü. Orada yazılırdı ki, son zamanlar alimlərin apardıqları arxeoloji qazıntılar göstərir ki, hələ eramızdan əvvəl beşinci minillikdə bura – Qazax torpağı qədim yaşayış məskəni olmuşdur.

Şübhəsiz ki, qədim Şamaxıda, Gəncədə, Naxçıvan və Qubada, Qarabağda olduğu kimi, burada da igid oğullar, yenilməz qəhrəmanlar olub. – Müfəttiş geriyə qanrılıb müəllimlərə: – Pompeyin Azərbaycana gəlişindən bir məlumat

vermişinizmi uşaqlara? – soruşdu.

– Onu ana dilini tədris edən Abdulla ağa Əfəndiyev cənablarından soruşun, o, daha yaxşı bilər. – Tauhiddin cavab verdi.

Abdulla ağa:

– Bəli, əlbəttə, az da olsa məlumatları var.

– Onda belə bir sual: ilk dəfə Qney Pompey Azərbaycana nə vaxt gəlib? Bu vaxt Azərbaycanda hökmdar kim olub?

Sinifdə tam sükut yarandı. Heç kəs cəsarət etməirdi cavab verməyə. Abdulla ağa ürək döyüntüsü ilə sinfə göz gəzdirdi. O, daha yaxşı oxuyan uşaqların üzünə diqqətlə baxdı. Onun baxışları deyirdi ki, ümidimiz sizədir, bizi hörmətli qonaq yanında rüsvay etməyin. Abdulla ağanın sərt və diqqətli baxışları gah yanaşı əyləşən Nəsim ağa Qayıbovda, gah da Fərhad Quluoğlunda dayanırdı. O hər ikisinin yaddaşına arxayın idi. Quluoğlu heç yerdə oxumasa da, güclü hafizəyə malik idi. İncə dərəsinin boğazındakı Aslanbəyli kəndindən idi. Müəllimlər zarafatla deyirdilər ki, bu incəli balasının başında yapışqan var, nə atırsan, ağızından nə çıxır, yapışır.

Nəsim ağa isə yaxşı mütaliyəyə malik idi, ziyalı ailədə böyüyürdü. O, Salahlı ruhani məktəbini bitirdikdən sonra təhsilini burda davam etdirirdi.

Keçən hər dəqiqə Abdulla ağanın ürəyinə yük olurdu. Onu yandıran bu barədə uşaqlara təfəssilatı ilə danışmağı idi. O, dözə bilməyib, Jelixovskinin qulağına pıçıldadı:

– Cənab müfəttiş, – dedi, – icazə verin bir kəlmə işlədim, həmin kəlmə uşaqların yaddaşına kömək olsun. Təvəqqe edirəm, elə fikirləşməyin ki, uşaqlarımız zəif olduğuna görə onlara kömək edirəm. Xeyr, ha...

Müfəttiş isə bərkdən:

– Buyurun, – dedi, – lütfən, Allah xatirinə...

Abdulla ağa uşaqlara müraciətlə:

– Məgər Kambizena çölündəki əhvalatı xatırlamırsınız?

Onda Fərhad Quluoğlu ilə Nəsim ağanın əli qoşa qalxdı.

Sinifdə sürətli bir pıçılı gəzdi, tez də kəsildi. Yavaş-yavaş uşaqların hamısı əl qaldırdı. Müfəttiş şəhadət barmağını, əlini ilk dəfə qaldıran Fərhad Quluoğluna tuşlayıb:

– Buyurun, görək, – dedi, – bu sual haqqında nə çox düşündünüz?

Ayağa duran Fərhad dedi:

– Pompey miladdan əvvəl 66-cı ildə azərbaycanlılarla bağladığı sülh müqaviləsini pozdu. Qəflətən hücum etdi. O, Azərbaycana birbaşa gəlmədi. İndiki Abastumani və Qarakilsə şəhərləri olan yerdən keçib Dilican və Ağstafa ərazilərinə çatdı. Roma qoşunları hələ bu yerlərə çatmamış bizim xalqın igid oğulları Kür çayının sahillərini möhkəm bir istehkama çevirmişdilər. Amma romalılar Kür çayını başqa yerdən keçib, Kambizena çölündə Azərbaycan qoşunları ilə qabaqlaşdılar. Bu düzəngaha indi Qarayazı deyirlər. Qarayazının otsuz və susuz düzəngahından keçən romalılar böyük çətinliyə rast gəldilər. Legionlar Pompeyin tapşırığı ilə on min tuluq su götürmüşdülər.

Salnaməçilər yazırlar ki, Qarayazı düzündə Pompey legionları iki nəfər azərbaycanlı kəndlini əsir tuturlar. Onlar əsirləri bir bələdçi kimi qabaqlarına salıb yaxın yolun göstərilməsini tələb edirlər. Vətənpərvər “əsirlər” öz hökmdarlarına verilən andı pozmayıb sözlərində möhkəm dururlar. Onlar Pompey ordusunu çaşdırıb tamam başqa səmtə aparırlar. Ordu güclü tufana düşüb pərən-pərən olur. Əsirlər qaçıb canlarını qurtarırlar.

Azərbaycan hökmdarı Oroyz və onun sərkərdə qardaşı Kozis onları mükafatlandırırlar.

* * *

Müfəttiş müəllimlərlə birgə çölə çıxanda məktəbin həyətində xeyli adam görüb təəccüblə:

– Bu nə camaatdır, – dedi, – atlı-faytonlu dayanıblar, –

zarafatla, – məgər bunlar da imtahan verməyə gəliblər?

Tauhiddin Mamleyev dedi:

– Cənab müfəttiş, bunlar şagirdlərin ata-anası, qohum-qardaşlarıdır. Uzaq dağ kəndlərindən gəliblər, bu kənddən olanlar da var. Bu gün son imtahan olduğunu bilirlər, ona görə gəliblər ki, uşaqlarını götürüb aparsınlar. Biz təvəqqe etdik ki, yaylağa bir neçə gün gec köçsünlər. Sağ olsunlar, sözü müzə yerə salmadılar. Bunların hər biri uşağının oxuması üçün hansı güzəştə desən hazırdırlar.

Ata-anaların, xüsusilə dağ kəndindən olan ayağıçarıqlı, başı dəri papaqlı çobanın, rəiyyətin məktəbə belə maraq göstərib sevməsi müfəttiş Jelixovskinin hədsiz dərəcədə xoşuna gəldi. Kaş, bunları idarələrdə quru-quru əyləşən çinovniklərə göstərmək imkanı olaydı. Görəsən “yuxarılar” tərəqqi etmək istəyən belə bir sadə millətə niyə xor baxırlar, məktəblər açıb onun balalarını oxutmurlar, rəiyyətindən hərbi qulluğa aparmırlar. Kimə lazımdır görəsən bu yazıq millətin geri qalması?

– Rica edirəm, onlara mənim də adımdan təşəkkür edin. Sağ olsunlar ki, belə hafizəli, təlim-tərbiyəli balalar böyüdülər. – Üzünü camaata tutub: – Ağalar, – dedi, – mən bu gün sizin övladlarınızın savadını yoxlayıb çox məmnun qaldım. Sizdən təvəqqe edirəm, hər kimin oğlu bu məktəbi bitirəcəksə, onun gələcək taleyi barədə fikirləşsin. Sizi inandırırım və səmimi qəlblə deyirəm ki, bu məktəbdə oxuyan hər şagird öz yüksək dərəcə mənimsəmə bacarığı ilə və yaxşı dərrakəsi ilə məni valeh etdi. Siz azərbaycanlılarda məsəl var: “Yarı yoldan qayıtmaq kişilik deyil, bir işi başlama, başladın sona çatdır”. Ona görə də məsləhət bilirəm ki, balalarınızın təhsilini davam etdirəsiniz. Vətən bu saat belə övladlara çox-çox möhtacdır. Sizə məlumdur ki, əlahəzrət imperatorun əmrilə Qori şəhərində ruslar, ermənilər və gürcülər üçün xüsusi seminariya açılıb. Düzü, cənab canişin Azərbaycan şöbəsinə açmağa hələ də tərəddüd edir. Ona görə ki, şagird qıtlığından qorxur. Mən buradan

qayıdan kimi Qafqaz Təhsil Dairəsinin Pedaqoji Şurasında çıxış edib deyəcəyəm ki, Qoridə Azərbaycan şöbəsinin açılması üçün Salahlı məktəbi ən yaxşı bazadır.

Həyətdə dayanıb müfəttişə diqqətlə qulaq asan valideynlər papaqlarını çıxartdılar, qurşağa qədər əyilib təzim etdilər. “Çox sağ olun, ağa, sizdən çox-çox razıyıq, Allah bizim uşqulların da canını sağ eləsin, ömürləri uzun olsun!” – deyib dua etdilər.

Məktəbdən çıxıb üzüyuxarı məscidə tərəf gedəndə Jelixovski yolun yarısında dayandı. Gah sağına, gah da soluna baxıb, müəllimlərə:

– Biz hara gedirik, – dedi, – mənim faytonumu çağırırdım gəlsin, mən qayıtmalıyam. Daha mənlik iş qalmayıb...

“Belə tez”, – deyə hamı təəccüb və təəssüf etdi. Qoca Mənsur ağa bir-iki addım irəli gedib əsasını yerə dirədi, üzünü qonağa tutub:

– Cənab müfəttiş, – dedi, – hərçənd mən nə müəlliməm, nə də məktəb direktoru. Ancaq ağsaqqal kimi sizdən bir təvəqqem var. Əvvəla çox sağ olun ki, bizim kənd məktəbi haqqında belə hərarətli sözlər dediniz və yaxşı fikirdəsiniz.

– Bu hörmət-izzəti sizin balalar, müəllimlər qazanıb, Mənsur ağa, onlara təşəkkür etmək gərək...

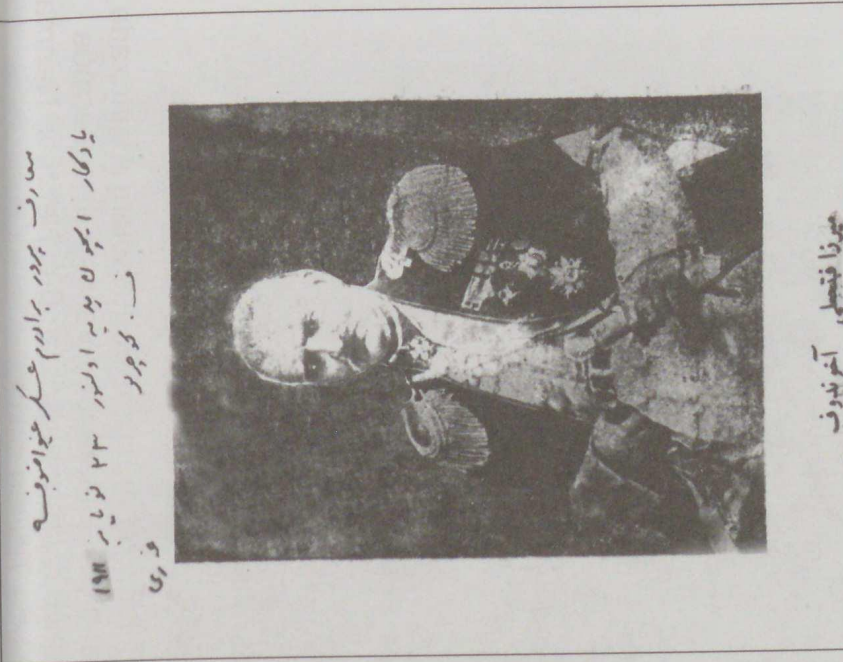
– Onlara ayrıca razılığımı bildirəcəyəm. İnsanın işi yaxşı qiymətləndiriləndə o, ikiqat canıyananlıqla çalışır və ömrü boyu əməli nəcibliyə, xeyirxahlığa xidmət edir. Mən inanıram ki, bizim müəllimlər bundan sonra da belə çalışacaqlar. İndi isə mətləbim başqadır, siz vəzifədə böyüksünüz, mən isə yaşda, demək hardasa haqqım çatır sizinlə kəlmə kəsməyə...

– Əlbəttə, əlbəttə, hörmətli Mənsur ağa, bu nə sözdür. Cənab direktor, Abdulla ağa və cənab müəllimlər, sizin məktəbə təmənnasız köməyiniz barədə mənə hər şeyi danışın.

– Bax, ona görə də sizdən rica edirəm, bir tikə çörəyimizi

Zaqafqaziya müftisi
Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbov (1830–1917)

میرزا فətھلی آخوندوف

Mirzə Fətəli Axundov
(1812–1878)

Soldan sağa 5-ci müəllim Nikolay Karnoviç Urusov, ilahiyat müəllimi Əbdüsselam Axundzadə, Aleksey Osipoviç Çernyayevski, Qədir əfəndi Əfəndiyev, Səfərlibey Vəlibəyov, qarşısında əyləşən bacısı oğlu Süleyman Sani Axundov, yuxarıda axırıncı cərgədə soldan 6-cı Nəriman Nərimanov.

Qori seminariyasının 1885-ci il buraxılışı
İkinci cərgədə soldan 3-cü Azərbaycan şöbəsinin
müfəttişi A.O.Çernyayevski, birinci cərgədə sağdan 1-ci Firdun bəy Köçərli
(Şəkil ilk dəfə dərc olunur)

Qori seminariyasının 34-cü buraxılışı, 1912-ci il. Öndə sağdan 2-ci Badiseba xanım Köçerli, sağ yanında Hecər Vekilova, arxada ağ paltarlı Firidun bəy Köçerli, solda Rəşid bəy Əfəndizadə və tələbələr. (Şəkil Qoristsexe qalası yanında çəkilib. İlk dəfə dərc olunur).

İkinci cərgədə soldan 3-cü Firidun bəy Köçerli, 4-cü Rəşid bəy Əfəndiyev, üçüncü cərgədə sağdan 1-ci Üzeyir bəy Hacıbəyli, axırncı cərgədə sağdan 6-cı Zülfüqar bəy Məmməd bəy oğlu Hacıbəyli. Qori, 1904-cü il.

İkinci cərgədə soldan: müəllim Əbdüləli bəy Muxtarov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Firidun bəy Köçerli. Arxada sağdan: seminarist Əli Səbri Qasimov (1892–1983), 4-cü İbrahimxəlil Hacılarov (1895–1970) və başqaları... Qori şəhəri, 1913-cü il

Soldan: Şəmistan Nəzirli və Qori şəhər sakini Rolland Sidamonidze. (Şəkil 1978-ci il sentyabr ayında Qori şəhərində çəkilib.)

Ortada Qori seminariyasının direktoru Fyodor Antonoviç Smirnov, soldan I oturan Firidun bəy Köçərli

kəsin. Biz azərbaycanlılarda məsəl var, deyərlər ki, o evdə qonaq çörək kəsmir, orda bərəkət olmaz.

– Onda icazə verin, bir kəlmə ilə mən də arzumu bildirim. – O, jiletinin cibindən çıxartdığı saatına baxdı. – Uzağı iki saat qonaq düşə bilərəm. Şəxsən mən Abdulla ağa cənablarının evinə düşmək istərdim. Çünki belə bir alicənab şəxslə oturub-durmağı özümə şərəf sanardım. İncimirsiniz ki, – dönüb bir-bir müəllimlərin üzünə baxdı. Hamının üzündə razılıq nişanələri görüb:

– Gedək, Abdulla ağa, – mən sənə qonağınam, – deyib onun qolundan tutdu.

Fayton qapıda hazır idi. Müəllimlər görüşüb müfəttişi yola salırdılar. Bir oğlan uşağı qaça-qaça gəldi ki, Tauhiddin müəllim, Əliəğa əmim gəldi, sizi çağırır, deyir tez gəlsin, elə indi Tiflisə getməliyəm.

Müfəttiş Tauhiddini faytona oturmağa dəvət etdi.

– Gedək, sən görüşərsən, – dedi, – o cənab da Tiflisə gedirsə, daha yaxşı, yol yoldaşı olar.

Fayton Məşədişərifli məhəlləsini keçib Hacı Usuf əfəndinin məscidi yanındakı döngəni buruldu. Rus-Azərbaycan məktəbi ilə mədrəsənin arasında saxladı. Əliəğa faytonunun yanında dayanıb papiros çəkirdi. Tauhiddin qonağını ona təqdim etdi. Özləri isə qardaş kimi öpüşüb görüşdülər. Əliəğa dərhal mətləbə keçdi:

– Gəncədən gəlirəm, – dedi, – fikirləşdim ki, ilk buraxılışınız münasibətilə sizi təbrik edim. Necə keçdi?

– Yaxşı oldu, müfəttiş cənabları da çox razı qaldı. Bəs niyə burada söhbət...

– Yox, qardaşım, vacib iş üçün çağırıblar. Bir də görüşüb halallaşmaq istədim...

Müfəttiş iki “qardaşın” söhbətinə müdaxilə etməyi nəzakətsizlik sanıb, asta-asta faytona tərəf getdi. Əliəğa hüznü

bir səsle, astadan:

– Mühəribə başlayıb, – dedi, – Rusiya Türkiyəyə müharibə elan edib. Bolqar xalqını beş yüz illik türk əsarətindən qurtarmaq istəyirlər. Bizim Muğan alayını da göndərirlər. On-on beş günə cəbhəyə yola düşürük...

– Özünü qoru, qardaşım, – deyib, – Tauhiddin var gücü ilə Əliağanı qucaqladı.

Əliağa müfəttişin onlara tərəf gəldiyini görüb astadan Tauhiddinin qulağına:

– Bu xəbəri hələlik heç kəsə demə. Sonra özləri eşidərlər. Yoxsa adım qara xəbərçi qalar, – kədərlə gülümsündü. – Bəlkə görüşmədik, ya qismət...

Faytonlar dalbadal yola düşdülər. Tauhiddinin ürəyi tab gətirmədi, qaça-qaça Sədəfli biçənəyinin qaşına çıxdı, dayanıb onların arxasınca əl elədi. Hər dəfə gözünə müfəttişin faytonu görünəndə qəlbi açılır, üzü nurlanırdı. Əliağanın faytonu isə elə bil ürəyindən, beynindən keçib-gedirdi. Zorla göz yaşı içində gülümsünür, Əliağanın “bəlkə görüşmədik” kəlmələri onun varlığını titrədirdi...

İki gündən sonra işə çıxan müfəttiş Qolovinski küçəsindəki kabinetində oturub raport yazmaqla məşğul idi. O, masanın üstündəki kub-mürəkkəbqabını doldurdu. Nazik qollu eynəyini gözünə taxıb, düməğ kağızı özünə tərəf çəkib yazmağa başladı.

“Qafqaz Təhsil Dairəsinin Baş popeçiteli Yanuariy Mixayloviç Neverov cənablarına, Salahlıdakı “Rus-Azərbaycan məktəbi” haqqında

Hesabat

“Mənim yoxlamalarımın nəticəsi olaraq sizə məlum edirəm ki, hazırda vilayəti-Qafqazda olan yetmiş səkkiz ibtidai məktəb içərisində, Salahlıdakı “Rus-Azərbaycan məktəbi” ən nümunəvi məktəbdir. Bu məktəbin bir yaxşı keyfiyyəti də ondan ibarətdir ki, orada təhsil alan şagirdlərin arasında hər zümradən var: onlar mülkədar, bəy, ağa, kəndli və ruhani balalarıdır.

Hətta məktəbdə şəriətdən dərs deyən molla Əbdürrəhman Şərifov öz yeganə oğlu Cəмили mollaxanaya deyil, məhz təhsilin rus dilində verildiyi bu məktəbə qoymuşdur. Halbuki, onun doğma kəndi Daş Salahlıda bir, işlədiyi Salahlı kəndində isə iki dini məktəb var.

Hazırda Salahlı məktəbində iyirmi altı nəfər şagird oxuyur. Cənabınız onların hər birini Azərbaycan və rus dillərində oxudan, yazıdan, hesabdən, rəsmxətdən, şəriət və gimnastikadan imtahan edib, sinifdən sinfə keçməyə icazə verdi. İmtahan vaxtı uşaqlar yüksək savada malik olduqlarını tam nümayiş etdirə bildilər.

Üç nəfər şagirdin sayını xüsusilə qeyd etmək istərdim. Onlardan biri Məmmədağa Şıxlinskiyədir ki, ağalığ nəslinə mənsubdur. İkincisi Nəsim ağa Qayıbov ruhani silkindəndir. Üçüncüsü Fərhad Qulamoğludur ki, əsl-nəcəbəti rəiyyətdir. Bu üç gənc öz güclü hafizələri ilə bizi heyran etdilər. Mən sizi tam əmin edə bilərəm ki, bu gənclər Tiflisdəki Aleksandriyski gimnaziyasında, Qoridəki müəllimlər seminariyasında oxumaq qabiliyyətinə malikdirlər.

Təlim və tərbiyənin düzgün tədrisində kənd müəllimi, hörmətli Abdulla ağa Əfəndiyevin, direktor Tauhiddin Mamleyevin, müəllim Hacı Ömər Abdioğlunun, gənc müəllim Əhmədağa Mustafayevin xüsusi say və xidmətlərini siz cənablara bildirməyi özümə şərəf hesab edirəm.

Salahlıda müəllim məktəbin düşünən beyni, xalqının yanub tükənməyən təmənnəsiz şamıdır. Zənnimcə, Qafqaz ibtidai

məktəbləri arasında yerli müsəlman əhalisi tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanan Salahlı "Rus-Azərbaycan məktəbi" daha çox sevindirici hadisədir. Bu məktəbin fəaliyyəti qəzada böyük hüsn-rəğbət qazanıb. Daha dəqiq desəm, bu məktəb Yelizavetpol quberniyasının bir sıra kəndlərində də belə məktəblərin təsis edilməsinə böyük zəmin hazırlaya bilər. Ona görə də cəsarət edib siz əlahəzrətlərdən təvəqqe etmək istərdim ki, Salahlı kənd məktəbinin müvəffəqiyyətlərini nəzərə alıb, onu nümunəvi kənd məktəbləri siyahısına daxil edəsiniz. Salahlı kənd məktəbinin nailiyyətləri məni vadar edir ki, normal kənd məktəblərindən bir neçəsini, ilk əvvəl, Yelizavetpol quberniyasında açmağı siz əlahəzrətlərdən xahiş edirəm.

Təvəqqe edirəm ki, Yelizavetpol quberniyasının Dağ Kəsəmən, Gorus, Cəbrayıl kəndlərində də belə "Rus-Azərbaycan məktəbi"nin açılması barədə məsələ qaldırasınız.

Bir mühüm təklifi də nəzərinizə çatdırmaq istərdim. Məktəbə tez-tez baş çəkən, onu nəzarətində saxlayan Yelizavetpol quberniya rəisi məktəbin müvəffəqiyyətlərini sinif jurnalının qeyd yerində izhar etmişdir. Hətta yerli əhalinin məktəbə rəğbətini, rus dilini öyrənməyə həvəs və marağını görən qubernator Salahlı məktəbini dövlət məktəbinə çevirməyi, direktor Mamleyevə xəzinədən maaş verməyi və təhsili pulsuz etməyi məsləhət görər. Məncə, bu təklifi təcrübə məqsədilə tətbiq etməyə dəyər.

Daha bir mühüm təklifi də cəsarət edib nəzərinizə çatdırmaq şərəfinə nail olmaq istərdim. Çoxdandır ki, bizim Təhsil Dairəsində həşəmətli cənabınız Mirzə Fətəli Axundzadənin və Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbovun Qori Seminariyasında Tatar (azərb. – Ş.N.) şöbəsinin açılması barədə təqdim etdikləri layihə var. Zənnimcə, bu layihənin baxılıb və təsdiq edilmək vaxtı çatmışdır. Ona görə ki, Salahlı məktəbini bitirən şagirdlər Qori Seminariyasının tatar şöbəsi üçün tam zəmin ola bilər.

Kamali ehtiramla Qafqaz Təhsil Dairəsinin popeçiteli Jelixovski".

1876-cı il mayın 27-də "Əkinçi" qəzeti yazırdı:

"...Qori şəhərində bir məktəbxana açılıb ki, orada oxuyan şagirdləri sonra müəllim eləsinlər. Ol məktəbxanada iyirmi nəfər erməni və gürcü padşahlıq xərcinə oxuyacaq. İndi "Kavkaz" adlı qəzet yazır ki, doğrudur, müsəlmanların məktəbxanaları üçün müəllimləri oxutmaqdan ötrü sonra əlahiddə məktəbxana açılacaq⁷, amma indi müsəlmanlardan hər kəs xahiş etsə, zikr olan Qoridə açılan məktəbxanaya öz uşaqlarını öz xərcinə qoya bilər. Oraya oxumağa girən hər kəs gərək uyezdni şkolada oxumuş ola və özü on altı-on doqquz yaşında ola. Orada üç il dərs deyiləcək".

Görünür, müfəttiş Jelixovskinin Azərbaycan balaları üçün canıyananlıqla yazdığı raportun təsiri "yuxarı" dairələri az da olsa hərəkətə gətirirdi.

İLK MAARİF İŞİĞİ

Maarifə doğru ilk addım məktəb təsis etməkdir. Mən həmvətənlərimin faydası üçün var qüvvəmi bu işə sərf edirəm və öz nəzarətim altında məktəb təsis etmək haqqında fikir irəli sürməyə cəsarət edirəm. İndiyədək şüurlarda kök salmış cahil təsəvvürlərin təsiri ilə bəzi asiyalıların düşüdükləri kimi, "Avropaya Asiya qarşısında üstünlük verən" tale və təsadüf deyil, maarifdir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov

Qafqaz canişini, böyük knyaz Mixail Nikolayeviç Romanov dörd nəfəri məşvərətə çağırmışdı: canişin dəftərxanasında Şərq dilləri üzrə baş mütərcim Mirzə Fətəli Axundovu, Təhsil

7. 1875-ci ildə aprelin 8-də Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının "Əsasnaməsi"ndəki bir qeyddə deyilirdi ki, müsəlmanlar xüsusi müsəlman müəllim məktəbi açılana kimi Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına və onun nəzdindəki məktəbə daxil ola bilərlər.

Dairəsinin baş popeçiteli Yanuariy Mixayloviç Neverovu, müfəttiş Jelixovskini və Tiflis müsəlman məktəbinin şəriət müəllimi Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbovu.

O, Qori Seminariyasının nəzdində açılacaq Azərbaycan şöbəsinin məsələsini birdəfəlik həll etmək istəyirdi. Mirzə Fətəli ilə Mirzə Hüseynin layihəsi, Jelixovskinin Salahlı məktəbi haqqında yazdığı raport canişində müsəlmanlara qarşı maraqlı oymuşdu. Daha doğrusu, onların balalarını oxutmaq arzularına qarşı çıxmaq qeyri-mümkün idi. Bu barədə ayrı-ayrı mahallarda yaşayan ziyalılardan da məktublar alınmışdı. İndiyədək canişinliyə gələn ərizə və raportların məzmunu müsəlmanların qaçağı, adam öldürəni, nəsil davası salanı, qisas alanı haqqında olardı. Canişinin təsəvvüründə Qafqaz müsəlmanları geridə qalmış bir xalq idi. O təkəcə azərbaycanlılar haqqında deyil, rus imperiyasının ərazisində yaşayan tatarlar, başqırdlar, çeçen və acarlar haqqında da bu fikirdə idi.

Mirzə Fətəli canişinə Peterburq Universitetinin professorları Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Kazım bəy və maarif xadimi, qəzetçi Həsən bəy Zərdabi haqqında məlumat vermişdi. Mərhum Abbasqulu ağa Bakıxanovdan ona heç nə demədi. Bilirdi ki, canişin onun fəaliyyətindən xəbərdardır. Amma Mirzə Kazım bəy haqqında məlumat verəndə canişin ona diqqət kəsildi.

Mirzə Fətəli "Peterburq Universitetinin fəxri doktoru Mirzə Kazım bəy azərbaycanlıdır, bizim həmyerlimizdir" – deyəndə canişinin sifətində heyrətə bənzər təəccüb vardı. «Yeridir» – deyə, fikirləşən Mirzə Fətəli daha da ruhlandı. Ona görə də həmyerlisi haqqında daha ətraflı danışmağa başladı:

– Mirzə Kazım bəy, – dedi, – təkəcə Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü deyil, o həm də Londonda Böyük Britaniya və İrlandiya Kral Cəmiyyətinin, Kopenhagendə Şimali Antikvarilər Kral Cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir. Üç dəfə Demidov mükafatını almışdır. 1870-ci ildə

İ.N.Berezinin onun haqqında yazdığı nekroloqda deyilirdi ki, nə qədər ki Şərq haqqında məlumatlar işlənəcək, – bu isə heç vaxt dayandırılmayacaqdır, – Kazım bəyin adı hörmətlə çəkiləcəkdir.

Axundovun sözünü yarımçıq kəsən canişin baxışlarını daha da ciddiləşdirib:

– Mənim, – dedi, – Peterburq Universitetinin Şərq dilləri kafedrasının professoru Mirzə Cəfər Topçubaşovun sizin dindəşiniz olmağından xəbərim var. Bilirəm ki, o, London Kral Asiya Cəmiyyətinin üzvüdür. Aleksandr, Qriboyedov kimi güclü bir şəxsin müəllimi olub. Düzünü deyim ki, Mirzə Kazım bəyin də ədəbi fəaliyyəti barədə məlumata malikəm. Amma məni onun adı çaşdırıb. Aleksandr Kazım bəyin mən başqa millətdən olduğunu zənn etmişəm.

Mirzə Fətəli:

– Doğru buyurursunuz, – dedi, – bu da səbəbsiz deyil. Mirzə Kazım bəy çox gənc yaşlarında – on doqquz yaşında olanda Azərbaycandan gedib. Hələ Həştərxanda olanda bir şotlandiyalı missionerlə⁸ tanış olub. O, missionerə Şərq dillərini öyrədib, əvəzində özü ondan ingilis dilini öyrənib. Onun təsiri ilə də xristianlığı qəbul edən Kazım bəy Aleksandr adını da daşayıb.

– Görünür, onu missioner yoldan çıxardıb, – deyən canişin gülümsündü.

– Nə qədər yoldan çıxartsa da, yenə bizim xalqın oğludur. İlk gəncliyində insan hər cür səhvə yol verə bilər. Əgər vaxtında onu başa salan olmasa, düşdüyü mühit onu yəhudi dinini belə qəbul etməyə vadar edər.

Sizə məlumdur ki, general Aleksey Petroviç Yermolov vaxtilə bu ölkənin hakimi olanda yerlərə – qəzalara əmrlər göndərmişdi ki, farsca yazmaq qadağan olunur. Hamı öz yazı işlərini Azərbaycan dilində aparsın. Hətta məsləhət görmüşdü

8. Missioner – xristianlığı yaymaq üçün xristian olmayan xalqlar arasına göndərilən təbliğatçı (Müəllif).

ki, qəzada məktəbxanalar açılınsın. Bunlar Yermolovun təşəbbüsü deyildi. Bu fikri ona təqlid edən, onun dostu Aleksandr Qriboyedov idi. Mənə belə gəlir ki, Qriboyedova da bu lazımlı fikir məhz Mirzə Kazım bəydən gəlmə idi. Mirzə Kazım bəy xristianlığı qəbul etməsinə baxmayaraq, Uzaq Şimaldan döyünən qəlbi bizim üçün çırırdı.

Mirzə Fətəli ilə canişin arasındakı bu söhbət keçən il olmuşdu. O vaxt söhbətin yönü elə dəyişdi ki, məktəb açmaq, layihəyə baxmaq məsələsi təxirə düşdü.

Canişin onları saat ikiyə çağırmışdı. Şeytanbazar məhəlləsində yaşayan qonşular – Mirzə Fətəli və Mirzə Hüseyn Kürün sol sahili boyunca Mədətov meydanına tərəf gəlirdilər. İki dost arasında xeyli yaş fərqi olsa da, onlar çox mehriban idilər. Bu il, – 1877-ci ildə Mirzə Fətəlinin altmış yaşı vardı. Mirzə Hüseynin isə qırx yeddi. Bu zəkali oğullar xalqın maariflənməsi uğrunda ömür-gün qoymuşdular.

Mirzə Fətəli dram və nəsr əsərləri ilə nəinki Qafqazda, hətta Yaxın Şərq ölkələrində belə məşhur idi. O, xalqın asan yazıb-oxuması üçün yeni əlifba tərtib edərək, çox çətin olan yad ərəb hürufatından onların canını qurtarmaq istəyirdi. Bu barədə o, üsyankar səsle deyir və yazırdısa da ünü bir yana yetmirdi.

«Əgər islam xalqlarının əlifbası sillabi deyil, alfaviti olsaydı, yazmaq da soldan olsaydı, sivilizasiya aləmində, yəni tərəqqi və mədəniyyət aləmində islam xalqları, şübhəsiz, Avropa xalqlarından irəlidə olardılar. Çünki sivilizasiya toxumu, ilk əvvəl, islam xalqlarının torpaqlarında göyərməyə başlamışdır. Amma islam xalqlarının sillabi əlifbasının çətinliyi üzündən elm və maarif bu xalqların bütün təbəqələri arasında yayılmamış və sivilizasiya toxumu islam xalqlarının torpaqlarında çürüyüb zay olmuş, Avropada isə oranın xalqlarının alfaviti əlifbalarının asanlıığı üzündən göyərmişdir.

Min təəssüf ki, islam xalqlarının başçıları öz əlifbalarının dəyişdirilməsinin vacibliyini dərk etmirlər və günəşdən aydın olan bu mətləbi başa düşməzlər...

...İnsanın belə bir xalqın içərisində yoxluq dünyasından varlıq dünyasına qədəm qoyması, haqqı başa düşdüyü halda, öz nadan millətini başa sala bilməyərək kədər və həsrətlə dünyadan getməsi böyük bədbəxtlikdir».

Mirzə Hüseyn Qayıbovun ilk maarifçilik fəaliyyəti dini məktəbdən, Salahlıdakı məscid hücrəsindən başlamışdı. Cütcü Yusif Qayıboğlunun ailəsində dünyaya gələn Hüseyn hələ uşaq ikən atadan yetim qalmışdı. Kəndin baş mollası olan əmisi İbrahim əfəndi onu öz himayəsində böyüdü, on yeddi yaşına çataraq-çatmaz mollaxanada çərəkədən⁹ dərs deməyi ona tapşırırdı.

1854-cü ildə Zaqafqaziya müftisi şair Molla Vəli Vidadinin oğlu Məhəmməd əfəndi Müftizadə qəzadakı ruhani məktəblərini təftişə gələndə Hüseyn və onun dərs dediyi uşaqların müvəffəqiyyətindən çox razı qalır. Bir il sonra Tiflisdə Məvarayi-Qafqaz Ruhani İdarəsinin nəzdində üçillik ibtidai məktəb açıldıqda o, Hüseyn Qayıbovu bu məktəbdə Şərq dillərindən dərs deməyə dəvət edir.

Tiflis mühiti Hüseynin qarşısında yeni, aydın üfüqlər açdı. Marahlı adamlarla ünsiyyət bağladı. Gürcü şairi İlya Çavçavadze, şərqşünas alim Adolf Berje ilə dostluğu onu maarifə və gənclərin təlim-tərbiyəsi ilə yaxından məşğul olmağa sövq etdi. O, dünyəvi təhsil almaq arzusu ilə rus-tatar məktəbində işləməklə yanaşı, Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunda təhsilini artırdı.

Zaqafqaziya müftisi Məhəmməd əfəndi Müftizadədən ərəb və fars dillərini daha kamil öyrəndi, hər iki dildə olan nadir təzkirələri, cümləri qeyri-adi istedadı ilə az vaxtda tam mənimsədi.

Həmin illərdə Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunda təhsil alan Soltan Məcid Qənizadə Mirzə Hüseynlə görüşü barədə

9. Çərəkə – mollaxanada oxuyan uşağın ilk dərslisi. Quranda otuz cüz var. Onun kiçik ayələrdən ibarət birinci cüzünə «Çərəkə» deyilir. Çərəkə bir ilə, il yarım oxunub tamam olunur (Müəllif).

yazırdı:

«Bayram namazından sonra mən Həbibbəylə (Mahmudbəyov – Ş.N.) əvvəlcə bir yerdə müftinin, sonra şeyxülislamın salamlığına gedib onlardan xeyir-dua alardıq. Bizim bu iki şeyx ümumən Tiflis tələbələrinə çox xeyirxah və şəfqətli idilər. Müfti Hüseyn əfəndi Qayıbov nəhayətə maarifpərvər bir kişi idi. Sair şəhərlərdən gəlmə tələbələrə mənəvi cəhətcə köməklili çox olurdu».

Mirzə Hüseyn 1860-cı ildə Qafqaz ordusunun baş qərargahının kapitanı Nikolay Qriqoryeviç Stoletovla tanış olub, dostlaşır. Stoletov hərbi olsa da, Şərq ədəbiyyatına, Şərq hikmətinə böyük maraq göstərirdi. Şərq xalqlarının ədəbiyyatını və tarixini orijinaldan oxumaq istəyirdi. Ona görə də Stoletov ona rus dilini, Mirzə Hüseyn isə kapitana ərəb-fars əlifbasını öyrətmək haqda şərt kəsirlər.

Ötən əsrin sonlarında öz müəlliminin xidmətini böyük hörmət və məhəbbətlə xatırlayan, dövrün məşhur şairi Abbas ağa Nazir fəxrlə yazırdı:

*Var idi bir müəllimi-mümtaz,
Sözü əlan müftiyi-Qafqaz.
Şəxsi-qabil hünərvər adı Hüseyn,
Əsl ustadu həm müəllim-eyn.
Hücrədə əyləşib sabah-axşam,
Vaxti-tədrisə sərf edərdi müdam,
...Müxtəsər, ol müəllim-fazil,
Elmi-tədrisdə mahirü-kamil.*

Mirzə Hüseynin ötən əsrdə maarif sahəsindəki xidmətini sübut edən əsas dəlillərdən biri də Seyid Əzim Şirvaninin ona həsr etdiyi səksən dörd misralıq qəsidədir.

1879-cu ildə böyük şair Seyid Əzim «siyasi etibarsızlıq» üzündən işdən çıxarılır. O, kömək üçün Tiflisə gəlir, Mirzə Hüseynin yanında olur. Seyid Əzimin məfkurəcə saf, əqidəcə

dönməz bir şair, maarif xadimi olması haqqında Mirzə Hüseyn Qafqaz Maarif Sərdarlığına ərizə ilə müraciət edib, yenidən müəllimliyə qaytarılması üçün icazə alır.

Şamaxıya qayıdan, yenidən müəllimlik fəaliyyətinə başlayan böyük şair dostu Hüseyn Qayıbova sevinc və minnətdarlıq dolu qəsidəsini yazır. Həmin qəsidədə o, xeyirxahı Mirzə Hüseyni ilk dəfə məktəb bina edən peyğəmbər adlandırır:

*Hüseyn-paktinət, müftiyi Qafqaz kim, anın,
Vücudundan bu torpağa xəvasi-kimya gəldi.
Sanırsan bir yədi-qüdrətdü, oldu qeybdən zahir,
Bu Qayıbzadə zahir oldu, dəhrə yüz cila gəldi.
Qəbul etdi Hüseyn bari-əmanət ruzi-əzzəldə,
Bu nasut aləmində etməyə əhdə vəfa gəldi.
Yetişdi hökm-nafiz imperaturi-müəzzəmdən,
Hüseynin nisbinə fərmani-şahi zil-üla gəldi.
Hüseyn namında çün məşhur idi imdadə yetməklilik,
Vilayət mülkünü şahı «vəliyyə innəma» gəldi.
Xülusi-qədr ilə xidmətlər etdin dövləti-Rusə,
Nişanlar imperaturi-müəzzəmdən əta gəldi.
Vücudin oldu çün öz ülfətinlə mürşidi-kamil,
Sənə tədrisdə İdrisdən yüz mərhəba gəldi.*

Mirzə Hüseynin ən böyük xidmətlərindən biri də məşhur şərqşünas Adolf Berjenin 1867-ci ildə Leypsiqdə çap etdirdiyi “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə” kitabına yaxından köməyi idi.

Sonralar Firidun bəy Köçərli yazırdı:

“Cənab Berjenin məcmuəsini tərtib edən Zaqafqaziya müftisi Hüseyn əfəndi Qayıbov olubdur ki, ol cənabın şeir və ədəbiyyata artıq meylü həvəsi var idi. Bu məcmuə dəxi əlan çox az tapılır”.

Məhz bu xidmətlərinə görə Mirzə Hüseyn rus imperiyasının müsəlmanlar üçün təsis edilmiş üçüncü dərəcəli Müqəddəs

Stanislav, ikinci dərəcəli Müqəddəs Anna, dördüncü dərəcəli Müqəddəs Vladimir ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Dostu Mirzə Fətəli onun bu xidmətlərindən xəbərdar idi. Hüseyin maarifçilikdə özünü fəda etməsini və ədəbiyyatımızdakı zəhmətini yüksək qiymətləndirirdi.

Onlar Şah Abbas məscidinin yanında nəfəs dərdilər. Qocalıq Mirzə Fətəlini bərk yaxalamışdı. Ətrafına boylandı, oturmağa münasib bir şey görməyib, iki addım aralıda zamanın tufanındanmı əyilmiş, yoxsa anadangəlməmi əyri bitmiş ağaca yaxınlaşdı. Əyrisindəki qar qalağını təmizləyib ona dirsəkləndi. Başında qara tükdən bir dənə də nişanə yox idi. Hətta bıqları belə düməğ ağarmışdı. Dərin zəka sahibini mütəmadi elmlə məşğul olmaq yormuşdu. Azacıq əyilmiş qəddi onu balaca göstərirdi. Çiyindəki zərli polkovnik poqonları zəif mart günəşinin ılıq şüasında par-par parıldayırdı. Meh zərif toxunmuş poqonun akselbantlarını titrədirdi.

Üzbəüz duran Mirzə Hüseyin dostundan çox gümrəh idi. Amma arıq sifətində, balaca ağıllı gözlərində sanki min ilin ağrı-acısı vardı. Firəng mahudundan geydiyi sürməyi rəngli çuxa altındaki ürəyi Vətən balalarını oxutmaq üçün alışıb-yanırdı. Onun üçün ən ağır təhqir küçədə, bazarda, on üç-on dörd yaşlı qatıq, göyərti satan uşaqlara deyilən “dikiy tatar” sözləri idi. Bu iki söz onun varlığına acı bir zəhər olub yayılır, əngin, qəmli xəyallara dalırdı.

Mirzə Hüseyin Tamaşov karvansarasındaki sövdəgərlərdən aldığı papağını bir azca geriyə elədi, geniş alınıdakı tər tumurcuqlarını dəsmalına hopdurdu. Alçaqdaban postalinin qırağındakı palçığı səkiyə silib qayıtdı.

Mirzə Fətəli:

– Hüseyin, – dedi, – mənim başımı canişinlik işləri qatıb. Vaxt tapanda da öz əsərlərimlə məşğul olmağa ancaq imkan tapıram. Gəlsənə itib-batmaqda olan şairlərimizin əsərlərini toplayıb kitab şəklində çap etdirəsən. – Kədərlə köksünü

ötürüb: – insafdımı, Almaniyada əcnəbilər bizim nəğmələri, şeirləri oxuyub ləzzət alsın, xalqımız öz ədəbiyyatından məhrum olsun. Nədi biçarə millətin günahı, Mirzə Hüseyin?! – Əlini irəli uzadıb, şəhadət barmağını açdı. – Nersesov bir yarpaq, Adolf Berje iki yarpaq... Qalanı? Qalanı isə yaddaşlardan itir, cünglərdə, əlyazmalarında çürüyür... Gör kimlər bizim qaygımıza qalır?

Doğru deyir müdrik atalar: “Özgə özgənin ölüsünü zurnabalabanla ağlayar”. Eh, bunun üçün də sağ olsunlar, – deyib ürək dolusu köks ötürdü.

– Düzü, belə bir zəhməti xeyli vaxtdır çəkirəm. Mirzə, sizin sözlünüzdən sonra daha böyük həvəslə bu işi boynuma götürürəm. Amma özün bilirsən, çap məsələsi çətinidir, kim çap edəcək. Sən o boyda rütbədə ola-ola öz əsərlərini zorla çap etdirirsən...

– Sən elə, ya qismət, sağ qalsaq, sənli-mənli təşəbbüsdə bulunub, bir şey çıxardarıq – bir neçə dəfə – bir əncam çəkərik, bir şey çıxardarıq, – deyə-deyə Qolovinski prospektinə tərəf addımladı.

Mirzə Hüseyin Qayıbov dostu Mirzə Fətəli Axundzadəyə verdiyi vədi yerinə yetirdi. O, XVIII–XIX əsr Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən ibarət dördcildlik “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir”¹⁰ adlı kitab tərtib etdi. Bu dörd kitabda yüzdən çox şairin əsərlərini toplaya bildi. Əfsus ki, maddi imkanı olmadığından əsər əlyazma şəklində qaldı.

Bu, Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında ilk kamil məcmuə idi.

* * *

Neverovla Jelixovski geniş gözləmə zalında, hündür pəncərədən içəri süzülən, hərərətsiz mart günəşinin şüası altında əyləşmişdilər. Mirzə Fətəli ilə Mirzə Hüseyin içəri girəndə onlar ayağa durub salamlaşdılar. Elə bu vaxt oyma

10. İlk dəfə bu əsər 1986-cı ildə professor Cahangir Qəhrəmanovun təşəbbüsü ilə “Elm” nəşriyyatında çap olundu (Müəllif).

naxışlı çəhrayı qapı açıldı. İçəridən canişinin yavəri çıxdı.

– Cənablar, hamı gəlibmi? – deyib kənara çəkildi, – Buyurun, ağalar, əlahəzrət sizi gözləyir.

Zəngin bəzəkli geniş kabinetdə canişin tək idi. Başaşağı nəşə oxuyurdu. Ayaq səsləri eşidib baxışlarını qapıya zillədi. Onun arxasında, iki mərmər sütunun tən ortasında əlahəzrət imperatorun ayaq üstə çəkilməmiş rəngli şəkli asılmışdı. İlk nəzərə çarpan da hərbi geyimdə təsvir olunmuş imperatorun yaxasını bəzəyən orden və medallar, bir də geniş açılmış sərt gözləri idi. Mirzə Fətəli ilə Neverov bu otağa çox gəlmişdilər. Mirzə Hüseyinlə Jelixovski isə ilk dəfə gəlirdi. Üstü par-par parıldayan uzun masanın üstü bomboş idi. Hündür arxalı stullar onu qala kimi iki tərəfdən qapamışdı. Mirzə Fətəli divarboyu düzülmiş stullara tərəf getdi. Canişin əlini uzadıb:

– Bura buyurun, ağalar, yaxın oturun, – deyib qarşısındakı uzun masanı göstərdi.

Hərə bir stulu geri çəkib əyləşdi. Üzbəüz oturan Mirzə Fətəli ilə Neverov qovluqlarını masanın üstünə qoydular.

Canişin birbaşa mətləbə keçdi:

– Mən – dedi, – cənab Fətəli, sizin məruzəni oxudum, layihənilə də tanış oldum. Hətta Jelixovski cənablarının raportunu da oxumağa vaxt tapdım. Bu, çox yaxşı, çox pakizə, mən burda göstərilənlərin əksəriyyətini təqdir edirəm. İndi qalır əsas məsələ, sizin xalqın balaları elmi harada, kimdən və hansı dildə alacaqlar? – O, oturanlara göz gəzdirdi. Elə bil kütlə arasından kimisə danışmaq üçün yaxına dəvət edəcəkdi. Baxışları Maarif Sərdarında dayandı. – Buyurun, cənab Neverov, sizi dinləyirəm.

Neverov ayağa durdu:

– Əyləşin, əyləşin, – deyən canişin başını bir neçə dəfə yırğaladı. – Buyurun.

Maarif Sərdarı ilk dəfə dindirilməyini gözləməirdi. Ona görə də dili topuq vura-vura, əlaqəsiz cümlələrlə danışırdı. Danışığından özü də xəcalət çəkirdi. Müşavirə və məşvərtlərdə

həmişə gözə çarpmayan yerdə oturardı. “Bu saat nəşə olacaq, abırımı alacaq” – fikrini beynindən qova bilmirdi.

– Zənnimcə, – dedi, – Gəncədə, Şamaxıda və ya hər hansı bir qəza mərkəzində azərbaycanlılar üçün seminariya açılarsa daha yaxşıdır. Nə Tiflisdə, nə də Qoridə olmaz. Axı, müsəlmanlardan heç kəs xristian üçün uşaq verməz. Onların fikrincə, burada oxuyan uşaqlar kafir olurlar...

– Dayanın, bir dəqiqə səbir edin, siz cənab Neverov, niyə müsəlmanlar adından danışib, onları az qala təhqir edirsiniz? Qərībədir, bu doğru olmayan fikri haradan çırpışdırmısınız. Məgər Tiflis kadet korpusunda oxuyan azərbaycanlı uşağı yoxdur? Var! Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunda yoxdurmu? Əlbəttə, var! Qoy cənab Mirzə Hüseyin cavab versin, sizin qəzadan Tiflis kadet korpusunda neçə nəfər oxuyur? – deyib üzünü ona tutdu.

Mirzə Hüseyin:

– Hazırda altı nəfərdir, ikisi isə artıq təhsillərini tamam edib, orduda qulluq edirlər, cənab canişin, – deyər cavab verdi.

– Bəs, onlar müsəlman, azərbaycanlı deyilmi, cənab Neverov? Sizdən soruşuram! Nə olub, məgər xristianlar müsəlman uşaqlarını dişləyəcək? Bəs bu əyləşən cənabların özü, Şeytanbazarda, Orta Calada yaşayan əhalinin hamısı xristian içində yaşamır? Bax, özü də burdadır, keçən il cənab Axundovla bir söhbətimiz oldu. Düzü, o vaxt mən onun sözünə o qədər də məhəl qoymadım. O mənə yenə dindəşləri haqqında bir raport yazmışdı, burda o göstərirdi ki, əgər məktəblər açılarsa, “Qafqaz müsəlmanlarında savadlanmaq həvəsi, elmləri öyrənmək cəhdləri əmələ gələcək, onların əxlaq və tərbiyəsi yaxşılaşacaq, onların arasında oğurluq və müxtəlif cinayətlər, xüsusilə çox zaman ehtiyac üzündən deyil, savadsızlıq və mədəniyyətsizlik üzündən “igidlik əlaməti” sayılan soyğunçuluq hadisələri azalacaqdır”. Məncə, indi elə bir vaxt gəlmişdir. Ölkənin müsəlman əhalisi bizdən məktəb tələb edir, cənab Neverov, gəlin etiraf edək ki, Mirzə Fətəli hər ikimiz-

dən uzaqgörəndir, hə?..

Pörtmüş Neverov:

– Mən bilmərəm, belə şeyləri... – deyib tərs-tərs Mirzə Hüseynə və Mirzə Fətəliyə baxdı. Çəşbaş qalmış Neverov bilmirdi hara baxsın, nə desin. – Bunlar daha yaxşı bilərlər, – hirsle yerində qurcalandı. Canişinin ona sərt nəzərlə baxdığını görüb başını aşağı saldı.

Canışın çənəsini irəli uzadıb, bir-iki dəfə kəsik-kəsik öskürdü:

– Cənab Axundov, – dedi, – niyə seminariyanın Azərbaycanda açılmasını istəmirsiniz? Hərçənd mən qızıqıb Neverov cənablarını... – sözünün dalını demədi. Yəqin ki, demək istəyirdi ağzından vurdum.

Mirzə Fətəli təmkinlə, arıq barmaqları ilə alnına tökülmüş saçlarını geri daraqladı:

– Mən, – dedi, – layihə hazırlayandan seminariyanın Azərbaycan ərazisində açılmasının əleyhinəyəm. Bu fikirlə də bu işə qol qoymuşam. İndi sizin məşvərət məclisinizə gələndə də çox götür-qoy etdim. Bilirdim ki, bu məsələ mübahisəyə səbəb olacaq. Ona görə əleyhinəyəm ki, sizə məlumdur, bizim məscid və mədrəsələrdə dərs deyənlərin hamısı mollalardır. Əlbəttə, bunların savadlı olub-olmamaları haqqında danışmaq fikrində deyiləm. Bunların arasında da müasir dövrün nəbzini tutanlar, Şərq ədəbiyyatına yaxşı bələd olanlar, kamil dini savad alanlar var. Ancaq əksəriyyətinin fəaliyyəti, təşəbbüsü yerli əhalinin mənafeyinə ziddir, xalqın inkişafına təkan vermir. Nəinki təkan vermək, hətta camaatı yeddinci əsrə, Məhəmməd dövrünə aparmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Onların, molla və axundların heç biri qabaqcıl rus mədəniyyətini, realist rus ədəbiyyatını təbliğ etmirlər və onun əksinə, açıq-açıqına təbliğat aparırlar. Mollaların fikri-zikri bundan ibarətdir: “Bu kitabı oxumayın, kafir yazıb, rus-tatar məktəbinə getməyin, kafir olacaqsınız”. Bax, bizim bu gün ziyalı saydığımız, müəllim hesab etdiyimiz molla və axundların

şüarı belədir. Belə olan surətdə hansı ruhani müəllimi razı olar ki, sizin min bir əziyyət çəkib, xərc tökdüyünüz seminariya onun kəndində bina tutsun. Siz, cənab canışın, Salahliya baxmayın, orda rus təhsilli ziyalılar molladan çoxdur. Ona görə də həmin obanın oğulları bu gün Tiflis kadet korpusunda, Peterburqda, Vyana və Firəngistanda oxuyub təhsil alırlar.

– Biz onlara, daha doğrusu, kənd kovxalarına, qəza rəislərinə sərəncam verərik ki, ruhanilərə tapşırıq, seminariya və rus məktəbləri ilə işləri olmasın, onların işinə qarışmasınlar.

– Çox doğru buyurursunuz, siz qəza rəislərinə tapşıracaqsınız, kəndxuda və ruhanilər də onlara “baş üstə” deyəcəklər. Məsələ burasındadır ki, onlar özləri açıq-açıqına “hücuma” keçməyəcəklər. Ruhanilər bir neçə kütbeyini sala-caqlar məktəbin üstünə. O kütbeyin də o biri kütbeyini “baş salacaq” ki, ay aman, qoymayın, din əldən getdi. Bir tikə müsəlmançılığımız vardı, onu da bu rus-tatar məktəbinin, seminariyanın müəllimləri əlimizdən aldı. Mən bizim fanatik müsəlmanları yaxşı tanıyıram. İkinci bir tərəfdən, axı, bizim xalqın arasında pedaqoji cəhətdən tam hazırlıqlı müəllim kadrları yox dərəcəsidir.

– Sizin müsəlman ruhanilərinin əlindən bu qədər yanıqlı olmağınızı bilmirdim.

– Bizim ruhanilər hələ də başa düşüb anlamırlar ki, insan tərəqqi üçün doğulub. O, yerində saya bilməz. Heç olmasa qonşularına baxıb onların dalınca addımsa atmırlar.

– Maraqlıdır, – deyib gülümsünən canışın Mirzə Hüseynə müraciətlə: – Siz necə baxırsınız Mirzə Fətəlinin ruhanilərinizi belə sərt qamçılamağına? Yeri gəlmişkən, sizin Qafqaz Arxeologiya komissiyasındakı və xüsusilə “Aktı” məcmuəsinin tərtibindəki fəaliyyətiniz barədə mənə danışın. Bu böyük zəhmət üçün gec də olsa mənim təşəkkürümü qəbul edin. Özünüzlə ilk dəfə görüşsəm də haqqınızda kifayət qədər məlumatım var. Dostunuz Fətəli sizin gözəl savadınız haqqında xeyli məlumat verib. Xüsusilə, cənab Adolf Berje

sizdən çox-çox razılıq edirdi...

Ariq, solğun üzündə azacıq qızartı peyda olan Mirzə Hüseyn utancaqlıqla:

– Çox məmnunam ki, mənim xırdaca zəhmətimə belə yüksək qiymət verirsiniz. Hörmətli Mirzə Fətəlinin bir para ruhaniləri qamçılamaq fikri ilə mən tam şərikəm. Bəsdə bizim balalarımızın məscid və mədrəsələrdə ərəb lüğətini, sərfi-nəhv və başqa boş-boş mətləblərlə dolu olan, məntiqsiz məntiq kitablarını oxutdurub əzbərlətməyimiz. Peyğəmbərlərin və imamların adlarını, başlarına gələn qəzavü-qədərləri, şəriəti cümlə-cümlə nə qədər əzbərlətmək olar?

Vəzifələrin hamısında qeyri-millətlərin nümayəndələridir. Ona görə də bizim yerli camaat əziyyət çəkir. Sözüünü eşidən yox, ərizəni yazanı yox...

– Demək istəyirsiniz ki, vəzifələrdə ancaq xristianlardır, ruslardır...

– Cənab canişin, vəzifələrdə rusların, xristianların olmasından narahat deyiləm. Mən demirəm ki, savadsız müsəlmana vəzifə verilsin. Ancaq heç olmazsa, beş idarədən birində bir vəzifəli şəxs, ya da kargüzar işçisi bizim xalqın nümayəndəsi olsa, pis olmazdı. Kənddən gələn rəiyyət qalır gözünü döyə-döyə, dediyini başa düşməzlər...

Mirzə Hüseynin üsyankar səslə danışmağından Fətəli çox narahat oldu. Vəzifə məsələsini ortaya salanda dalağı sancdı. Onun beynində bir qara fikir fırlanmağa başladı. “Korlayacaq, işləri alt-üst edəcək, indicə canişinin tərs damarı tutacaq. Hardan tapıb çıxartdı rus, xristian söhbətini”, Fətəlinin gözü Mirzə Hüseynə tuşlanmışdı. Tərs kimi o da bəri baxmırdı, bir işarə eləsin ki, bəsdir.

Canişin əli ilə dayan işarəsi versə də, özü hələ də susurdu. Jelixovski Mirzə Hüseyni müdafiə eləmək istədi. Canişinin boğuş sifətini görəndə cəsarəti çatmadı. Oturuşundan hiss eləmək olurdu ki, Neverov gəldiyinə peşmandır. O gah geniş pəncərədən çölə boylanır, gah da kinayə ilə gülümsünərək

qarşısındakı qoz rəngli stolun üstündə gəzdirdiyi barmağı ilə özü də bilmədiyi xətlər çəkirdi. Hiss olunurdu ki, o, daxilən sevinirdi.

Canişin:

– Mirzə Hüseyn, sizə məlumdurmu ki, hər tütüsü çıxan rus, xristian ailəsi orduya bir əsgər verir. Bu saat müharibə¹¹ gedir, sizinkilərdən bu müharibədə iki min nəfərə qədər döyüşçü və zabit iştirak edir.

– Cənab canişin, ona görə də rus təhsilli məktəblər bizə, bizim xalqın oğullarına hava və su kimi gərəkdir. Eldə-obada bir məsəl var, deyərlər, qarpız tağında qızarar. Demək, uşaq da məktəbdə bilik əxz edər. Küçədə, bazarda alver etməklə yox.

– Yaxşı, Mirzə Hüseyn, vəzifə barədə vaxt gələr danışarıq. Əlbəttə, siz haqlısınız. Düz sözə nə demək olar. Siz müsəlmanlarda gözəl bir məsəl var: “Düz sözə zaval yoxdur”. Bayaqdan siz ruhanilər haqqında danışırırsınız, –gülümsündü, –lütfən, Mirzə Fətəlidən soruşmaq istərdim. Məgər siz özünüz ruhani təhsil alıb, bu dərəcəyə çatmamısınızmi?

Canişin elə zənn edirdi ki, bu sualı ilə qarşısındakı iki müsəlman ziyalısını pis vəziyyətdə qoyacaq. O fikirləşirdi ki, seminariyanın açılması xatirinə onlar öz ruhanilərini tənqid atəşinə tuturlar. Bəlkə də gürcülərə, ermənilərə bildirmək istəyirlər ki, biz də seminariya açdırmağa qadirik...

– Bəli, – dedi Mirzə Fətəli, – çox doğru buyurursunuz, mən özüm də, Mirzə Hüseyn də ruhani təhsil almışıq. Mənə elə bir şəxs dərs verib, bilik əxz edib ki, indi də ona qul kimi pərəstiş edirəm. Bu gözəl zat mərhum Mirzə Şəfi Vazeh cənabları idi ki, hazırda onun şüəraları Almaniyada ağız-ağız gəzir. O mənə ruhani təhsili vermədi, o mənim gözlərimi açıb, qaranlıq dünyamı nura qərş etdi. Onunla görüşümdən sonra heç bir mollaının, axundun, şeyxin dediyinə inanmadım, inanmayaca-

11. 1877 – 1878-ci illərdəki Rusiya-Türkiyə müharibəsi.

ğam da... Mən bütün dinləri puç və əfsanə hesab edirəm.

– Demək, siz də müəlliminizin yolunu davam etdirmək istəyirsiniz, çox pakizə. – Canişin yenidən layihəni vərəqlədi. Şəhadət barmağını taqqıltı ilə kağızın üstünə çırpıb, başını sərt hərəkətlə geri atdı. – Siz ayrıca seminariya istəyirsiniz. Layihədə də göstərirsiniz ki, bu məktəb Tiflisdə, ya da azərbaycanlıların yaxın yaşadığı bir xristian şəhərində, qəza mərkəzində açılınsın. Məgər bu mümkünmü? Burası bir az çətinlik törədir. Bunun üçün yaşayış yeri, təhsil üçün bina, müxtəlif ləvazimatlar... Özünü məlumdur ki, indi ölkə müharibə eləyir... Xərc məsələsi... Zənnimcə, gürcü və ermənilər kimi hələlik Qori şəhərindəki seminariyanın nəzdində açılmasına etiraz etməzsiniz?

Canışın çox səmimi danışdı. Oturanların hamısı da başa düşürdü ki, bu ehtiram və hörmət Mirzə Fətəli Axundova görədir. Fətəli ötəri də olsa Mirzə Hüseynə baxdı. Dostu zorla seziləcək dərəcədə başı ilə razılığını bildirdi. Fikirleşdi ki, təkə boyun olsun, boyunduruq almağa nə var. Sonra vaxt gələr yaxına köçürülməsini də boynuna qoyar. Onda Mirzə Fətəli cavab gözləyən canışınə:

– Razıyıq, – dedi, – bir az məsafənin uzaqlığından ehtiyat edirəm.

– Elə şeylər, mənə, xırda bəhanədir. Onun üçün qətiyyə narahat olmağa dəyməz. Ən əsası kiminsə – əlbəttə, ata-ananın oxutmaq arzusu olsun, uşağın isə məktəbə məhəbbəti. Camaat Vyanaya, Fransaya, Almaniyaya on-on beş, iyirmi gün yol qət edib oxumağa gedir. – Kefi kök olan canışın layihəni qarşısına çəkib, quyruğu işıldayan qələmi götürdü. Onu kubmürəkkəbqabına batırıb, qırağına silə-silə – Allahın köməyi ilə sizə və balalarınıza uğur diləyirəm, – deyib yazmağa başladı. Vərəqin sol küncünə dörd-beş sətir yazdıqdan sonra dayanıb qəddini düzəltdi. Bu fürsətdən istifadə edən yavər dərhal yazıqurulayan basmanı ehtiyatla layihənin üstünə gəzdərək quruladı. Canışın vərəqləri əlinə götürüb dik tutdu və yazdığını

bərkdən oxumağa başladı.

“Ölkənin yalnız Azərbaycan əhalisi üçün, Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası yanında təcrübə məqsədi ilə üç il müddətinə müstəqil Azərbaycan şöbəsi açılınsın. Təcrübə yaxşı nəticə verərsə, üç ildən sonra həmin şöbəni azərbaycanlılar üçün müstəqil seminariyaya çevirib, Qoridən Azərbaycanın mərkəzinə köçürtməli”.

– Güman edirəm ki, məndən narazı qalmaqacsınız, – deyən canışın bir-bir hamını nəzərdən keçirdi.

Hamı təşəkkür edib çıxdı.

* * *

Onlar canışınlikdən çıxanda artıq qaranlıq düşmüşdü. Şəhərdə gediş-gəliş azalmışdı. Gündüzkü mülayim havadan yumşalan palçıq kəsək bağlamışdı. İrəvan enişinə döşənmiş çay daşları qırovdan par-par parıldayırdı. Zəncirli fənərlərdən düşən zəif işıqlar duman çökmüş küçələri ölgün-ölgün işıqlandırırırdı. Şah Abbas məscidinin bərabərində aysorilər söyüş-söyüşə meşin tuluqlarına Kürdən su doldururdular. Onların işi-peşəsi şəhərdə içməli su satmaq idi. Axşamdan durulmağa qoyduqları suyu səhər bazarda, küçədə satardılar. Körpüdə kirayə elədikləri fayton dayanmışdı. Faytonçu tez-tez üzünü çaya tutub qışqıraraq deyirdi: “Eviniz yıxılmasın, öldüm soyuqdan, ay dinsizlər, tez olun. Sizin beş-üç qəpik pulunuza görə canım fəda oldu ki...”

– Mirzə, istəyirsən faytona minək? – Hüseyn əfəndi soruşdu.

– Yox, – deyər Mirzə Fətəli etiraz etdi, – yavaş-yavaş gedərik. Çoxdandı belə təmiz havanı ciyər dolusu udmamışam. Adamın işi düz gətirəndə, kefi yaxşı olanda uzaq yolu belə yalın ayaqla qanqal üstündə gedər, “of” da deməz. Hüseyn əfəndi, hələ qırx dörd illik xidmətimdə bir dəfə də olsun bu canışınlik idarəsindən razı getməmişəm. Bu ilk dəfədir...

– Bir gör kimnən gəlibsən, zarafat deyil, Allah adamı, din xadimi sənə yol yoldaşı olub, – deyib əlini sinəsinə vurdu, –

icazə ver qolundan tutum, yol yaman sürüşkəndi.

Mirzə Fətəli etiraz etmədi. Yarıqaranlıq küçədə ehtiyatla addımlaya-addımlaya:

– Qərarına şükür, ilahi, – dedi, – heç olmasa bir dəfə əlimizdən tutub sözü müzə yerə salmadılar, kütlə yanında bizi başıaşağı eləmədilər, – kədərlə köks ötürdü, – qulağıma ilk zəngin səsi gəlir. Hüseyn əfəndi, gözüm önündə isə motal papaqlı, ayağı çarılıq dindaşlarımızın balaları dayanıblar. Ürək çırpıntısı ilə sinfə daxil olmağı gözləyirlər...

Hüseyn əfəndi gülə-gülə:

– Bu qaranlıqda onları necə görürsən, Mirzə?

– Gündüz nənəm də görər onları, oğul istəyirəm ki, zil qaranlıqda görsün...

– Bunun üçün Mirzə Fətəli olmaq gərəkdir. Özü də nə az, nə çox, burdan altmış verst uzaqda olan qədim Kartlinin mərkəzi Qorini görməyə...

– Qaranlıq-zad yoxdur. Qori Seminariyasının işığı bələdçimizdir. Hələ çox əsrlər gəlib-keçəcək, o məktəbin ziyası sönməyəcək. O işıq Lənkərana, Dərbəndə, Qarabağa, Bakıya, Şirvana, Muğana və uzaq dağ kəndlərinə belə yayılacaq.

– Mirzə, nə gözəl danışırısan, adam az qala...

– Ay insafsız, mən nə vaxt pis danışmışam ki... Kaş ömür vəfasız olmayaydı, o günü görəydik. İlk buraxılış görəsən bizim balalara qismət olacaqmı? Amma sən görəcəksən, sən cavansan. Şərqlə Azərbaycan dillərindən dərs vermək sənə qismət olacaq.

– Bəs tariximizdən?

– Ona da iştahın var, ay Hüseyn, sən Allah, əfəndi tamahını işə salma, bəsindi.

– Mən özümə istəmirəm, Mirzə, soruşuram ki, tarixdən, coğrafiyadan kim...

– Onu bilmirəm, bəlkə onu heç bizdən soruşmadılar da... Amma bircə onu bilirəm ki, Şərqlə dillərindən dərs deməyə səndən layiqlisini çətin tapa bilərlər. Buna canişin də canla-

başla razı olar. Sənə olan hüsn-rəğbətini görüb deyirəm. Öz aramızdır, səni bolluca təriflədi, qardaş. Sən o tərifə də layiqsən... – birdən-birə addımlarını yeyinlətdi. – Bircə tez çataydıq evə, – deyib geri qanrıldı, –ürəyim yaman şiddətlə döyünür. Sizin Cahangir evdədirmi?

– Evdə olmamış, harda olar bu vaxtı...

– Evə çatan kimi gərək qardaş oğluna bir zəhmət verəm. Bu axşam bu şad xəbəri mütləq gərək çatdırırsın general İsrafil bəy Yadigarova. Yoxsa rahat yata bilmərəm.

– Xoş halına bizim Cahangirin, cibi manpasla dolu qayıdacaq.

– Uşağın payında da gözün var? – ötəri güldü. – Evə çatan kimi bu şad xəbərin şirnisini sənə özüm içirdəcəyəm...

Bir il sonra, 1879-cu il iyunun 14-də Qafqaz Təhsil Dairəsinin göndərdiyi səkkiz min yeddi yüz altmış iki nömrəli dəftərxana sənədi görkəmli maarifpərvərin və bu yolda çalışan Azərbaycan ziyalılarının arzusunu tam həll etdi.

Qoridəki Müəllimlər Seminariyasının direktoruna göndərilən həmin sənəddə deyilirdi ki, Sərdarın müavininin əmri əsasında Sizə tapşırılan seminariyanın nəzdində təsis olunacaq Azərbaycan şöbəsini yerləşdirmək və onu lazımı əşyalarla təmin etmək üçün Tiflis hökumət palatasına təklif edilmişdir ki, Zemstvodan yığılmış məbləğdən dörd min manat zati-alilərinizin sərəncamına versin.

Hökumət palatası azərbaycanlı gənclərin maariflənməsi naminə qəlbən razı olub, bu işi özünə şərəf sanmışdır. “Tatarlardan (azərbaycanlılardan – Ş.N.) kənd müəllimləri hazırlamaq məqsədilə Sərdarın Baş İdarəsinin göstərişi əsasında 1879-cu il sentyabrın 1-də seminariyanın nəzdində yeni təsis edilmiş xüsusi tatar şöbəsini yerləşdirməkdən ötrü lazımı əşyaları almaq üçün Zemstvo vergisindən pul buraxıldığını zati-alilərinizə bildirməyi hökumət palatası özü üçün şərəf bilir”.

MAARİF CARÇILARI

Çörəkdən sonra xalq üçün ən vacib şey məktəbdir.

Jorj Jak Danton

Mirzə Fətəli yuxudan oyanıb ağır-ağır gözlərini açdı. Otaqda heç kəs yox idi. Tubu ilə xidmətçi Əlmərdan yarım saat əvvəl onun mürgülədiyini görüb, barmaqlarının ucunda ehtiyatla çıxıb getmişdilər. Taqqıltı eşidib oyanan Mirzə yerində dinşədi. Döyülən həyət darvazası idi. O, geniş pəncərədən çölə boylanıb heç nə görə bilmədi. "Ay ev yiyəsi, ay ev yiyəsi!" – Mirzə bir neçə dəfə çağırdı. Onun adəti idi. Həmişə uzaq səfərdən qayıdanda, qulluqdan evə gələndə zarafatla öz gəlişini belə bildirərdi. Hələ Tubu təzə gəlin gələndə onun bu sözlərindən incimışdı. "Bu nə sözdü deyirsən, məgər ev yiyəsi sən özün deyilsən?" O vaxtdan illər keçdi. Tubu da bu sözlərə, bu çağırışa alışdı, adət isə Mirzə Fətəlidə ömürlük qaldı.

Bu dəfə Mirzənin çağırışına Əlmərdan gəldi. Əllərini hovxura-hovxura qapıda dayanan xidmətçi: – Nə lazımdır, Mirzə, isti çay var, gətirim? – dedi. Mirzə aram-aram: – Kimsə çöl qapısını döyür, – dedi.

Əlmərdan taxta pilləkənin ayağında Tubu və iki nəfərlə üzbəüz gəldi. Onlar üstlərinin qarını çırpıb yan otağa keçdilər. Yaşı əllini keçmiş, gümrah sifətli qadın Şəki ləhcəsində Tiflisin qarından, yağışından şikayətlənirdi. Yanındakı arıq oğlan uşağı isə dinib-danışmır, arvad neyləyirdisə, hara addım atırdısa, o da onun dalınca başaşağı gedirdi. Üşümüş qadın əllərini ovxalaya-ovxalaya gah başına örtüyü şalı, gah da Tubunun masanın üstünə saldığı süfrənin qıraqlarını düzəldirdi.

– Xalam oğlu necədi, – dedi, – canı-başı salamatdımı, gəlib-gedəndən xəbər tuturam. Eh, ay Tubu, uzaq yerdi, gəlib-getmək olmur. Ötən il eşitdik Zaqatalaya gəlib. Uşaqlar nə

qədər yolunu gözlədilər, saqqalı ağarmış bizə tərəf gəlmədi.

Tubu bir az kefsiz gülümsəyib:

– Sağ ol, – dedi, – pis deyil, xalan oğlunu bilmirsən, həmişə işi başından aşır. Nasaz idi, indi bir az yaxşıdı, Allaha şükür.

– Yenə həmişəki kimi qulluğundan gecmi qayıdır?

– Evdədi, bir on gün olar, qulluğa getmir, xəstədir, zökəm olub, o biri otaqda yatır.

Arvad dərhal ayağa durub:

– Bə, məni niyə bu otağa gətirmisən, ay insafsız. Gəl görün hardadır? – deyib qapıya yönəldi.

Xalası qızı Mirzə Fətəlini yataqda görüb kövrəldi. Qollarını geniş açıb:

– Boy, canına qurban olum, ay Mirzəm, olmasın azar-bezar... – deyib boynunu qucaqladı, hər iki üzündən öpdü. Alnına tökülmüş saçlarını qulağının ardına yığdı. Stul çəkib xalası oğlu ilə üzbəüz əyləşdi. Arıq sifətinə xoş təbəssüm qonan Mirzənin kefi açıldı. Yastığı taxtın başına söykəyib yerində oturdu.

– Xoş gəlmisən, ay xalaqızı. Şəkiddə nə var, nə yox, danış görək, qohumlar necədir?

– Sağlığın, – dedi, – hamının sənə salamı var. Bu nə xəstəlikdi? Biz sənə güvənirdik, a dağlar, sənə də mi qar yağdı?

– Eh, xalaqızı, – deyib irzi-rəngi qaçmış Mirzə dərindən köksünü ötürdü. – Daha məndə o hal yoxdu. İndi mənim dağlarıma qar da yağır, hələ dolu da düşür. – Aşağı sürüşmüş yorğanı sinəsinə çəkib: – Heç özüm də bilmirəm, bu ağrılar hardandı, nə tez gəldi, – deyə kədərlə gülümsündü: – Sən Vətəndən danış görüm, Vətəndə nə var, nə yox?..

Mirzə Fətəli bir-bir, adbaad qohumları, sonra Şəki məktəbinin müəllimlərini soruşdu. Zarafatla:

– Sən də yaxşısan, – dedi, – məşallah, gümrahсан. Xalaqızı, sən məndən neçə yaş kiçiksən? – deyib zəndlə ona baxdı, sağ əlini dümağ saçlarında gəzdirdi. – Gərək ki, on yaş olsun.

– Yox, Fətəli, bir dəfə yaşdan söhbət düşmüşdü, bizim

məscidin müəzzini dedi ki, sən Mirzə Fətəlidən səkkiz yaş kiçiksən.

– Kimdi, indi məscidin müəzzini?

– İsmayıl əfəndidi, yadından çıxıb?

– Yox, çıxmayıb, yaxşı yadımdadır. Ərəbi, farsı yaxşı bilən bir əfəndi kimi ona böyük hörmətim var. Şəriət qanunlarının isə daha yaxşı bilicisidir. O, səhv eləməz, kim yaşını harda itirirsə, İsmayıl əfəndidə tapır. Bu işdə pərgardır. Onun özünün də yaşı gərək az olmasın...

– Azı səksən, səksən beş olar, – deyib xalaqızı İsmayıl əfəndini təriflədi. Yavaş-yavaş mətləb üstünə gəlib: – Sənin xətrini istəyən adamdır, Mirzə, həmişə bizim kişidən də, məndən də səni soruşur, səninlə iftixar edir, – dedi.

Əlmərdan çay gətirdi. Mirzənin yatağı yanındakı stulun üstünə qoyub, tez də qayıtdı. Mirzə Fətəli qanrılıb buğlanan çaya baxdı.

– Çay iç, – dedi, – xalaqızı, yoldan gəlibsən, hava da soyuqdu.

– İcəcəm, Fətəli, heç soruşmursan bu qarda-boranda niyə evdən-əşikdən olubsan?

Mirzə təəccüblə:

– Nə olub ki, – dedi, – yenə tutulan-zad var, nədi? Səni yenə kim evdən-əşikdən eləyib?..

– Yox, narahat olma, tutulan-zad yoxdu. Mən bayaq təriflədiyimiz, bizim məscidin müəzzini İsmayıl əfəndinin təvəqqəsi ilə sənin yanına gəlmişəm. Onun aman-zaman bir oğlu var. Uşaq Şəkidəki ibtidai rus-tatar məktəbini bitirəcək. İsmayıl əfəndi istəyir ki, oğlu Tiflisdəki məktəblərdən birində oxusun. Məni sənin yanına o göndərib, uşağı da mənə qoşub, gətirmişəm.

– Bəs uşaq hamı? – deyə Mirzə sevinclə soruşdu.

Ayaq üstə dayanan Əlmərdan:

– O biri otaqdadı, – dedi, – uşaqların yanında.

– Çağır gəlsin bura, özüm söhbət edim.

Otağa arıq bir uşaq daxil oldu. Əlmərdan əlini onun çiyninə qoyub, qulağına nəsə pıçıldadı. Uşaq çəkinə-çəkinə Mirzənin yatağına yanaşdı. Baxışlarını döşəmədən qaldırmadan:

– Salam, Mirzə əmi, – dedi.

Mirzə Fətəli:

– Yaxına gəl, oğlum, – deyib ona əl uzatdı. – O stulu çək, otur yanımda. Adın necədir?

– Rəşid.

– Çox pakizə, çox gözəl. Adının mənasını bilirsənmi?

– Bəli, bilirəm, atam deyir ki, bir ərəb xəlifəsinin adıdır.

– Atan sənə yaxşını qoyub, yamanı deyib. Rəşid təkcə ərəb xəlifəsinin adı deyil. Bu sözün mənası igid, cəsur, bir də mərd deməkdir. Bütün elmləri igid bir oğul kimi mənimsəsən, atan qoyduğu ada layiq olacaqsan. İndidən elm, oxumaq dalınca bu boyda yol qət eləmişən, inanıram ki, işində də rəşid olacaqsan. Neçənci sinifdə oxuyursan, oğul?

– Üçüncü sinifdə. İndi tətillərdə olduğuna görə atam izn verdi ki, Nazlı xalanla get, Mirzə əmini ziyarət elə.

– İnşallah, gələn il ibtidai məktəbi tamam edəcəksən. Bəs sonrası?..

Mirzənin xalası qızı Nazlı dözə bilməyib söhbətə qoşuldu.

– Elə sonrası üçün indidən yanına gəlib, səndən kömək istəyir, xalaoğlu.

– Gəlməyinə sözüm yoxdu, yaxşı eləyib gəlib, xoş gəlib, səfa gətirib. Mən də bilmək istəyirəm ki, fikri nədi, hansı sənətin, hansı elmin dalınca getmək istəyir?

– Hansında oxumaq asandı, onnan oxusun, neyləyir özünü dağa-daşa salıb...

Mirzə Fətəli ürəkdolusu gülə-gülə bir neçə dəfə:

– Hansı asandı, hansı asandı, – gözü yaşarana qədər güldü. O, ovcundakı dümağ yaylığı ilə nəmli gözlərini silə-silə dedi: – Ay rəhmətliyin qızı, asan elm, asan dərs yoxdu. Elm onda asan olur ki, uşaq onu bütün varlığı ilə qavraya bilir, ona həvəsi var,

oxuduğu da başında qalır. Bizim qonşunun oğlu Balaquluya deyirsən ki, a bala, iki alman vardı, dördünü də atan verdi, neçə alman oldu? Gözünü döyüb, on saat da üzünə baxsa, yenə tapa bilməyəcək. Deyirəm, Balaqulu, aç barmaqlarını. Açır. Deyirəm, iki barmağını tut, üstünə də dördünü say. Sayır. Axıra çıxır, mat-mat üzümə baxır. Hə, deyirəm neçə oldu? Yazıq-yazıq üzümə baxıb deyir ki, Mirzə əmi, yadımdan çıxdı. Məndən soruş ki, fisincanplovu necə bişirirlər, neçə saata. Görürsənmi, xalaqızı, Balaqulunun elmi də fisincanplov bişirməkdir. Öldür, üstünə ilan sal, Balaqulu əlinə bir kitab almaz. Alsa nə xeyri, heç o, indiyədək bilmir ki, kitabın hərfləri sağdan sola oxunur, yoxsa soldan sağa.

Nazlı arvad təkəbbürlə:

– Yox, ay Fətəli, bizim Rəşid elə korazehinlərdən deyil. Nədi danışdığın...

– Bilirəm, elə küt deyil, Allah eləməsin Balaqulu günündə ola. Nazlı, xalaqızı, bəlkə icazə verəsən, Rəşidin özü ilə məsləhət eləyək, – deyən Mirzə çox böyük nəzakətlə dedi: – Sən tanış elədin, çox sağ ol, bundan sonrası öz işimizdir. Hə, müəzzin oğlu, dillən görək arzun, niyyətin haradır, nəçi olmaq istəyirsən?

Bayaqdan başısağa dayanıb onları dinləyən Rəşid şəstlə Mirzənin üzünə baxıb:

– Hərbi məktəbdə oxumaq istəyirəm, – dedi, – bu sənətə həvəsim var...

Mirzə gözləmədiyi cavabı eşitdi. Dönüb ona daha diqqətli nəzərlə baxdı. Oğlan dediyindən dönməz adamlar kimi məğrur dayanmışdı. O, sanki duruşu, baxışı ilə “mən zabit olmaq istəyirəm, başqa heç nə” deyirdi. Oğlanın belə cəsarətli hərəkətindən, məğrur baxışından Mirzənin xoşu gəldi.

– Yaxşı fikirdir, – dedi, – yaxşı eləyirsən ki, zabit olursan, xalqımıza silah tutan oğullar da lazımdır. Bu zamanədə o millətin ki, topu-tüfəngi, əsgər və zabiti yoxdur, onun varlığına da inanma. Amma bir iş var... – Söz dilinin ucuna gəldisə də,

dərhal fikrini dəyişdi. “Yox, bu cavanın qüsurluğunu üzünə deməklə mən onu ömürlük gözükölgəli etmiş olaram, – fikirləşdi. – Nə vaxtdan mən könülsündürən olmuşam. Özü də kimin? On üç-on dörd yaşlı yeniyetmənin. Yox, bunun həvəsini öldürmək olmaz. Çalışıb fikrini dəyişmək lazımdır”.

Mirzə Fətəlinin diqqətli zəndi oğlanın sol gözündə güclə seziləcək dərəcədə bir az çəpliyin olduğunu bayaqdan görmüşdü. Uşağı utandırmamaq üçün heç nə deməyib fikrə getdi. Bilirdi ki, bu gözlə onu heç vaxt hərbi məktəbə götürməzlər. Oğlanı fikrindən döndərmək məqsədi ilə:

– Oğul, – deyib, sözünə davam etdi. – İndi xalqımızın güzəranı elədir ki, ona əsgərdən, zabitdən çox müəllim lazımdır. Bu saat bizim yeganə arzumuz xalqımızı savadlandırmaq, maarifləndirməkdir. O biri millətlərə baxanda bizimkilər bu sahədə çox geri qalıblar. Bu gün “xalqımızın vəziyyəti elədir ki, onu düşündükcə insan ağlamaq istəyir”. Bir neçə gün əvvəl dostum Mirzə Hüseyinlə Sərdarın yanında olduq. Sərdar söz verdi ki, Qori şəhərindəki Müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan şöbəsinə gələn ildən açacaq. İndidən qəzalara məktub yazıb göndərmişik ki, uşaq toplamaqda bizə kömək göstərsinlər. Mən sənə burada oxumağın məsləhət bilirəm. Yaxşı oldu, öz ayağınla gəlmisən, sənə də adını yazdıraram, hökumət xərcinə oxuyarsan. Razısanmı? – Mirzə Fətəli sual dolu baxışlarını bir xeyli ondan çəkmədi.

– Mən, əlbəttə, razıyam, Mirzə əmi, görək atam nə deyəcək?

– Atana de ki, Mirzə belə məsləhət bildi. Yaxşı yadıma düşdü, atan Xoçik yerindəki bağı yenə becərə bilirmi? Yoxsa qocalıb, haldan düşüb...

Mirzənin bu sualına xalası qızı cavab verdi:

– Becərir, – dedi, – Fətəli, bu il yaxşı da məhsul götürdülər, Allah bərəkət versin. Bağın yarpağını heç kəsə satmadılar. Bax, bu qarşında dayanan çəlimsiz oğlan baramanı ipəyə çevirmək üçün həyətlərində kiçik dəzgah düzəldib, özü ipək hasil etdi.

Şəkinin ustalarından təkəlduz toxumağı öyrəndi. Əlinə xeyli qazanc gəldi. İndi öz əməyi ilə yığdığı qazanca oxumaq istəyir. Çox sağ ol ki, Rəşidi naümid qaytarmırsan, hələ üstəlik də padşahlıq xərcinə oxutmağa söz verirsən. – Arvad gülümsünüb əlavə etdi: – Mənim də yol xərcimi bu ödəyib, mən Rəşidin xərci ilə Tiflisə gəlmişəm.

Mirzə Fətəli zarafatla:

– Bilirəm, – dedi, – xalaqızı, biz şəkiliblər havayı yerə bir qəpik də xərcləmərik. Ata-babamız tacir olublar, bu sənətin adamları manatın üstündən qəpik götürür, amma qəpiyi qəpiyin üstünə qoymaqla tacir olurlar. –Gülümsündü. – Demək, Rəşid bəy olmasaydı, sən mənim görüşümə gəlməyəcəkdin?..

Arvad heç nə deməyib susdu. Görünür, doğru sözə cavab tapa bilmədi. Əlmərdanın boş stəkanları aparmağa gəlməyi elə bil cansıxıcı sükutun buzunu qırdı:

Mirzə Fətəli:

– Oğlum, Rəşid, – dedi, – xalaqızı sənənin bağbanlığından, ipəkçilikdəki məharətindən ağızdolusu danışdı, zəhmətkeş olduğun üçün yaxşıca təriflədi. Bəs kitab oxumağa necə, həvəsin varmı, yoxsa elə məktəbdə müəllimin nə tapşırır, onu oxuyursan?

– Atam çox vaxt icazə vermir. Deyir, ən çox dərslərinə fikir ver. Amma mən gizlin də olsa, nağıl kitabı tapıb oxuyuram.

– Oxuduqlarından birinin adını deyə bilərsənmi?

Rəşid ani olaraq fikrə getdi. Həyəcandan arıq, solğun yanağında qızartılar oynaşdı. Şəhadət barmağını gah üzündə, gah da alnında gəzdirdi.

– Son günlər oxuduğum kitabın adı “Məcmueyi-divani Vaqif və digər müasirin” idi. Mirzə əmi, qoşmanı, bir də nəğmələri oxumaqdan xoşhal oluram.

Uşağın sıxılmaması üçün baxışlarını ondan yayındıran Mirzə Fətəli:

– Bəs yazanı kimdi, oğul, bu kitabı kim hazırlayıb, kim

basdırıb? – soruşdu.

Rəşid:

– Mirzə Yusif, – deyib kəkələdi, nə qədər elədisə famili yadına gəlmədi.

Onun köməyinə çatan Mirzə Fətəli dedi:

– Yəqin Nersesov demək istəyirsən?

– Bəli, Mirzə əmi, yadımdan çıxmışdı.

– Oğul, oxuduğun şeirlərdən yadında varsa, birini de, eşidək.

– Rəşid yerində qurcalanıb, üzünü gah tavana tutdu, gah da pəncərədən çölə baxdı.

*Könül həsrət, can müntəzir, göz yolda,
Ömr azaldı, vədə keçdi san ilə.
Bir də könlüm istədiyi gözləri,
Görərəmmi ol şövkətlə, şan ilə.*

*İstəmənam bu dünyanın malını,
Qovğasını, fitnəsini, qalını.
Qəriblikdə bəkəslərin halını
Fikr elərəm, gözüm dolar qan ilə.*

*Daim haqdır Vidadinin deməyi,
Doğruların hərgiz itməz əməyi.
Hər kimin ki mövla olur köməyi,
Nə işi var sultan ilə, xan ilə.*

Rəşid şeiri deyib qurtardı. Fikrə gedən Mirzə Fətəli isə hələ də dinmirdi. O, başını əlləri üstə qoyaraq düşüncələrin ağışında geniş pəncərədən çölə baxdı. Fikri-zikri hələ də Vidadini şeiri ilə əlləşirdi. Handan-hana o, öz-özünə danışmış kimi: “Doğruların hərgiz itməz əməyi” misrasını aramla təkrar edib, xoş təbəssümlə Rəşidə baxdı. Onun avazla şeir deməyində fitrilik duydu; hərəkətində, duruşunda isə mərifət və qanacaq. Əlilə yaxın gəlməyi işarə elədi. Yerində dikəlib, qollarını qoşa

açdı, Rəşidin alnından öpdü. – Çox sağ ol, oğul, sən hardan bildin ki, mən o biri şairlərə nisbətən dərdli Vidadini daha çox sevirəm. Mirzə əmin sənə mükafatsız qoymaz, əvəzində sənə öz kitabımı bağışlayacağam, – deyib bir-iki dəfə “Əlmərdan, Əlmərdan” səslədi. Tubu qapıda göründü. “Əlmərdan yoxdu, dükana göndərdim, nə istəyirsən?” – dedi. Mirzə:

– Mənim kitablarımın hərəsindən bir nüsxə bura gətir, lazımdır.

Tubu kitabları gətirdi. Mirzə alıb onları Rəşidə verdi.

– Al, – dedi, – qardaşoğlu! Mənim əsərlərimdən xoşladığınızı Vətənim Şəkidi səhneyi-tamaşaya qoymağınızı arzu edirəm. Hərçəndi bu mərhum Molla Vəli Vidadinin əsərləri kimi deyil ki, oxuyub əzbərləyəsən. Bekar vaxtında oxuyub qəşş edənə qədər gülərsən.

– Atam deyir ki, Mirzənin əsərləri gülməli deyil. Mirzə Fətəlinin əsərləri dərdlə doludur. Qəflətdə qalan müsəlman dünyasına sönməyən çıraqdır.

Mirzə Fətəli maraqla Rəşidə baxdı, onu axıra qədər dinlədi. Bu arıq oğlan indi Mirzənin daha çox xoşuna gəlmişdi. Onu təriflədiyinə görə yox, Rəşidin belə fərasətli, dərrakəli olmağını nədənsə ilk baxışdan hiss eləmişdi. Mirzənin xoşuna gələn bir də o idi ki, bu dərrakəli oğlan müəzzin atasının sözlərini necə də dəqiq yadında saxlamışdı. Mirzə indi ağır-ağır, yarası göynəyən adamlar kimi danışdı. Rəşid onun dərdli yerinə toxunmuşdu. Mirzəyə elə gəlirdi ki, hamı dükançı Məşədi Qasım kimi ona qarğış edir. Hər səhər dəftərxanaya qulluğa gedəndə dalanın ağzında oturan dükançı Məşədi Qasım onu görəndə dodaqaltı mırtıldaya-mırtıldaya deyirdi: “Ey fələk, göydəki daşlarını onun başına nə səbəbə yağdırmırsan? Ey yer, yarılıb bu məlunu nə üçün udmursan?” “Demək kənd əhli arasında məni sevən, əsərlərimə qiymət verən varmış. Qərribə burasıdır ki, sevən şəxs müəzzindir, molla tayfasındandır. Mən elə bilirdim, minarənin başından adamları ibadətə çağıran müəzzin İsmayılın “Allahu əkbər” deməkdən başqa fikri-zikri

yoxdu. Ömrüm boyu din xadimlərinə nifrət etmişəm... Dostum Mirzə Hüseyn əfəndi düz deyirmiş ki, din xadimləri arasında az da olsa ziyalı olanlar var, sənə rast gəlməyib, Fətəli. Bir də sən onlardan dörd əl-ayağınla qaçırsan.

– Oğul, – dedi, – cavanlığında, – onda lap cavan idim, bəlkə də elə sən yaşda ancaq olardım, – ustadım Mirzə Şəfi mənə bir kitab verdi. Yadımdadır, kitabda Hind əfsanələri toplanmışdı. Oxuyub qurtaranda ustad şair soruşdu ki, Fətəli, kitabdan yadında bir şey qaldımı, özün üçün bu kitabdan elm əxz eləyə bildinmi?

– Bəli, – dedim, – ustad, kitabdan bir cümləni əzbər dedim: “Qəlbi elmin, mübarizənin və məhəbbətin yolunda çırpınmayan adam nahaq anadan olub, nahaq yerə anasının cavanlığını əlindən alıb”. Ustadım dedi ki, kitabı sənə məhz bu cümləyə görə vermişdim oxumağa. Dedim görüm, onu duya biləcəksənmi, Fətəli? – deyib ustadım sözünə davam etdi. – “Ömrün boyu bu cümlədəki mənaya əməl etməsən, mənim əməyim sənə halal olmaz. Bu cümlə sənə həyat amalıdır”. İndi oğul, Rəşid, mən bacardığım qədər ustadımın sözünə əməl etdim, xalqımızın tərəqqisi naminə gücüm çatdı, əlimdən gələni əsirgəmədim. Bu yolda kimlər tərəfindən təhqir olunmadım. O bayaq adını çəkdiyim nadan Məşədi Qasımdan tutmuş sərdara qədər... hər kəs insanları sevirsə, mədəniyyətin tərəqqisinə kömək edərsə, mən onun dostu və müxlisiyəm. Bu zamanədə belə adamlar azdır. Çox sağ olsun atan İsmayıl kimiləri ki, insanların yaxşı, pis əməllərinə qiymət verə bilirlər. Ömrümün çoxu gedib, azı qalıb. Bu gün-sabahlığam. Mən arzu edərdim ki, sənə də həyat amalı hind əfsanəsindəki o müdrik cümlə olsun.

* * *

1879-cu il mayın son günlərində Şəkinin mərkəzi karvansarasının həyətinə üstü tozdan bozarmış bir fayton

girdi. Atların yerisindən və faytondan düşən sarışın adamın əzik-üzük paltarından bilmək olurdu ki, onlar uzaq yoldan gəliblər. Dolu sifətini tük basmış sərnəşin üstünün tozunu çırpdı, xırdaca mavi gözlərini karvansaranın həyətinə dolandıraraq axtardığını tapa bilmədi. Ağır, təmkinli yerişlə sınıq araba təkəri düzəldən iki-üç kişiyyə yaxınlaşıb təmiz Azərbaycan dilində:

– Qardaşlar, dəlləkxanayı necə tapa bilərəm? – soruşdu.

Ucaboylu, arıq kişi onu dövlət qulluqçusu zənn edib özünü yığışdırdı. Sahibkar qarşısında əmrə müntəzir dayanan rəiyyət kimi təlaşa düşdü. Alnına düşmüş papağını geri eləyib, şirin Şəki ləhcəsində:

– Ha, indi burda, ovcuyun içindədir, o dey, – deyib qoşa tağın arasındakı qapını göstərdi.

Bir əlində çəkiç, o biri ilə təkərdən yapışan cavan oğlan:

– Səlim dayı, – dedi, – bu urusdu, ya...

Qoca Səlim kişi təəccüblə:

– Nə bilim, a bala, – deyə duruxdu, – axı, bizim dildə danışır, demək müsəlmandır...

Azca aralanan müsafir xoş təbəssümlə:

– Oğlan düz deyir, mən rusam, daha doğrusu, Şamaxı malakanıyam. Geri qayıdıb-dəlləkxanadan çıxanda mən Şəki ibtidai rus-tatar məktəbinə getməliyəm. Sizlərdən məktəbin harada olduğunu bilən varmı? Oranı mənə göstərərsinizmi?

Qocanın nazik dodaqları xoş təbəssümlə aralandı. Sevindi ki, o nə divanxana işçisidi, nə də yuxarıdan gələn qəza rəisi. Məktəbi soruşursa, demək, müəllimdi. Ona görə də mehribandı, Allah adamıdır.

– Əlbəttə, ağa, əlbəttə, göstərerik. Siz gedin tərəşlanın, çıxanda, bax, bu mənim oğlumdu, o sizi məktəbə aparar.

Aleksey Osipoviç Çernyayevski təşəkkür edib dəlləkxanaya getdi.

Kəndli dərinədən nəfəs alıb, əlinin arxası ilə alnındakı həyəcan tərini sildi. Ürəkdən gələn səmimiyyətlə müsahibini

təriflədi:

– Nə gözəl insandır, üzündən nur yağır, beləsinin ətəyində namaz qılmaq olar. Amma heyif ki, gavurdur, – deyib təəssüfləndi.

Qori Seminariyasının nəzdində bu il açılacaq Azərbaycan şöbəsinə uşaq toplayan Aleksey Osipoviç Çernyayevski qəza mərkəzlərini gəzə-gəzə gəlib Şəkiyə çıxmışdı.

Mayın ilk günlərindən səfərə çıxan Aleksey Osipoviç İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə və Şuşada olmuşdu. Şəkidən sonra Şamaxıya, oradan da Bakı, Quba və Dərbənd istiqamətində səfərini davam etdirməli idi. O, yüz kilometrərlə yolu faytonla, araba ilə, qatarla, bəzən də piyada getməli olurdu. Seminariyada şöbənin açılması təsdiq olunandan sonra Çernyayevskini Azərbaycan şöbəsinə inspektor təyin etdilər. Qori Seminariyasının direktoru Dmitri Dmitriyeviç Semyonov onu yanına çağıraraq xeyli söhbət etdi.

– Aleksey Osipoviç, – dedi, – çətinliklə də olsa şöbənin açılmasına icazə verildilər. Ancaq çox narahatam, bilmirəm, necə olacaq, vaxta az qalır, qəbul üçün də ərizə verənlərin sayı artmır ki, artmır. Gələn çox azdır. Belə getsə, şöbəni açmaq sual altında qalacaq.

– Mən də bu barədə fikirləşmişəm, Dmitri Dmitriyeviç, yerlərə yazılan məktublarla kifayətlənmək olmaz. Sizi inandırırım, bəzi qəza rəisləri heç məktubun məzmununu camaata çatdırmayıblar. Çatdırlarsa da, camaatı başa sala bilməyiblər. Bunun bircə çıxış yolunu görürəm. Mən özüm getməliyəm. Oba-oba, kənd-kənd də olsa, gəzib camaatı başa salmalıyam ki, məktəbimizin məramı, məqsədi nədir? Hər halda məni başa düşərlər, axı, mən azərbaycanca doğma dilim kimi danışırım. Yerli əhalinin adət-ənənəsinə yaxşı bələdəm. Mən Azərbaycan xalqının çörəyini yeyib, suyunu içmişəm, ona görə də onları qəlbən, təmənnəsiz sevirəm.

– Mən də sizdə bu xalqa olan hədsiz ehtiramı görüb, duyduğum üçün Maarif Sərdarlığına sizin namizədliyinizi

vermişəm. Yenə deyirəm, uşaq toplamaq məsələsi mənim rahatlığımı əlimdən alıb, Aleksey Osipoviç, siz doğru buyursunuz, səfərə çıxmaqdan başqa çarə yoxdur. Bir tərəfdən də sizə qıymıram, bu qədər məsafəni necə qət edəcəksiniz? Yoxsa oturub uşağın gəlməyini gözləməklə fürsəti fövtə verərik. Bundan sonra da öz ərizəsi ilə ən çox gələn üç, ya da dörd nəfər ancaq olacaq. Vaxt da ki, sürətlə keçib gedir. Sizə bu çətin səfərdə uğur diləyirəm, Aleksey Osipoviç.

İlk səfərə Naxçıvandan başlayan Çernyayevski qəza məktəbində oxuyan üç nəfərin ərizəsini almışdı. Ancaq birçə Mirzə Əli Məhəmməd Xəlilovun gəlməyinə ümidi vardı. Qalan iki nəfərin birinin atası razılıq verdisə, o birinin anası vay-şivən saldı... Lənkəranda Teymur bəy Məmməd bəy oğlu Bayrambəyov, Şuşadan Firidun bəy Əhmədağa oğlu Köçərli və Səfərli bəy Vəlibəyov, Qazaxdan İsmayılağa Mustafa oğlu Vəkilov, Məmmədağa İsmayılağa oğlu Şıxlinski oxumaq üçün ərizə verdilər. İllər keçdi, bunlar Azərbaycan şöbəsinin ilk qaranquşları oldular.

Səfərli bəyi əla qurtardığına görə Qori Seminariyasında müəllim saxladılar. Firidun bəyi İrəvan Gimnaziyasına, Teymur bəyi Lənkərana, Mirzə Əli Məhəmmədi Naxçıvana – ibtidai rus-tatar məktəblərinə müəllim göndərdilər.

Aleksey Osipoviçin şəkillərə ümidi daha çox idi. O, Şəkiyə gedə-gedə fikirləşirdi: “Zarafat deyil, Mirzə Fətəlinin yerliləridir. Başqa qəzalara nisbətən onların maarifə və mədəniyyətə rəğbətləri daha çox olmalıdır. Elə birinin namizədliyini Mirzə Fətəli özü verib”.

Aleksey Osipoviç Şəki ibtidai rus-tatar məktəbinə gələndə tənəffüs vaxtı idi. Həyətdə uşağın çoxluğunu görəndə könlü açıldı, daha cəsarətli addımlarla müdirin yanına gəlib özünü təqdim etdi.

– Əvvəlcə, – dedi, – icazə verin, mərhum həmyerliniz, hamımızın fəxri olan Mirzənin vəsiyyətinə əməl edək. Ona görə də rica edirəm, məni son sinfinizə aparın.

Sinifdə cib dəftərçəsini açan Aleksey Osipoviç üzünü uşaqlara tutub:

– Rəşid bəy Əfəndizadə kimdir? – soruşdu.

Nazik köynəyinin çiyinləri gündən bozarmış, paltarı köhnə olsa da üst-başı tərtəmiz bir oğlan ayağa durdu. Sallama köynəyinin üstündən bağladığı nazik kəmərinə düzəldib:

– Mənəm, cənab müəllim, – dedi.

– Siz ötən il mərhum Mirzə Fətəlinin yanında olmusunuz. Qoridə oxumaq arzusunda olduğunuzu bildirmisiniz.

– Bəli, olmuşam, çox doğrudur. Buranı bitirəndən sonra təhsilimi davam etdirmək istəyirəm.

– Şübhəsiz ki, siz kimin namizədi olduğunuzu yaxşı bilirsiniz. Gərək özünə birgə oxumaq üçün yaxşı yoldaşlar da seçəsən. – Üzünü sinfə tutub: – Uşaqlar, – dedi, – məktəbimizin qəbul şərtləri haqqında sizə məlumat verməyi özümə borc bilirəm. Bizim məktəbə qəbul iki yolla ola bilər: əgər uşağın valideynləri varlıdırsa, öz xərcinə oxuyacaq, yəni dövlət xəzinəsinə pul keçirəcək. Yox, əgər kasıbdırsa, oxumaq qabiliyyətinə malikdirsə, onda dövlət xərcinə qəbul edəcəyik. Hər iki vəziyyətdə, yəni qəbula gedən uşağın valideyni istər kasıb olsun, istərsə də varlı, o, mütləq imtahan verməlidir. İkisinfli ibtidai məktəbin proqramı səviyyəsində uşaqdan imtahan götürülür. Qəbula gələn uşaq mütləq qəza məktəbini qurtarmış olmalıdır.

Seminariyamız birinci, ikinci hazırlıq siniflərindən və üç əsas sinifdən – birinci, ikinci və üçüncü buraxılış siniflərindən ibarətdir. Seminariyanın əsas şöbəsinə daxil olmaq üçün istənilən qədər hazırlığı olmayan uşaqlara xüsusi məktəb açmışıq. Bu məktəbdə tələbələrə Azərbaycan və rus dillərində qrammatikadan dərs deyiləcək, bu yolla onlar əsas şöbəyə hazırlanacaq. Həm də əsas sinifdə oxuyan uşaqlar üçün təcrübə məşğələləri keçiriləcək.

Məqsədimiz Zaqafqaziyada fəaliyyət göstərən ibtidai Azərbaycan məktəbləri üçün bilikli, təcrübəli müəllim kadrları

hazırlamaqdır. Biz elə müəllim yetişdirmək istəyirik ki, onlar çıraq olub Azərbaycan xalqının qaranlıq yollarını işıqlandırsınlar. Hökumət hesabına oxuyan tələbələr məktəbi bitirdikdən sonra ən azı dörd il göndərişlə kənd məktəbində işləməlidir.

– Təhsil müddəti nə qədərdir? – Müəllimlərdən biri soruşdu.

– Bir də dini dərs keçiləcəkmi və şəriət fənnini kim aparacaq?

– Məktəbimizə on altı yaşından götürülür, təhsil müddəti altı ildir. Azərbaycan dili və sünnü təriqəti üzrə şəriət müəllimi vəzifəsinə Hüseyn əfəndi Qayıbov, şiə təriqəti üzrə isə şəriət müəllimi molla Əbdüsalım Axundzadə cənabları təyin olunublar. Əlbəttə, bu sualı verən müəllimi mən çox yaxşı başa düşürəm. Yəqin həmkarım fikirləşir ki, müsəlman uşağı hara, rus dərsi hara? Sizin uşaqlar xristianlarla bir yerdə oxumayacaq. Azərbaycan şöbəsi ayrı binada yerləşəcək, onların aşpazları belə ayrı olacaq. Ona görə narahat olmağa dəyməz. – Çernyayevski hər iki tərəfinə boylanıb, ehtiyatla: – Ancaq bir söz deyim, məni qınamayın. – Mirzə Fətəlinin həmyerlisinin belə sual verməsi məndə təəccüb doğurur... – O, yenidən Mirzə Fətəlinin namizədinə müraciət etdi:

– Rəşid, – dedi, – özünə layiqli yoldaşlar seçmək haqqında düşündünmü?

– Bəli, cənab müəllim, iki nəfər razıdır. – Rəşid yenidən ayağa durub sol tərəfində əyləşən Qəzənfərin, bir də arxa cərgədən İsa Abakarovun adını çəkdi. Adı çəkilən uşaqlar da ayağa durdular. – Ancaq Qəzənfər atasından icazə istəyir.

Çernyayevski xoş əhvali-ruhiyyə ilə:

– Neynək, – dedi, – atası ilə məsləhət edərik...

Bu vaxt Qəzənfərin şəriət dərsi deyən atası sərt bir hərəkətlə ayağa durub:

– Otur aşağı, – deyə oğlunun üstünə qışqırdı. Kişinin hirsindən əli-ayağı əsirdi. – Bunun arzusuna bir bax...

Atası Qəzənfərə bir neçə ağır söz dedi.

Məktəb müdiri:

– Qədir əfəndi, hirsələnməyin, nə olub, indi yola düşür ki... Buraxmazsınız, getməz, öz işinizdir, – dedisə də özündən çıxmış Qədir əfəndini sakit edə bilmədi. O, daha da qızıışırdı. Uşaqlar arasına pıçıldaşma düşdü. Müdir onlara təpindi, dərhal sakit oldular.

Çernyayevski ehtiyatlı addımlarla azacıq sakit olan Qədir əfəndiyə yaxınlaşıb əlilə yüngülcə onun çiyinə toxundu. İstədi ki, özü onu yola gətirsin, dilə tutsun; Qədir əfəndi sərt hərəkətlə geri dönüb:

– Çək əlini, gavur oğlu, gavur, – deyib onun üstünə qışqırdı.

– Siz nə cəsarətlə öz murdar əlinizi mənim pak əbama toxundurursunuz? And olsun, getdiyim o müqəddəs Allah evinə, baxmaram qanının murdarlığına, səni qana qəltan edəyəm. Mən uşağı bəsləməmişəm ki, aparıb ona donuz piyi yedirdəsən. Bunun yalan danışmağına baxın, guya orda aşpazları belə ayrı olacaq. Yaxşı, cənab müəllim, – deyib, – Qədir əfəndi yenidən Çernyayevskinin üstünə hücumu keçdi. – O hansı axmaqdır ki, bir nəfər müsəlman ailəsi yaşamayan Qoridə gedib aşpazlıq edir. Tutaq ki, aşpaz var, orda yaşayır, bəs kəsilən qoyun, o heyvan hardandı, o, xristian heyvanı deyil, məgər o yeməlidir ki... – Qədir əfəndi şəhadət barmağını havada oynada-oynada dedi: – Görürsənmi, danışdığığın hamısı yalandır. Sən hökumət şpyonusan, müsəlmanlar arasında ruslaşdırma siyasəti aparırsan. Görünür, sənə çoxlu pul veriblər, ona görə də kənd-kənd düşüb, bizim uşaqları gavur eləmək istəyirsən.

Aleksey Osipoviç bura qədər səbirlə, təmkinlə özündən çıxmış Qədir əfəndini dinlədi. Elə ki, müsahibi ağır təhqirə keçib dedi ki, sən hökumət şpyonusan, sənə çoxlu pul veriblər, bu iki söz ona güllə kimi dəydi. Ağır da olsa, yenə uddu. Fikirləşdi ki, mən bu dar macalda ona necə başa salım. Bu saat o, hirslidir, bu müdrik xalqın öz məsələsidir ki, hirsli başda ağır olmaz. Birdən yadına iki il əvvəl Qafqaz Təhsil Dairəsində işləyəndə Şeyxülislama yazdığı məktub düşdü:

– Qədir əfəndi, – dedi, – üçüncü ildir Qoridə Seminariya

açılıb, orada əlliyyə yaxın xristian uşağı oxuyur, bir nəfər də azərbaycanlı uşağı yoxdur, oxumur. Mən də Azərbaycanda doğulub boya-başa çatmışam, onun çörəyi ilə böyümüşəm. Bir vətəndaş kimi Şeyxülislama məktub yazdım ki, madam öz xərci ilə oxumağa gələn azərbaycanlı uşağı yoxdur, onda heç olmasa, bir uşaq üçün siz vəsait ayırın. Şeyxülislam söz verib ki, bu il bir neçə uşağın oxuması üçün mütləq vəsait ayıracaq. Sizcə, Şeyxülislam düz hərəkət etmir?

Qədir əfəndi duruxub qaldı, nəsə demək istədi, bacarmadı. Bir neçə dəfə udqunub gözlərini döydü. Necə desin ki, şeyx düz hərəkət etmir. Yuxarı tüpürsə – bığa, aşağı tüpürsə, saqqala düşəcəkdə.

Çarəsiz qalan Qədir əfəndi:

– Xülaseyi, – dedi. – Mənim Qoriyyə gedəsi uşağım yoxdur, qoy kim urusdur, uşağını versin, apar. Müəzzin İsmayıl urus görəndə elə bil əzizini tapıb. Qoy getsin onun Rəşid balası urusbabı olsun. – Üzünü sinfə tutub oğlunu çağırırdı. – Gəl, oğul, gəl, düş qabağıma, – deyib ata-bala sinfi tərk etdilər.

Qədir əfəndi gedəndən sonra hamı quruyub qaldı. Nə bir müəllim, nə qonaq, nə də məktəb müdiri sükut buzunu sındırmağa cəsarət etmədi. Aleksey Osipoviç başı aşağı var-gəl edə-edə:

– Uşaqlar, – dedi. – Avropa filosoflarından biri yazır ki, müəllim aynadır, şagird ona baxıb özünü düzəldir və həmişə müəllimini öyrənir. Yəqin ki, bu gün siz də öz ruhani müəlliminizi aynada gördünüz, ondan nəsə öyrəndiniz. Amma sizdən rica edirəm, bu əhvalatı unudasınız, elə bilin, heç belə bir hadisə olmayıb. Yaxşı, keçək əsas mətləbə. Kim oxumaq üçün Qoriyyə könüllü getmək istəyir?

Uşaqlardan dinən olmadı. Məktəb müdiri Qədir əfəndinin yersiz hərəkətindən, qonağa hörmətsizliyindən ötəri danışılıb, Qori Seminariyasında yeni təhsilin qoyuluşundan – pedaqogikanın başlıca məsələlərindən, pedaqoji təcrübədən, Azərbaycan şöbəsinə pravoslav ilahiyyatı əvəzinə, müsəlman

şəriəti ilə yanaşı, Azərbaycan və Şərqi dillərinin tədrisindən geniş məlumat verdi. Sonra şagirdləri bir-bir ayağa qaldıraraq, Rəşiddən başqa altı nəfərin razılığını alıb, adlarını yazdırdı.

Qədir əfəndinin təhqirindən bulud kimi tutulan Çernyayevski hələ də özünə gələ bilmirdi. Bir neçə dəfə kədərle:

– Ay səni, Qədir əfəndi, necə də hirsli adamdır. Hələ mənə xəfiyyə də elədi, – deyib başını buladı.

Məktəb müdiri üzrxahlıq edib:

– Elə şeyləri ürəyinizə salmayın, cənab Aleksey Osipoviç, meşə məsələsini xatırlayın... Hər halda ümid edirəm ki, bir nəfərə görə bizim şəkiliblər haqqında yaxşı təsəvvürünüzü altüst etməzsiniz, – dedi.

– Nə danışırsınız, – Aleksey Osipoviç Çernyayevski müəllimlərə müraciətlə dedi: – Siz elə düşünməyin ki, mən rəncidə oldum, xeyr, bu nədir ki, Qədir əfəndinin bu hərəkəti toya getməlidir. İrəvan qəzasında Məşədi Xandəmir adlı birisi mənimlə üzbəüz dayanıb ağızdolusu söydü, gördü söyməklə ürəyi soyumur, əlindəki zopanı qaldırdı ki, mənə vursun, dostum Mirzə Məhəmməd araya girdi. Yoxsa mənə ölənəcən döyəcəkdə. Ay yarımday yollardayam, belə şeyləri çox görmüşəm, o qədər belə söyülmüşəm ki... Nə isə, mən xeyirxah, maarifə və mədəniyyətə hədsiz rəğbət bəsləyən Şəki camaatından zərrəcə incimirəm. Əksinə, mənim Tiflisdə sadıq şəkili dostlarım var. Elə biri mərhum Mirzə Fətəli idi.

– Cənab Çernyayevski, bilirsiniz Qədir əfəndi niyə elə əsəbiləşdi. O, uşağını oxutmaq istəmədiyinə görə bu qədər özündən çıxmazdı. Siz çıxışınızda bir neçə dəfə Mirzə Fətəlini təriflədiniz, onunla dost olduğunuzu bildirdiniz.

– Mən yenə deyirəm, Mirzə ilə dost olduğum üçün iftixar edirəm. Bunun...

– Siz iftixar edirsiniz, Qədir əfəndi isə onun adını eşidəndə dəli olur.

– Niyə? Məgər Mirzə Fətəli ona pislik edib?

– O səbəbə ki, Mirzə Fətəlinin külli-ələmdə lağa qoyduğu,

ixsir vasitəsilə misi gümüşə çevirən kimyagər Molla İbrahim-xəlil onun doğmaca qardaşdır. Hələ yaxşı diqqət edilsə, əsərdə Qədir əfəndinin də “payı” var. Nədənsə Mirzə onun adını dəyişib.

– Belə de... – Çernyayevski üstündən ağır yük götürülmüş kimi rahat nəfəs aldı.

Məktəb müdiri də razılıqla gülümsündü. Sevindi ki, qonağı qeyli qaldan qurtardı.

– Aleksey Osipoviç, – dedi, – keçmiş heç vaxt geri dönməyəcək, amma pisi də, yaxşısı da xatırlanacaq. Vaxr gələcək ki, sizin bu xeyirxah işiniz nağıl kimi danışılacaq. Çünki siz bizim balalarımızın maariflənməsi yolunda təmənnasız xidmət göstərirsiniz.

ÇERNYAYEVSKİNİN “GÜNAHI”

Qori Seminariyasının Azərbaycan şöbəsində yaxşı və diqqətəlayiq nə vardısı, hamısı Çernyayevskinin adı ilə bağlıdır... Çernyayevskinin “Vətən dili” bizim məktəblərdə tamam yeni bir dövr açdı.

Firidun bəy Köçərli

Müəllimin nüfuzunun qırıldığı andan məktəb qapılarını onun üzünə bağlamaq lazımdır.

Aleksey Çernyayevski

1893-cü il yanvarın ilk günlərində Qafqaz Təhsil Dairəsinə yazılan məktuba hələ cavab gəlməmişdi. Amma hamı müsbət cavab alınacağına ümid bəsləyirdi. Direktor G.N.Streletskinin və müəllim heyətinin razılığı ilə Azərbaycan şöbəsinin

müəllimləri arasında dəyişiklik olmalı idi. Sərdarlıq seminariyanın elmi-ilahiyyat müəllimini Zaqafqaziya Şeyxülislamı təyin etmək haqqında məsələ qaldırmışdı. Bu vəzifəyə ən layiqli namizəd onu bilmişdilər. “Mən din xadimi deyiləm, maarifçiyəm” – deyən müəllim bu vəzifəyə keçməkdən etiraz etmişdi. Sərdarın və popeçitelin bir neçə təkidindən sonra o, bir şərtlə razılıq vermişdi ki, İrəvan Gimnaziyasının elmi-ilahiyyat müəllimi Firidun bəy Köçərli onun yerinə dəyişdirilsin.

Amma həmin il yanvarın on səkkizində seminariyanın Azərbaycan şöbəsində olan bir əhvalat bu məsələni iki il təxirə saldı...

* * *

Çernyayevskiyə hər şey yuxu kimi gəlirdi. Heç cür baş açə bilmirdi ki, bu nə hadisə idi, necə baş verdi. Heç kəsə dərdsini açıb deyə bilməyən Aleksey Osipoviç öz-özünə düşünürdü: “Mən orda can qoydum, axırı da bu. Hamısı da öz günahım ucundan oldu. Mənim həmyerlilərim – azərbaycanlılar doğru deyirlər ki, Allah adamı cəzalandırmaq istəyəndə əvvəlcə aqlını əlindən alır. Sən neyləsən də xeyri yoxdur. Qəza gələndə göz kor olar”.

1893-cü il martın sonunda Qoridən Tiflisə keçən Çernyayevski heç yerdə özünə iş tapa bilmədi. Əslində o qədər də ciddi axtarmırdı. Tiflisin bir neçə məktəbinə onu işə dəvət etdilər, razılıq vermədi. Əvvəla, bu məktəblərin tədris üsulu onun ürəyincə deyildi. İkincisi də, fikirləşirdi ki, qoy Qoridə olan əhvalatın söz-söhbəti kəsilsin. Yoxsa kimi görürdü, istər-istəməz həmin əhvalatdan söhbət salırdı. Bu da Aleksey Osipoviçin əsəblərini yerindən tərpədirdi. O yenidən Şamaxıya, ya da Mərzəyə qayıtmağı özünə sığışdırmadı. Duşet-Tionet ibtidai məktəbinin direktoru xəbər göndərmişdi ki, əgər cənab Çernyayevski yenidən bizim məktəbdə işləməyə razılıq verərsə, çox məmnun qalardıq. İki ildən çox (1870–1872-ci illərdə) burada

nəzarətçi-müəllim işləyən duşetlilər Aleksey Osipoviçi yaxşı tanıyır və sevirdilər. “Bəlkə Kubana gedim, məsafənin uzaqlığı, yəqin ki, söz-söhbəti kəsər”. Bütün günü o, beləcə fikirləşir, götür-qoy edirdi. Bir qərara gələ bilmirdi. Qoridəki Azərbaycan şöbəsinə intizarla xatırlayırdı.

İyunun on beşində Qafqaz Təhsil Dairəsinin popeçiteli K.P.Yanovskinin və dəftərxana rəisi K.Sokolovskinin imzası ilə o, rəsmi bir məktub aldı. Orada yazılırdı:

“Bu attestat verilir Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Tatar (Azərbaycan – Ş.N.) şöbəsinin keçmiş tərbiyəçi-inspektoru Aleksey Osipoviç Çernyayevskiyə. Ona görə ki, o, 1857-ci il fevralın birindən başlayaraq ta 1893-cü il martın on birinə kimi nöqsansız və fasiləsiz qulluq etmişdir. İyirmi beş illik qulluqdan sonra öz xahişi ilə işdən azad edilən cənab Çernyayevskiyə Qafqaz Təhsil Dairəsinin Tədris cədvəlinə əsasən ildə min səksən manat təqaüd almaq hüququ verilir.

1893-cü il mayın altısından Xalq Maarif naziri tərəfindən bu xahiş təsdiq edilmişdir”.

Bu məktub onun yarasını yenidən göynətdi. Aleksey Osipoviç bu bir parça kağıza ölüm aktı kimi baxırdı. Əlində saxladığı kağız elə bil onu diri-diri qəbrə qoymuşdu. “Hə, – deyə pıçıldadı, – mənim həyatımın sonu imiş, o da gəlib çıxdı. İndi xurcun tayı kimi evin bir küncündə qaxıl qal. Mənə təqaüd kəsməkdə məqsədləri aydındır. Demək istəyirlər ki, məktəbin, maarifin qapısı sənin üzünə bağlıdır. Zəhmət çəkib heç bir məktəbdə özünə iş axtarma. Sağ olsunlar, səxavətləri artıq olsun, əlli dörd yaşında müəllimə təqaüd kəsiblər. Mənə hörmət edib, get-gəl əziyyətindən qurtarıblar. Yəqin fikirləşiblər ki, cənab Çernyayevski gəlib başımızı ağrıtmamış indidən təqaüd kəsib canımızı ondan qurtaraq. Xahiş etsəydim, heç belə əl-ayağa düşməzdilər.

Əlin, ayağın sağ-salamat, huşun-ağlın hələ də fəaliyyətdə, amma kor qız kimi işsiz-gücsüz otur evdə. Yox, mənə bu səxavət lazım deyil. Burda deyiblər ki, “qonağa çıx get,

deməzlər, altından palazını çəkərlər”. Mən özüm istefa vermişəm. Ona görə ki, bundan sonra heç bir seminaristin üzünə baxa bilmərəm. Görəsən, bunlar niyə narahatdırlar, bu çar çinovniklərinə nə düşüb? Bu mənim günahımdır, özüm də çəkirəm. Onlar qanmırlar ki, bu səhvədən sonra mən jurnal götürüb sinfə girə bilməzdim...”.

“Qori Seminariyasındakı əhvalat” adı ilə az qala bütün Qafqazı dolaşan söz-söhbət onu çarəsi tapılmaz dərədə salmışdı; bütün pedaqoji xidmətini alt-üst edib yerə çırpmışdı. O vaxtdan bir neçə ay keçsə də, nə qədər fikirləşirdi özü də baş aç bilmirdi ki, seminarist Süleyman Axundov “çörəyin kilosunu əlli qəpiyə almışam” – deyəndə niyə birdən-birə sərtləşdi, özündən çıxıb zalımlaşdı. Məgər birdən-ikidən seminarist Axundovda əliyərilik görmüşdümü? Yox! Bəlkə, seminarist Axundovu dələduz uşaq kimi tanıyırdı? Xeyr, elə də deyildi, əksinə 1892–1893-cü dərs ilinin xasiyyətnaməsində sinif rəhbəri Sokolov yazmışdı ki, bacarıqlıdır, səliqəli, çalışqandır, nəzakətli və sakitdir. Təmkinli, intizamlı, icraçı, utancaq, vüqarlı və tezinciyəndir. Ən yaxşı müdavimlərdən biridir.¹² Aleksey Osipoviç də Azərbaycan şöbəsinin inspektoru kimi belə bir xasiyyətnaməni məmnuniyyətlə təsdiq etmişdi.

Bir də Aleksey Osipoviçə yaxşı məlum idi ki, Süleyman Axundov seminariyanın hörmətli müəllimi Səfərəli bəy Vəlibəyovun bacısı oğludur. Bu səbəbdən də dostunun bacısı oğlunun üstünə ərklə qışqırmışdı, onunla sərt danışmışdı. İkinci səbəbdən də Aleksey Osipoviçin özü həmin günü, səhər tezdən bazarın çıxacağındakı dükandan otuz qəpiyə çörək almışdı.

...Aleksey Osipoviç günorta yeməyinə az qalmış tədris korpusunda işləri nizama salıb əsas çıxışda dayanan növbətçi tələbəyə yaxınlaşdı. Ona zəndlə baxıb:

– Qoy sənənin əvəzində Məcidağa qalsın, biz sənənlə gedək

12. Sitat professor Abbas Zamanovun “Aydan arı, sudan-duru” məqaləsindən götürülüb.

nahar yeməyini yoxlayaq, görək, orda işlər necədir?

O içəri girən kimi, süfrələrin təmizliyini gözdən keçirdi. Qab-qacağı səliqə-sahmanla düzdürüb, həkimlə birgə xörəklərin keyfiyyətini yoxladı. Üz-gözünü turşudub narazı halda:

– Yenə istiotunu çox eləmişiniz, Allah sizə insaf versin, bu körpələrin içalatını yandıracaqsınız. – Üzünü baş aşpaz Şoşaya tutub: - Niyə siz gürcülər bibəri, istiotu bu qədər sevirsiniz? – dedi.

– Cənab Çernyayevski, görünür bizim millətin qanında şirinlik yoxdur. Şirinlikdən partlamamaq üçün acını çox qəbul edirik, – deyə aşpaz Şoşo zarafatla cavab verdi.

– Qoy bundan sonra xörəyə istiotu Əli atsın. Sən o qədər çox atırsan ki, təzə bişmiş xörək də turş dadır. Uşaqların bəzisi yeyə bilmir. Məncə siz gürcülərin bərkədən danışmağına səbəb də istiotu çox qəbul etməyinizdir. – Barmağını havada oynada-oynada ərklə əlavə etdi: - Hələ elə bir gürcüyə rast gəlməmişəm ki, sözü alçaqdan desin...

Çörəkxanaya keçdilər. Veniamin yenicə gətirilmiş çörəkləri rəflərə düzürdü. İlk baxışdan çörəklərin rəngi Aleksey Osipoviçin xoşuna gəlmədi. Onlar bom-boz idi. O, bir çörəyin qırağından qırıb yedi. Üz-gözünü turşudub:

– Xəmiri ötüb, – dedi, – ona görə də belə turşdur. İşimizə bax, xörək turş, çörək də. Yox, belə yaramaz...

Yeməxana müdiri nə qədər əl-ayağa düşdüsə, çörəkləri bəyəndirə bilmədi.

– Yox, biz belə keyfiyyətsiz çörəyi uşaqlara rəva bilmərik, gedək, Axundov, – deyib üzünü köməkçisinə tutdu. – Xəzinədən pul götürək, gedin uşaqlarla bazardan təzə çörək alın.

Çörəkçi Veniamin təlaşla dedi:

– Bəs bu çörəkləri nə edim, cənab Çernyayevski?

– Neyləyəcəksən, qaytar sahibinə, tapşır ki, bir də belə çörək bişirməsin. Yoxsa heç vaxt ondan çörək almarıq.

Süleyman Axundov iki növbətçi yoldaşı ilə təmiz kisə

götürüb bazara çörək almağa getdi. Həmişə ağsaqqal bir acar bazarın girəcəyində təndir çörəyi satardı. Süleyman qocanın əvəzində cavan bir oğlan görüb:

– Dükandar lazımdır, onu olarmı? – deyə soruşdu.

Oğlan:

– Yoxdu, bu gün olmayacaq, – cavab verdi, – sizə nə lazımdır deyən mənə, mən onun oğluyam, çatdıraram. Yoxsa borcunuz var?

– Xeyr, borcumuz yoxdu. Çörək almaq istəyirdik.

– Buyurun, nə qədər istəyirsiniz? – deyib, çörəksatan oğlan rəflərə düzülmiş isti çörəkləri göstərdi.

Aleksey Osipoviç nahardan yarım saat sonra gəldi. Dedilər onu direktor çağırıbmış. Fövqəladə çağırılan pedaqoji şurada nəsə mühüm bir məsələyə baxılmışdır. O, dörd nəfərin hələ də nahar etdiklərini görüb nə üçün belə gec yediklərini soruşdu. Ona cavab verdilər ki, bunlar seminariyanın bağında işləyənlərdir. İş tamam qurtarıb sonra yeməyə gəlirlər. Birdən gözü çörəyə sataşdı. Alıb hər iki üzünə baxdı:

– Yaxşı çörəkdir, bu, başqa məsələ, – deyib təriflədi. – Bir tikə yeməmişdən, çörəyə baxanda hiss edirsən ki, vicdanla bişirilib.

Yanında dayanan Süleyman Axundovdan soruşdu: – Bu çörəyi haradan aldınız?

– Bazarın girəcəyindəki dükandan.

– Neçəyə?

– Kilosunu əlli qəpiyə.

– Nə danışsan? – Baxışları birdən-birə dəyişdi. Təəccüblə alt dodağını irəli sürüşdürüb: – Mən özüm bu gün ordan otuz qəpiyə çörək almışam. Bəlkə səni aldadıb?

Süleyman Axundov pərt oldu. Üzü kürədə döyülmüş isti dəmir kimi qıpqırmızı qızardı. Özünü itirdiyindən kəkələdi:

– Cənab müəllim, – dedi, – mənə inanmırsınızsa, adam göndərib yoxlada bilərsiniz. Bir də mən tək almamışam, növbətçi yoldaşlarım şahiddirlər. Əlli qəpiyə aldım, deyirəm,

vəssalam.

Axundovun kəkələməyi onu şübhəyə saldı. “Vəssalam” deməyi isə ona bərk toxundu.

– Mən başa düşə bilmirəm, sizi nəyə görə tərifləyirlər. Seminarist Axundov, siz müəlliminizlə necə danışırsınız? Bu nə sözdür, mənə “vəssalam”la cavab verirsiniz?

Qıpqırmızı qızaran Süleyman Axundov xırdaca barmaqlarını, əllərini övkələyə-övkələyə:

– Bəs necə danışmalıyam ki? Axı, siz mənə quru şər atırsınız, – dedi.

– Seminarist Süleyman Axundov, kəsin səsinizi deyirəm, sizi əsitmək belə istəmirəm. Səhvinizə görə üzr istəmək əvəzinə mənimlə deyişirsiniz. Siz nə vaxtdan yalan danışmağı öyrənmişiniz? Məlumunuz olsun ki, bu seminaristə yaraşan sifət deyil. – Çernyayevski hirsli addımlarla yeməxanadan çıxdı.

* * *

Seminarist Axundovun əsəbləşməsinə və tez inciməsinə səbəb məhz onun çox vüqarlı olması idi. Nümunəvi müdavim olan Süleyman bu təhqiri özü üçün ağır cəza kimi qəbul etdi. Ona görə də qəfil ruhi sarsıntı keçirib, valideyni qədər hörmət və izzətini saxladığı əziz müəllimi Çernyayevskinin sözünə cavab qayıtdı. Haqsız təhqirə dözməyən Axundov həmin günü axşam Aleksey Osipoviçin evinə gəlib onunla bir qədər soyuq danışaraq çörək qəbzlərini və gündəliyi geri qayıtdı, “rica edirəm, məni növbətçilikdən azad edin” dedi.

Bir tərəfdən də işlərin tərs gətirməyinə bax ki, həmin günü Səfərəli bəy Tiflisə getmişdi. Direktorun tapşırığı ilə üç gün Maarif Sərdarlığında və Cənibinliyində seminariyanın bəzi maddi və pedaqoji məsələlərini həll etməli idi. Onlar Qori yaxınlığındakı Ruisi kəndində torpaq almaq istəyirdilər. Seminaristlərə bağçılıq və bostançılıq dərslərini burada keçməklə, həm də bu xərci ləğv etməyə imkan yaranacaqdı. Bu

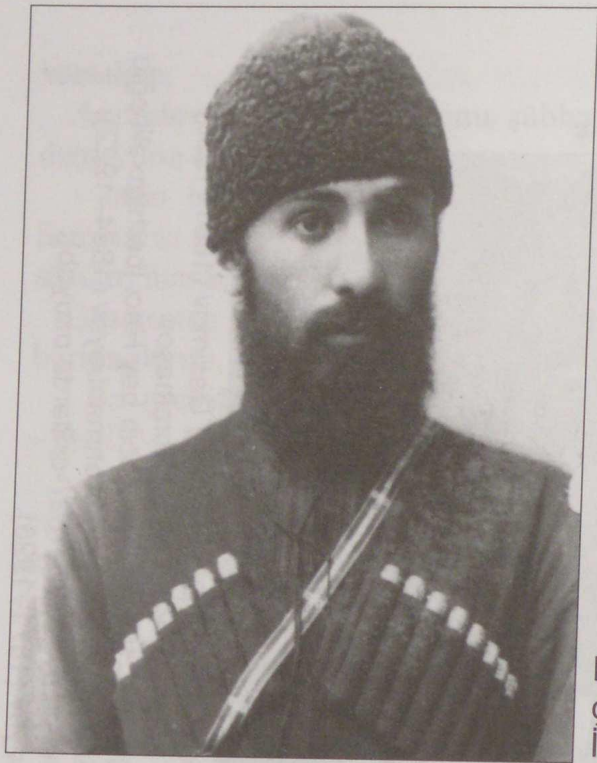

Arxa cərgədə sodan: Səməd bəy Acalov (1876–1969), Pənah Ələsgər oğlu Qasımov (1881–1939)

(1901–1905-ci illərdə seminariyada oxuyub), Y. Keliks, A. Korçibaşov

Oturanlar: Əliskəndər Hacıbaba oğlu Cəfərzadə (14.10.1875–1941), 3-cü Hebib bəy Hacı İbrahimxəlil oğlu Mahmudbəyov (29.07.1864. – 01.08.1928), 4-cü Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyov (1864–1922),

aşağıdakı 2 nəfər: Abbas Baxşəli oğlu Minasazov (1892–1897-ci illərdə oxuyub), Mehdi bəy Hacıbəy bəyov (1871–1925).

Firidun bəy
çərkəzi geyimdə,
İrəvan şəhəri, 1891-ci il

Soldan I müəllim Əbdüləli bəy Muxtarov, Firidun bəy Köçərli,
Badisəba xanım, Həcər xanım Vəkilova və Şuşalı qohumlar.
Şuşa, 1910-cu il, iyun

İkinci cərgədə soldan: Rəşid bəy Əfəndizadə, Sultan Məcid
Qənizadə və Firidun bəy Köçərli tələbələrle
Qori şəhəri, 1908-ci il, avqust

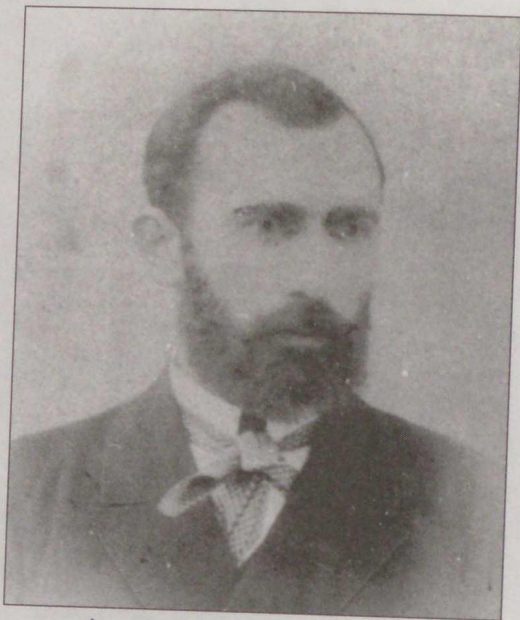

Ortada müəllim Firidun bəy Köçərli tələbələrle,
Qori şəhəri, 1909-cu il

Arxada soldan I cərgədə: seminarist Həsən Sultanov, B.Məmmədbəyov, Zülfüqar bəy Hacıbəyli; II cərgədə: Abbas İsmayilbəyov, A.Qalabəyov, Azad bəy Əmirov, Üzeyir bəy Hacıbəyli; III cərgədə: Q.Köçərli, H.Cavanşir, A.Hacıbəyli və b.

9 mart 1903-cü il, Qori şəhəri

İrəvan seminariyasının müəllimi Firdun bəy Köçərli

II cərgədə sağdan 2-ci Firdun bəy Köçərli (1863—1920)

Qori seminariyasının azərbaycanlı tələbələrindən bir qrup. Birinci cərgədə (soldan) 1-ci Üzeyir bəy Hacıbəyli, İsmayıl ağa Qayıbov, ikinci cərgədə (sağdan) 3-cü Müslüm Maqomayev, üçüncü cərgədə (soldan) 1-ci Məhəmməd ağa Vəkilov, Osman Əfəndiyev. Azad bəy Əmirov və b. 1904-cü il

Firidun bəy Köçərli Şuşada qohumları ilə.
1915-ci ilin yayı

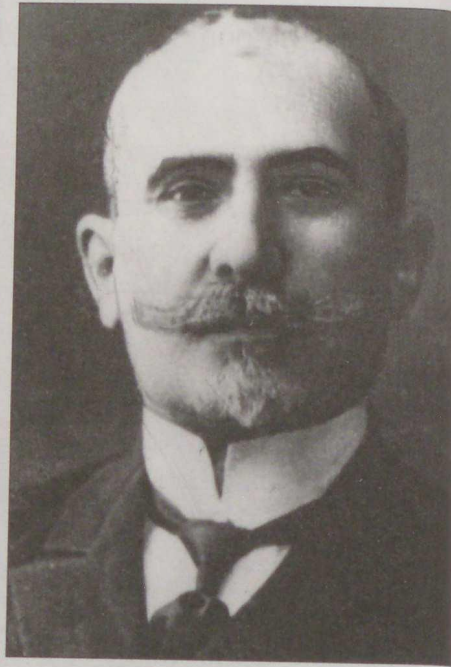
Soldan: Məmməd bəy Vəkilov, İsmayıl bəy Vəkilov,
Firidun bəy Köçərli, Mədinə xanım Vəkilova
və Badisəba xanım Vəkilova-Köçərli

Bədisəba xanım ömrünün son illərində.
2 sayılı Şəki uşaq evinin müdiriəsi işləyəndə

Badisəba xanım Köçərli

Firidun bəy Köçərli

məsələni də Səfərəli bəyə tapşırırdılar ki, o, canişinlikdə tərcüməçi işləyən dostu Məmmədəğa Vəkilovun köməyi ilə həll etsin.

İkinci gün, Axundovun çörək almaq əhvalatı təkcə Azərbaycan şöbəsində danışılmırdı. Artıq xristian şöbəsinin seminaristləri də əhvalatdan xəbər tutmuşdular. Hərə bir cür danışdı, kimi Çernyayevskini, kimi də Axundovu müdafiə edirdi.

Müfəttiş Aleksey Çernyayevski 1893-cü il yanvarın 18-də seminarist Süleyman Axundovun haqqında seminariya direktorunun adına rəsmi raport yazdı. O, raportda göstərirdi ki, Süleyman Axundov şöbədə növbətçi olduğu vaxt keyfiyyətsiz bişirilmiş çörək alınmışdır. Çörəklər geri qaytarılmış, Qori bazarından təzə çörək almaq üçün xəzinədən pul götürülüb Süleyman Axundova təqdim olunmuşdur. O isə çörəyi baha aldığına və dövlət pulunu mənimsəməkdə şübhə doğurmuşdur. Seminarist Axundovla aparılan söhbət zamanı o, müəlliminə kobud cavab qaytarmışdır.

Bu rəsmi raport əsasında xüsusi yoxlama təyin olundu. Yoxlama heyətinin tərkibi hər şöbənin bir müəllimindən və bir seminaristdən ibarət idi. Onlar Qoridə nə qədər çörək dükanı vardısı, hamısını gəzib sahibkarın dilindən iltizam aldılar ki, doğrudan da yanvarın on səkkizində onun dükanında çörəyin qiyməti əlli qəpiyə satılmışdır. Heyət axırda Axundovun çörək aldığı dükana gəldi. Onlar dükana gələndə atanı da, oğulu da birgə tapdılar. Yoxlama heyətinin sədri Sokolov dükan sahibi Osman ağa ilə hörmət və izzətlə salamlayıb, hal-əhval tutdu.

Osman ağa:

– Cənab müəllimlər, – dedi, – mənə görə qulluğunuz? Nə əcəb mənim balaca dükanıma təşrif gətirmisiniz, buyurun əyləşin, olan-qalan bir-iki kətilin üstünün ununu önlüyü ilə çırpıb, – əyləşin, əyləşin, rica edirəm. Dərindən nəfəs almağınızdan anlayıram ki, uzaq yoldan gəlmisiniz, achingınız olar, çörək kəsin, nuşucanlıqla, – üzünü oğluna tutub: – Ay

uşaq, xörəyi də odun üstünə qoy... – dedi.

Sokolov:

– Osman ağa, aclığımız yoxdu, çox sağ ol, varını, dövlətini Allah artıq eləsin, – deyib dərindən köks ötürdü, yorğun halda: – doğru buyurursunuz, uzaq yoldan gəlirik, nə başını ağrıdım. Qori şəhərində nə qədər çörək dükanı varsa, hamısını gəzib izahat almışıq, indi gərək siz də bizə bir parça kağız verəsiniz.

– O nə üçündür, cənab Sokolov?

– Əvvəla icazə verin sizdən soruşum ki, üç gün əvvəl sizin dükanda çörəyin qiyməti neçəyə olub?

– Çörəyin qiyməti? – Osman ağa təəccüblə qəfil gələn qonaqlara baxdı. Hiss olunurdu ki, kişi bərk təlaşa düşüb. Dərhal dünən oğlunu əvəzində qoyduğunu xatırladı. “Bəlkə nanəciblik edib seminariyaya çörəyi artığına satıb” – fikirləşdi. – Cənab Sokolov, məgər nəyə olub, bəlkə çörəkdən?..

– Heç nə olmayıb, rica edirəm, təlaşa düşməyin, sadəcə, biz çörəyin qiymətini bilmək üçün gəlmişik.

– Həmişəki kimi, neçə olacaq ki, əlli qəpiyə.

Sokolov bir-bir yoxlama heyətinin üzvlərinə göz gəzdirdi:

– Eşitdiniz, ağalar, cənab seminaristlər?

Hamı “bəli” deyə cavab verdi. Təkcə Aleksey Osipoviç dinmədi. Sokolov yenidən dükən sahibinə müraciət etdi:

– Osman ağa, – dedi, – cənab Çernyayevski ilə tanışlığınıza şübhə etmirəm.

– Niyə də şübhə edəsiniz ki... kişi ilə on beş ilə yaxındı, haqqı-salamımız var. Allah onu var eləsin, bizim balaların oxuması üçün canı-dildən çalışır. Budur, özü də burda əyləşib, sözümdə qələt varsa, qoy desin.

– Dünən Aleksey Osipoviç sizdən çörək alıbmı?

– Bəli, gərək ki, cübh namazından bir az keçən vaxt idi. Elə deyilmi, cənab Çernyayevski?

– Doğrudur, – deyən Çernyayevski kefsiz cavab verdi.

– Osman ağa, bəndənizə çörəyi neçəyə verdiniz?

– Otuz qəpiyə.

– Otuz qəpiyə? Bəs niyə otuz qəpiyə?

Osman ağa fəxrlə:

– Mənim çörəyim, – dedi, – bir qəpiksiz belə ona halaldır. Neçə dəfə təklif etmişəm, qoyun özü desin, pulsuz götürsün, pul-para gərək deyil. O isə razı olmayıb.

– Niyə məhz ona, Çernyayevskiyə otuz qəpiyə verirsiniz? Yəqin bir səbəbi var?

– Ona görə ki, cənab Çernyayevski mənim din qardaşlarıma elm öyrədir, savad verir. Mənim milliyyətə acar olduğumdan, bilmirəm, xəbəriniz varmı? Bizim millətin balaları da Aleksey Osipoviçin ağılından qidalanırlar. Mən yaxşı bilirəm ki, o, necə böyük bir zəhmətlə bizim balalarımıza dərs verir. Aldığı nədir, dövlət ona nə donluq verir ki... Bizim türklərin gözəl bir məsəli var: “Arının zəhrini görməyən balın qədrini bilməz”. Təkcə cənab Çernyayevski deyil, siz müəllimlər bizim balalarımıza elm, savad öyrətməklə həm keçmişimizə, həm də gələcəyimizə işıqlı pəncərə açırırsınız. Belə olan surətdə mən ona əlli qəpiklik çörəyi necə qıymayım, halal eləməyim... – O, nəfəs dərib təəccüb və maraqla qonaqlarına baxdı. – Ağalar, məgər burda bir günah olub?

Sokolovun da, gələn yoxlama heyətinin üzvlərinin də fikri tamam dəyişdi. Hamını, adi dükənçinin müəllimə hədsiz hörmət və ehtiramı heyrətdə qoydu. Sokolov tutqun, dumanlı gözlərini yerə dikmişdi. O, gəlişinə belə peşman olmuşdu. “Gör biz nə fikirlə gəlmişik, bu isə bizi necə qarşıladı. Bu adi Osman ağa deyil, bu müdrik xalqın ağıllı bir nümayəndəsidir” – fikirləşirdi.

– Osman ağa, – dedi, – söz yox ki, siz cavabınızla bizi məğlub etdiniz. Buna, buradakı müəllimlərin, seminaristlərin hamısı şahid oldu. Vəzifə borcumu yerinə yetirmək naminə bir neçə kəlmə də kəsmək şərəfinə nail olmaq istərdim.

– Buyurun, cənab Sokolov, buyurun, mən yaxşı müsahibi həmişə özümə dost tutmuşam. Xüsusilə, siz müəllimlərlə kəlmə kəsmək mənə sevinc bəxş edir. Eşidirəm sizi.

– Yenə ayın on səkkizinə, yəni üç gün əvvəl təxminən saat on ikiyə qalmış bizim seminaristlər sizin dükandan almış kiloqram çörək alıblar. Bu vaxt satılan çörəyin qiyməti neçəyə olub?

– O vaxt mən dükanda olmamışam. Oğlum Şamil olub. Yəqin ki, əlli qəpiyə satıb, başqa qiymət ola bilməz. Bütün şəhərdə olduğu kimi, bizdə də çörəyin qiyməti nahardan sonra bəzi vaxtlar ucuzlaşır, – Osman ağa pəncərə yanında ayaq üstə dayanan oğlunu yaxına çağırırdı. – Gəl, – dedi, – ağalara cavab ver.

Oğlan irəli yeriyib atasının dediyi qiyməti təsdiq elədi.

Çörək dükanından seminariyaya qədər olan yolda nə müəllimlərdən, nə də seminaristlərdən dinib-danışan olmadı. Hamını Süleyman Axundov və Aleksey Çernyayevski əhvalatından daha çox təsirləndirən çörəksatan Osman ağanın müəllimlərə, seminaristlərə və ümumiyyətlə, elmə, maarifə rəğbəti olmuşdu. Elə bil kişinin müdrik cavabları onları əfsunlamışdı.

* * *

Gündüzlər əlini ağdan-qaraya vurmayan Aleksey Osipoviç gecələr bəzən səhərə qədər işləyirdi. Təhsil haqqında, təlim-tərbiyə mövzusunda yeni məqalələr yazırdı. Qəzetlər isə onun yazılarını çox böyük insafsızlıqla ixtisar edər, bəzən də heç dərc etməyib özünə qaytarardı.

“Zaqafqazskoye obozrenie”nin redaktoru bir dəfə çox kobud şəkildə “Şeyxülislam və müsəlman məktəbləri” adlı məqaləsini özünə qaytararaq demişdi:

– Cənab Çernyayevski, nə yapışmısınız bu vəhşi Asiya tatarlarından, xeyri yoxdur, onların balaları adam olub mərəkə içinə çıxmayacaqlar. Elm, maarif onlar üçün elə bir qaranlıq meşədir ki, ən qoçaq müsəlman belə orada azacaq... Məgər Qoridə başınıza gətirilən yersiz oyun sizə dərs olmadı. On dörd illik xidmətinizi bir tatar uşağı puç etdi. Bəlkə sizin onlarla qan

qohumluğunuz var? Biz evdən, Vətəndən didərgin düşüb rus ruhunu, provoslavlığı yayır və təbliğ edirik. Siz isə iş-gücünüzü atıb müsəlman balalarına təlim-tərbiyə vermək üçün dəridən-qabıqdan çıxırsınız. Düzü, bu günlərdə eşitdiyim bir xəbər məni lap dilxor etdi. Deyirlər, tatar balaları üçün onların dilində “Vətən dili” adlı dərsliyi də siz hazırlamısınız?

“Vəhşi asiyalı” – bu iki söz ona güllə kimi dəysə də, üzə vurmadı. Susdu, fikirləşdi ki, bunun bircə yolu var. Bu nadana gərək elə dərs verim ki, bir də bu iki kəlməni ağzına almasın. Ehmallica əlini qaldırıb redaktorun masasının üstündən öz yazısını geri götürdü. Qovluğunu açdı, əsəbindən titrəyən əlləri ilə onu bağlaya-bağlaya dedi:

– Bəli, cənab redaktor, siz çox doğru eşitmişiniz, səs üsulu ilə yazılmış ilk Azərbaycan dili dərsliyini – “Vətən dili”ni mən hazırlamışam. Milliyyətə rusam. Ata-babam vaxtilə Həştərxandan köçüb Şamaxıya gəlib, mən də Şamaxıda anadan olmuşam. Ona görə də azərbaycanlıların adət-ənənəsini, məişətini, dil və ədəbiyyatını yaxşı bilirəm.

Redaktor nəse demək istədi. Qabağa əyilib uca boyuna, sinninə yaraşmayan süni bir təbəssümlə Aleksey Osipoviçin üzünə hırıldadı. Təmkinli Çernyayevski qoltuq cibindən çıxartdığı dörd qatlanmış bir məktubu ona yaxın tutub:

– Cənab redaktor, – dedi, – bircə dəqiqə səbir edin, rica edirəm sözünüzü unutmayın. İcazənizlə bir seminaristin mənə yazdığı məktubu sizə oxumaq istərdim. Bu məktubun məzmununda sizin də payınız var.

“Möhtərəm Aleksey Osipoviç!

Tatar şöbəsinə yaşadığım səkkiz il müddətində heç kəsə pisliyim keçməyib. Bir yoldaşımı belə incitməmişəm. Yoldaşlarımdan heç biri məndən narazı qalmayıb. Mən onların arasında doğma bir qardaş kimi yaşamışam.

Mənim namuslu olduğumu da onlar yaxşı bilirlər. Əgər desələr ki, Axundov filan işdə dələduzluq etmişdir, əminəm ki, onların

heç biri buna inanmaz. Bir neçə sözlə mən öz yoldaşlarımla mənə olan münasibətini bildirdim.

Bəs siz? Siz nəinki mənə yaxşı tanıya bilmədiniz, əksinə, mənə səfeh, sadələvh bir adam, hətta axmaq hesab etdiniz. Bütün bunlar üçün mən ancaq təəssüf edir, kədərlənir və inanırdım ki, siz bir zaman mənə tanıyacaqsınız. Nahaq yerə. Mən vəhşi asiyalı olsam da, nəcib bir ürəyim var idi, öz şərəfimi hər şeydən yüksək tutan bir asiyalı idim. Bu şərəfi isə siz ləkələdiniz.

Ağ saçlarınızdan utanın, qoca! Eh! Siz mənim başıma nə iş açdınız! Əlvida! Hərdən bir öz şagirdlərinizi yada salın.

Süleyman Axundov. 22 yanvar 1893-cü il.”

Aleksey Osipoviç məktubu oxuyub ehməllə qatladı. Yenidən cibinə qoyub kədərlə köks ötürdü.

– Görürsünüzmü, cənab redaktor, sizin indicə işlətdiyiniz “vəhşi asiyalı” sözləri ötən il mənim başıma nələr gətirdi. Ona görə sizin işlətdiyiniz bu iyrənc kəlmələri mən heç vaxt işlətmirəm. Qoridə mənim başıma gələn “əhvalat”dan xəbərdarsınız. Bu məktub o “əhvalat”dan atılan güllənin sağalmaz yarasıdır. Mənə “ağ saçlarınızdan utanın, qoca!” – yazan Süleyman Axundov elə zənn etməyin ki, nadürüst uşaqdır. Onun belə yazmağa haqqı var. Mən ondan incimirəm. Axundovun namuslu bir müdavim olduğuna heç vaxt şübhə etməmişəm və indi də etmirəm. Hətta bu əhvalatla əlaqədar fəvqəladə pedaqoji şura çağrılanda şura üzvləri, müəllimlər dedilər ki, Süleyman Axundov mənə verdiyi kobud cavaba görə üzr istəmək üçün üç dəfə mənim evimə gəlmiş, lakin mənimlə görüşə bilməmişdir. Birinci dəfə demişlər ki, mən evdə yoxam, ikinci dəfə isə guya çay içirəm, üçüncü dəfə isə guya yatıram.

Həmin gün pedaqoji şura gecə yarıya kimi davam etdi. Süleyman Axundova yüngül cəza verdik. Pedaqoji şura belə qərara gəldi ki, seminarist Axundovun əxlaq qiyməti beşdən üçə endirilsin və şura adından ona töhmət verilsin.

Gecə dağılışıb hərə öz evinə getdi. Onun sinif müəllimi Sokolova tapşırırdım ki, səhər tezdən şuranın qərarını seminarist Axundova bildirin, indi gecdir. Lakin seminarist Axundov həmin axşam seminariyanın feldşeri Aleksey Potapovdan doqquz manat borc alır ki, anama üzük alacam. Həmin pulla şüşəçi Xaritonovdan tapança alıb, yanvarın iyirmi üçündə səhər saat beşdə öz canına qəsd edir.

– Bəs üç dəfə sizin yanınıza üzrxahlıq üçün gələn seminarist Axundovu kim aldadıb geriye qaytarıb? – deyə redaktor maraqla soruşdu.

– Kim olacaq, həkim Vartan Saakov¹³. Hətta iyrənc və aravuran Saakov seminaristə yalandan deyib ki, müfəttiş – guya mən – o vəhşi asiyalını görmək istəmirəm. Mənəvi əzab çəkən qürurlu və namuslu seminarist Axundov da bundan bərk hiddətlənib.

Qori qəzasının həkimi cənab Barsukov olmasaydı, günahsız seminarist Axundovu həyata qaytarmaq mümkün olmayacaqdı.

Süleyman Axundovun özünə atdığı güllə onun sol döşünün əzələsini yarım verşok enində dəlib keçmişdi. Məsələ lap yuxarılara gedib çatdı. Qafqaz Təhsil Dairəsinin rəisi rəsmi məlumat istədi. Allaha şükür ki, seminarist sağ qaldı. Bu əhvalatdan sonra jurnal götürüb sinfə girməyə pedaqoji qayda-qanunla mənim mənəvi haqqım yox idi. “Vəhşi asiyalı” sözlərini demədiyim haqqında and içmədim. Bu mənim təbiətimə müqabil deyil. Yalançı adam and içər, and-aman edib dəridən-qabıqdan çıxar. Bir də ki, o qədər seminaristin hər birinə necə başa salaydım...

Aleksey Osipoviç duruxdu, tər onu basmışdı. Həmişə gülümsər gözlərini yaş dumanı torlandırmışdı. Cib dəsmalı ilə alınının tərini hopdurub, onu ötəri gözlərinə çəkdi. Kövrək, həsrətli bir səsle:

13. V.Saakovla bağlı bu fəsildə gedən məlumatlar seminariyanın tarixi sənədlərinə əsasən işlənmişdir – (Ş.N.).

– Ayrılanda, – dedi, – iki dəfə seminarist Süleyman Axundovun yanına gedib təsəlli verdim və dönə-dönə dedim ki, Süleyman bəy, mən sizi bu hadisə hələ yenicə başlayanda bağışlamışdım, indi də günahınızdan keçib bağışlayıram. Nə isə, anlaşılmazlıq oldu. Namərdə nəhlət... Ancaq nanəcib həkim Saakovun yalançı məlumatı, aravurması barədə ona bir kəlmə belə demədim. Ayrılanda seminarist Axundov mənə dörd-beş qatlanmış bir kağız verdi, rica etdi ki, burdan çıxandan sonra oxuyum. Ordan ikicə sətri oxuyub hönkürtü ilə ağladım.

*Yetim quzular tək hər birimiz,
Doğma atamızdan məhrum olduq biz.*

Siz də deyirsiniz ki, “vəhşi asiya”lar üçün niyə “Vətən dili” kitabını yazmışam. İndi sizə aydın oldumu ki, vəhşi asiya Vartan Saakov və onu yetirənlərdir. Bilmirəm, cənab Veliçko ilə tanışlığınız varmı? “Kavkaz” qəzetinin redaktoru Vasili Lvoviçi deyirəm.

Redaktor:

– Ol cənabınız haqqında eşitmişəm, – dedi, – amma təəssüf ki, hələ yaxından tanış olmaq şərfi bizə qismət olmayıb. Axı, mən bu ölkədə, siz demiş, mərkəzdən təzə gələn adamam.

Redaktorun “mərkəzdən” sözünü kinayə ilə deməsi Aleksey Osipoviçin iti müşahidəsindən yayınmadı:

– Hamınız bir bezin qırağısınız, hamınız bir mərkəzin zəhər tuluğunu götürüb oba-oba gəzərək xalqları zəhərləyirsiniz, – dedi. – Şovinizm və monarxiya təəssübkeşliyi beyninizi qurd kimi gəmirib. Qafqaz xalqlarında yaxşını görmürsünüz, xırda bir qüsuru isə fil boyda şişirdirsiniz. Qafqaza yenicə gələndə Veliçko da siz gündə idi. Amma indi çox ədalətli yazılarla bu xalqların soy-kökü haqqında real bir mövqe tutub. Tədqiqatı ilə sübut edib ki, məhz ermənilərin nə gürcülərdən, nə də azərbaycanlılardan torpaq iddiası ola bilməz. Ermənilər Qafqaza gəlmədirlər. Veliçko indi “V.Voronesski” təxəllüsü ilə Şərqi

mövzusunda, Şərqi müdrikliyi və qədimliyi haqqında silsilə şeirlər yazır.

Sizin kinayə ilə adını çəkdiyiniz “Vətən dili” kitabımın vasitəsilə təkcə Qori Seminariyasında yox, Azərbaycanın bütün qəzalarında olan ibtidai rus-Azərbaycan məktəblərində azərbaycanlı uşaqlar savad öyrənirlər. Dünyada bilik verməkdən, savad öyrətməkdən savab iş yoxdur. Mən isə başa düşə bilmirəm ki, siz bu xəbəri eşidəndə niyə dilxor olmusunuz. İftixar edirəm ki, belə bir kitabı müsəlman balaları üçün mən hazırlamışam. Siz bu xalqı o qədər də geridə qalmış zənn etməyin. Əvvəla, onu deyim ki, “Vətən dili”ni mən təkbəşinə tərtib etməmişəm. On bir il bundan əvvəl Qori Seminariyasında tələbəm olan Rəşid bəy Əfəndizadənin gözəl xətti ilə daş basmasında çap etdirdik. Onu da sizə bildirim ki, seminariyanı əla bitirən Rəşid bəy hazırda Şəki qəzasının Qutqaşen kəndində məktəb müdürüdür. Tez-tez də lirik şeirləri ilə, təmsil və hekayətləri ilə mətbuat səhifələrində çıxış edir. Rəşid bəy həm də gözəl mütərcimdir. O, İvan Krilovdan, Lev Tolstoydan, Konstantin Uşinskidən iqtibas etdiyi hekayət və nağılları ilə körpələri sevindirir.

“Vətən dili”ndən əvvəl mən seminariyanın Azərbaycan şöbəsi üçün azərbaycanlı tələbələrin köməyi ilə dərslük olmadığına görə həftəlik proqram tərtib etmişəm. Sövti-üsulla məşğələ aparmaq üçün qıraət materialı hazırlamışam. Bu barədə 1880-ci ildə Qafqaz Təhsil Dairəsinin hesabatını yazan popeçitelin jurnalımızda elədiyi qeydlər də yadımdadır. O yazırdı ki, seminariyanın Azərbaycan şöbəsində ilkin təhsil məktəbinin təşkili və inspektor Çernyayevskinin ustalıqla təşkil etdiyi tədris prosesi azərbaycanlı məzunların pedaqoji hazırlığı üçün ən yaxşı baza oldu.

Onu da nəzərinizə çatdırım ki, Azərbaycan şöbəsinə başçılıq etməkdən əlavə, həm də seminariyanın nəzdindəki Azərbaycan ibtidai məktəbində məzunların əməli məşğələlərinə mən özüm rəhbərlik edirdim. Orda metodikadan, məktəbşünaslıqdan və

Azərbaycan dilindən dərs deyirdim. Bir də, azərbaycanlı balalarımızın hərtərəfli inkişafı üçün emalatxanalar yaratmışdım. Əlbəttə, bunların hamısı sizin “aziyat” adlandırdığınız uşaqların köməyi sayəsində olmuşdu. Kitabxana düzəldik, bağçılıq, bostançılıq, barama və arıçılıq məşğələləri üçün torpaq sahəsinin alınmasına nail olduq, meteoroloji stansiya açdırdıq. Tələbələrin bədii zövqünü inkişaf etdirmək üçün musiqi və dram dərnəyi təşkil etdik. Mərhum Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərini tamaşaya qoyduq...

Aleksey Osipoviç danışdıqca qızıışırdı. Redaktorun müstəbid fikirlərini alt-üst etmək üçün əməlli-başlı ona hücumu keçib ürəyini boşaldırdı. Yaxşı tanıdığı Azərbaycan xalqı haqqında ona məlumat verirdi. O, ürəyində deyirdi ki, “mərkəzdən” təzə gəlmiş bu missionerə elə dərs verim ki, bir də azərbaycanlılar haqqında qələt fikrə düşməsin. Ona görə də redaktora imkan vermirdi ki, ağzını açıb bir kəlmə desin.

– Əlbəttə, – deyərək Aleksey Osipoviç sözünə davam etdi. – Vaxt gələcək ki, mənim elədiklərim çox cüzi görünəcək. Bir zaman gələcək, azərbaycanlılardan görkəmli maarif və mədəniyyət xadimləri daha çox yetişəcək. Onlar ana dillərində dərslilər yazacaq, bu xalqın zəngin ədəbiyyatından, tarixindən cild-cild əsərlər hazırlayacaqlar. Bir sözlə, mərhum Belinski demişkən, maarif geniş sel kimi yayılacaq, xalqın mənəvi siması müəyyən olunacaq.

Redaktor gözləmədiyi cavabdan sarsılmışdı. O, kinayə ilə dediyi sözlərdən başqa mətləb umurdu. Elə güman edirdi ki, Aleksey Osipoviçin yaralı yerinə toxunacaq. Çernyayevski də azərbaycanlılar haqqında ağzına gələni deyəcək. Onun dediyini təsdiq edib, bu millətin Aleksey Osipoviçin qədrini bilmədiyindən bolluca şikayətlənəcək.

Aleksey Osipoviç isə himə bənd imiş kimi azərbaycanlılar haqqında tərif tərif dalınca deyirdi. Azərbaycan şöbəsinin təşəkkül tapmasındakı xidməti barədə ilk dəfə idi ki, öyünürdü. Əslində öyünməyə onun tam haqqı vardı. Çernyayevski azər-

baycanlı balaların kamil təhsil alması üçün yorulmadan “Vətən dili”ni tərtib etmişdi. Qısa müddətdə ərəb əlifbasını öyrənmişdi. Böyük rus pedaqoqu Uşinskinin təliminə əsaslanırdı.

O, uşaqların tələbatını nəzərə alaraq Uşinskinin “Doğma söz” adlı əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdi. “Vətən dili”ndə Azərbaycan atalar sözündən, tapmacalardan, zərb-məsəllərdən istifadə edən Çernyayevski həm də Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən parçalar vermişdi. Azərbaycan dilinin tədris tarixində Aleksey Osipoviçin böyük xidmətlərinin şahidi olan Firidun bəy Köçərli məqalələrinin birində yazmışdı:

“Çernyayevski... gözəl pedaqoq idi, sadə xalqın və uşaqların danışdığı Azərbaycan dilini də yaxşı bilirdi. Azərbaycan xalq məsəllərini heç kəs öz danışığında onun qədər yerli-yerində işlətmirdi. Ana dilində savad öyrətmək üçün öz dərsliyini tərtib edərkən o, bir pedaqoq kimi yararlı materiallar seçməyi və bu materialı canlı uşaq dilində düzəldib təqdim etməyi bacarmışdır.

Bizim əqidəmizə görə, Uşinskinin birinci il “Rodnoye slovo” (“Doğma söz”) dərsliyi rus məktəbləri üçün hansı əhəmiyyətə malikdirsə, Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsliyi də azərbaycanlılar üçün elə bir əhəmiyyətə malikdir”.

– Sizə onu da xatırladım ki, “Vətən dili” kitabının ikinci hissəsini beş il bundan əvvəl seminariyanın müəllimi, mənim yaxın dostum Səfərəli bəy Vəlibəyovla birgə çap etdirdik. Səfərəli bəy də sizin savadsız zənn etdiyiniz Azərbaycan xalqının oğludur. O da seminariyanı qurtarıb. Əla oxuduğuna görə pedaqoji şura onu 1881-ci ildən Qori Seminariyasında ana dili müəllimi saxladı. Cənab Səfərəli bəy rus, fars, ərəb dillərində mükəmməl biliyə malikdir. O hələ seminariya tələbəsi ikən “Xəzineyi-əxbar” adlı ensiklopedik kitab tərtib etmişdi. Mütərcimlik sənətinin mahir bilicisi olan Səfərəli bəy Azərbaycan və Şimali Qafqaz xalqlarının tarixindən bəhs edən “Tarixi-Dərbəndnamə” kitabını tərcümə etməkdə ilk təşəbbüskar oldu.

Redaktor müsahibinin eyhamlarını gec də olsa başa düşdü. O hiss etdi ki, Aleksey Osipoviç bu faktları qəsdən sadalayır, bununla ona zərbə vurur. Neçə dəfə onun söhbətinə müdaxilə etmək istədi. Lakin əsəbiləşən Çernyayevski ona ağzını açmağa imkan vermədi. Daha dözə bilməyən redaktor:

– Cənab Çernyayevski, siz...

Aleksey Osipoviç qəzəb və hiddətlə sağ əlini qaldırıb:

– Rica edirəm, – dedi, – sözümlə kəsməyin; son vaxtlar çox huşsuzlaşmışam, sizdən sonra yadıma düşəndə əzab çəkəcəm. Başqa bir məzunumuz haqqında da sizə qıscaca məlumat vermək istərdim. Firidun bəy Köçərli də Qori Müəllimlər Seminariyasını əla qurtardı. Onu İrəvan Gimnaziyasına Azərbaycan dili və elmi-ilahiyyat müəllimi göndərdik. Azərbaycan şöbəsinin seminaristlərini öz balam kimi sevirdim, yenə də sevirəm.

Əhvalı pozulmuş redaktor cəndərdi:

– Cənab Çernyayevski, bunların hamısı söhbətinizdən hiss olunur, – dedi.

– Bəli, buna şübhəniz olmasın. Bu iyirmi beş il müəllim adını şərəflə daşıyan sınavi bir vətəndaş andıdır. Xülasə, 1885-ci il iyunun on ikisində Firidun bəyə zəmanəti öz əllərimlə yazmışam. Məzmunu hələ də yadımdadır:

“Firidun bəy Köçərli iyirmi iki yaşında ikən əla əxlaqla seminariyanı bitirmiş və şəriət, pedaqoji, rus dili, hesab, həndəsə, yerölçmə, tarix, coğrafiya, təbiət, hüsnxət fənlərindən, habelə təcürbi məşğələlərdən müvəffəqiyyətlə imtahan vermişdir. Buna görə də məzkurə ibtidai xalq məktəbi müəllimi adı verilir və o, layiq görüldüyü vəzifənin bütün hüquqlarından istifadə edə bilər”.

Seminariyanı bitirən tələbələrdən fərqli olaraq Firidun bəy Köçərli kənd məktəbinə yox, İrəvan Gimnaziyasına müəllim göndərdik. Çünki o, yüksək əxlaqi keyfiyyəti, müəllimə layiq tam biliyi ilə həmin ilin buraxılışında nəinki müsəlman tələbələri arasında, hətta xristian şöbəsinə belə fərqlənirdi.

Hələ seminariyada oxuyanda tələbə Köçərli yunan filosofu Sokratın həyatı və əxlaqi görüşlərinə həsr olunmuş “Təlimati-Sokrat” əsərini tərcümə etmişdi. Onu da deyim ki, qədim Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənməyə onda xüsusi maraq vardı. Hazırda Qafqazda elə bir mətbuat orqanı yoxdur ki, müəllim Köçərli xalqının ədəbiyyatı haqqında maraqlı məqalələrlə orada çıxış etməsin. “Ərəb əlifbası və onun nöqsanları” adlı silsilə məqalələri ziyalılar, ümumən, xalq arasında böyük marağa səbəb olub. Köçərli Saleh bəy Zöhrəbəyovla birlikdə tərtib etdiyi “Təlimati-lisani-türki” dərsliyi xüsusilə qiymətlidir. Onun mütərcimlik sahəsindəki fəaliyyəti də sevindiricidir. O, Lermontovdan, Puşkindən, Qoqoldan, Tolstoy və Kolotsovdan tərbiyəvi tərcümələr edib.

– Cənab Çernyayevski, siz bu xalqı və onun oğullarını necə də ürəklə tərifləyirsiniz. Görünür, sizin bu xalqla qohumluğunuz...

Aleksey Osipoviçin bütün varlığı titrəyirdi. O, əlindəki kağızları qovluğun arasına qoydu. İstədi qovluğu bağlasın. Titrəyən əlləri iki ipi qoşalaşdırıb bir-birinin yanına gətirə bilmədi. Kinayəli danışan redaktorun sözünü kəsdi:

– Bir dəqiqə səbir edin, bu sualınızın cavabını az qala unutmuşdum. Yaxşı ki, xatırlatdınız. Soruşursunuz ki, mənim azərbaycanlılarla qohumluğum varmı? Cənab redaktor, əgər mənim sadə, ürəyi geniş və hədsiz dərəcədə qonaqpərvər olan azərbaycanlılarla qan, ya da süd qohumluğum olsaydı, bunu özüm üçün çox böyük şərəf sanardım. Sizin kimi missioner olmaqdan, ən axırıncı azərbaycanlı olmaq mənim üçün daha xoşdur, – deyib Aleksey Osipoviç qapını çırpıb getdi.

Bundan sonra yazılarını ancaq “Kavkaz” qəzeti redaksiyasına aparırdı. Onlar da böyük hörmət və məhəbbətlə qəbul edib, dərc edirdilər.

* * *

Redaktorun “dərsini” verəndən sonra Aleksey Osipoviç evə getmədi. Arvadı Aleksandranın qanını qaraltmaq istəmədi. Onun od tutub yanan bədəni hələ də əsirdi. Çox sevdiyi Müctəhid bağına getdi. Son vaxtlar buraya gəlməyi vərdiş eləmişdi. Bağın günbatan istiqamətində, sakit bir guşədə oturub fikrə gedərdi. Burda heç kəs ona mane olmurdu. Elə yer seçmişdi ki, dost-tanışın yolu buralara düşmürdü. O, burda öz fikri, öz xəyalı ilə dərdləşirdi. Çox vaxt qaş qaralana kimi oturan və Qoridəki günlərini – uşaqların dərsə davamiyyətini, təsərrüfat, təcrübə məşğələlərini, ibtidai sinfin çocuqlarını yada salıb, öz-özünə danışardı. Dərd onu üstələyəndə, ürəyinin yükü ağırlaşanda burda özünə təskinlik tapardı. Tiflisin bu guşəsi ona niyə doğma idi, özü də bilmirdi. Bəlkə bu bağ din xadiminin adına idi, ona görə...

1829-cu ildə Qafqaza gələn Təbriz vilayətinin müctəhidi Ağa Mir Fəttaha komendantlıq üsuli-idarəsinin ağır tələblərindən İrana qaçan şirvanlı Qasım bəyin mülkü peşkəş edilir. Yaşıl mənzərə aşiqi müctəhid, mülkün ətrafında cənnətə bənzər bağ saldırır. O vaxtdan da buranın adı Müctəhid bağı qalır.

Ötən həftə Aleksey Osipoviç ağızdolusu bağı tərifləyib, onu saldıran müctəhidə rəhmət oxuyanda dostu Mirzə Hüseyn bığaltı kinayə ilə gülümsünüb:

- Heç bilirsən müctəhid hansı yuvanın quşu olub? – demişdi.
- Necə məgər, Mirzə, yaxşı adam deyildi?
- Aleksey Osipoviç, müctəhidi yaxından tanımaq istəyirsənsə, vaxt tapıb sərdarlığın arxivindəki 1828–1829-cu illərin sənədlərini oxusan yaxşıdı. Mən də sizin kimi ona böyük hörmət bəsləyirdim ki, belə bir xeyirxah iş görüb, şəhərin ən yaxşı, ən yaraşlıq bağını saldırıb. Bir dəfə mərhum müfti Osman əfəndi Müftizadə məni gedib o sənədləri oxumağa məcbur elədi. Oxudum və bir neçə gün özümə gələ bilmədim. Din xadimi gör bir nəylə məşğul olub? 1828-ci ildə Rusiya–İran müharibəsində rus ordusunun o tay Azərbaycanı işğal

etməsinə yardım edən birinci şəxs Müctəhid Ağa Mir Fəttah olmuşdur. Bunu arxivdə saxlanan sənədlər deyir. Mən bəzi sənədlərin üzünü köçürmüşəm, bu saat sənə göstərərəm. – Əlini dostunun çiyinə qoyub baxışlarını sifətinə zillədi. – Amma Aleksey Osipoviç, burda elə yerlər, ifadələr var ki, sən onu oxuyanda bir rus kimi rəncidə ola bilərsən.

Aleksey Osipoviç qüssəli halda qımışdı:

– Of, Mirzə, yenə rus olmağım başıma qaxınc oldu. Axı, mən neçə dəfə demişəm, yenə də deyirəm, mən Şirvan çörəyi ilə böyümüşəm. Onu itirə...

– Yaxşı, zarafat elədim, ay dost, – deyib Mirzə Hüseyn kitab rəflərinə yaxınlaşdı. Ötəri göz gəzdirib balaca taxta pilləkani divara söykədi. Axırncı rəfdən qalın bir qovluq götürdü. Tozunu silib, üstünü oxudu.

– Yaxın gəl, – dedi, – tapmışam.

– Mirzə, səndə “Tarixi-nadir” varmış ki, mən elə bilirdim, ancaq şeir toplayırsan...

Mirzə Hüseyn:

– Dayan, – dedi, – tələsmə... aha, budur, gör, 1828-ci il, aprelin iyirmi yeddisində baş komandan general Paskeviç xarici işlər naziri Nesselrodeyə Müctəhid Ağa Mir Fəttah haqqında nə yazır:

“Əhkami-şəriyyə mətanəti-əxlaqiyyəsilə xalqın hüsn-rəğbət ilə məhəbbət ehtiramını qazanmış İranın baş ruhanilərindən Təbriz müctəhidi və ya müftisi, bizim ordumuz Təbrizə daxil olmadan əvvəl uğrumuzda canı-dildən çalışırdı; Təbriz şəhərinin işğalına qolay müvəffəq olmamıza bu zatın nüfuzu təsirindən olmasını etiraf etməliyiz... Qoşunlarımız Azərbaycanda (İran) olan vaxt o, (Müctəhid) həm əməli, həm də nəsihətləri ilə vilayətin bizə tabe olması üçün nəhayət dərəcədə səmimiyyət və sədaqət göstərməklə, bizim uğrumuzda böyük xidmətlər etmişdir”.

Mirzə Hüseyn axtarıb üzünü köçürdüyü daha bir sənədi tapdı.

– Aleksey Osipoviç, bilirsən necə olub? Sərkərdə Abbas Mirzə ilə şəxsi münaqişəsi olan müctəhid, Təbriz xalqı arasında vərəqələr yayıb, çıxış edir ki, ruslar gələndə vergiləri götürdəcək. Bir sözlə, təbliğat aparıb qaniçən imperator birinci Nikolayı tərifləyir. Təbliğat aparır ki, rus ordusuna qarşı müqavimət göstərməyin. Elə də olur, rus ordusu müqavimətsiz Təbrizə girir. İndi gör dekabristləri güllələdən, sürgün edən, öz xalqını ağır vergi altında inildədən əliqanlı imperator İ Nikolay haqqında müctəhid necə vərəqələr yayırmış. Oxuyum, qulaq as.

“Rusiya imperatorunun əlaqə və rəftarı mənə məlumdur, o mərhəmət və ədalət sahibidir; hər milləti öz ədalət qanunu üzrə idarə edir. Xəzinəyə çatacaq vergi və xalq idarəsi məsələlərində, din və məzhəb fərqi etibarə alınmayır”.

– Dinin gücünə bax, Mirzə, – deyə Aleksey Osipoviç heyrətini bildirdi.

– Bəli, din böyük qüvvədir. Özü də İran kimi bir ölkədə. Orda xalq şahdan çox din xadiminə inanır. Bir də ki, xalqa hər hansı bir adi molla müraciət etmədi. Nəzərə al ki, bu müctəhidin – baş ruhaninin, din aliminin müraciəti idi. Xalq ona ruhaniliyin ən yüksək dərəcəsinə çatmış adam kimi inanırdı. Ona görə də rus ordusunun qarşısına çıxıb bir güllə belə atan olmayıb, ordu Təbrizə heç bir döyüş əməliyyatı aparmadan varid olub.

O taylı Azərbaycanı Rusiyaya ilhaq etməkdə müctəhid Ağa Mir Fəttah heç də xalqa xoşbəxtlik, ya da səadət gətirmək barədə düşünmürdü. Bunlar onun amalı deyildi. Müctəhidin məqsədi rus hökumətindən feodallıq rütbəsi almaq və Cənubi Qafqazın müctəhidi kimi yüksək vəzifə tutmaq idi.

General Paskeviç bu tərəfə qayıdanda müctəhid də onunla birgə İranı tərk edir. İmperator ona qiymətli hədiyyələr verir, o bağda gördüyün şirvanlı Qasım bəyin əvəzsiz mülkünü ona peşkəş edir və Qafqazda müsəlman ruhanilərinin rəisi təyin edir. Üstəlik də Göyçay qəzasındakı bir neçə kiçik kəndin və böyük Qazyan kəndinin illik gəliri xaçpərəst müctəhid ağaya çatırdı.

General Paskeviç fəxrlə imperatora yazdığı bir məktubunda qeyd edir ki, baş ruhaninin bizim tərəfimizə keçməsindən böyük faydalar gözləyirəm və nə yolla ondan istifadə etməyi əlahəzrət Pyotrun birinci vəsiyyətnaməsinə müvafiq nəzərimdə tutmuşam.

Hələ bir çarın 1832-ci il noyabrın 18-də verdiyi fərmana diqqət elə: «General-feldmarşal, qraf Paskeviç-İrəvanskinin şəhadətliyi üzrə Zaqafqaziya əyalətlərində Məhəmməd ruhaniliyinin rəisi müctəhid Ağa Mir Fəttaha Rusiya dövlətinə göstərdiyi xidmətlərə görə 13 avqust 1831-ci il fərmanı ilə Şarvan əyalətinin (Sərdarı mahalındakı) 15 kənd əbədi və nəslən ona verilsin».

– Aleksandr Osipoviç, yəqin ki, birinci Pyotrun “Vəsiyyətnaməsi”ni oxumusan?

– Xeyr, Mirzə, mənə rast düşməyib. Harada, hansı kitabda çap olunub?

– Heç bir kitabda. O məxfidir, amma əllərdə gəzir.

– Sizdə varmı? – Aleksey Osipoviç maraqla soruşdu.

Mirzə duruxdu. Qızıqıb dediyinə peşman olmuşdu. Gülümsünüb razılıqla başını silkələdi. Mirzənin pis vəziyyətdə qaldığını hiss edən Çernyayevski:

– Etibar etmirsən, Mirzə? – dedi.

– Ehtiyat edirəm, axı, bayaq dedim ki, sən rüssən, “Vəsiyyətnamə” də qatı rus şovinizmi ilə aşılanıb.

– Mənim hələ uşaqlıqdan and içməkdən zəhləm gedir. Nə deyirəm, indi ki, ehtiyat edirsən, gərək deyil.

– Yox, – deyib Mirzə qovluğu yenidən axtardı. Cəmi dörd vərəqlik yazını tapıb: – Buyur, – dedi, – özün oxu... 1725–1726-cı illərdə şəxsən İ Pyotrun özü yazmışdır. On iki bənddən ibarətdir.

“Böyük Allaha şükür və tərifdən sonra bütün övlad və nəsilər bilməlidir ki, onlar gələcəkdə, get-gedə bir-birindən sonra Avropanın sayır məmləkətində hökmran olacaqdır. Çünki Avropanın dövlət başçıları köhnəlmiş və qocalmışlar. Rus çarlığı isə ibtidadan möhkəm əsas üzərində qurulmuş və nəsilcə ləyaqətli adamlar əlindədir.

Biz ibtidada bu çarlığı əql ilə yaratmışıq. Mən əfkarımın köməyi ilə muradımın gəmisini məqsəd sahilinə yetirmişəm. Mən bilirəm ki, mənim yerimə gələnlər özüm kimi tədbirlər ilə bu şahlığın davamına çalışıb, məhz, əzm kimi çalışacaqlar. Buna görə də onlar üçün bu neçə kəlməni vəsiyyət kimi yazıram ki, əllərində yol göstərən bir sənəd olsun:

– Rus dövləti həmişə müharibə ləvazimatı tədarük edib, hər bə hazır olmalıdır. Ona görə ki, bu qüvvə Rusiyanın tərəqqisinə səbəb olacaqdır!

– Avropa məmləkətləri ilə sayır məmləkətlər arasında fitnə və fəsad salınmalıdır.

– Lehistan (Polşa) ixtilaf və nifaq salmalı, o məmləkətin əyan və başbilənlərinə rüşvət verib onların dəyanətini, mənəviyyatını puç etməlidir.

– Rusiya dövlətini o vaxt dövlət adlandırmaq olar ki, onun paytaxtı bütün Rusiya və Avropa xəzinələrinin açarı olan İstanbulda qərar tapmış ola. İndi mümkün qədər əla məkan sayılan İstanbulun cəvahirinə sahib olmalı. Əlbəttə, İstanbulla sahib olan padşah ələmdə padşahlar padşahı olacaqdır. Buna görə də bu məqsədi üzə çıxartmaq həmişə Türkiyə ilə İran arasında fitnələr törədib dava və dalaş salınmalıdır. Sünni və şiə məzhəbinin ixtilafı böyük ordu və kəskin silah işini görürsə də, Asiyada Rusiya nüfuzunu yürütmək üçün ən birinci vasitədir. Bununla bərabər sizə dəxi lazımdır ki, daim hər növ hər vasitə ilə mümkün olsa, onların arasında nifaq və düşmənçilik səbəblərini toplayıb bir-birinə yadlıq və ədavət bəsləməyi təbliğ etməlisiniz. Onları dostluq məqamına gəlməyə qoymayın. Bizi ən çox xoşal edən şeylərdən biri də sünni-şiə və sairənin arasındakı müsəlman din xadimlərinin işlərə müdaxilə ixtiyarı olmasıdır. Onların müsəlmanların Avropa millətlərilə qarışmağa icazə verməməsi mühüm amildir. Yoxsa islamlar göz açıb quyu ilə açıq yolu tanıyarlar?! Bu iki amil islam adının tezliklə Asiyadan silinməsinə və xaçpərəstliyin yayılmasına imkan yaradacaq. Rusiya padşahlarının o

yerlərdə rus mədəniyyətini yayması vacib məsələdir. Gizli qalması: bizim din xadimlərinin işlərə müdaxiləsi bu günə qədər Rusiya dövlətinin tərəqqisinə mane olmuşdur. Mən öz qüdrət və istiqlalımı göstərməklə onları kənar etdim. İndi bəzi yerlərdə qalsalar da, əsasən təhlükəni aradan qaldırdım.

Ruhaniləri dövlət və millət işlərindən əllərini qısaltdıb onları kilsələrdə sakin etdim. Bundan əlavə cürbəcür tədbirlər etməli ki, İran məmləkəti günü-gündən pulsuz və ticarətsiz qalsın. Xülasə, İrani həmişə tənəzzülə sövq etməli və hal-hazırdakı kimi saxlamalı ki, Rusiya dövləti istədiyi vaxtda zəhmətsiz İrani əldə etməyə qadir olsun. Amma Türkiyə dövləti məhv olmadan İranın canını almağınız məsləhət deyildir!

Gürcüstan məmləkəti – Qafqaziyyə sahəsi İranın şah damarıdır. Rusiyanın istila neştəri bu damara yetişərsə, dərhal ürəyindən zəif qanı açılacaq və onu eylə bihal edəcəkdir ki, min əflatun gəlsə də sağaltmaq mümkün olmayacaqdır. O vaxt İran məmləkəti Rusiya padşahlarına dəvə kimi müti-tabe olacaqdır. Türkiyənin axırncı şöləsi sönənə qədər lazımi tədarük görmək, Türkiyənin işi qurtardıqdan sonra İran məsələsinin həlli tezliklə mümkün olar. Beləliklə, sizə lazımdır ki, vaxt itirmədən Gürcüstanı və Qafqazı zəbt edib İranın daxili xadimlərini özünüzdə xadim və nöqər edəsiniz”.

Dözə bilməyən Aleksey Osipoviç heyrətlə:

– İlahi, dünyada nələr varmış. Başlarda beyin əvəzinə şahmar ilan yatırmış. Mirzə, bir fikir ver, sən Allah, gör nə yazır:

“Avstriya dövləti ilə zahirdə dost olmalı, amma eylə tədbir etməli ki, alman və Avstriya get-gedə ayaqdan düşsünlər. Beləliklə, Avstriya ilə yoldaş olmalı, Türkiyəni Avropadan çıxarmalı. Bu şərtlə ki, Avstriya bu yoldaşlıqdan fayda hasil edə bilməsin. Bu işdə iki yol vardır: biri Avstriyanı başqa tərəfdə məşğul etməli və bir də Avstriyaya Türkiyə məmləkətindən eylə bir parça verməli ki, gələcəkdə onun geri alınması asan olsun¹⁴”.

14. Pyotrın “Vəsiyyətnamə”sindən ixtisarla istifadə olundu.

Mirzə bığaltı gülümsünüb:

– Aleksey Osipoviç, – dedi, – şahid oldun ki, əlahəzrət İ Nikolay ulu babası İ Pyotrın vəsiyyətlərinə necə də dəqiq əməl edir. Nə isə...

– Mirzə, mənim eşitdiyimə görə müctəhid İrana qaçıb.

– Düz eşitmisən, Aleksey Osipoviç, qaçmağına qaçıb. Abbas Mirzə öləndən sonra müctəhid əyalını Tiflisdə qoyub, iki oğlunu da götürüb İrana qayıdıb. Amma bu günə kimi son taleyi bilinmir.

– Müsəidənizlə, bəs qaçmağına səbəb nə olub? Axı, o, demək olar, istədiyinə nail olmuşdu: feodallıq alıb, yüksək mükafat və rütbələr qazanıb...

– Bütün bu rütbələrdən sonra ayağı bərk yer alan müctəhid dövlət işlərinə qarışır, xarici siyasətə müdaxilə edir. Qazyan mahalında “ruhani hakimiyyət” yaratmaq istədiyinə görə Paskeviç onu Tiflisə çağırıb göz dustağı edir. Bir sözlə, imperator İ Nikolay görür ki, müctəhid çox baş aparır.

O, Peterburqdan Qafqaz canişini Paskeviçə müsəlman ruhanilərinin hüququnu məhdudlaşdıran belə bir xüsusi qərar göndərir:

“Müsəlman ruhaniləri dövlət qarşısında məsul bir rəisin idarəsi altında toplansın və rəis də ruhani işlərini hökumət siyasətinə uyğun şəkildə aparsın. Bundan başqa onun (rəisin) əsas vəzifəsi yalnız dinə və ruhanilərə aid olan işlərlə məşğul olmaqdan ibarətdir. Cinayət və siyasi işlər dövlət idarələrinə həvalə edilir”.

Bu yandan da özünü Qafqaz hakimi-mütləq hesab edən müctəhid Tiflisin meydanlarında çıxış edib deyirmiş ki, heç kəs ruhanilərin işlərinə qarışmasın. Ruhanilər tərəfindən qüsurlarsa, mənə bildirsinlər ki, mən də cəza verim.

Bundan sonra rus əsgər və məmurları ilə müsəlman ruhaniləri arasında kəskin münaqişə başlayır. Komendantlıq üsuli-idarəsi hər şeyə ciddi rejim qoyur. General Yermolovdan qalma ağır feodallıq cəzası müqəssirlər üçün işə düşür: kim im-

peratorun, ya da Qafqaz canişinin qərarını pozarsa, beş yüzdən minə qədər əl çubuğu ilə döyülsün.

Paskeviçlə müctəhidin dostluğu pozulur. Axı, nə Paskeviçə, nə də İ Nikolaya müctəhid daha lazım deyildi. Ondan Təbrizi almaqda, Qafqazda İranın dini təsirini qırmaqda istifadə olundu. İş o yerə çatıb ki, mədrəsələri qurtaran cavanlar qarşısında müctəhid çıxış edib deyirmiş ki, ali dini təhsil almaq üçün Xorasana, Təbrizə, Nəcəfə, Kərbəlaya getmək lazım deyil. Əcnəbi məmləkətlərə üz tutmaq, ora getmək lazımdır.

İndi müctəhid artıq adam kimi, əl-ayağa dolaşmasın deyər aradan çıxarılmalı idi. Siyasət meydanı belədi, qardaş, o da cıdır atı kimidir, daha qaça bilmir, heydən düşdü, o atı meydan üzünə həsrət qoyurlar. Ağır çubuq cəzasının ona yaxınlaşdığını görən müctəhid qaçmaqdan başqa çarə tapa bilmir...

* * *

– Cənab, siz burda təksinizmi?

Aleksey Osipoviç səsə başını qaldıranda üz bəüz dayanan polis nəfərini gördü. Pensnesini düzəldib:

– Necə məgər?

– Mən sizdən soruşuram ki, təksinizmi?

– Görürsünüz ki, təkəm.

– Burda nə edirsiniz?

– Necə yəni nə edirsiniz, qəribə sual verirsiniz. – Çernyayevski bir anlıq özünü itirib, handan-hana: – Oturub istirahət edirəm, fikirləşirəm... – dedi.

– Nə edirsiniz? – polis sözləri uzada-uzada yenidən soruşdu.

Aleksey Osipoviç sərt səslə:

– Dedim ki, fikirlə..şi..rəm...

– Məgər başqa yer tapmadınız?

– Bura mənzərəlidir, sakitdir...

Polis ona şübhəli-şübhəli baxıb, bir az da yaxın gəldi:

– Saqqalınız doğrudan var?

Aleksey Osipoviç təəccüblə:

– Bu nə sözdür, cənab polis? – deyib əsəbiliklə saqqalını sığalladı.

– Gözləriniz oxşayır... – ani olaraq duruxub: – Bağışlayın, cənab, Metex qalasından dünən bir dustaq qaçıb, bir az sizə oxşarı var. Burda nə edirsiniz, dediniz? Hə xatırladım... düşünür, fikir edirsiniz, Müctəhid bağında... hım, qəribə yer tapmışınız... – Polis başını silkələdi, «düşünürəm, düşünürəm» deyə-deyə uzaqlaşdı.

Aleksey Osipoviç gözünü asta, ağır addımlarla gedən polisdən çəkmədən “düşünürəm” sözünü təkrar etdi. Bəlkə “Düşüncə” yox, “Yeni düşüncə”, bəlkə “Yeni fikir”. Axı, yeni nə yazıb, nə deyəcəyik bu xalqa. Elə onun məişətindən, keçmişindən yazılar versək. Birdən cəld ayağa durdu. İti addımlarla gedib bağın darvazasında dayandı. Baş vağzaldan üzü aşağı enən faytona əl elədi.

– O taya, Şeytanbazar məhəlləsinə, Narınqarala yoxuşundakı on iki nömrəli evə apar məni, – dedi.

Mirzə Hüseyin əfəndi evdə yox idi. Oğlu Bahadır onu hörmətlə evə dəvət edib dedi ki, atamın Salahlıdan qonaqları vardı, onları ötürməyə getdi, indilərdə gələsidi. Əyləşin, çay gətirim...

Mirzə Fətəli dünyadan köçəndən sonra Aleksey Osipoviç Mirzə Hüseyinlə dostluq edirdi. Qafqaz müsəlmanlarının güzəranı haqqında ancaq ondan məlumat alırdı. Hər bir işi də onunla məsləhətləşirdi. Ehtiyatla açılan qapıda məcməidə çay gətirən Bahadır, dalınca da Mirzə Hüseyin əfəndi göründü.

– Kim idi qonağın, Mirzə, salahlılar etibarlı camaatdı, ordan çoxdan çıxsan da səni unutmurlar.

– Unutmağa haqları da yoxdu.

– Bəli, doğru deyirsən, neçə-neçə ayağı çarıqlıya, başı motal papaqlıya savad verib ziyalı eləmişən, əlini çörəyə çatdırmısan.

Tərifli sevməyən Mirzə Hüseyin söhbətin yönünü dəyişdi.

– Amma – dedi, – qonaqlarım bizim kənddən deyildi. Daş Salahlı Məmməd koxa idi, başının dəstəsilə. Bilirsən niyə gəlmişdi? Kəndində məktəb açdırmaq istəyir, heç olmasa iki sinifli. Xərcini də öz boynuna götürür. Dövlətdən icazə almaq üçün kömək istəyir...

– Gözəl arzudur. O hansı Məmməd koxadır? Mən tanımıram?

– Niyə tanımırısan, tanıyırsan. Sənin dostun Annaq bəyin qardaşağasıdır. İnişil özün danışırıydın ki, Annaq bəygildə qonaq olanda bir koxa gördüm, zəhmindən yer yarılırdı. Məclisdə xoşa gəlməyən bir söhbət olanda hirsindən tavana baxıb bığını çeynəyirdi.

– Hə, Mirzə, tanıdım, yadıma gəldi. Amma qoy onu da deyim. Yaxından tanış olub kəlmə kəsdim, gördüm ki, Məmməd koxa ədalətsizliyə qarşı nə qədər sərtdirsə, o qədər də ürəyi yumşaq və rəhmli adamdır.¹⁵

– Mirzə, mən də bir fikrə düşmüşəm, bir arzum var.

– Allah arzuna çatdırsın. O nədi elə, Aleksey Osipoviç?

– İstəyirəm Azərbaycan dilində qəzet nəşr edim.

Mirzə heç nə deməyib susdu.

– Bir fikir ver, Mirzə, bizim Zaqafqaziyada doqquz yüz altmış beş min erməni yaşayır, – deyə Aleksey Osipoviç söhbətini davam etdirdi. – Onların yeddi adda dövrü mətbuatları var, gürcülərin sayı səkkiz yüz doxsan dörd min nəfərdir, beş adda mətbuatları var, amma sayca onlardan üç qat artıq olan azərbaycanlıların bir dənə də mətbuat orqanı yoxdur. Məgər bu ədalətsizlik deyilmi? Bu, insafdırmı?

15. *Sonralar, 1907-ci ildə Qori seminariyasını əla qiymətlərlə və nümunəvi əxlaqla bitirən Cəmil bəy molla Əbdülrəhman oğlu Şərifov Daş Salahlı koxası Məmməd Mahmud oğlu Mahmudovun (1859 – 1933) təkidilə onun kəndinə müəllim təyin olundu. Cəmil bəy Qori seminariyasından əvvəl atasının şəriət müəllimi işlədiyi Salahlı kənd məktəbini bitirmişdir. Cəmil bəy, Məmməd koxanın şəxsi maliyyəsi ilə tikdirdiyi on iki otaqlı məktəb binasında ilk dünyəvi təhsilin təməlini qoydu. Həmin məktəb indi də fəaliyyətini davam etdirir. (Ş.N.)*

Mirzə çayından bir qurtum içib fikirli-fikirli:

– Yaxşı fikirdir, – dedi. – “Kəşkül” bağlanandan sonra bizim millətin ana dilində bircə dənə də olsun qəzeti yoxdur. İcazə məsələsi bir az çətindir. Bizim Məmmədəğa Vəkilov da belə bir təşəbbüsdə bulunmaq istəyir. Hələlik hey yuxarı-aşağı yazır, ancaq icazə vermirlər. Bəhanə gətirirlər ki, jurnalist təhsilin yoxdur, gah da deyirlər, bəs mətbəəni al, sonra baxarıq... Amma sənə icazə verərlər.

– Niyə məhz mənə?

– Ona görə ki, adın, atanın adı və familinlə rüssan, varlığıyla azərbaycanlı. Əgər məmurların sənə varlığına, əqidənə əlləri çatsaydı, onları da məhv edərdilər.

– Elədilər, Mirzə, eləmədilərmi ki... Məmurların quyruqbulayanları – Vartan Saakov, Ter-Akopov kimiləri ömrümə balta çaldılar. – Kövrəlib üzünü yana çevirdi. – Bütün gecəni yuxuda seminariyanı, uşaqları görürəm. Küçəyə çıxıram, gördüyüm hər bir uşaq gözümdə seminarist olur.

– Nə isə olan oldu, keçən keçdi. Keçənə güzəşt deyərlər, Aleksey Osipoviç, – deyə Mirzə Hüseyin dostuna təsəlli verdi. – Hər halda, dövlət nəzərində rus xalqının nümayəndəsi kimi bizə işləsən də, etibarlı adamsan. Yaxşı, ay dost, bəs qəzetin adı nə olacaq, bu barədə...

– Fikirləşmişəm, Mirzə, qəzetim hələlik həftəlik olacaq, sonrasına baxarıq. Həftədə iki-üç nömrə eləsəm, poçt xərcini çatdırı bilmərəm. Mövzusu: Qafqaz, Zakaspi vilayətlərində və Türkünstanda yaşayan müsəlman əhlinin həyatından, məişətindən və adət-ənənəsindən olacaq...

– Bizim xalqın, ümumən müsəlmanların hazırkı vəziyyətini düşünməyə, fikir eləməyə dəyər. Əmma...

– Nə əmma, Mirzə?

– Əmması budur ki, adı... – duruxub fikrə getdi. Müsahibinin gözü onun ağzına zillənmişdi.

Mirzə Hüseyin xırdaca ağ saqqalına əl gəzdirib, alnını övkələdi. Nə isə xatırlamağa, yadına gətirməyə çalışırdı. Köksünü

ötürüb:

– «Fikir elmin atasıdır, söz anası, yazı isə onun həyatıdır». Kimin sözləridir bunlar?

Ani olaraq fikrə gedən Aleksey Osipoviç:

– Səhv etmərsən, Mirzə Kazım bəyin.

– Ailənin tacı anadırsa, düşünən, fikir edən başı atadır. Ona görə də hər şeyin əzəli fikirdən başlayır. Məncə, «Düşüncə»dənsə, «Fikir» yaxşı olar. Bəlkə adını «Fikir» qoyasan, bu söz dilə daha çox yatımlıdır.

– Mən razı, Mirzə, qoy sən deyən olsun.

– Bir Şərq hikmətində gözəl deyilib:

*Qoymasa özündən hər kəs yadigar,
O bir ağacdır ki, gətirməyib bar.*

Üzünə olmasın, bu sənə kimi adamlar üçün deyilib, Aleksey Osipoviç, sənə onsuz da bizim xalqa əvəzsiz bir yadigarın var. O da Qori Seminariyasının Azərbaycan şöbəsidir. Qoy qəzet də ikinci olsun. Sənə uğur diləyirəm, qardaşım!

* * *

Axşamdan xeyli keçmiş Aleksey Osipoviç xudahafizləşib evə qayıtdı. Mirzə Hüseyinin məsləhətləri onu daha da ruhlandırmışdı. Fikri, xəyalı ancaq qəzetin nəşri barədə idi. Həmişəki kimi evə qanıqara gəlməmişdi. Evdəkilər əvvəlcə təəccüb etdilər. Arvadı Aleksandra əl-ayağa düşdü, soyumuş çayı qızdırdı. Sevinclə ona xörəyin isti olduğunu xəbər verdi. Xörəyi masanın üstünə qoyub:

– Günortadan çıxansan, acından ölmədinmi, yaxın otur, xörəyini ye, – dedi.

– Toxam. Mirzə Hüseyingildə idim.

Aleksandra sevinclə:

– Səadət xanım nə bişirmişdi?

– Həmişəki kimi, Mirzənin çox sevdiyi Salahlı bozartması...

– Salahlı bozartmasından sonra, əlbəttə, belə yeməyə tərs baxmaq olar. Elə sənə yerinə mən də olsam, belə eləyərdim. Soruşmaq ayıb olmasın, xeyir ola, nə yaxşı getmişdin onlara? Söhbətiniz nə uzun olub ki, bu qədər gec qayıtdın. Yəni nə məsləhət-məşvərət idi. Mirzə ağıllı adamdı, yəqin ki, iş barədə sənə bir yol göstərirdi.

Aleksey Osipoviç şən əhvali-ruhiyyə ilə Aleksandranın saçlarını tumarladı. Zarafatla:

– Mənim istəkli qarım, of, bağışla, yarım demək istədim.

– Elə düz deyirsən, qocaldıb qarı elədin. – Bir az geri çəkilib:

– Bura bax, Mirzəgildə sənə istək yağdı çəkiblər - nədi, bu nə məsələdi? – soruşdu.

Arvadının suallarını cavabsız qoyan Aleksey Osipoviç: – Bilirsən, Aleksandra, təzə fikrə düşmüşəm, – dedi. – Azərbaycan dilində qəzet nəşr edəcəyəm. – Azca qabağa əyilib şəhadət barmağını dodaqlarının üstünə qoydu, pıçıltı ilə: – Hələlik bu barədə heç kəsə bir söz deyib eləmə, səs-küy də salma.

Aleksandra həyəcanlı halda:

– Niyə, Alyoşa, məgər qəzet gizli olacaq, – qorxu hissiylə ərinə baxdı, əl atıb onun sağ biləyindən yapışdı. – Lazım deyil, sən Allah, istəmirəm elə çörəyi, gərək deyil. Bir qeyli qaldan qurtarmamış, o birisi başlayır.

Aleksey Osipoviç divana söykənib için-için güldü.

– Nə danışırsan, – dedi, – gizli niyə olur. Baş Mətbuat İşləri İdarəsinə ərizə yazıb hökumətdən rəsmi icazə alacağam.

– Bəs onda niyə xıssın-xıssın danışırsan?

– Hələlik deyirəm də... Birdən icazə məsələsi müşkül olar, şəhər deməsən, xeyir gəlməz. Bəs yadında deyil, altmış səkkizinci ildə mən Mərzədən Tiflisə dəyişdiriləndə başıma nə oyunlar açdılar. Qarşımda ağlagəlməz tələblər qoydular. Halbuki, Neverov da, canışın da mənim məktəb işlərimlə tanış olub bəyənəndən sonra dəyişdirilməyim haqqında məsələ qaldırılmışdılar. Canışının özü pedaqoji fəaliyyətimə valeh olub,

məni gümüş kubokla mükafatlandırdı. Yadında deyil ki, Mərzədə işimi təhvil verib Tiflisə gəldim. Saldılar məni get-gələ. Axırda başqa bəhanə tapmayan pedaqoji şura dedi ki, müəllimlik haqqında rəsmi sənədim yoxdur. Təzədən iyirmi altı yaşında indiki Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunda tələbə olmadımmı? Rəsmi sənəd üçün Tiflis Klassik Gimnaziyanın pedaqoji şurasında imtahan verib, şəhər məhəllə məktəbi müəllimi adını almadımmı? Bu zəmanədə fərsətin olmasa, ətəyinə qoz töküüb, başına da qapaz vururlar. Özü də qapazı elə zərblə vururlar ki, gözün ətəyindəki qozu görməkdən məhrum olar.

– Düz deyirsən, Alyoşa, – Aleksandra ürəkdolusu, yanıqlı-yanıqlı köksünü ötürdü. – Özünü çox oda-közə vurma, sən Allah, bir parça çörəyi necə olsa tapıb yeyərik, indi də çox olmasın, az olsun. Hər mütrüb fraklı, meyit rəngli dəftərxana cənabının sorğu-sualından əsəbiləşib eləmə. Necə ki, dünya var, haqsızlıq da, haqq da onun beynində, bətnində yaşayacaq.

– Eh Aleksandra, hamı haqqı təsdiq edib tez qanan olsaydı, zənnimcə, yaşamaq da cansıxıcı olardı. Mübarizəsiz həyat da həyat deyil. İnsanın harada fəaliyyəti dayanırsa, orada da ölümü başlayır. İnsan inamla yaşamalıdır. İnami olmayan insan müharibədə silahsız əsgərdir. Bu yerdə qoca Sədi Şirazi deyib ki, ey bülbül, bahar müjdəsi gətir, pis xəbəri uğursuz bayquşa həvalə elə. Gəl, biz də deyək, ey səhər, xoşluqla açıl, inamımıza bir təkan ver ki, onu heç vaxt itirməyək. Yaxşı, sən get yat, daha gecdi. Mənim bir az yazı-pozum var. İstəyirəm qəzet barəsində bir-iki yerə məktub yazam. Dəmiri isti-isti döy deyib atalar.

Bir vərəq götürüb qəzətdə kimlərin əməkdaşlıq edəcəyi barədə plan tutdu. Lap əvvəldən çox sevdiyi Firidun bəy Köçərlinin adını yazıb qarşısında tire işarəsi qoydu, sonra da İrəvan sözünü yazdı. İrəvan quberniyasından olan bütün məlumatları Firidun bəyin vasitəsilə almağı qərar etmişdi. Sonra da Qutqaşen – Rəşid bəy Əfəndizadə – felyeton və

məzhəkələrini bir də Lev Tolstoydan etdiyi «İnsana çoxmu torpaq lazımdır?» hekayəsinin¹⁶ tərcüməsini göndərsin. Lahıç xəbərlərini Baba bəy Səfərəlibəyovdan, Naxçıvandan Mirzə Əlməmməd Xəlilov, Qazaxdan İsa bəy Abakarov, Qori Seminariyasından Səfərəli bəy Vəlibəyov, Təbrizdən Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Gəncədən Mirzə Abbas Abbaszadə, Bakıdan Əli bəy Hüseyinzadə, Lənkərandan Teymur bəy Bayraməlibəyov, Şamaxıdan Ağaəli bəy Nəseh...

Hələlik bu qədər deyib dayandı. Divardakı saat ikinin yarısını vurdu. «Ən vacibi Baş Mətbuat İşçiləri İdarəsinə məktub yazmaqdır. Yoxsa mənimki lap at almamış axur qurmağa oxşayır». Yeni bir vərəq götürüb xeyli duruxdu. İlk dəfədi ki, belə bir idarəyə məktub yazırdı. Hələ bu günə kimi o idarə və işçiləri haqqında xoş söz eşitməmişdi. «Bəlkə başa düşdülər. Onlara anladaram ki, mən bu işə qazanc üçün girişmirəm. Mənim məqsədim xalqın düşüncəsini oyatmaq və bacardığım qədər maarifləndirməkdir». O, qələm-kağız götürüb yazmağa başladı:

«Baş Mətbuat İşləri İdarəsinə keçmiş Şamaxı əhli, Qori Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan bölməsinin sabiq müfəttişi A.O. Çernyayevskidən

Ə R İ Z Ə

Tiflis şəhərində sizin idarənin nəzarəti altında Azərbaycan tatarları üçün Azərbaycan dilində «Fikir» adlı yeni dövrü mətbuat nəşr etmək üçün sizdən icazə istəyirəm. Bu barədə sizin idarənin cənab Daxili işlər nazirindən icazə almasını bəndəniz özünə şərəf bilir. Qəzetimin nəşrini aşağıdakı məramnamə ilə buraxmaq istəyirəm:

Birinci şöbəində Rusiyada, xüsusən Qafqazda yaşayan müsəlmanlar haqqında rəsmi dövlət sərəncam və qərarları, ümu-

16. Bu əsəri şair Abbasağa Nazir də 1909-cu ildə nəzmlə tərcümə etmişdi – (Ş.N.).

miyyətlə, ölkənin daxili, xüsusən yerli həyatına aid lazımlı məqalələr, habelə Qafqaz, Zakaspi vilayətləri və Türkiyənin barəsində yazıların verilməsi nəzərdə tutulur.

İkinci şöbədə isə «Şimali Teleqraf Agentliyi»nin teleqramları, Rusiyanın Mərkəzi quberniya və vilayətlərindən alınmış mühüm xəbərlər, məlumatlar.

Üçüncü – xarici şöbəyə müsəlmanlar üçün əhəmiyyətli olan siyasi, ictimai və iqtisadi məsələlərə həsr olunmuş məlumatlar və sairə daxil ediləcəkdir.

Ədəbiyyat şöbəsinə klassik və müasir Azərbaycan şair və ədiblərinin əsərləri ilə yanaşı, rus ədəbiyyatından orijinal və tərcümə əsərlərinin verilməsi də nəzərdə tutulur.

Qəzetin göndərmə və çatdırma şərti ilə abunə qiyməti ildə üç manat təyin edilmişdir.

Aleksey Osipoviç Çernyayevski»

* * *

Səhər tezdən oyanıb Aleksandranın xeyir-duası ilə məktubu yola salmağa getdi. Nahara qayıdanda yolboyu qəzeti haqqında Naxçıvanda Mirzə Əlməmməd Xəlilova yazacağı məktubun məzmununu düşünürdü. Əl-üzünü yuyub yemək otağına keçəndə ev sahibəsi ona iki məktub verdi. Birini Lahıçdan Baba bəy Səfərəlibəyov, o birini isə Naxçıvandan Mirzə Əlməmməd Xəlilov yazmışdı. Hər ikisi də onun tələbəsi olmuşdu. Baba bəy inşil seminariyanı bitirəndə Zaqafqaziya Maarif Şöbəsi onun təyinatnaməsini vəkalətlə Şamaxı qəzasındakı Lahıç kəndinə vermişdi. Cavan müəllimin son aylarda yazdığı məktub şikayətlə dolu olardı. Uşaqların kütlüyündən, zorla dərslə gəlməsindən, bəzi valideynlərin nadanlığından, dərslərlərin çatışmadığından, özünün pis yaşayış tərzindən gileylənirdi. Onun məktubundan belə çıxırdı ki, bu ucqar yerdə çəkdiyi zəhmət hədərdir; bundan nə xalqa, nə uşaqlara, nə də özünə heç bir mənfəət olmayacaq. Məktubun sonunda bildirirdi ki, əgər mümkünsə, Aleksey Osipoviç onun

şəhər, ya da qəza məktəblərinin birinə dəyişdirilməsinə kömək etsin.

Aleksey Osipoviç ona ruhlandırıcı belə bir cavab yazdı:

«Mənim əzizim, siz lap nahaq yerə kədərlənirsiniz; inanın ki, sizin zəhmətiniz heç vaxt hədəf getməyəcəkdir, gec-tez sizi anlayacaqlar və şərəfli işinizə görə sizə minnətdar olacaqlar. Elə düşünməyin ki, insanlara yaxşılıq etmək arzusu, xeyirxahlıq səyi pis nəticə verə bilər. Bu, mümkün olan şey deyil. İnsan qəlbində, necə olsa da müqəddəs bir hissə vardır ki, bu onun xeyrinə çəkilən əməyi bir vaxt başa düşməkdə ona kömək edir. Sizin zəhmətinizin və biliyinizin, onlar bəzən gözə görünməsə də, xalqınıza xeyir verdiyi bir vaxtda ruhdan düşmək qətiyyəyən yaramaz. Siz bu saat çoxlarına, lap çoxlarına kömək əli uzada bilərsiniz. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, səbir, xarakter bütövlüyü və hər cür şəraitdə kömək etmək, yardım göstərmək arzusu tələb olunur. Sizə N.A.Nekrasovun şeir parçasını yazıb göndərirəm. İnanıram ki, ona əməl edəcəksiniz:

Sev – nə qədər bacarırsan,

Döz – nə qədər olar dözmək.

Keç – nə qədər bu mümkündür,

Allah sənə olar kömək.

Baba bəy Səfərəlibəyov onun ən yaxşı şagirdlərindən biri olmuşdu. Atası Ağabəylə hələ Şamaxıda ikən tanış idilər. Oğlu oxuduğu beş il müddətində iki dəfə Qoriyə gəlib onun təhsili ilə maraqlanmışdı. On dörd ildən çox seminariyadakı müəllimlik fəaliyyətində Aleksey Osipoviç seminaristlərlə birgə çoxlu şəkil və hər il buraxılışında venetkalar çəkirmişdi. Onların hamısı çamadanda, fotoalbomda saxlanırdı. O, yemək otağının divarından bircə venetka asmışdı. O da Bababəyginin 1892-ci il buraxılışının venetkası idi. Hər dəfə o, şəkillərdəki seminaristləri görəndə hərəsindən bir söhbəti, bir əhvalatı xatırlardı. Baba bəy onun yadında ən çox hazırcavablığı ilə

qalmışdı.

...Bir gün coğrafiya müəllimi Pyotr İqnatyeviç Zavadski dərs vaxtı deyir ki, Sultan Türkiyəsini bu günlərdə ölkələr öz arasında bölüşdürəcəklər. Anadolu almanlara, Suriya ətrafı Fransaya, Mesopotamiya və İzmir ingilislərə və beləliklə, Türkiyə paylanıb məhv olacaq. Bu hala, yersiz söhbətə dözə bilməyən Baba bəy Səfərəlibəyov əlini qaldırıb müəllimdən söz istəyir. Müəllim də ona söz verir. Baba bəy deyir:

– Cənab müəllim, siz indicə dediniz ki, Türkiyə bölüşdürüləcəkdir. Bəs rus imperiyasına Türkiyənin hansı hissəsi pay düşəcək?

Müəllim cavab verir ki, bunu mən hələlik deyə bilmərəm. Amma hər halda bir pay veriləcək.

Baba bəy isə əl çəkməyib təkid edir ki, konkret deyin, hara, hansı ərazi Türkiyədən Rusiyaya pay düşəcək.

Pis vəziyyətdə qalan müəllim çiyinlərini çəkib:

– Vallah, – deyir, – bunu konkret deməyə çətinlik çəkirəm... Bəlkə şərq hissəsi...

Hirsişənmiş seminarist Baba bəy üç barmaqdan ibarət kombinasiya göstərir və deyir ki, müəllim, şəxsən siz və imperiyanız bunu istəmir ki...

Coğrafiya müəllimi Pyotr Zavadski hay-haray salır. Seminarist Baba bəy Səfərəlibəyovun müəllimə kobud cavabı haqqında rəsmi şikayət yazır. Baba bəyin məsələsini pedaqoji şuraya qoyurlar. Pedaqoji şurada seminarist Baba bəyi müdafiə edən müfəttiş Çernyayevski, Pyotr Zavadskidən soruşur:

– Cənab müəllim, həmin günü sizin dərs proqramında Türkiyənin bölüşdürülməsi fəslə vardımı?

– Xeyr, Aleksey Osipoviç.

– Bəs nə səbəbə, hansı ixtiyarla siz o boyda ölkəni bölüşdürürsünüz və kimin qarşısında? Canı canından, qanı qanından olan Azərbaycan türkünün qarşısında? Əgər mənim rus dindaşım Türkiyədə təhsil alarkən, orada da Rusiyanın

bölgüsü məsələsi qaldırılsaydı və o da Baba bəy kimi fərasətli hərəkət etsəydi, mən onu alqışlardım. İnanın, alqışlardım, səmimi qəlblə deyirəm...

Bununla da seminarist Baba bəy Səfərəlibəyovun «cəzası» üstündən götürülür.

Baba bəylə bağlı ikinci bir əhvalatı da Aleksey Osipoviç təbəssümsüz xatırlaya bilmirdi. Onu dönə-dönə dostlarına, son vaxtlar isə Aleksandraya bir neçə dəfə danışmışdı. Hər dəfə də bərkdən gülürdü. Bu gülüş Aleksandranı qorxudurdu: «Kişi, – deyirdi, – seminariyanın qüssəsindən dəli olmasa yaxşıdır». Arvadının haldan-hala düşdüyünü görən Aleksey Osipoviç kədər qarışıq yazıq bir səslə: «Bağışla, əzizim, neyləyim, qismətimə ancaq xatırlamaq düşüb. Səni incidirəm, bağışla məni» – deyirdi.

...Hesab dərində bir məsələ verilir. Cavabı əvvəlcədən bildirilir ki, iki qəpikdir. Baba bəy dərəsin qurtarmasına qədər əlləşir. Məsələnin həllini qəpik yarım çıxarda bilir. Müəllim dəftəri tələb edəndə Baba bəy dəftərin üstünə yarım qəpik də pul qoyub müəllimə verir.

Müəllim təəccüblə:

– Bu nədir, bu pul nə üçündür? – soruşur.

Baba bəy:

– Məsələnin cavabında ancaq qəpik yarım alındı. Bunu da öz cibimdən qoyuram ki, məsələ düz olsun, – deyir.

Bu dəfə Aleksandranın özü «elçi» düşdü. Rus dili müəllimi Nikolay Karpoviç Urusovun hazırlıq sinfində olan əhvalatı danışmağı xahiş etdi. Aleksey Osipoviç məmnuniyyətlə razı oldu.

...Peterburqdan seminariyada dərsləri yoxlamaq üçün müfəttiş gəlir. Sinfə girir. Üzünü seminaristlərə tutub deyir:

– Kim palto ismini hallandırar?

Seminaristlərin hamısı susur. Bir nəfər isə ayağa durub:

– Mən, – deyir, – palto, palta, palte, paltyu...

Müfəttiş təəccüb və həyəcanla:

– Cənab seminarist, – deyir, – özünüzü yormayın, palto sözü hallanmır.

Tələbə isə:

– Cənab müfəttiş, «pri vaşem prevosxoditelstve vse sklonyaetsya...» – deyir.

* * *

Bu, onun Mirzə Əlməmməd Xəlilova qəzet nəşr etmək barədə ikinci məktubu idi. 1879-cu ildə ilk qəbula otuzdan çox uşaq gəlmişdi. Əksəriyyəti ikisinifli rus-ibtidai məktəbini bitirmişdi. Yalnız üç nəfər – şuşalı Səfərəli bəy Vəlibəyov, lənkəranlı Teymur bəy Bayraməlibəyov və naxçıvanlı Mirzə Əlməmməd Xəlilov dördsinfli rus-ibtidai məktəbini bitirib qəbula gəlmişdilər. Ona görə də hər üçü birbaşa yuxarı sinfə qəbul olub üçillik təhsildən sonra – 1881-ci ildə seminariyanı müvəffəqiyyətlə bitirdilər. Səfərəli bəy təhsilini əla başa vurduğuna görə Aleksandr Osipoviç Çernyayevskinin təkidli tələbi ilə seminariyanın ibtidai məktəbində Azərbaycan dili müəllimi saxlandı. Qalan iki nəfər isə öz qəzalarına müəllim göndərildi. İndi Baş Nəraşəndə məktəb müdiri işləyən Mirzə Əlməmməd qəzetin nəşrini alqışlayır. Hətta ona xəbərlər göndərməyi vəd edirdi. Aleksey Osipoviç isə yazırdı ki, təkcə xəbərlər göndərmək çox azdır, mənim əzizim, siz bir müsəlman ziyahısı kimi «Fikir»in fəal iştirakçısı olmalısınız. Əgər siz yalnız xəbərlərlə kifayətlənsəniz, başqaları bunu da etməzlər. Mən bu işə ümumi iş kimi baxıram və bu rəy dəyəm ki, ziyalı müsəlman cəmiyyəti redaktorun mütləq müsəlman olmasını nəzərdə tutmamalıdır. İş heç də bunda deyil, bizə nə kimi mənəvi qida verməsindədir. Qəzetimin əməkdaşları bütünlüklə azərbaycanlılardan olmalıdır. «Fikir» dini məsələlərə sataşmayacaq. O yalnız ictimai-siyasi, ədəbi və elmi məsələlərlə məşğul olacaq. Onu da bilirəm ki, bəzi üzdənirəq məmurlar, paxıl və bədxahlar maddi vəsaitini təklif edən ziyalı müsəlman dostlarımı mənə qarşı qoyacaqlar. Lakin mən belə

güman edirəm ki, ziyan olsa da, nə etməli? Mən bu işi qazanc üçün başlamıram, qazancı daha etibarlı və gəlirli başqa işlərdə də əldə edə bilərdim; lakin mənim məqsədim xalis maarifpərvər ruhludur: xalqın düşüncəsini oyatmaq! Buna görə də mən qəzetimə nə heç bir işığı və istisi olmayan «Ziya», nə müsəlmanların özlərinin içinə tüpürdüüyü «Kəşkül», nə də on il ərzində müsəlmanların şüurunu inkişaf etdirə bilən mənalı və layiqli material guya yoxmuş deyər, Avropa dillərindən mövcud olmayan amazonkalar haqqında nağıllardan başqa heç bir səmərəli əsər tərcümə edə bilməmiş «Tərcüman» adı verib, «Fikir» adlandırmışam. (Bu məktubu professor Əziz Şərif şəxsi arxivindən tapmışdır. Çernyayevskinin tənqid etdiyi qəzetlər haqqında professor yazır: «Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, məktubunda adlarını çəkdiyi qəzetlərə dair öz tənqidində A.O.Çernyayevski, əsasən haqlı idi, çünki bu qəzetlərin biri də istər məzmun, istərsə də qayə istiqamətinə görə ilk Azərbaycan qəzeti «Əkinçi»nin səviyyəsinə yüksələ bilməmişdi». (Ə.Şərif. «Molla Nəsrəddin» necə yarandı» kitabı. Bakı, Azərənşr, 1986-cı il, səh.56.)

Artıq iki ay keçirdi. Baş Mətbuat İşləri İdarəsinə yazdığı ərizəyə heç bir cavab yox idi. Aleksey Osipoviç bütün günü şəxsi arxivi ilə əlləşir, onları sahmana salırdı. Qəzetdə nəşr edəcəyi materiallara yenidən əl gəzdirir, onları ayrıca qovluğa yığırdı. Mənə məlumdur ki, ziyalı müsəlmanların çoxu ədəbi əsər yaradır, lakin bu əsərlər əlyazması halında qalır, çünki onları nəşr etmək imkanı yoxdur. Qəzet bu barədə onlara kömək edib, bu əsərlərə işıq üzü görmək üçün imkan yaratsa, sonra da bu qüvvələrə düzgün istiqamət versə, mən tamamilə razı qalaram. Müsəlman cəmiyyətini ən yaxşı Avropa yazıçı və mütəfəkkirlərinin əsərləri, Avropa elmi, Avropa həyatının ən gözəl tərəfləri ilə tanış etmək üçün bu qüvvələr qəzetə kömək etsələr, qəzet xeyirli iş görmüş olar. Bu barədə mətbəəmizdə kitabçalar da nəşr etməyi nəzərdə tutmuşuq. «Fikir»ə icazə almaq üçün ərizə çoxdan göndərilmişdi.

Xülasəyi-kəlam, həsəd aparığımız və zərərimizi istəyən çox isə də, kömək verənimiz və xeyirxahımız da var. Ümidvaram ki, bu iş inşallah başa gəlsin və xalqa xeyri dəysin.

Baqi-Allah amanında sabiq müəlliminiz

A.O.Çernyayevski

24 aprel 1893-cü il, Tiflis şəhəri.

Rəşid bəy Əfəndiyev felyetonlarını və Tolstoydan etdiyi tərcüməni, Firidun bəy Köçərli isə qəzetə təbrik və müsəlman uşaqlarının tərbiyəsi haqqında məqalə də göndərmişdi. Mirzə Hüseyn Əfəndi Kazımağa Salik, Mustafa ağa Arif Şıxlinski barəsində yazı və onların şeirlərini təqdim etmişdi. Səfərəli bəy Qori Seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin vəziyyətindən çox maraqlı bir yazı göndərmişdi. O yenidən şöbənin Azərbaycanın hər hansı bir qəza mərkəzinə köçürülməsi məsələsini qaldırır və tədrisdə Azərbaycan dilinə daha çox yer ayrılmasını, doğma dilin yad təsirlərdən qorunmasında ziyalıları köməyə çağırırdı. Yazırdı ki, bir millətin dili əldən düşüb itərsə, onun özü də itib gəder; millətin canı dilindədir.

Vaxtilə «Ziyayi-Qafqaziyyə»də bu mövzuda çıxış edən Səfərəli bəy indiki məqaləsində dil məsələsini daha kəskin qoyurdu. Aleksey Osipoviçin də bu daha çox xoşuna gəlirdi. O bu məsələnin qəzetə böyük köməyi olacağına ümid bəsləyirdi.

O bütün ümidlərinə təkən verəcək, intizarına son qoyan bir məktubu gecə-gündüz gözləyirdi. Üstündə çap hərflərilə «Baş Mətbuat İdarəsi» sözlərini görəndə kimi tələsik üstü surğuclu zərfi cırdı. Hələ oxumadan cavabın çox qısa olmasından dalağı sancdı.

«Hörmətli cənab, məlumunuz olsun ki, hələlik cənab nazirin əmrilə tatar-Azərbaycan dilində qəzetin nəşri dayandırılıb. Bu məsələyə yaxın vaxtlarda yenidən baxılmalıdır. Ona görə də lütf edib özünüz haqqında daha müfəssəl məlumat göndərin: təhsiliniz, iş yeriniz, jurnalist təhsiliniz varmı? və s..

«Bürokratlar başqa bəhanə tapmadılar. Eybi yox, indi kimliyimi də sizə bildirərəm. Yazaram ki, şikəst bir adamam, heç yerdə işləmirəm, seminariyadan «qovulmuşam». Bir neçə sətirdə xətti əyri-üyrü alındı. Vərəqi cırıb tulladı. O qədər əsə-biləşmişdi ki, bədəni tir-tir əsirdi, qələm sözünə baxmırdı. Hələ gəncliyindən şikəst olan sol qolunun yarası ağrıdan göynəyirdi. Onu sinəsinə sıxıb, sarğının üstündən ehmallıca tumarladı. Əhvalı pozulmuş Aleksey Osipoviç masanın üstünə çökdü. Xeyli sonra özünə gəlib belə bir cavab yazdı:

«Baş Mətbuat İşləri İdarəsinə

X A H İ Ş N A M Ə

Zaqafqaziya müsəlmanlarını, azərbaycanlıları rus dövlət və ictimai həyatı, ən yeni əsərlərlə rus incəsənəti və elmi ilə tanış etmək, bu yolla da Rusiya və rusların haqqında mümkün qədər aydın, dolğun təsəvvür və anlayış yaranmasına köməklik göstərmək (axı, bu təsəvvürlər olduqca yanlış və dumanlıdır), özgə mənşəli bir xalqın Rusiya ölkəsi ilə münasibətlərini daha da aydınlaşdırmaq arzusu ilə mən türk dilinin Azərbaycan ləhcəsində «Fikir» – «Mısl» adlı qəzet nəşr etmək istəyirəm. Həmin qəzeti mən həftədə bir dəfə, illik haqqı üç manat olmaqla Tiflis şəhərində ilkin senzura altında çap etməklə bir nömrəli Orbeliani küçəsindəki mətbəədə buraxmaq istərdim.

Bununla birlikdə qəzetin proqramını və Qafqaz Təhsil Dairəsinin cənab popeçiteli tərəfindən mənə verilmiş 4773 nömrəli attestatın surətini təqdim edirəm. Baş Mətbuat İşləri İdarəsindən mənə yuxarıda bəhs etdiyim qəzeti çap və redaktə etməyə icazə verməsini acizənə xahiş edirəm. Əlavə olaraq onu da bildirməliyəm ki, son on dörd ildə mən Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının tatar-Azərbaycan şöbəsinin müfəttişi vəzifəsində qulluq etmişəm. Mənşəcə rusam, Həştərخان şəhərində doğulmuşam. Habelə azərbaycanlıların məişət, adət,

əxlaq tərzini, onların mənəvi və maddi ehtiyaclarını yaxşı bilirəm. Gücüm, imkanım daxilində həmin ehtiyacların bizim əyalətdə rus mənafeyi baxımından ödənilməsinə çalışacağam.

*Aleksey Osipoviç Çernyayevskiy,
22 iyun 1893-cü il».*

Xahişnamədən sonra Aleksey Osipoviç düz bir il beş ay get-gələ saldılar. Gah seminariyadan «qovulduğuna» görə dövlət yanında etibarsız adam sayıldığını, gah da 1884-cü ildən kifayət qədər abunəçisi olmadığı üzündən bağlanan «Ziya» qəzetindən sonra müsəlmanlar üçün qəzet nəşr etməyi məsləhət bilmədiklərini bəhanə gətirdilər. Sonuncu dəfə isə onun xahişini rədd edəndə jurnalist təhsili olmadığını əldə əsas tutdular. Bu da xalqımıza təmənnəsiz xidmət göstərmək istəyən böyük bir maarifpərvərin ölümü ilə nəticələndi. O, 1894-cü il dekabrın 19-da ürək partlamasından vəfat etdi. Onun sabiq tələbələri, fəal davamçıları görkəmli maarif xadiminin xatirəsini daim əziz saxladılar.

Firidun bəy Köçərli: «Mərhum Çernyayevskinin şəxsinə Zaqafqaziya müsəlmanları çox faydalı bir maarif xadimindən məhrum oldular. Bu adam uzun illər boyu Azərbaycan xalqının xeyri üçün, onların arasında savadın və maarifin yayılması üçün yorulmadan və məhsuldar şəkildə çalışmışdır. Onun tərbiyə elədiyi adamlar öz müəlliminə müqəddəs bir varlıq kimi baxır, onun təmiz və yüksək əxlaqi keyfiyyətləri qarşısında təzim edirdilər».

Aleksey Osipoviç Çernyayevskinin ilk tələbələrindən biri kədərlə yazırdı: «Bir gün xəbər düşdü ki, Çernyayevski keçinmişdir. Tiflisdə yaşayan biz müəllimlər «atamızın cənazəsi» ətrafına toplaşdıq. Yerli qəzetlərə elan verdik, dörd gün meyiti saxladıq, cəmi müsəlmanlara bildirdik ki, bazar-dükən bağlansın, sahibləri bu şəxsin təşti-cənazəsi üzrxahına gəlsinlər. Çoxlu əklillər gətirdilər. Tiflis müəllimləri bu müqəddəs cənazəni qəbiristana qədər çiyinlərində aparmağa qərar verdilər» (Respublika Əlyazmaları İnstitutu, Arx. 8q. 2(29)).

Rəsid bəy Əfəndiyev: «Şamaxıda yaşayıb kasıb bir rus ailəsində doğulmuş və türk (Azərbaycan – Ş.N.) dilini türk oğlu kimi mənimsəmiş çox əxlaqlı, çox tərbiyəli bir zat idi... Bu binəvanın sol qolunun bilək sümüyünün bir tayı çıxarılıb əməliyyatı-cərrahiyyə görülmüşdü. Bu cəhətə görə sol qolu boy-nundan asılı halda yaşardı. Çənəsində bir tutum qara saqqalı, qafil və zəkafət andıran qara gözləri, məhəbbət və mərhəmət cılıvəsi ilə işıqlanan hüsn-tofis hər iki üzünü ram edərdi.

Bir az müddət ərzində bu qəbil və mahir təşkilatçı kitabxanalı, xəstəxanalı, aşıpazxanalı, əlbisə-məhbizəli, yataqxanalı mükəmməl və müəzzəm bir leyli məktəbi vücuda gətirdi».

Nəriman Nərimanov: «Demək olar ki, onun vaxtında türk dilinə bir az diqqət olunurdu. Özü türk dilini öyrənməyə cidd-cəhd edib, həmin dildə verilən dərslərə artıq diqqət edirdi... Çernyayevskinin müsəlmanlar ilə xoş rəftarı, uşaqlara ana dilindən mümkün qədər qəza¹⁷ verməyə səbəb olurdu. Mütəvzifi Çernyayevski cavanlıqdan müsəlmanların arasında tərbiyə tapıb adətlərinə, şəriətlərinə aşına bir zat idi. Müsəlman balaları ilə mülayimliklə dolanırdı».

Həmidə xanım Məmmədquluzadə: «Qori Seminariyası Mirzə Cəlildə çox xoş təsir buraxmışdı. O, seminariyanın müfəttişi Çernyayevskini və onun arvadını çox sevirdi, onlara dərin hörmət bəsləyirdi, şəkillərini özündə saxlayırdı».

Professor Əziz Şərif: «Dərin təhsil almış, öz nəcib işinə son dərəcə sadıq olan fəal maarifçi-müəllim A.O.Çernyayevski geniş xalq kütlələrinə maarif işığı gətirən onlarca azərbaycanlı müəllimi tərbiyə etmişdir. Maarif sahəsində onun xidməti yalnız rəsmi maarif idarələri tərəfindən deyil, Azərbaycanın dövrü mətbuatında da müsbət qiymətləndirilirdi».

«Şərqi-Rus» qəzeti, 30 iyul 1903-cü il: «...Ən başdan türk şöbəsinin əvvəlinci inspektoru mərhum Çernyayevskinin ismini yad etməyi haqqünaslıq məqamında edir...

17. Qəza – mənəvi qida kimi başa düşülməlidir (Ş.N.)

Oxuyub-yazmağı sövtilə yolda türk dilində öyrətməyi rus müsəlmanları içində əvvəlinci vəz edən bu maarifmənd və bizim qövümümüzə xeyirxah rusdur...

...Məhaza Çernyayevskinin türk lisanı təlimnaməsi türk lisanını öyrətmək yolunu, birinci dəfə olaraq, müntəzəm və elmi tədrisə müvafiq yolda göstərdi ki, burası bizim üçün həp böyük bir xidmətdir».

“Azərbaycan tarixi” II cild, Bakı, 1964, səh. 345: «Aleksy Oatoviç Çernyayevski Azərbaycanın şəhər və kəndlərində savadın, maarifin yayılması, məktəbyaşlı azərbaycanlı balalarının təhsilə cəlb edilməsi üçün çox böyük qüvvə sərf etmişdir; azərbaycanlıların maariflənməsi sahəsində gördüyü nəcib işi ona böyük hörmət qazandırmışdır».

BƏDNAM SİYASƏT

...Bir müsəlman uşağı gəlib ərizə verərdi ki, mən istəyirəm seminariyaya girəm, cənab Miropıyev əyilib diqqətlə baxırdı cavanın üzünə və ərizəsini qaytarıb verərdi və deyərdi: bala, səni götürə bilmərəm, ondan ötrü ki, qaşın qaradır. Haman cənab Miropıyevdir ki, indi Qori Seminariyasında da müsəlmanlara şəriət dərslərini rus dilində oxudur.

*«Molla Nəsrəddin» jurnalı,
17 fevral, 1907, № 7*

Mərhum Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini tədqiqilə yeganə məşğul bulunan qiymətdar bir mühərrir, müəllim və alim idi.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

Mən, min yeddi yüz doxsan nömrəli qovluğuşu sifariş verməmişdim. Mənə seminariyanın açılmasında görkəmli fəaliyyəti olmuş və orada bir müddət müəllim işləmiş Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbzadənin şəxsi işi lazım idi. Onu da sifariş vermişdim. Min yeddi yüz doxsan nömrəli şəxsi iş də onun arasında gəlmişdi. Əvvəlcə istədim qaytaram, sonra qovluğun üstündəki Şıxlinski familiyasını görəndə əlim gəlmədi. Bu ulu nəslə böyük hörmət bəslədiyimdən fikrimdən daşındım. Qeyri-ixtiyari olaraq onu vərəqlədim. Şəxsi işin ikinci vərəqində qara tuşla belə bir dərkənar qoyulmuşdu: «1909-cu il yanvarın 21-də tif xəstəliyindən vəfat etdi».

Düzü, qollarım boşaldı. İyirmi iki yaşlı seminarist Əbül ağa Cahandar ağa¹⁸ oğlu Şıxlinski vaxtsız ölümü mənə çox ağır təsir etdi. Qovluqda Əbül ağaya məxsus dörd-beş sənəd vardı. Onun ömrü kimi sənədləri də az idi. Cəmi-cümlətən beş il seminariyanın müdavimi olub. Qiymətlərinə baxıram: həndəsədən beş, elmi-ilahiyyatdan beş, hesab beş, əxlaq beş...

Bu da birinci sınıfdən ikinciyə keçmək haqqında sinif müəllimi Əbdüləli bəy Muxtarovun xasiyyətnaməsi:

«Dərslərinə həssaslıqla yanaşır. Çalışqan və səliqəlidir. Müəllimlərinə və şagird yoldaşlarına qarşı nəzakətlidir. İntizamlı və vüqarlıdır. Ən yaxşı müdavimlər sırasındadır.»

Əl boyda bir arayışda isə Əbül ağa Şıxlinski 1887-ci il mayın 20-də Qazax qəzasının İkinci Şıxlı kəndinin sakinləri Cahandar ağa Yusif ağa oğlunun və Müqəddənisə xanım Cəfər əfəndi qızının ailəsində dünyaya gəldiyi, ikisınıfli Salahlı məktəbini bitirdiyi göstərilir. Dini, mənşəyi «qrafasında» sünnidir, əsil-nəcabəti isə ağalığ (zadəgan) yazılıb.

Əbül ağa Şıxlinski öz dəst-xətti ilə yazdığı bir «Xahişnamə» də onun şəxsi qovluğunda mühafizə olunur. 1906-cı il aprelin 14-də Əbül ağa seminariyanın direktoru Miropşevə bildirir ki, mən Yelizavetpol quberniyasının, Qazax qəzasındakı İkinci Şıxlı kəndində ağa nəslində dünyaya gəlmişəm. Qəza idarəsinin mənə

18. Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının «Dəli Kür» romanındakı Cahandar ağadır – (Ş.N.).

verdiyi 310 nömrəli arayışı da sizə təqdim edirəm. Arayışda mənim ad-familim Əbül ağa Şıxlinski göstərilib. Bizim ağa nəslinin hamısı da bu şərəfli famili daşıyır. Lakin kiminsə səhvi üzündən sinif jurnalında mənim familim «Cahandarov» yazılıb. Mən Cahandar ağanın oğluyam. Siz əlahəzrətdən xahiş edirəm ki, mənim familimin jurnalda dəyişdirilib «Şıxlinski» yazılmasına sərəncam verəsiniz.

Qovluqda bunlardan başqa bir neçə sənəd də var. Bunlar Tiflis qubernatoru ilə Qori qəza rəisinə məxsusdur.

Yanvarın 24-də vəfat edən seminarist Əbül ağa Şıxlinski doğma vətəninə gətirilib dəfn olunmasını direktor Miropşev böyük bir problemə döndərmiş. O, təkidlə tələb edir ki, seminarist Əbül ağanın meyiti Qori şəhər qəbiristanlığında dəfn edilsin. Lakin Əbül ağanın dayısı Şamil bəy Şıxlinski buna etirazını bildirir və Tiflis qubernatorundan belə bir arayış gətirir:

«Yanvarın 21-də (1909) tif xəstəliyindən vəfat etmiş Əbül ağa Şıxlinski meytinin Tiflis qəzasının Qarayazı kəndində dəfn olunmaq üçün aparmağa dayısı Şamil bəy Şıxlinskiyə icazə verilir».

Sənədlərdən görünür ki, direktor Miropşev yenə də razılaşmayıb. Bu dəfə həmin sənədin arxasında qara tuşla Tiflis qubernatorunun sətir bir qeydi var: «Bir daha sizi xəbərdar edirəm, icazə verilsin».

Sonuncu arayış Firidun bəy Köçərlinin və direktor Miropşevin imzası ilə təsdiq olunub. Orada yazılır ki, vaxtsız vəfat etmiş Əbül ağa Şıxlinski əvəzində onun kiçik qardaşı Qiyas bəy müvəffəqiyyətlə imtahan verdiyinə görə seminariyanın hazırlıq sinfinə qəbul olunur.

Xalqına maarif işi aparmaq istəyən seminaristin taleyi burda sona yetir. Bakıya qayıdanda Şıxlinski nəslinin ağsaqqalı, xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlıya bu barədə söhbət açdım. Məlum oldu ki, Əbül ağa İsmayıl müəllimin doğma dayısıdır.

Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı ilə söhbət

Şıxlinskiilər ailəsindən Qori Seminariyasında oxuyan on beş nəfərdən çox olmuşdur. İbrahim ağa, Məcid ağa, Mamay bəy, Rəhim ağa, Alay bəy, Cahangir bəy, Əliağa, Mənsur ağa, Vəliağa və başqaları öz həyatını Azərbaycan maarifinin, mədəniyyətinin çiçəklənməsinə həsr etmişlər.

– Atam Qəhrəman əfəndi Şıxlinski də Qori Seminariyasını bitirmişdi. Bütün ömrü boyu kəndlərdə müəllimlik etdi. Atam, dayım Əbül ağa ilə birgə oxumuşdu. Yadımdadır o nəql edirdi ki, mən seminariyada oxuyanda darıxırdım, qaçmaq istəyirdim. Əbül ağa hər gün mənə qılığa tutur, darıxmağa qoymazdı. – İsmayıl müəllim ötən gənclik illərinə qayıdır. – Hələ uşaqlıqdan atamın Qori Seminariyasındakı təhsil illəri haqqında olan söhbətləri ilə maraqlanmışam. O tez-tez müəllimlərini xatırlar, ədəbi-bədii gecələri yada salar, Firidun bəy Köçərlinin onlara atalıq qayğısından çoxlu epizod danışardı.

Hələ «Dəli Kür» romanına başlamazdan əvvəl Tbilisiyə getdim. Xalq Maarif Muzeyindəki Qori Seminariyasının arxivini diqqətlə öyrəndim. Dayım Əbül ağanın vaxtsız ölümü haqqında sənədə mən də rast gəldim. İstər-istəməz atamın danışdığı əhvalatları xatırladım.

Dayımın son dəqiqələrinin şahidi olan atam danışardı ki, Əbül ağa ağır xəstə olanda mən onun yanından əl çəkmirdim. O, biləyindəki qızıl saati açıb xeyli onun işləməyinə baxdı. Birdən hirsə divara çırpıb dedi:

– Mən ölürəm, bu işləyir, mənim həyatım dayanır, bu gedir. Qoy saat da dayansın...

Bunları və buna bənzər epizodları mən «Dəli Kür» romanımda işləmədim. Yerinə düşmədi...

İsmayıl müəllim dillərdə seminariya haqqında qeydlər götürdüyü dəftərini, üzünü köçürdüyü sənədləri səliqə-sah-

manla saxlayıb. Söhbət əsrin əvvəllərində seminariyada direktor olmuş qatı irticaçı şovinist Miropyevdən düşdü.

– Məndə, – dedi, – Miropyevlə bağlı bir sənəd var. Heç yerdə dərc olunmayıb. 1902-ci ildə İrəvanda işləyən Miropyev Qori Seminariyasına direktor təyin olunub. Gələn günü, dekabrın 7-də seminariyanın həyətində seminaristlər qarşısında çıxış edib demişdir:

– Mən sizə sülh və məhəbbət gətirmişəm və mənə sevməyinizi xahiş edirəm. Sizin haqqınızda çox eşitmişəm. Sizə, sizin kiçik qardaşınız İrəvan seminariyasından salam! Sizdən bir xahişim var. Özünüz, yalnız özünüz haqqında düşünün. Siz gəncsiniz, gənclik səhsiz olmaz. Bəzən qanundan kənara çıxacaqsınız, bəzən üç at qoşulmuş fayton atları da dəcəllik edib yoldan çıxır, oynaqlayır. Siz də belə olacaqsınız. Biz isə sizi doğru yola gətirəcəyik. Bizim vəzifəmiz sizi tərbiyə etməkdir. Ancaq əgər siz kinli olsanız, qəsdən pis iş görsəniz, dediyinizdən dönməsəniz, mən də amansız olacağam.

İlk baxışdan Miropyevin bu qısa nitqi xoş təsir bağışlayır. Əsl pedaqoq məsləhətinə oxşayır. Ancaq təəssüf ki, iş fəaliyyətində bunların heç birinə əməl etməyib. Arxiv sənədləri, ayrı-ayrı seminaristlərin xatirələri göstərir ki, Miropyev sülh və məhəbbət yox, seminariyaya çaxnaşma gətirib. Əvvəlki illərdə seminariyada müəllim və tələbələrin fikri-zikri yaxşı təhsil almaq olubsa, Miropyev dövründə, araqarışdırma, milli ayrı-seçkilik – adamgüdmə kimi pedaqoqa yaraşmayan mənfi keyfiyyətlər güclənib. Hətta şagirdlər, qatı monarxist missioner Miropyevi direktorluqdan çıxarmaq üçün qərar qəbul ediblər. Seminaristlər bu qərarı 1905-ci il noyabrın 16-da «Vozrojdeniye» qəzetində dərc etdirmişlər. Direktor Miropyev seminaristləri polis nəzarətində, kazarma rejimində saxlamağı daha çox üstün tutmuş. Xüsusilə, bizim Azərbaycan şöbəsinin üstündə polis nəzarəti güclü olub.

– İsmayıl müəllim, – dedim, – seminariyanın arxivində işləyəndə bir fakta rast gəldim: 1912-ci ildə müəllim Salomon

Davıdoviç Ter-Arutyunovu Azərbaycan şöbəsinin bir seminaristi boğub öldürüb. Nə qədər axtardımsa, səbəbini öyrənə bilmədim. Bəlkə siz biləsiniz?

– Müəllimə yaraşmayan pis və nalayiq sifətlərin hamısı Ter-Arutyunovda varmış. Öcəşkən, acıdil və həтта Miropyevdən də qatı millətçi şovinst Salomon Ter-Arutyunov bizim Azərbaycan şöbəsinin uşaqlarını qarabaqara izləyirmiş. O hər addımbaşı uşaqları «tatar», «vəhşi asiyalı» sözləri ilə təhqir edirmiş. Ter-Arutyunovu Borçalı mahalından olan Mustafa adlı bir seminarist öldürüb. Səhv etmirəmsə o, Sadaxlı kəndindən olub. Bir gün səhər ibadətində getməyən Mustafanı o, bərk hədələyir. Mustafa kilsə ibadətində getmək əvəzinə qaçıb ayaqyoluna girir. Ordan çıxan seminaristi Ter-Arutyunov qovmağa başlayır. Mustafa üzuaşağı seminariyanın bağına tərəf qaçır, o da dalınca qovur, tutub döymək istəyir. Mustafa bağın alt yanındakı dərəyə enir, gözü qızmış Ter-Arutyunov da dalınca gəlir. Dərəyə enən seminarist görür ki, buralar sakitlikdir, nə gələn var, nə də gedən. Ter-Arutyunovla əlbəyaxa olur. Cana doyan Mustafa onu boğub öldürür.

Sənədlərdə oxumuşdum ki, Mustafanı həbs edib Metex qalasına salıblar. Düzü, sonrakı taleyindən bir şey öyrənə bilmədim.

Onu da deyim ki, seminariyanın arxivində işləyəndə əvəzsiz pedaqoq-alim Firidun bəy Köçərli haqqında çoxlu «məxfidir» dərkənarlı danoslar oxudum. Acınacaqlı haldır ki, bu danosları yazanlar öz eloğullarımız olub. Şübhəsiz ki, Miropyev və Ter-Arutyunov kimilərinin fitvasına gediblər. Bizim seminaristlərin bəxti onda gətirib ki, Firidun bəy kimi müəllim, Vətəninə, ədəbiyyatını bütün varlığı ilə sevən bir vətəndaş onlara qismət olub. Yoxsa, onların günü qara olarmış. Sənədlər həm də göstərirdi ki, Firidun bəyi təkə bizim seminaristlər yox, xristian şöbəsinin şagird və müəllim kollektivi sevib hörmətini saxlayırmışlar. Onunla hər işdə hesablaşır, məsləhət alırmışlar. Firidun bəy son dərəcə böyük şəxsiyyət olub.

1985-ci ilin noyabrında Gürcüstan SSR Xalq Maarif Muzeyinin arxivində işləyəndə yenə bir seminarist barədə könül açmayan sənədə rast gəldim. 1710 nömrəli qovluğun üstündə iki dərkənar qoyulmuşdu: qəbul olunub: 1906-cı ildə və əxlaqına görə seminariyadan qovulub – 1909-cu il iyunun 9-da. Qovluq Şamaxı qəzasının Göyçay sakini Hacıbaba Süleymanova məxsusdur. O, 1906-cı ildə direktor Mixail Aleksandroviç Miropyevin adına yazdığı ərizədə göstərir ki, Göyçaydakı ikisifli kənd məktəbini bitirib. Atası kasıb olduğuna görə dövlət hesabına imtahana buraxılmasını xahiş edir.

Müvəffəqiyyətlə imtahan verən Hacıbaba Süleymanov həmin ili də seminariyanın hazırlıq sinfinə qəbul olunur. 1908-ci ilin avqustundan seminarist Hacıbabanın «draması» başlayır. Avqustun 26-da onun atası Hacı Abdulbağı Süleymanovu direktor teleqramla Qoriyə çağırır, dilindən belə bir iltizam alıb: «Oğlum Hacıbaba Süleymanovun heç vaxt silahı olmayıb, bıçaq gəzdirməyib, toyda və bayramda davadalaş salmayıb. Əgər bir pis, nalayiq hərəkəti olarsa, seminariyadan qovmağınıza etirazım yoxdur».

Sənədlərdən görünür ki, seminaristin qovulması üçün direktor hazırlıq işi aparmışdır.

1909-cu il iyunun 5-də çağırılan pedaqoji şuranın «çıxarışı»nı direktor Miropyev imzalamışdır. O yazır ki, pedaqoji şuranın üzvləri Rəşid bəy Əfəndiyevin, Firidun bəy Köçərlinin, S.D.Ter-Arutyunovun, K.Z.Qarakanidzenin iştirakı ilə aparılan iclasda üçüncü kurs tələbəsi Hacıbaba Süleymanovun təlim-tərbiyəsinə baxılmış və bütün müəllim heyəti onun tələbə adına yaraşmayan hərəkətlərini tənqid etmişdir. Belə ki, Süleymanov tənəffüz vaxtı hansı bir çirkli şeirisə yoldaşlarına oxumağı və qol gücünə onlardan həmin şeiri əzbərləməyi tələb etmişdir. Seminarist Abbasov şeiri oxumaqdan imtina etdiyinə görə Süleymanov tərəfindən döyülmüşdür. İkinci sinfin rəhbəri cənab Konstantin Malinin də bunu təsdiq edir. Bu iş onun gözü qabağında olub. Cənab Malinin həm də təsdiq edir ki,

yazbaşı bağçada işləməyə gəlməyən Süleymanov bir neçə uşağı da öz təsiri altına salmışdır: Cəlil adlı studentini və başqalarını... Malinin həm də təsdiq edir ki, Süleymanov ötən il – 1908-ci ildə İbrahim adlı yoldaşı ilə qaba rəftar edib, onu hönkür-hönkür ağlatmışdır.

1909-cu il mayın 3-də üçüncü kurs tələbələri Qocayev və Musayevlə birgə icazəsiz olaraq tatar şöbəindən çıxıb, feldşer Konstantin Şotun evinə gedən Süleymanov müəllimi Əfəndiyevin tapşırığını yerinə yetirməmişdir. Üçüncü sinif şagirdi Əhməd Abbasov, aşağı hazırlıq sinfinin şagirdi Qiyas ağa Şıxlinski onun axmaq hərəkətlərini çox görüblər, amma utandıqlarından danırlar. Süleymanov həm də uşaqlar arasında intriqa salır. Ona görə də Süleymanovun seminariyadan xaric olunması haqqında sərəncam verməyinizi xahiş edirəm.

Şəxsi işdən müəyyən etmək olur ki, iftiraçı direktor Miropıyev ikinci dəfə də Qafqaz Təhsil Dairəsinə on dörd səhifəlik bu məzmununda raport göndərib. Pedaqoji şurada isə yalnız iki nəfər seminarist Hacıbaba Süleymanovun qovulmasına öz etirazlarını bildırıblər. Firidun bəy Köçərli seminaristin ünvanına deyilənlərin əksəriyyətinin yalan və iftira olduğunu öz çıxışında açıq söyləmişdir. K.Z.Qarakanidze isə üzünü Pedaqoji Şura üzvlərinə tutub: «Nə üçün biz gələcəyin yaxşı bir müəllimini itirək?» – sualını verir və özü də seminarist Hacıbaba Süleymanovun müsbət keyfiyyətlərini söyləyir.

Qovluqda seminariyadan günahsız qovulmuş Hacıbaba Süleymanovun 1909-cu il avqustun 22-də Qafqaz Təhsil Dairəsinin dəftərxana müdiri V.Andreyevə yazdığı «Xahişnamə» də saxlanılır. Direktor Miropıyevin qəddarlığını, daha doğrusu, qatı mühafizəkar olması seminaristin birsəhifəlik əlyazmasında gün kimi aydın görünür:

«Hələ uşaqlıqdan mənim ən böyük arzum müəllimlik olub, balalarımıza təhsil vermək idi. 1906-cı ildə bu arzu ilə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi-

nin hazırlıq sinfinə daxil oldum. Müvəffəqiyyətlə oxuyaraq imtahanları verib, kursdan kursa keçdim.

Vaxtilə seminariyanın inspektoru olmuş dayım Soltan Məcid Qənizadə¹⁹ ilə şəxsi intriqa olduğuına görə direktor Mixail Alekseyeviç Miropıyev mənimlə pis rəftar etməyə başladı. Hər dəfə məni görəndə «vəhşi asiyalı» – deyə təhqir edirdi. Mən də, nəhayət, bu təhqirlərə dözməyib, cavab qaytarmalı oldum. Direktor mənim dinimə, millətimə ağır sözlər deməyə başladı. Sonra bununla sakitləşməyən direktor Miropıyev uşaqları mənim üstümə qaldırdı. Yerli-yersiz məni özü və öyrətdiyi uşaqlar təhqir edirdilər. Günü-gündən mənə dərin kin və nifrət bəsləyən direktor iyunun 5-də seminariyanın pedaqoji şurasında mənim xaric olunmağım haqqında məsələ qaldırdı. Nəhayət, məni heç bir səbəb olmadan küçəyə atdılar.

Bütün bunları nəzərə alıb, mənim yenidən seminariyaya qəbul olunmağımı siz alicənab əlahəzrətindən acizənə surətdə xahiş edirəm. Əgər lazımsa, mən yenidən imtahan verib, birinci kursa qəbul olunum.

*İmza: Hacıbaba Süleymanov,
22 avqust 1909-cu il. Tiflis şəhəri*

Pedaqoji şuranın «çıxarış»ında direktor Miropıyevin kinayə ilə «Süleymanov tənəffüs vaxtı hansı bir çirkli şeirisə yoldaşlarına oxumağı və şeiri əzbərləməyi onlardan qol gücünə tələb etmişdir» – yazmışdır. Süleymanovun sinif yoldaşı Mənsur ağa Şıxlinski öz izahatında bildirir ki, «Tülkü və Çaq-çaqbəy» şeirini təkcə Hacıbaba Süleymanov oxumurdu. Onu müəllimimiz Firidun bəy Köçərli hamımıza tapşırırmışdı oxuyub əzbərləməyi. Bir dəfə tənəffüs vaxtı direktor yanıımızdan ötəndə şeirin müəllifini soruşdu. Uşaqlardan kimsə «Qənizadə cənabları» deyəndə o, bərk əsəbiləşdi. Bizə şeiri oxumağı qadağan etdi.

19. S.M.Qənizadə üç il – 1905-ci ilin avqustundan 1908-ci ilin avqustuna-dək seminariyanın Azərbaycan şöbəində inspektor olmuşdur. (Ş.N.)

*Ay uşaqlar, oluz bir az xamuş,
Yığılız başıma, veriz mənə guş.
Nəql edim tülkünün sizə hünərin,
Söyləyim tazə bir səmər xəbərin
Eşidiz, siz tarı, oluz huşyar.
Nələr etmiş, görüz, bir ol əyyar.*

Bundan da məsələ aydın olur ki, direktor niyə məhz Süleymanovun seminariyadan xaric olunmasını tələb etmişdir. Ona görə ki, «çirkin şeir» onun dayısı Qənizadənin idi. Keçmiş inspektorla onun arasındakı çəkişmələrin ağrısı direktorun canından hələ çıxmamışdı. Professor Bəkir Nəbiyev «Firidun bəy Köçərli» monoqrafiyasında həmin münaqişənin köklərini çox gözəl araşdırmışdır: «S.M.Qənizadə seminariyaya ayaq basdığı birinci gündən Firidun bəylə əl-ələ verib, seminaristlərin hüquq və ixtiyarını bərpa etməyə, dərslər proqramlarını yenidən, zəmanənin tələblərinə uyğun qurmağa başladı.

Bu məsələlərlə əlaqədar direktor Miropyevlə Qənizadə arasında ciddi mübarizə başlandı. Üç il davam edən mübarizə nəticəsində şöbədə müəyyən dərəcədə sərbəstlik yarandı. Lakin 1908-ci ildə bu mübarizə son həddə çatdı. S.M.Qənizadənin çıxarılması haqqında söhbətlər genişləndi. Ali maarif orqanları S.M.Qənizadənin haqlı olduğunu etiraf etdilər. Lakin onun Miropyevlə bir yerdə işləməsini məqsədəuyğun saymadılar. Belə mürəkkəb şəraitdə qarşıda əldə edilmiş cüzi sərbəstliyi itirməmək məsələsi dururdu. Ona görə S.M.Qənizadə belə bir plan cızdı (1): maarif orqanlarında onlara rəğbət bəsləyənlər vasitəsilə Firidun bəy Köçərliyi inspektor, M.Ə.Sabiri isə Şamaxıdan Qoriyə gətirib, Köçərliyi yerinə müəllim təyin etdirmək. 1908-ci ilin avqustunda S.M.Qənizadə Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəblərinin ikinci rayonu üzrə inspektor təyin edildi. Lakin F.Köçərliyi ali təhsili olmadığını bəhanə edib, onu inspektor təyin etmədilər...».

1901-ci ildən 1909-cu ilədək Qori Seminariyasında direktor olan M.A.Miropyev imperiya ərazisində yaşayan müsəlmanlar arasında zorla ruslaşdırma siyasəti aparan ən güclü təbliğatçılardan biri idi. Buna qədər Orta Asiyada, İrəvanda müəllimlik etmişdi. O, Nikolay İvanoviç İlminskinin tələbəsi idi. Kazan Universitetinin türk-tatar dilləri müəllimi olmuş İlminski müsəlmanları xaçpərəst eləmək sahəsindəki xidmətlərinə görə 1870-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdi.

Firidun bəy Köçərli hələ ötən əsrin sonlarında onların bədnam siyasətini alt-üst etmişdi.

«Kazan şəhərində və onun həvaləsində tatarlardan bəziləri pravoslav dinini ələzzahir qəbul elədilər və boyunlarına xaç asıb, zahirpərəst rusları aldadıb şadü-xürrəm qıldılar və lakin bunu bilmək gərəkdir o müsəlmanlar ki, dini dinara satıb, zünnara sitayiş göstərirdilər, onlar həqiqi müsəlman olmadıqları kimi, həqiqi rus da olmadılar və dinlərini ancaq əğrazi-şəxsiyyətlərinə və dünya mənfəətinə satıb, əbədi mürtəd oldular və zahirpərəstləri böyük səhvlərə düşər qıldılar.

...Bu yolda ümum Qafqazın sabiq maarif naziri dəxi geridə qalmaq istəməyib ilminskilərə rəhmət oxutdu. Qafqazın müxtəlif əqvalü tayfalarını ruslaşdırmaq üçün ana dilini əlindən almaq və onlara qadağan etmək... Bu əmri məktəblərin vasitəsilə icra etmək eyni-səlah göründü və levitskilər²⁰ meydana gəlib, təzə «lal üsulu» – namında kitabçalar tərtib olunub, onların gücü ilə ana dili məktəblərdən qovuldu (F.Köçərli, «Azərbaycan ədəbiyyatı», II cild, səh. 297–299. Bakı, 1981-ci il).

«Lal üsulu» ruslaşdırma tərəfdarı olan Delyanov, Smirnov, Levitski, Miropyev və başqaları fikirləşib tapmışdılar. Şovinst rus maarifçiləri azərbaycanlı müəllimlərin ləyaqətini təhqir

20. Levitski – çar maarif məmuru. XIX əsrin sonlarında Gəncə vilayət xalq məktəblərinin direktoru. Müsəlman məktəblərində «lal üsulu» oyununun güclü tərəfdarı idi. (Ş.N.)

etmək naminə 1881-ci ildə bu proqramı yaratmışdılar. «Lal üsulu»n şərti belə idi: «Əgər rus-tatar məktəblərində müsəlman balalarına rus dilindən dərs deyən müəllim azərbaycanlı idisə, şagirdə «xoruz banlayır», «it hürür» sözlərini öz ana dilində izah etməyə ixtiyarı yox idi. Müsəlman müəllimi xoruz və iti yamsılamaqla şagirdi başa salmalı idi. Bu tədris üsulu Azərbaycan ziyalıları tərəfindən ciddi narazılığa səbəb olmuşdu. 1906-cı ildə «Qafqaz müsəlman müəllimlərinin qurultayı»nda F.Köçərli, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, Y.Əfəndiyev və başqaları bu zərərli üsulun «xadimləri»ni ifşa etdilər.

Çar maarif məmuru Miropyev məhz bu siyasəti güddüyünə görə müsəlman seminaristlərinə qarşı amansız olmuşdu. Qəddar mütləqiyyət tərəfdarı olan Qori Seminariyasının direktoru tənəffüsdə belə ana dilində danışmağı seminaristlərə qadağan etmişdi.

1900-cü il dekabrın 3-də hazırlıq sinfinin şagirdi Hacıbəyli Üzeyir bəy tatar (Azərbaycan – Ş.N.) dilində danışdığına görə ona töhmət verilmişdir.

Bütün varlığı ilə ruslaşdırma siyasətinə qarşı çıxan F.Köçərli S.M.Qənizadədən sonra miropyevlərə qarşı təkbaşına mübarizə aparırdı.

Miropyev: – Hər ikisinin əxlaq qiyməti beşdən üçə endirilsin.

Firidun bəy: – Cənab direktor, axı, niyə görə? Səbəb yoxdur...

Miropyev: – Ona görə ki, Osman Əfəndiyev və İsfəndiyar Vəkilov tənəffüsdə tatar dilində danışılar.

Firidun bəy: – Bu, səbəb deyil, cənab direktor, ikincisi də tatar yox, Azərbaycan dilində danışılar.

Miropyev: – Dəxli yoxdur, istər abxaz dilində danışmış olsunlar, hər ikisi də tuzemski yazıqdır. Hər ikisi də «vəhşi islam» dilidir.

Firidun bəy: – Məncə, ana dilində danışmaq qəbahət deyil. Səbəb olmadığına görə, o uşaqların əxlaq qiymətləri beşdən üçə endirilməyəcəkdir.

Miropyev: – Niyə?

Firidun bəy: – Ona görə rus maarifinin əsasını qoyan Uşinski yazır ki, xalqın ağızında dil öldüsə, xalq da öldü. Bu uşaqlar sabah seminariyanı bitirib kənd məktəblərində dərs deyəcəklər. Əgər ana dilləri ölərsə, öz dindaşlarına necə dərs keçəcəklər? Onda belə çıxır ki, biz xalq müəllimi yox, hər şeyə «baş üstə» deyən məmurlar, bürokratlar hazırlayıyıq.

«Vəhşi islam» fikrinizə isə cavab olaraq bildirirəm ki, «xristian dini də, onun idealizmi də, əlçatmayan əxlaqı da rus xalqını nə həyati, nə də əqli cəhətdən çox da qabağa aparmamışdır». İyrənc, zorla ruslaşdırma siyasətinizi nə Tatarıstanda, nə də Orta Asiyada həyata keçirə bilmədiniz, missionerlərinizin əli boşa çıxdı. İndi də Qafqaz müsəlmanlarının canına darışmısınız. Cənab Qənizadədən sonra mürtəcə fəaliyyətinizi daha da genişləndirmək fikrinə düşmüsünüz? Rus şöbəsində ikinci sinfin seminaristləri cənab Polevskoya rus tarixindən cavab verməyi imtina edirlər. Şəhərdəki qız gimnaziyasının tələbələri də onlara qoşulub küçələrdə:

Qoy məhv olsun rus çarı,

Qana hər is hökmdarı – oxuyurlar.

Yaxşı olar ki, onlarla məşğul olasınız. Bəsdir Azərbaycan şöbəsini addım-addım güdməyiniz.

Miropyev: – Polevskoy mənim dostumdur, ona görə adını çəkirsiniz, indi ona qara yaxırsınız?

Firidun bəy: – Xeyr, Polevskoy sizin dostunuz deyil, o, sizin əlaltınızdır, ən səhihi isə xəfiyyənidir, – deyib.

Firidun bəy əsəbi addımlarla direktorun otağından çıxdı.

GÜRCÜ SEMİNARİSTİ İLƏ GÖRÜŞ

Firidun bəyin təkə bir müəllim kimi deyil, həm də öz xalqının ədəbiyyatını sevən alovlu vətəndaş kimi Azərbaycan ədəbiyyatını təbliğ etməsi mənim qəlbimdə nəcib hisslər oyadırdı. Firidun bəy haqqında hamı belə fikirdə idi ki, o son dərəcə böyük adamdır. Böyüklüyü də ondadır ki, doğulduğu torpağa, mənsub olduğu xalqa – onun ədəbiyyatına ideal dərəcədə sadıqdır.

**Əli Səbri Qasimov (1892–1983),
keçmiş seminarist, yazıçı-jurnalist**

1978-ci il oktyabrın 6-da hay-küylü Tbilisidən birbaşa Qoriyə gəldim. Gürcüstan Xalq Maarif Muzeyinin arxivindəki on günlük əzablı axtarışlarım məni bərk yormuşdu. Arxası qalın meşələrlə əhatə olunmuş Qori dağına və iki min yaşı olan Qori-Tsixe qalasına söykənmiş füsunkar mənzərəli şəhərdə adamın ruhu dincəlir. Yaşıl bağlar arasında evlərin damı zorla görünürdü. Səksən iki kilometrlik yolu gəlməkdə məqsədim seminariyanın Azərbaycan şöbəsi haqqında material toplamaq idi.

Düzü, gözəl təbiətini, ab-havasını görüb şəhərlə yaxından tanış olmaq istəyirdim. Azərbaycan şöbəsinin bu şəhərdən Qazaxa köçürülməsindən altmış ilə yaxın bir vaxt keçirdi. Qoridə bizim keçmiş müəllim və tələbələrini tanıya bilən bir adam tapa bilməyə ümidim də yox idi...

Şəhərin aşağı hissəsindən üzüyuxarı uzanıb gedən Stalin adına küçə boyu piyada gedirəm. Adamlar az və astadan danışrdılar. Axı, gürcülər biri-birilə çox bərkdən, az qala qışqıra-qışqıra danışrdılar. Nə yaxşı ki, burda Tbilisidəki səsküydən əsər-ələmət yoxdur. Sanki Peterburqun Neva prospekti ilə addımlayırsan.

Bakıdan gedəndə qocaman yazıçı, 1913-cü ildə seminariyanın məzunu olmuş Əli Səbri ilə görüşüb söhbət

etdim. Firidun bəy Köçərliyə ata qədər istəyi olan, zəngin hafizəli Əli müəllim Qoriyə gedib seminariya binasını görmək istədiyimi biləndə kövrəlib, sanki o günlərə qayıtdı, ağ kağıza bir plan cızıb verdi ki, Firidun bəyin evini və seminariya binasını asanlıqla tapım.

O yeri ki Əli müəllim nişan vermişdi, indi baxıram bura iki-mərtəbəli, onaltıotaqlı köhnə bina yoxdu. Mən özümlə seminariya binasının çoxdan çəkilmiş solğun fotosəklini də götürmüşdüm. Ancaq bu ərazidə şəkildəkinə oxşar bina yoxdu ki, yoxdu... Əvəzində üçmərtəbəli, müasirtipli yeni məktəb binası var. Qarşısına vurulmuş lövhədə: «Yakob Qoqoşvili adına 9 saylı orta məktəb» yazılıb. Sakit küçədə nə gələn var, nə də ötüb-keçən. Tələşlə o tərəf-bu tərəfə boylanıram. Məktəbin həyətindən çıxan ortaboylu, əli dəftər-kitablı cavan kimi axtardığımı soruşur.

– Bu küçədə keçmiş Azərbaycan şöbəsinin binası olub, onu axtarıram, – dedim.

– Həmin bina çoxdan yoxdu. 1968-ci ildə sökdülər, yerində bu məktəb binası tikildi, – deyir. – Bakıdansıız? – əl verir. Görüşürük. – Maarifçi babalarınızın izinə düşmüsünüz? Çox yaxşı eləmisiniz, tanış olaq, Roland İvanoviç Sidamonidze. – Saatına baxır. Kənd avtobusunun getməsinə hələ iki saatdan çox var. Bu küçənin o tayında qocaman bir seminarist yaşayır. İstəsəniz, sizi onunla görüşdürə bilərəm. Çox zəngin hafizəli qocadır. Sizin kiləri yaman sevir. Həmişə onlardan danışır...

Gürcülərin klassik şairi Akaki Seretelinin məşhur «Qori» şeiri mahnıya dönüb. Mahnı körpə uşağın da dilində əzbər olub. Birinci Şah Abbas dövründə (1587–1627) Kartlinin mərkəzi olan Qori şəhərini şair onun ürəyi adlandırır.

Səksən doqquz yaşlı keçmiş seminarist Mixail Kevlişvili mahnıya dönmüş həmin şeirin bir bəndini rus dilində kələkötür şəkildə iftixarla söylədi:

*Гори – сердце Картлини,
Сердце Грузии живой!
Слышен в древности и ныне
Нелуковый голос живой.*

Mixail Stepanoviç Azərbaycan seminaristləri haqqında əsər yazmaq məqsədilə Qoriyə gəlməyimi biləndə, vaxtilə tanış olduğu üç nəfərin adını çəkdi: Üzeyir bəy Hacıbəyli, Firidun bəy Köçərli və Nəriman Nərimanovun.

– Mənim qardaşlarım, – dedi, – Dmitri, İsidor və Vasili də seminariyanı qurtarmışdılar. Qonaq, bir xeyli gec gəlmisən, əgər qardaşım İsidorla görüşsəydin, o sənə, sizin qiymətli oğullarınız haqqında çox şey danışardı.

İsidor, Firidun bəylə bir sinifdə oxumuşdu. Əvvəllər bizim şəhərdə Nəriman Nərimanovun adına küçə vardı. 1932-ci ildə o küçənin adını dəyişib «Kutaisi» qoydular. Hamı məəttəl qaldı ki, bu nə dəyişiklikdir. Axı, Nərimanov bizim həmyerlimizdir. O, Tiflisdə anadan olub, Qoridə də oxuyub. Qardaşlarım ölənə qədər oraya «Nərimanov küçəsi» dedilər.

– Siz uzun illər Azərbaycan şöbəsində müəllim olmuş Firidun bəy Köçərliyi yaxından tanıyırdınız mı?

– Əlbəttə, tanıyırdım, – deyən Mixail Stepanoviçin elə bil gözlərinə işıq gəldi. – Axı bayaq dedim ki, o, böyük qardaşım İsidorla bir sinifdə oxumuşdu. Bu yolun o tayında yaşayırdı. Tez-tez bizə qonaq gəlirdi. Müsəlman bayramlarında bizi evinə dəvət edərdi, ailəlikcə gedərdik. Anam, Səba xanımın (Badisəba xanım) bişirdiyi ləzzətli plovu, dolma və xəngəlini çox xoşlardı.

Mən 1907-ci ildə seminariyanın aşağı ehtiyat sinfinə qəbul olunub, oranı 1912-ci ildə bitirdim. İki ayda bir dəfə Firidun bəy Köçərli bizim xristian şöbəsinə gələr, Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatından mühazirə oxuyardı. Alim-pedaqoq kimi elm aləmində tanınan Firidun bəyi həm də Tiflisdəki ali məktəblərə və gimnaziyalara mühazirə oxumağa dəvət edərdilər.

Firidun bəy Köçərli gürcü dilində sərbəst danışa bilirdi. O, qardaşlarımla, gürcü dili müəllimi, yazıçı Niko Lomauri, Luka, Baçana və Tedo Razikaşvili qardaşları ilə gürcücə danışardı. İstər Qori camaatı və istərsə də seminariyada təhsil alan gürcü uşaqları Firidun bəyə böyük hörmət bəslər, ona ehtiram göstərərdilər...

Dayanıb nəfəs dərən Mixail Stepanoviç susdu. Çaydan bir-iki qurtum alıb, öskürəyini dəf elədi. Qoca bərk həyəcanlanmışdı.

– Qonaq, – dedi. – Sənə bir şeir də oxumaq istəyirəm, olarmı?

– Əlbəttə, Mixail Stepanoviç, məmnuniyyətlə sizə qulaq asıram. Siz şeir də yazırsınız?

Qoca gürcücə nəvəsinə nəsə deyir. Oğlan o biri otağa keçib, «Nikolaydan qalma» bir qovluğu gətirib babasına verir. Qoca əlləri əsə-əsə iplə çalın-çarpaz bağlanmış qovluğu açır. Mürəkkəbli qələmlə, gözəl xətlə yazılmış sarı vərəqi tapıb işığa tərəf tutur.

– Hə, budur, – deyə sevinə-sevinə vərəqi o üz-bu üzə çevirir. – Qardaşım İsidorun xəttidir, gözəldir, elə deyilmi? – Ağsaqqal təbəssümü ilə gülümsünüb, buz kimi əlilə biləyimdən tutur. – Bax, bu xətt, bu vərəq məndən də qocadır, yüz yaşı çoxdan ötüb. Mən şeir yazmıram. Bu şeiri qardaşım İsidor köçürüb saxlayıb. Şeir Firidun bəy Köçərli ilə bir sinifdə oxuyan «Baçana» təxəllüslü şairindir. Əsl adı, soyadı Niko Pavloviç Razikaşvilidir. Onlar üç qardaş imişlər: üçü də seminariyada oxumuşdu. Şeirin müəllifi görkəmli gürcü şairi Vaja Pşavelinin kiçik qardaşı idi. O vaxt seminariyada uşaqlara şeir yazmağı müdiriyyət qadağan eləmişdi. Səbəbi də ondan ibarət idi ki, əgər seminarist şeir yazarsa, fikri dərstdən yayınar, romantik xəyallara dalar, pis oxuyar. Vaxtilə burda oxuyan İosif Stalin də «Soso» təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Seminariyanın axırını kursunda oxuyanda Baçana «Qardaşım Köçərliy» adlı şeirini dərslər vaxtı yazıb Firidun bəyə ötürür. Üstündə belə bir dərkənar da qoyur: «Bu şeir bizim dostluğumuzun rəmzi kimi həmişəlik

səndə yadigar qalsın». Şeirdə Qafqazın ruslar tərəfindən işğal olunması təsvir olunduğuna görə yalnız seminariyada deyil, şəhərdə də əl-əl gəzirdi. Hətta, Qoridəki Anastasyevski Qızlar Progimnaziyasının müdavimləri də əzbər bilirdilər.

Budur həmin şeir:

*Quzğun uçub gəldi dağın dalından,
Vadilər ruhuna yatdı bu yerdə.
Gördü ki, leş-leşə veribdi hər yan,
Axır arzusuna çatdı bu yerdə.*

*Günəş öz işində, Günəşə nə var,
Bizim Günəşimiz qaraldı, qardaş.
Azad bir quş idik, vurub saldılar,
Yetər, hövsələmiz daraldı, qardaş.*

*Gəl mənə həyan ol, sevincin ürək,
Dar gündə arxadı qardaş qardaşa.
Sözümüz, sirmimiz bir olsun gərək,
Uca dağlar kimi dayanaq qoşa.*

*Gərək xidmət edək təmiz niyyətə,
Kədəri, sevinci yarı bölək biz.
Gərək ya qələbə çalaq zülmətə,
Ya da soyuq məzar olsun yerimiz.*

*Bilirəm, köksündə çırpınan ürək,
Nəcibdi, təmizdi, sən mənə sirdaş.
Bu kiçik şeirimi ümid rəmzitək,
Qardaşlıq rəmzitək qəbul et, qardaş.*

(Şeirin tərcüməsi Əlixan Binnətindir.)

– Mixail Stepanoviç, kurs yoldaşlarınızdan və ya müəllimlərinizdən ən çox yadınızda qalan kimlərdir?

– Təxminən 1937-ci ilə kimi bəziləri ilə əlaqələrimiz vardı. Məktublaşırdıq. Hətta sizin şöbənin aşpazı Hüseynağa dayını da yaxşı tanıyırdım. Valideynlər uşağını yoxlamağa gələndə Firidun bəy onu qabağa verər, onlarla həmsöhbət olmasını çox istərdi. Hüseynağa dayı da gələndə ata-anaya başa salardı ki, həqiqətən bizim seminariyada müsəlman uşağına donuz əti yedizdirilmir. Evimiz Azərbaycan şöbəsinə yaxın olduğuna görə bunları görüb eşidirdim. Bir də axı, xatırladığım kimi, Firidun bəyin ailəsi ilə bizim ailə çox yaxın dost idi. Axşamlar, xüsusilə qış axşamları, onlar bizə gələr, gecədən xeyli keçənə qədər qardaşlarımla söhbətləşərdilər.

Mən qoca o illəri indi kədər və ağrı ilə yada salanda qəlbimdə işıqla qaranlıq bir-birinə qovuşur. Işıq vaxtilə durub oturduğum Firidun bəy Köçərli, Niko Lomouri, Rəşid bəy Əfəndiyev, İsa bəy Abakarov və qardaşlarım kimi şəxsiyyətlərin nurlu varlığından qalıb. Qaranlıq isə qocalığım və itirdiyim dostların kədəridir...

Firidun bəyi Qori camaatı yaxşı tanıyır və çox istəyirdi. Bəzən sizin şöbəyə «Firidun bəyin seminariyası» deyirdilər. Qardaşım İsidor fəxrlə deyirdi ki, Firidun bəy öz xalqına ideal dərəcədə sadıq şəxsiyyətdir. Başqa birisi bu qədər qürbətə yaşayıb, yüzlərcə Azərbaycan balalarının təhsil almasına, onların ehtiyaclarının ödənilməsinə dözə bilməzdi. O, əsl maarif fədaisi idi. Əsl xalq adamı olan Firidun bəy Azərbaycan balalarının təhsil alması uğrunda şam kimi yanırdı. Qardaşım onun 1903-cü ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı» kitabını tez-tez mütaliə edərdi. O kitabı Firidun bəy avtoqrafla qardaşıma bağışlamışdı. Qardaşım onun rusca olan məqalələrini, xüsusilə İslam tarixi haqqında olan yazılarını yığıb saxlamışdı.

Müəllimlər arasında Firidun bəyin ən yaxın dostu Nikolay Lomouri idi. Onlar sirdaş idilər. Niko da (hamı ona hörmətlə

belə müraciət edərdi) məşhur yazıçı və pedaqoq idi.

- Mixail Stepanoviç, Niko Lomouri 1915-ci ildə vəfat edib?
- Bəli, sən onu hardan bilirsən, cavan oğlan?
- Tbilisidəki Maarif Muzeyinin arxivində, Firidun bəyə məxsus sənədlərin arasında bir teleqram saxlanılır. Teleqram Firidun bəyin və arvadı Badisəba xanımın imzası ilə Bakıdan Qoriyə, mərhum Lomourinin ailəsinə göndərilib.

Cib dəftərimi vərəqləyib üzünü köçürdüyüm teleqramın mətnini Mixail Stepanoviç üçün oxuyuram: «*Qayət hörmətli Sofiya Aleksandrovna, əziz və unudulmaz Nikolay İosifoviçin vaxtsız vəfatı xəbəri məni və həyat yoldaşımı həddən ziyadə kədərləndirdi. Sizə və ailənizə dərin hüznə başsağlığımızı çatdırırıq.*

Mənim dostum, qiymətli mütəfəkkir, yoldaşım və müəllimimizin vəfatı çox böyük itkidir. Hörmətli Nikolay İosifoviçin cənazəsi qarşısında baş əyirik.

Sizin kədərinizə şərik olan ürək dostunuz Firidun və Badisəba Köçərlilər».

Mixail Stepanoviçə mən deyəndə ki, Firidun bəy dostu Lomourinin ailəsinə başsağlığı teleqramı vurmaqla kifayətlənməmişdir. Onun həmin ili “Kaspi” qəzetinin 22 aprel tarixli nömrəsində “Dost və müəllim N.İ.Lomourinin xatirəsi” adlı məqaləsi də dərc olunmuşdur. Firidun bəy dostu haqqında yazırdı:

“Nikolay İosifoviç bir tərbiyəçi və ustad kimi uşaq qəlbini gözəl bilən təcrübəli bir müəllim idi, şagirdlərə ata məhəbbəti bəsləyirdi. Onun gənclərin tərbiyəsinə olan münasibətinin əsasını, – şüurlu tələbkərlilik və ciddiliklə dolu insanpərvərlik təşkil edirdi. Razikaşvili qardaşları: Vaja Pşaveli, Baçana və başqaları kimi gözəl xalq maarifpərvərləri və istedadlı yazıçı və şairlər N.Lomourinin tələbələrindədir. O, seminariya şagirdlərinin hamısına eyni münasibət bəsləyir və gürcülərlə gürcü olmayanlar arasında fərq qoymurdu. Belə bir münasibətə görə, seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin şagirdləri onu xristian

pansionun şagirdlərindən az sevmirdilər. Bir yoldaş kimi Nikolay İosifoviç səmimi insan idi. Seminariya müəllimləri arasında ümumi hörmət və məhəbbət qazanmışdı. Heç kəs gənc nəsə Nikolay İosioviç kimi təsəlli verməyi, yaxşı məsləhətlər etməyi bacarmırdı”.

Bu məlumatlarımdan Qoca Mixail kövrəldi. Yazıq bir görkəmlə üzümə baxa-baxa əlimi sıxıb təşəkkür edir. Uzaq illərdə yaşamış qayğıkeş və xeyirxah insanların sönməyən məhəbbəti onun qəlbində yenidən alovlanır.

– İlahi, onların qəbrini nurla doldur! – deyə dönə-dönə dua edir.

– Mixail Stepanoviç, heyif ki, vaxtilə bizim görkəmli oğulların oxuduğu seminariya binasını uçurublar. Bəlkə üstünə lövhə vuracaqdı ki, burada Üzeyir bəy Hacıbəyli, Rəşid bəy Əfəndiyev, Firidun bəy Köçərli, Cəlil Məmmədquluzadə və başqaları oxuyub.

– Bilirsən, oğul, bizim şəhərin rəhbər işçiləri binanı uçurmaqda ədalətsiz iş gördülər. Yalnız Firidun bəy Köçərliyə görə o binanı saxlayıb, üstünə xatirə lövhəsi vurmaq olardı. Axı, nə az, nə çox, Firidun bəy burada iyirmi dörd il dərs deyib, altı il də təhsil alıb, 1917-ci ildə isə Azərbaycan şöbəsinin müdiri olmuşdur. O, seminariyanın ilk məzunlarından biri idi. İnamlı demək olar ki, Firidun bəy seminariyanın qapılarını öz əli ilə açmış və 1918-ci ilin iyun ayında da bağlayıb Qazaxa köçürmüşdür.

– Heç bilirsən sizin seminariyanın binası kimin olub?

– Yox, bilmirəm, – deyə cavab verirəm.

– Bizim şəhərin Konstantin və Qriqori Zubalov qardaşlarının kərpicdən tikilmiş iki mərtəbəli mülki idi. Əvvəlcə dövlət mülkü Azərbaycan şöbəsi üçün üçilliyə icarəyə götürüb. Axı, Qafqaz canişini böyük knyaz Mixail Nikolayeviç Romanov Azərbaycan şöbəsinin açılması üçün icazə verəndə «təcrübə məqsədi ilə üç il müddətinə açılınsın. Təcrübə yaxşı nəticə verərsə, üç ildən sonra şöbə azərbaycanlılar üçün müstəqil seminariyaya çevrilib, Qoridən Azərbaycanın

mərkəzinə köçürülsün» dərkənarını yazmışdı.

Romanov Qafqaz canişini vəzifəsindən gedəndən sonra müstəqil seminariya məsələsi alınmadı...

Firidun bəyin və bütün Azərbaycan ziyalılarının şöbənin Azərbaycana köçürülmək arzusu yalnız imperiyanın süqutundan sonra oldu. Həmin gün (1918-ci il, iyun ayı) Firidun bəy Qori şəhər əhalisi qarşısında çıxış edərək demişdir: «Azərbaycanlı seminaristlər Qoridə özlərinin gənclik illərini keçirmişlər. Onlar Gürcüstan və gürcülər haqqında ən yaxşı təəssüratla gedirlər. Gürcüstan Azərbaycanın bir çox mədəniyyət xadimlərinin mənəvi vətəni olmuşdur. Belə vətəni unutmaq olarmı? Mən Gürcüstan və Qori şəhərinin sakinlərinə səmimi münasibətlər üçün dərin minnətdarlığımı bildirirəm».

* * *

Səksən doqquz yaşlı ağsaqqal Mixail Kevlişvili yana-yana, kövrələ-kövrələ bizim xalqın maarifçi oğulları haqqında danışır. Otuz il əvvəl olmuş görüşümüzü xatırlayanda ağsaqqal bütün səmimiyyəti ilə gözümün qabağında canlanır. Hətta əsəbiliklə dönə-dönə dedi ki, Azərbaycan şöbəsinin yaxınlığında Firidun bəy Köçərlinin evi vardı, insafsızlar onu da uçurdular. Sonra dönüb mənimlə gələn Roland Sidamonidzeyə gürcücə nəsə deyir və ərklə onun üstünə qışqırır. Roland saatına baxır, başını silkələyib nəyəsə razılıq verir. Roland gülümsəyib mənə deyir:

– Ağsaqqal istəyir ki, mən sizi məktəbin həyatına aparıb vaxtilə sizin eloğlunun yaşadığı evin yerini göstərim. Getmək istəyirsinizmi?

Mən dərhal:

– Əlbəttə! – deyib razılığımı bildirirəm...

Əvvəlcə məktəbə baş çəkdik. Burda seminariyanın Azərbaycan şöbəindən əsər-ələmət yox idi. Coğrafiya müəllimi Natalya Yelizarovna Dekonosidze pərt olduğumuzu görüb bizi məktəbin birotəqlı muzeyinə apardı. Özü qabağa düşüb, iki pəncərə arasındakı «Bizim seminaristlər» lövhəsində

Üzeyir bəy Hacıbəylinin fotosəklini fəxrlə göstərdi.

– Bu böyük bəstəkarın fotosəklini mən tapıb gətirib bura vurdurmuşam. Mənə məlum idi ki, Üzeyir bəy də bu seminariyanı bitirib. Muzey təşkil olunanda jurnalların birindən cırıb gətirdim. Sonra məktəb kollektivinin adından sizin Bakıdakı 9 saylı orta məktəbə məktub yazdıq. Yazdıq ki, sizin xalqın görkəmli oğulları vaxtilə burada təhsil alıblar. Gəlin, keçmiş dostluq əlaqələrini davam etdirək, bir-birimizə qonaq gedib-gələk. İki dəfə yazdıq, amma bu günə qədər cavab almamışıq...

Həyətə çıxırıq. Roland məktəb bağçasının üst yanını göstərib deyir ki, qocanın söylədiyinə görə müəllim Firidun bəyin evi orda olub. Sonra isə nəzakətlə:

– Qoriyə gələsən böyük Stalinin ev muzeyində olmayasan, – deyir.

– Bilirəm, mənə nəzərdə tutursan, gedəcəyəm, mütləq gedəcəyəm, – deyər inamla bildirirəm.

– Dost, mən kənddə yaşayıram, Pxvenisi kəndində müəllim işləyirəm. Bizim kəndə gedən avtobusun vaxtına az qalıb. Gedək muzeyə, onun qarşısında həmişə fotoqraf olur. Yadigar birgə şəkil çəkdirək, sonra sən qalıb muzeyə baxarsan, mən isə kəndimə qayıdaram...

İndi o vaxtdan otuz il keçib, düz otuz il. Hər dəfə xeyirxah müəllim Roland Sidamonidze ilə çəkilməmiş yadigar şəklimizə baxanda Qoridə keçirdiyim o xoş anları yada salıram. İstər-istəməz ona ürəkdən təşəkkür edirəm ki, mənə keçmiş seminarist Mixail Stepanoviç Kevlişvili ilə görüşdü.

* * *

Məşhur Abxaz şairi, dramatruq Dmitri Urus oğlu Qulia (21.02.1874–1960) 1889-cu ildə Qori Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinə qəbul oldu. Qulia kəndli ailəsində anadan olmuşdur. Ona görə də seminariyada xəzinə hesabına oxuyurdu. 1891-ci ildə qarın yatalağı xəstəliyinə tutulan Dmitri Qulia seminariyadan çıxarılıb. Qulia görkəmli yazıçımız Süleyman

Sani Axundov (1875–1939), Tahir Qiyasbəyov, Bədəlbəy Bədəlbəyov (1875–1932) və doqquz nəfər azərbaycanlı seminaristlə bir sinifdə oxuyub. Qədir Şıxməmmədbəyov 1892-ci ildə həmin xəstəlikdən vəfat edib. Və 1890-cı ildə Alışbəy Gülməmmədbəyov da qarın yatalağı xəstəliyinə tutulub. Yatalağ xəstəliyinin yayılmasından ehtiyat edən seminariya rəhbərliyi Alışbəyi və Dmitri Qulianı həmin il seminariyadan xaric ediblər.

Az müddət – cəmiyi bir il iki ay Qoridə təhsil alan Dmitri Qulia illər keçəndən sonra da Qori Seminariyasında təhsil aldığı günləri unutmamışdır. 1938-ci ildə iki bəndlik «Qori şəhəri» adlı şeirində o günləri məhəbbətlə xatırlamışdır:

*Давно я молод был,
Учился здесь и жил.
Гляжу на этот город –
И вновь я сердцем молод.*

*Смотрю на этот дом –
Ведь я учился в нем.
Дивлюсь ему, как чуду,
И век не позабуду.*

Şeir 1976-cı ildə Dmitri Qulianın Leninqradda nəşr olunmuş «D.Qulia – stixotvorenia i poemı» kitabından götürülüb.

**23 sentyabr 2008-ci il
Görədil hərbi sanatoriyası**

“BU İL SEMİNARİYAYA DÖVLƏT HESABINA QƏBUL OLMAYACAQ”

(və ya seminariyanın arxivi niyə yandı?)

İkigünlük Qori səfərimdən qayıdıb Gürcüstan Maarif Muzeyində axtarışları davam etdirməyə gəldim. Üzümə qarşı açan direktor Anna Mixaylovna Samadaşvili salamımı almazdan əvvəl sevincək:

– Şemistan, – dedi, – səni təbrik edirəm, ötən ildən bəri axtardığın 1219 sayılı qovluğu tapmışam. (Bu qovluğun nömrəsini 1976-cı ildə Gürcüstanın əməkdar müəllimi Məhyəddin Sultanov vermişdi.)

Mən təşəkkür edərək qovluğu alıb oxu zalına keçdim. Qovluqda 1915–1916-cı illərdə seminariyanın sinif jurnallarında ibtidai məktəbə imtahan qəbul komissiyasının sənədləri saxlanılır. Burada Vəkilovlar nəslindən on altı nəfər haqqında Qazax qəza rəisinin verdiyi müxtəlif arayışlar, ərizələr var. Sənədlərdən dördü Salahlı kənd sakini Səməd ağa Yusif ağa oğlu Vəkilova məxsusdur. Əlli ikinci səhifədəki ərizədə Yusif ağa oğlu Səməd ağa Vəkilovun seminariyanın Azərbaycan şöbəsi nəzdindəki ibtidai məktəbə qəbul olunmasını xahiş edir.

Ərizənin üstündə seminariya direktoru Fyodor Antonoviç Smirnovun dərkənarı var. Direktor qəza rəisindən xahiş edir ki, şəhadətnamələri və sənədləri Salahlı kənd sakini Səməd ağa Vəkilovun valideynlərinə təqdim edib bildirsin ki, oğlunun yaşı çatmadığına görə 1915-ci ildə seminariyanın ibtidai məktəbinə qəbul olunmayacaq.

Yusif ağa Vəkilovun ərizəsinin altında ərəb əlifbası ilə imzası və mötərizədə rus dilində «**Yusif ağa Vəkilov**» da yazılıb. Bir az aşağıda isə oxuyuruq: «Сын Самед ага Векилов родился 10-го февраля 1906 года».

Həmin qovluğun qırx ikinci səhifəsində (1236 sayılı işdə) Yusif ağa 1916-cı ildə ikinci dəfə oğlu Səməd ağa Vəkilovun

ibtidai məktəbə dövlət hesabına qəbul etməyi direktordan xahiş edir və ərizəsində bildirir ki, kasıbam, oğlumu oxutmaq üçün heç bir maddi vəsaitim yoxdur. Zati-alinizdən acizənə xahişim budur ki, Sizə tapşırılan müəllim seminariyası nəzdində açılan Tatar (Azərbaycan – Ş.N.) şöbəsinin ibtidai məktəbin hazırlıq kursunda oğlum Səməd ağanın püşkatma yolu ilə dövlət hesabına oxuması üçün səsə buraxılmasına icazə verib kömək edəsiniz.

Bir daha ərz edim ki, keçən il, yəni 1915-ci il tarixdə bu məsələ ilə əlaqədar sizə ərizə ilə müraciət etmişdim. Lakin 1915-ci ildə səsə qoymaq qaydası olmadığından zati-aliniz xahişimi rədd etmişdi. Oğlumun aşağıdakı sənədlərini də təqdim edirəm: doğum haqqında 2306 sayılı yaş kağızı, 137 sayılı çiçək peyvəndi haqqında həkim arayışı və ictimai mənşəyi haqqında 44 sayılı şəhadətnamə. **Yusif ağa Vəkilov, 27 may 1916-cı il.**

Oğlum Səməd ağa Vəkilov 1906-cı il, fevralın 10-da anadan olmuşdur».

Çox təəssüf ki, bu dəfə də ata Yusif ağa Vəkilov arzusuna çata bilməmiş, balaca Səmədin isə bəxti gətirməmişdir. Yusif ağanın birinci ərizəsinə yaşı çatmır, bu il seminariyada xəzinə hesabına qəbul olunmayacaq dərkənarı qoyan direktor Fyodor Smirnov ikinci ərizənin üstündə yazıb: «**Векеров Самед ага – суннит, 10 лет, село Салахлы Елизаветпольская губерния. Отказать – переросший**».

Onu da xatırladaq ki, Zaqafqaziya Maarif Sərdarlığının 1875-ci ildə Maarif Nazirliyi tərəfindən təsdiqlənmiş Əsasnaməsində qəbul şərtlərindən biri uşaqların yaş fərqləri idi. «Zaqafqaziya maarif Seminariyası yanındakı ibtidai məktəbə uşaqlar 10 yaşından, aşağı hazırlıq sinfinə 14 yaşından, birinci sinfə 16 yaşından (oğlan uşaqları) qəbul olunurlar».

Şübhəsiz ki, qəbula gələn uşağın çox olmasına görə Yusif ağa Vəkilovun hər iki ərizəsinə əməl etməyən direktor bir bəhanə tapmışdır. 1915-ci ildə doqquz yaşlı Səməd Vəkilovun

yaşı çatmır, 1916-cı il ərizəsinə isə yaşı ötmüşdür dərkənar qoyan direktor onu qəbul etməmişdir. Yuxarıda qeyd etdik ki, yalnız 1915-1916-cı tədris ilində on altı nəfər Vəkilov soyadlı gənc qəbul üçün ərizə vermişdir. Görünür, bir qəzadan və eyni soyaddan qəbula gələn uşaqların çoxluğu da Səməd Vəkilovun işinə əngəl törətmişdir. Sənədlərdən məlum olur ki, həmin illərdə Qori Seminariyasının Azərbaycan şöbəsində oxumaq istəyənlərin axını çox güclü olmuşdur. Bunu 1914-cü il üçün qardaşını qəbula aparmaq istəyən Məmmədəli Sidqiyyə Firidun bəy Köçərlinin 1913-cü il 14 noyabr tarixli cavab məktubunda əyani görürük. Firidun bəy məktubunun bir yerində Məmmədəli Sidqiyyə yazır: «Bu axır vaxtlarda imtahana gələnlərin həddi-hesabı yoxdur. Bir vakansiyanın – boş yerin üstündə yeddi-səkkiz nəfər cəngi-cidal edir».

Firidun bəy Köçərli bu vacib qəbul məsələsinə toxunaraq hələ 1906-cı ildə «İrşad» qəzetində dərc etdirdiyi «Bir darülmüəllimin kifayətdirmi» məqaləsində milli vətəndaş yangısı ilə qəzəblə yazırdı: «Qafqazın uzaq guşələrindən elm və təhsil dalınca Qoriyə gəlmiş uşaqların beşi qəbul olunur, qırx beşi isə ürəyi qəmli, gözü nəmli geri qayıdırlar. Qərribə haldır ki, elm və bilik axtaranlar elm və bilikdən məhrum və məyus olurlar. Bu isə böyük zülm və ədalətsizlikdir. Bu ona bənzəyir ki, aclara yemək və susuzlara su verməyib məhrum edəsən, cism və bədənə xörək və təam lazım olan kimi, ruhun da qidaya ehtiyacı var. O qida da elm, mərifət və ədəbdən ibarətdir. Beş yerə əlli adamın ərizə verməyi buna şəhadət verir ki, bir darülmüəllim bu halda bizə kifayət etməyir. Ona görə lazımdır ki, hər tövr olsa özgə bir darülmüəllimin də açılmasına çalışıb səy edək və nə qədər bu işə tezcə iqdam etsək, bir o qədər bizim üçün xeyir və səlahdır. Hazırda hər şeydən artıq ehtiyacımız müəllimlərimizdir».

XIX əsrin səksəninci illərində seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin müfəttişi Aleksey Osipoviç Çernyayevski ildə 3500 verst yol qət edib oxutmaq üçün qəzalardan on beş-iyirmi

müsəlman balasını zorla toplayırdı. XX əsrin əvvəllərində isə maarifə, təhsilə axın gur sel kimi Azərbaycana yayıldı. Hətta Şimali Qafqazın ayrı-ayrı bölgələrində belə – Acarıstanda, Abxaziya, Balkariya və Dağıstanda seminariyanı bitirən azərbaycanlı müəllimlər dərs deyirdilər. Heç şübhəsiz ki, bu Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Fətəli Axundov, Soltan Məcid Qənizadə, Firidun bəy Köçərli, Səfərəli bəy Vəlibəyov kimi fədakar maarif xadimlərinin qoyduqları təməl daşının müsbət təsiri idi.

Diqqətli oxucu əgər fikir verdisə, hər iki ərizədə Səməd Vurğunun atası Yusif ağa oğlunun təvəllüdünü olduğu kimi, 1906-cı il, doğum gününün isə fevralın 10-da olduğunu yazır.

Bu faktları 1978-ci ilin oktyabr ayında aşkar etmişdim. O vaxtdan da şəxsi arxivimdə qalır. Səməd Vurğunun anadan olmasının 80, 90 və 100 illik yubiley günlərində bu barədə söhbət açmaq istədim. Amma keçmiş seminaristlər və Vurğunsevənlərin əksəriyyəti bu faktı hələ sovet dövründə üzə çıxartmağı məsləhət bilmədilər. Bəziləri deyirdilər ki, artıq martın iyirmi biri Səməd Vurğunun doğum günü kimi dövlət tərəfindən rəsmiləşdirilib. Bu fakt yuxarı təşkilatlarda, xüsusilə MK-da söz-söhbətə səbəb ola bilər. Yuxarıda oturanlar belə başa düşərlər ki, doğum günü fevralın 10-da olduğu halda, Səməd Vurğun nə üçün onu gizlədib, martın 21-də yazıb.

Tarixdə heç nə izsiz-soraqsız qalmır. Hardasa istər yazılı, istərsə də yaddaşlarda əbədiləşən şəxsiyyətlərin bioqrafiyası yaşayır, nəsil-dən-nəslə keçir. Bu mənada hər şey öz adı ilə çağrılmalı, Səməd Vurğun kimi şairin, şəxsiyyətin bioqrafiyasındakı bütün faktlar dəqiq olmalıdır.

Fədakar tədqiqatçı, filologiya elmləri doktoru, mərhum professor Nazim Axundov 1948-ci ildə Səməd Vurğunla görüşmüş və həmin ili ilk dəfə şairin biblioqrafiyasını tərtib etmişdir.

Sonralar – 1976-cı ildə «Şuşa» qəzetinin 28, 30 sentyabr və 2, 5 oktyabr saylarında «Səməd Vurğunla görüşlər» adlı silsilə xatirələrini dərc etdirmişdir. Xatirələrin birincisində «Səməd

Vurğun hansı gündə anadan olmuşdur» fəslində Nazim Axundov yazır: «Mir Cəlal Səməd Vurğunun biblioqrafiyasının əlyazmasını görüb sevindi və zarafatyana sual verdi ki, Səməd Vurğun haqqında ilk sanballı məqaləni kim yazmışdır? Mən cavab verdim ki, əlbəttə, siz! 1932-ci ildə yazdığımız «Özünü yenidənqurma yollarında» adlı məqalə, mənəcə, Səməd Vurğun haqqında ilk yaxşı məqalələrdən biridir. Mənim sözlərim müəllimim Mir Cəlali, görünür, həvəsə gətirdi. O, ayağa durdu, qolumdan tutub məni qonşu otaqda əyləşən, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun o zamankı direktoru mərhum Məmməd Arif Dadaşzadənin otağına apardı. Biblioqrafiya haqqında Məmməd Arifə ürəkdolusu danışdı. Məmməd Arif isə, öz növbəsində, biblioqrafiyanı vərəqləyib yarıcıddı, yarı zarafatla dedi:

– Mir Cəlal, bir halda ki, əsər xoşuna gəlib, götür, redaktə elə, qoy çap olunsun.

Belə də oldu... Lakin əsərin əvvəlində Səməd Vurğunun həyat və yaradıcılığının əsas tarixlərini yazarkən maraqlı müəmma meydana gəlmişdi. Burada Səməd Vurğunun anadan olduğu gün, ay və il göstərməli idi. Kitablarda olduğu kimi, «Səməd Vurğun 1906-cı ildə baharın əvvəllərində... doğulmuşdur» yazmaq qeyri-dəqiq idi. Bu məqsədlə Mir Cəlala müraciət etdikdə, o, Səməd Vurğunun özü ilə bu mövzuda danışmağı məsləhət bildi. Mən Yazıçılar İttifaqına getdim. Onun yanında xeyli adam olduğundan oturub gözləyirdim. Mənim çox gözlədiyimi görən katibə içəri girib bir aspirantın onu görmək istədiyini bildirən kimi Səməd Vurğun gözləmə otağına çıxdı. Əl verib görüşdük: divanda yanaşı oturub nə üçün gəldiyimi soruşdu. Mən biblioqrafiyanı ona göstərdikdə sevindi, əlini bıqlarına çəkdi və bir növ təəccüblə soruşdu:

– Yəni bunların hamısını mən yazmışam?

– Bəli, Səməd müəllim, ola bilsin ki, hələ mənim nəzərimdən qaçan əsərlər də vardır, – dedim.

– Axı, mən çap edilən əsərlərimin hamısını toplamamışam, sənə bu işdə necə kömək edə bilərəm?!

– Səməd müəllim, mən başqa məqsədlə sizin yanınıza gəlmişəm. Gərək məni bağışlayasınız, sizin anadan olduğunuz günü heç bir kitabdan tapa bilmədim, çox yerdə yazırlar ki, baharın ilk günlərində anadan olmuşsunuz.

– Oğul, doğrusu, mən özüm də hansı gündə doğulduğumla maraqlanmamışam. Əlimdə bir şəhadətnamə də yoxdur.

– Səməd müəllim, tez-gec bu günü dəqiq müəyyən etmək lazım gələcəkdir. Bu biblioqrafiyada isə həmin günü göstərmək çox vacibdir.

O, əlini alnına çəkdi, qartal baxışlarıyla ətrafı süzərək soruşdu:

– Bu gün martın neçəsidir?

Mən cavab verdim ki, bu gün 20 mart 1948-ci ildir. Səməd Vurğun dedi ki, həmişə baharın ilk günlərində doğulduğumu mənə deyərdilər.

– Elə isə, icazə verin, dəqiq olsun, baharın ilk günlərini deyil, baharın ilk günü – 21 mart 1906-cı ili yazaq.

– Yaz, oğlum, hamı bilir ki, mənim bahar bayramından çox xoşum gəlir...

Bir il sonra 1949-cu ildə Mir Cəlalin redaktorluğu ilə mənim «Səməd Vurğun (biblioqrafiya)» kitabım çapdan çıxdı. Kitabın beşinci səhifəsində ilk dəfə olaraq: «21 mart 1906-cı il. Səməd Vurğun Yusif oğlu Vəkilov (Vurğun) Qazax rayonunun Salahlı kəndində doğulmuşdur» sözləri yazılmışdır. Bundan sonra bütün mənbələrdə həmin tarixi işlətmək bir adət şəklini aldı.

* * *

Az-çox az ömür yaşayan istekli Səməd Vurğun cəmi əlli yaşında dünyadan köçdü. İlk gəncliyində yetimlikdən, otuz yeddinci ilin qara tufanlarından minbir əziyyət çəkən, Böyük Vətən müharibəsi illərində gecə-gündüz cəbhələr gəzən və ömrü boyu yetim-yesirə əl tutub qayğı göstərən, xalqını, millətini sevən Səməd Vurğun nə zaman asudə yaşamaq haqqı qazanmışdı ki, öz tərcümeyi-halını müfəssəl yazmağa da vaxt

tapaydı?!

Heç olmasa yetmişinci illərə kimi sağ qalsaydı, atası Yusif ağanın onu oxutmaq üçün Qori Seminariyasına müraciət etməsini istər-istəməz xatırlar, bu sənədləri də axtarıb Tbilisi arxivindən tapardı.

O vaxtdan otuz il keçir. 1879-cu ildən 1918-ci ilə qədər təhsil alan üç yüzə yaxın Azərbaycan oğullarının sənədləri indi vaxtilə Tbilisidə yerləşən Gürcüstan Xalq Maarif Muzeyinin arxivində yoxdur.

1999-cu ilin aprel ayında keçmiş sərkərdələrimizlə bağlı Tbilisidə yaradıcılıq ezamiyyətinə getmişdim. Keçmiş hərbiçilərimiz haqqında axtarışlarıma yekun vurub, seminariyanın arxivinə də baş çəkmək istədim. Həmin ünvana – Çiçanidze küçəsinə gəldim, gördüyümə inanmaq istəmirdim. Qədim arxiv binası yerli-dibli yox idi. Yerində gül-çiçək əkilmişdi. Gürcüstan Maarif Nazirliyinə getdim. Orada mənə dedilər ki, 1992-ci ilin dekabr ayında Tbilisidə Xalq Cəbhəsi ilə keçmiş prezident Z.Qamsaxurdiya hakimiyyəti arasında gedən döyüşlər zamanı atılan mərmidən Gürcüstan Xalq Maarif Muzeyinin arxivi yanıb külə döndü.

Seminariya arxivinin direktoru Anna Mixaylovna Samadaşvilini axtarıb tapdım. Çavçavadze küçəsində arxiv üçün ona bircə otaq vermişdilər. Otaqda bir kitab rəfi, on beş-iyirmi də dəftər-kitab vardı. Anna Mixaylovna məni görüb balasını itirmiş anasayağı kövrəldi:

– Yandı, – dedi, – Şemistan, hamısı yandı, külə döndü. Qırx iki min seminariya sənədindən, eksponat və fotosəkillərdən bircə vərəq belə xilas edə bilmədim. Mənim əlli ilə yaxın qapı-qapı düşüb yıgıdığım, göz bəbəyi kimi qoruduğum nadir sənədlər gözümün qabağında yanıb kül oldu. Gecə saat 2-də mənə xəbər verdilər. Oğlumun maşını ilə təcili gəldim, alov ərsə qalxmışdı. Kənarda oturub səhərə qədər ağlamışam...

2008-ci il, sentyabr

ÖZÜ GƏNCƏ ÜSYANININ, ARXİVİ İSƏ 37-nin QURBANİ OLDU

«Firidun bəy Köçərli ən müqtədir, ən sevgili ədiblərimizdən biridir. Bu şəxs ədəbiyyat tariximizi yazmaqla bütün keçmişimizi dirilti. Şairlərimizin ülvi ruhlarını canlandırdı və həyati-fikriyyəimizi təbii yoluna saldı.

Çox heyif ki, Firidun bəy həzrətlərinin çox az əsərləri oxuculara mal oldu. Ən güzidəsi «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi» hələ təb olunmayıb qalır. Bu kitabı şərqşünas bir əcnəbi yazsa idi Avropada onun ilə böyük ad qazanardı. Görəsən bəs bizim aramızda Firidun bəy Köçərli cənabları kimi adamların əmələ gəlməsini niyə şux və həvəs ilə qarşılamırıq?»

Yusif Vəzir Çəmənşəminli
(1887–1943),
ədəbiyyatşünas, yazıçı

Nə yaxşı ki, 1925–1926-cı illərdə Firidun bəyin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» adlı sanballı əsəri dörd hissədə, iki cildə Badisəba xanımın sayəsində nəşr olundu. Əvvəla, qeyd edək ki, bolşevik hökuməti əsəri Firidun bəyin yazdığı adla nəşr etməmişdir. Müəllif özü Abdulla Şaiqə, naşir Orucov qardaşlarına, Abbas Səhhətə, Əli Səbriyə və başqa dostlarına yazdığı məktub və məqalələrində əsəri «Materiallar» deyil, «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi» adlandırır.

1922-ci ildə Badisəba xanım Köçərli Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığına ərizə ilə müraciət edib. Xahiş edib ki, əri F.Köçərlinin əlyazma halında olan əsəri nəşr olunsun.

Həmin il avqustun 7-də Xalq Maarif Komissarlığı Badisəba xanımın ərizəsinə baxılmaq üçün iclas çağırıb. Komissar Mustafa Quliyevin sədrliyi və Kiriyevin katibliyi ilə 29 sayılı

protokolla əsərin elmi dəyəri və nəşrinin zəruriliyi haqqında elmi şura qərarını tələb etmək qərara alınıb. Həmçinin nəşr haqqında müqaviləyə təzədən baxmaq və F.Köçərlinin qadını ilə müqavilə bağlamaq nazir müavini Şahbazi yoldaşa həvalə edilib (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, f. 57, siy. 1, s.v. 234, vər. 2).

1924-cü il mayın 18-də Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının sədri Cəlil Məmmədşadə ilə Badisəba xanım Köçərli arasında on şərtədən ibarət «Müqavilənamə» bağlanıb. Orada göstərilir ki, Firidun bəyin zövcəsi əsərin orijinalını nəşriyyata təqdim etsin. Əsəri beş min nüsxə çap etmək üçün nəşriyyat Badisəba xanıma beş min rublə çervon verməyi öhdəyə götürür. Orijinaldan surət çıxarıldıqdan sonra əslisi – orijinal yenə Badisəba xanıma qaytarılır.

Kitab yazıldığı kimi də nəşr ediləcəkdir. Ən cüzi dəyişiklik belə Badisəba xanımın razılığı ilə ola bilər. Firidun bəy Köçərlinin yazdığından başqa, heç bir şey əlavə olunmayacaq və kitab sentyabr ayının 1-nə qədər nəşr olunacaqdır.

Müqavilənamə iki nüsxədə tərtib edilib. Birisi Maarif Komissarlığında, digəri isə Badisəba xanımda saxlanılacaq.

Qəribə burasıdır ki, Azərbaycan Xalq Maarif Komissarı Mustafa Quliyev (1893–1938) 1924-cü il mayın 22-də 674 sayılı əmrlə göstəriş verib ki, Firidun bəyin əsəri təcili nəşr olunsun. Nəşriyyat da müqavilədə söz verib ki, kitab həmin 1924-cü il sentyabrın 1-nə qədər nəşr olunacaq. Ancaq kitabın birinci cildi 1925-ci ildə, ikinci cildi isə 1926-cı ildə nəşr olunub.

Heç şübhəsiz ki, mərhum Firidun bəyin kitabının nəşr olunmaması üçün bəzi adamlar əngəl törədiblər. Bunu kitab çıxandan sonra haqsız yazılan tənqidi məqalələr də sübut edir.

«...Əsər sosialist mədəniyyətinin, xüsusilə nəşriyyat işinin yenicə formalaşmış yoluna düşdüyü mürəkkəb bir vaxtda çap olunduğundan ona münasibət də müxtəlif idi. Həmin illərdə Köçərlinin ədəbiyyatşünaslıq və tənqidi fəaliyyəti H.Zeynallının «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları»na

yazdığı müqəddimə və qeydlərdə, o zaman hələ çox gənc olan M.Hüseynin əsər haqqındakı resenziyalarında, M.Quliyevin «Oktyabr və türk ədəbiyyatı» kitabında lazımınca qiymətləndirilməmiş və kəskin tənqid olunmuşdur.

...Köçərliyə qarşı ədalətsiz münasibət sonralar da bir müddət davam etmiş, hətta, ədəbiyyatşünaslıqda vulqar sosiologiya nəzəriyyəsinin təsiri ilə o, burjua alimi kimi qələmə verilərək uzun zaman tədqiqatdan kənar qalmışdır» (R.Qəmbərqızının «F.Köçərli və onun «Azərbaycan ədəbiyyatı» əsəri» məqaləsindən).

Hənəfi Zeynallı və Mustafa Quliyev 1937-ci ilin qurbanı oldular. Yalnız yazıçı Mehdi Hüseyn altmışıncı illərin əvvəllərində həmin səhvini etiraf edərək yazırdı: «Biz sovet ədəbiyyatı uğrunda mübarizədə yanıldığımız. Çünki milli ədəbiyyata qarşı çıxmışdıq».

Yaxşı ki, repressiyanın qanlı bıçağı hələ tam işə düşməmiş Firidun bəyin kitabı nəşr olundu və xalqın əvəzsiz sərvətinə çevrildi.

Firidun bəy Köçərli on ilə yazdığı nadir və qiymətli əsərini 1908-ci ildə bitirmişdir. Sual olunur: bəs on iki ildə nə üçün özü bu kitabı nəşr etdirməmişdir. Kitaba yazdığı «Bir neçə söz»də müəllif özü səbəbini maddi imkansızlıqda görür və kitabın toz basa-basa neçə vaxtdan bəri yatıb qalmasından şikayətlənir: «Bu bizim üçün əziz və mübarək bir kitabdır. Ona bənzər lazım idi ki, o, ləyaqətli tərzdə və gözəl surətdə təb olunaydı. Vəli maddi cəhətcə bizdə o qədər bacarıq və tavana yox idi ki, bu işə iqdam edə biləydik, bir heyində ki, məcmuə ziyadə böyük və zəxm halda başa gəlibdi».

* * *

Hər dəfə bir faktı xatırlayanda yanıb-yayxılıram. İnanıram ki, hər bir Azərbaycan türkü Firidun bəy Köçərlinin doqquz yüzdən çox məktubunun və «Azərbaycan türklərinin

ədəbiyyat tarixi» kitabının üçüncü cildinin əlyazmasının in-diyədək itib tapılmadığını eşidəndə kədər dolu hisslər keçirir, ürək ağrısı ilə bu qiymətli xəzinəyə təəssüflənir.

1884-cü ildən ta 1919-cu ilə qədər otuz beş illik dövrdə Firidun bəy Azərbaycanın çox görkəmli ziyalıları ilə məktublaşmışdır. Respublika Əlyazmalar İnstitutunun elmi arxivində ancaq siyahısı qalan həmin yazışmalar kimlərlə olmuşdur? Yalnız Soltan Məcid Qənizadədən 78, Eynalıbəy Sultanovdan 20, Abbas Səhhətin 32 səhifəlik tərcümeyi-halı, M.Ə.Sabirdən 3 məktub, Hüseyn Caviddən 4 məktub, Haşım bəy Vəzirovdan 47, Üzeyir bəy Hacıbəylidən 14, Ömər Faiq Nemanzadədən 23, Cəlil Məmmədquluzadədən 22, Abbas Səhhətdən 24, Sabir və Səhhət haqqında çap olunmamış altmış bir səhifəlik əl yazısı, Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin sabiq müdiri A.O.Çernyayevskidən 24 məktub, Salman Mümtazdan 17 məktub 1937-ci ildə yoxa çıxmışdır.

Firidun bəyin vəfali ömür-gün yoldaşı Badisəba xanım 1920-ci ilin iyun ayında əri Gəncə daşnak-bolşeviklər tərəfindən güllələndikdən sonra Qazaxda tək-tənha yaşaya bilmədi. 1921-ci il yanvarın 11-də 1918-ci ildə Firidun bəylə birgə qaçqın uşaqlar üçün Qazaxda açdıqları yetimxananın əşyalarını, kitab və jurnalları Revkomun tapşırığı ilə Dağ Kəsəmən kəndindəki «Kasıblar Komitəsi»nin üzvü İsfəndiyar Əliskəndərova təhvil verdi.

1921-ci il yanvarın 25-də Bakıya köçüb böyük qardaşı Məmmədağa Vəkilovun ailəsində yaşadı. Həmin ildən Bakı Darülmüəllimatında (qız məktəbində) tərbiyəçi-müəllim işləyə-işləyə Ali Pedaqoji İnstitutunun ümumi şöbəsində üç il təhsilini davam etdirdi.

Badisəba xanım 1925-ci ildə Zaqatalaya təyinat alanda Darülmüəllimatın şagird və müəllim heyəti onu təntənə ilə yola salıblar. Ona metal qapaqlı mürəkkəbqabı hədiyyə ediblər. Mürəkkəbqabının dörd ətrafında ərəb əlifbası ilə bu sözləri yazdırmışdılar: «Möhtərəm anamız Badisəba xanıma, qızlardan

kiçik xatirə. Dərülmüəllimat talibələri. Bakı, 1925-ci il, 26 aprel».

Badisəba xanımın getməsi münasibətilə təntənəli yığıncaq keçiriləndə kövrəlib ağlayan qızları sakitləşdirən Dərülmüəllimatın müdirəsi Mədinə xanım Qiyasbəyli bildirmişdi ki, Bədisəba xanıma kişi müəllimlərimizin də hədiyyəsi var. O, zərif naxışlarla işlənmiş qapaqlı bloknotun üzərindəki bu sözləri ucadan oxumuşdu: «Qiyəmətli həmsirəmiz Badisəba xanıma arkadaşları tərəfindən yadigar. Darülmüəllimat, 25 aprel 1925-ci il».

1925-ci il mayın 1-də Badisəba xanım Xalq Maarif Komissarlığının əmri ilə Zaqatala Pedaqoji Texnikumunu təşkil etmək üçün direktor vəzifəsinə göndərildi. Badisəba xanım burada da xeyirxah analıq qayğısını gənclərdən əsirgəməyib.

1990-cı ilin dekabr ayında Azərbaycan Televiziyasında işləyəndə «Maarif işığında» verilişinin bütöv hissəsini Firidun bəyə və Badisəba xanıma həsr etmişdim. Veriləndən sonra Bakı Dövlət Universitetinin professoru, əməkdar elm xadimi Mirəli Axundov redaksiyamıza gəlib Zaqatalada işləyəndə Badisəba xanımla görüşlərindən söhbət açdı:

– 1923-cü ildə Bakıdakı pansionlu – müəllim seminariyasını bitirdim. Məni öz xahişimlə Zaqatala maarif şöbəsinin sərəncamına göndərdilər. Əvvəl Zaqatala şəhər beşillik ibtidai məktəbinə müəllim, sonra müdir təyin etdilər.

Zaqatalada işləyəndə mənə bir xoşbəxtlik üz verdi. Məşhur ədəbiyyatşünas-alim Firidun bəy Köçərlinin arvadı Badisəba xanım Köçərli pansionlu qız məktəbinə müdir təyin edilmişdi. Az keçmədən mən və bir neçə müəllim Badisəba xanımın dəvətilə onun görüşünə getdik. O, ahıl nurani bir qadın idi. Biz ondan müəllimliyin, xüsusilə tərbiyə üsullarının incə sirlərini öyrəndik. Badisəba xanımda özümə qarşı tərbiyəçi bir ana ruhunu duymuşdum. O, mənə həmişə «oğlum» – deyərək müraciət edir, Firidun bəyin müəllimlik və ədəbi fəaliyyətindən danışırdı.

...Zaqatalada mən ruhuma, ixtisasıma stimül verən gözəl bir

mühitə düşmüşdüm. Buna baxmayaraq, məni bir hissə narahət edirdi. Fikirləşdim ki, öz biliyimi artırmalıyam, orta təhsil ilə mən xalq maarifinə arzu etdiyim səviyyədə xidmət edə bilməyəcəm, hökmən ali təhsil almalıyam.

1928-ci ildə Maarif Komissarı Mustafa Quliyevin qəbulunda oldum. O, «Zaqatalada hələ müəllimlərə çox böyük ehtiyac var, get bir il də işlə, sonra baxarıq», – deyərək ərizəmi qəbul etmədi. Mən çox peşman halda komissarlığın pilləkənlərindən enəndə Badisəba xanıma rast gəldim; «oğlum, niyə belə bikefsən?» – soruşdu. Mən əhvalatı söylədim. «Gəl, bir də komissara müraciət edək», – deyərək mənə özü ilə apardı. Komissarın qapısını açıb içəri girdi və ona belə müraciət etdi:

– Mustafa, bu cavan müəllimi tanıyırsanmı?

Mustafa Quliyev ayağa durub, Badisəba xanımı qarşıladı və «buyurun, əyləşin» – deyərək ona yer göstərdi. Badisəba xanım öz rəsmi işlərinə keçmədən dedi:

– Mustafa, bu oğlan oxumalıdır, mənə ona ümidim çoxdur. O yaxşı alim ola bilər və maarifimizə daha artıq fayda verə bilər.

Komissar məndən ərizəmi aldı və üzərinə «Universitetə daxil olmağına icazə verirəm» dərkənarını yazdı. Mən hər ikisinə təşəkkür edib çıxdım» (Professor M.Axundovun əlyazması bu sətirlərin müəllifində saxlanılır).

1929-cu ilin oktyabr ayında Badisəba xanımı Xalq Maarif Komissarlığına çağıraraq deyiblər ki, Quba rayonundakı Pedaqoji Texnikumunda həm dərs keyfiyyəti, həm də təsərrüfat işləri bərbad vəziyyətdədir. Sizi oraya müdir müavini təyin etsək, etiraz etməzsiniz ki?..

Bu fədaı maarif xadimi qısa müddətdə orada da işləri sahmana saldıqdan sonra yenə Xalq Maarif Komissarlığında Badisəba xanıma deyiblər ki, Zaqatala və Şəki rayonları ərazisində sərgərdan gəzən yetim uşaqlar çoxdur. Sizin bu sahədə təcrübəniz var: hələ 1918-ci ildə İrəvan, Dilican və İcevandan qovulan azərbaycanlı uşaqlar üçün öz hesabınıza yetimxana təşkil etmişiniz. Şəkiddə uşaq evi açmağı nəzərdə tutmuşuq. Sizi

oraya direktor vəzifəsinə məsləhət bilirik.

Badisəba xanım bu vəzifəyə də razılıq verib Şəkiyə gedib, orada məktəbəqədər iki sayılı nümunəvi uşaq evi təşkil etdi.

Onda əri Firidun bəy Köçərliyə məxsus əlyazmalarını, doqquz yüzdən çox məktub və nadir kitabları Bakının Park küçəsində yaşayan böyük qardaşı Məmməd ağa Vəkilovun mənzilində qalmasını məsləhət bilmişdilər. Axı bu nadir arxivni aparmaq da çətin olardı. Bu arxiv nə az, nə də çox içidolu iki böyük sandıqdan və bir neçə səbətdən ibarət idi.

* * *

Xalqımıza, millətimizə su, çörək, hava kimi lazım olan Firidun bəyin böyük sərvəti sandıqda yatıb qalırdı. Ah, biz nə qədər də laqeydik! Firidun bəyin arxivi XX əsr ictimai həyatımızın güzgüsüdür.

*Əziz Şərif,
professor*

1937-ci il noyabrın 10-da Məmməd ağanın otuz səkkiz yaşlı oğlunu, hüquq elmləri üzrə professor Mustafa Vəkilovu həbs eləməyə gələndə evi axtaran orqan işçiləri hökumət əleyhinə heç nə tapmamışdılar. Yataq otağında axtarış aparanda çarpayının altında kağız dolu səbətlərdən və iki sandıqdan çıxan ərəb əlifbası ilə yazılı kağızları görüb təəccüblə soruşmuşdular:

– Bu nə kağızlardı belə?

Məmməd ağa demişdi:

– Bu, məşhur ədəbiyyatşünas-alim Firidun bəy Köçərlinin əlyazmalarıdır.

– Onun yazılarını siz burada niyə gizlədibsiniz? Özü hardadır?

– O, mənim yeznəm – bacımın əri idi. Bacım rayonda işləyir, özü ilə aparmağa imkanı olmadı. Ona görə də ərinin arxivini mənim evimdə saxlayır.

Orqan işçisi hökmlü səslə dedi:

– Mən soruşdum ki, yeznənizin özü hardadır?

– O, 1920-ci ilin iyun ayında Gəncədə həlak olub.

– Üsyan vaxtı, eləmi?

– Bəli, o, Qazaxda seminariyanın müdiri idi. Qarışıqlığa düşüb...

– Üsyan vaxtı həlak olubsa, demək, xalq düşməni kimi güllələyiblər. – Yanındakı iki meşin pencəkli gəncə əmr edib: – Götürün bunları aparaq, bizə lazımdır. – Sonra üzünü ev sahibinə tutub kinayə ilə söyləyib: – Bu da bir əsas ola bilər.

Məmməd ağa heç nə deyə bilməyib. Bilməyib oğlunun xilas olunmasını xahiş etsin, yoxsa Firidun bəyin əlyazmalarını... Nitqi tamam itmişdi. Udquna-udquna qalan dağ cüssəli kişinin sinəsi körük kimi qalxıb-enirmiş. Özlərini qəddarcasına aparan orqan işçiləri səbətlər və çamadanları ağır olduğuna görə onları qaldıra bilməyib, əlyazmalarını dəstə-dəstə götürüb vecsiz bir əşya kimi yük maşınına atırlar.

Respublika Əlyazmaları İnstitutunun elmi arxivindəki Badisəba xanıma məxsus sənədlərdən məlum olur ki, o, ömrünün axırına kimi Firidun bəyə məxsus bu qiymətli xəzinəni axtarmışdır. On doqquz sayılı fondnda saxlanan məktubda Badisəba xanım Azərbaycan KP(b) MK-nın katibi Mircəfər Bağirova da müraciət etmişdir:

*«Nuxa məktəbəqədər
iki sayılı uşaq evinin müdirəsi
Badisəba Köçərlidən*

Ə R İ Z Ə

1921-ci ildən bu günə qədər Xalq Maarif Komissarlığı xətti ilə işləyirəm. 1925-ci ildən isə Azərbaycanın rayonlarında çalışıram. O qədər də çox olmayan ev əmlakımı özümlə daşımaq imkanım olmadığından onları Bakıda yaşayan qardaşım Məmməd

Vəkilovun mənzilində saxlamışdım. Qardaşım oğlu Karl Marks adına Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun hüquq fakültəsinin keçmiş dekanı Mustafa Vəkilov onunla eyni mənzildə yaşayırdı.

Mərhum ərim Köçərlinin arxivi də mənim əşyalarım arasında idi. Firidun Köçərlinski Qori Müəllimlər Seminariyasının keçmiş müəllimi, sonralar Qazax Müəllimlər Seminariyasının direktoru olmuşdu. Onun arxivində çoxlu qiymətli ədəbi materiallar vardı. O cümlədən Mirzə Fətəli Axundovun şair M.P.Vaqif haqqında əlyazmaları, Mirzə Ələkbər Sabirlə ədəbi mühit haqqında yazışmalar, «Molla Nəsrəddin»lə yazışmalar. F.Köçərlinin özünün əlyazıları, müxtəlif ədəbi xadimlərdən alınmış çoxlu materiallar.

10 noyabr 1937-ci ildə Mustafa Vəkilov NKVD tərəfindən həbs edilərkən ona aid materiallarla birgə mənim ərimin arxivini də aparmışlar. Bunlar hamısı mənə bu yaxınlarda məlum olub.

Xahiş edirəm mənə cavab verin ki, göstərilən arxivi nə vaxt, harada geri ala bilərəm.

Mənim ünvanım: *Nuxa şəhəri, 2 saylı məktəbəqədər uşaq evi. Müdirə Badisəba Köçərli*.

M.C.Bağirovun nə cavab verdiyi, yaxud, cavab verib-verməməsi indiyədək məlum deyil. Yəqin ki, heç cavab verilməyib. Əgər versəydi, belə işlərdə səliqə və səriştəsi olan Badisəba xanıma məxsus sənədlər arasında həmin cavab olardı.

* * *

1949-cu ildə Şəkiddə ezamiyyətdə olan maliyyə işçisi Rüstəm Babaxanov Badisəba xanımla görüşmüş, onun Qori, Qazax seminariyaları və Firidun bəy haqqında xatirələrini qısa da olsa «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin 6 oktyabr 1989-cu il sayında dərc etdirmişdir. Burada da Badisəba xanım yana-

yana Firidun bəyin itmiş arxivinin axtarılmasından söhbət açır. Lakin indiyə qədər nəticəsi olmadığını göz yaşı ilə bildirir.

Rüstəm Babaxanov söhbətin sonunda yazır:

– Badisəba xanım, – dedim, – arxiv idarəsində mənim universitet yoldaşlarımdan işləyənlər var. Mən Firidun bəyin arxivini axtaracam. Bir şey öyrənə bilsəm, hökmən sizə xəbər verərəm.

Badisəba xanım inamsızlıqla – “ya qismət” – dedi.

Firidun bəyin arxivinin taleyi mənə rahatlıq vermədi. Ancaq o illər elə şeylərə maraq göstərmək, hətta, yaxın hesab etdiyim adamlarla bu barədə söhbət etmək özü böyük xəta idi, nəticəsi çox pis ola bilərdi. İllər keçdi.

1937-ci ildəki dəhşətli sirlərin bir qisminin üstündən qalın örtüklər götürüldü. Sibirdə salamat qalanlar bəraət alıb evlərinə qayıtdılar. On yeddi ildən sonra mənim qardaşıma da bəraət verildi.

Sibirdən qayıdanlardan biri də mənim böyük qardaşımın yaxın dostu, otuzuncu illərdə Bakı Şəhər Milis İdarəsinin rəisi, oğruların, ayrıların qənimi Məmmədəmin Şəkinski Respublika Arxiv İdarəsinin rəisi təyin olundu.

O, öz idarəsinin maliyyə məsələləri ilə əlaqədar ara-sıra mənim yanıma gəlir, bəzən də söhbətimiz ötən illərə qayıdırdı.

Artıq Firidun bəyin arxivini axtarmağın vaxtı çatmışdı. Mən ona Firidun bəyin arxivi barədə Badisəba xanımdan eşitdiklərimi danışdım. Məsələ Məmmədəmin Şəkinskini çox maraqlandırdı. Aylar keçdi. Bir gün Şəkinski işlə əlaqədar mənimlə görüşəndə dedi:

– Bütün arxivi yoxlatdırdım. Firidun bəyin əlyazmalarından əsər-ələmət yoxdur.

Mən təəssüfləndiyimi gizlətmədim. O dedi:

– Ümidimizi üzməyək. Mən Daxili İşlər Nazirliyinin arxivini də yoxlatdıraram, bəlkə ora veriblər.

Bu, ağlabatan idi. O zaman Respublika Dövlət Arxiv İdarəsi Daxili İşlər Nazirliyinin tərkibində idi və Şəkinskinin orada

böyük hörməti vardı.

Yenidən mənim ürəyimdə bu məsələyə inam baş qaldırdı, o da böyük ümidlə getdi.

Yenə aylar keçdi. Nəhayət, bir gün Şəkinski mənə dedi:

– Orada da tapılmadı... Belə görünür ki, onu «lazımsız kağızlar» kimi yandırılıblar.

Fəlakətə bax... Dəhşətə bax!.. Öldürülən insanlar az imiş, günahsız, lakin çox lazımlı yazıları da məhv ediblər.

* * *

Badisəba xanım sandığı açıb, oradan sapla bağlanmış bir dəstə məktub çıxartdı və mənə uzatdı. Üzərində Firidun bəyin xoş xətt ilə ərəb əlifbası ilə yazılmışdı: «Məktubəti-Qurbanəli Şərifzadə»

**Əziz Şərif,
professor**

Firidun bəyin itmiş arxivini görüb-tanış olan yeganə ədəbiyyat mütəxəssisi professor Əziz Şərif olmuşdur. 1936-cı ilin noyabr ayında M.F.Axundovun yeni bir arxivini tapıb onu dövlətə təhvil vermişdir. Bundan xəbər tutan Badisəba xanım, Cəlil Məmmədqulizadənin həyat yoldaşı Həmidə xanımdan xahiş etmişdir ki, Əziz Şərifini onunla görüşdürsün. Bu görüş 1937-ci il yanvarın 12-də olmuşdur. Badisəba xanım evində olan arxivi Əziz Şərifə göstərərək demişdir:

– Heç şübhə etmirəm ki, bu sandıqlarda olan yazılar da millətimizə və xalqımıza lazım olar. Firidun bəyin bütün ömrü boyu axtarıb tapdığı əlyazmaları, kitab, dəftər burdadır. Bu sandıqları mən qorxa-qorxa, əsə-əsə bu günə kimi saxlamışam, heç kəsə burdan bir vərəq də inanıb verməmişəm. İndi sizin vasitənlə mən bu sandıqları hökumətə vermək istəyirəm.

Əziz Şərif arxivlə əməlli-başlı tanış olur. Hətta M.F.Axundovun əlyazmasını, Firidun bəyin onun atası Qurbanəli Şərif-

zadəyə ünvanlanmış məktublarını və başqa qiymətli sənədləri görüb heyranlığını bildirir. Gecədən xeyli keçənə qədər dəyəri başa gəlməyən xəzinəni araşdıran fədakar alim söz verir ki, bunları gün işığına çıxaracaq, hətta lazım gəlsə bu barədə Mərkəzi Komitədə məsələ qaldıracaq: «Gedərkən Badisəba xanıma öz sonsuz təşəkkürümü bildirdim. Yazıq arvadın sevincdən gözləri yaşardı».

Əziz müəllim sonralar – 1971-ci il mayın 2-də Moskvada yazdığı «Firidun bəy Köçərli» məqaləsində qeyd edir ki, həmin axşam materialları gözdən keçirdikcə ayrı vərəqdə qələmlə qısaca (22 adda) siyahı tutmuşam.

Lakin fədakar alim Əziz Şərif arxiv barədə haraya müraciət edirsə heç kəs, heç bir idarə – nə Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı, nə də Mərkəzi Komitə bu məsələyə yaxın durmur.

Şübhəsiz ki, bəzi idarə rəhbərləri 37-ci ilin xofundan ehtiyat edirdilər. Yəqin ki, Firidun bəyin 1920-ci ilin iyun ayında Gəncədə güllələnməsindən cəsarət edib onun ədəbi irsini almayıblar. Axı, bizim bəzi ziyalılarımızda ala çatını ilan kimi görənlər var.

Professor Əziz Şərif yazır:

– 1937-ci il fevralın 1-də Mərkəzi Komitəyə yazdığım rəsmi məktubu mədəniyyət şöbəsinin müdirinə təqdim elədim və ərizənin nəticəsini gözləməyə başladım.

Aradan günlər keçdi. Azərnəşrdə işləyərkən mən yuxarı orqanda mədəniyyət şöbəsinin müdiri ilə tez-tez görüşməli və bilavasitə öz vəzifələrimə aid məsələlər ətrafında onunla məsləhətləşməli olurdum. *Bu «hörmətli yoldaş» indi də sağdır və mən biləsi, fərdi təqaüdüdür. Mən onun adını çəkmirəm, lakin işdir, bu sətirlər onun nəzərinə çatsa, bəlkə bu hadisələri yadına salar və burada nəql edilən tarixi həqiqətləri təsdiq edər.*

...Ərizəni müdirə verəndən bir neçə həftə sonra, fevralın 27-də mənə xəbər verilmişdi ki, rəis mən qaldırdığım məsələnin həllini Xalq Maarif Komissarı Məmmədsadiq Əfəndiyevə

həvalə etmiş, mənə isə çatdırmağı tapşırırmışdır ki, artıq belə işlərə qarışmayım.

Bu ikinci göstərişin mənasını və səbəbini anlamasam da, tabe olmağa məcbur idim və artıq Köçərlinin arxivi ətrafında bir tədbir görməyi mümkün bilmirdim. Xalq Maarif Komissarına tapşırılmış məsələ həll edilməmiş qaldı. Çünki komissarın biri getdi, biri gəldi, mən isə Bakıdan yenə Tiflisə qayıtmalı oldum. Sandıqların başına nə gəldiyini mən bilmədim...

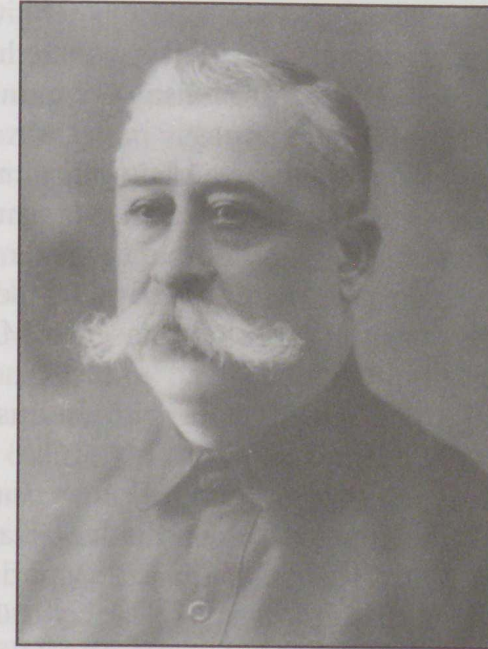
Mərhum professor Əziz Şərif çox haqlı olaraq 1937-ci ildə yuxarıda oturan o nadanın adını çəkmir. Ancaq onun adı bizə yaxşı məlumdur. Biz də istəyirik ki, xalqın qiymətli arxiv xəzinəsinə xor baxan ikiüzlü, daşnak və bolşevikin qabının dibini yalan, xalqımızın qeyrətli oğullarını dəstə-dəstə sürgünə göndərib məhv etdirən nankorun adı tarixə düşsün. Əziz müəllim bir yerdə o nadanın haqqında hörmətli yoldaş sözlərini işlədir. *Mən isə professorun ruhu qarşısında dayanıb üzr istəyərək, hörmətli yoldaş sözlərini dırnağa aldım. Çünki o tünbətün olmuş hörmətə layiq deyil. Bunu mən əsəbdən və Fəridun bəy Köçərliyə olan məhəbbətim naminə elədim.*

OĞUL HƏSRƏTİ

Ata məhəbbəti dağlardan yüksək, ana məhəbbəti dəryalardan dərinidir.

Yapon atalar sözü

Məmməd ağa otaqda tək qalmışdı. Sürgündə olan oğlu Mustafanın dərdi irigövdəli kişini düyüb-düyüncəyə döndərmişdi. O biri otaqda arvadı Mədinə xanım, doktor Bahadır bəy, general Əliağa Şıxlinski, qardaşı Əhməd ağa və bir neçə qohum-qonşu kişinin ağır vəziyyətini görüb həkimin məsləhəti ilə hazırlıq görürdülər. Az da olsa huşu özündə olan Məmməd ağa yarı açıq qapıdan bəzi sözləri eşidirdi. Gözü ta-

Məhəmməd ağa Mustafə ağa oğlu Vəkilov (1863-1939)

vana zillənən kişi arabir Mədinə xanımı çağırır soruşurdu:

– Bacım Badisəba gəldimi?

«Hələ yox» kəlmələrini eşidəndə azca yerində qurcalanıb, dedi:

– Bə nə təhər teleqram vurdunuz ki, üç gündü gəlib çıxmır?

Mədinə xanım da ərlə cavab verdi:

– A kişi, bacıyın şəxsi təyyarəsi-zadı var? Zəng eləmişdik, dedilər yola düşüb, onların dediyinə görə indilərdə gəlib çatmalıdır.

– Bəs Əliağa hara getdi?

– Burdadı, heç yana getməyib. Əliağa, – deyə, Mədinə xanım əmisi oğlunu çağırırdı.

İri addımlarla otağa girən qoca general xəstənin yatağı yanındakı boş stulda əyləşdi. Ayağını ayağı üstə aşırıb zarafatla:

– Nə olub, cavan oğlan, – dedi, – yenə şıltaqlıq eləyib əmim qızına naz satırsan...

– Əliağa, daha naz satmaq bazarım bağlanıb. İndi mən əj-

daha ilə çiling-ağadac oynayır...

Kandarda ayaq səsləri eşidildi. Çöl qapısı açılıb bağlandı. Yağışdan başı-gözü islanmış Badisəba xanım paltosunu soyuna-soyuna dedi:

– Mən özümlə Şəkidən bolluca yağış da gətirdim. Bakıda olmayan yağışlı hava... – Həyəcanla giriş qapısının ağzında dayanlara ötəri nəzər salıb: – Nə olub qardaşıma, hanı ağam, hardadı? – Qollarını açıb üstünə yeriyan Mədinə xanımı qucaqladı. Mədinə xanım onun qoluna girib Məmməd ağa yatan otağa gətirdi.

– Ay kişi, ay ağa, dərdiyin dərmanı gəldi. İndi sağalmalısan. Ala, bu da sənə əziz bacın...

Dikəlməyə heyi olmayan Məmməd ağa zorla da olsa mütəkkəyə söykənmək istədi. Bacarmadı. İri ala gözlərini döndərib bacısını görəndə yaraşlıqlı üzünə parlaq bir işıltı yayıldı. Badisəba xanım qardaşını qucaqlayıb üz-gözündən öpdü. Xəstə xırıltılı səslə kövrələ-kövrələ:

– Gəldin, bacı, sənə mən əziyyət vermirəm, görüşək... deyəsən oğul dərdindən gedirəm.

Ağlamaqdan özünü zorla saxlayan bacı başa düşdü ki, qardaşının halı o hal deyil.

– Nə olub sənə, ay qardaş, hər şeyi ürəyinə salıb özünü üzümə, vaxt gələr buraxarlar. Bu bəla tək sənin oğlunun başında deyil ha...

– Yox, əziz bacı, bu xına o xınadan deyil. Mustafa yazır ki, xəstəyəm. Türmə, xəstəlik, indi gör nə haldadı, dərd məni... – Ağlamsındı, gözünə yaş gilələri duman çökdürdü.

– Tənəqa tək göz kimi, bircə oğlum vardı. Onun da taleyi belə gətirdi. Bacı, sənə əziyyət verdiyim üçün üzrxahlıq eləmək istəyirəm. Sənin yanında günahkaram, üzü qarayam.

– Niyə, a qardaş, sənə qurban olum. Atamız öləndən sonra sən bizə həm ata olubsan, həm də böyük qardaş. Hamımızı evli-eşikli elə...

– Sözümü kəsmə, sənin yanında günahkaram, ona görə ki,

Firidun bəyin əmanətini saxlaya bilmədim. Bilirəm, Firidun bəyin əlyazmalarının itkisi ən çox səni yandırır, səni ömrün boyu ağrıdacaq. O kitabların, əlyazmaların hansı zəhmət bahasına yazılmasının yeganə şahidi sənsən. Onların itirilməsinə səbəb isə mən oldum.

– Sən niyə, ay qardaş, əlyazmalar müxənnət əlinə keçdi. Dövrün, zamanın balasına gəldi. İndi hansı evdə ərəb, fars əlifbasında kitab tapılırsa, ev sahibini həbs edirlər, az qala evi də odlansınlar.

– Axı, sən Firidun bəyin əmanətini mənə tapşırımdım. Gedər-gəlməzə də mənim evimdən apardılar. Of, - deyib kədərlə kök ötürdü. – Firidun bəyin ruhu məndən...

– Sən də söz danışdın, cavan professor oğlun Mustafanın dərdi bizi qırıb-batırır. Ondən danış görüm məktub alırsanmı?

– Nəyini danışım, bacı? Oğluma bəla savadının ucundan gəldi. Onu paxıllar gözə gətirib tutdurdular. Bu yeni quruluşun rəhbərləri bilikli türk oğullarına qarşı ova çıxıblar. Onu elə yerə göndəriblər ki, çətin bir də vətənə qayıda bilsin. Çox gənc yaşında elmdə qazandığı şan-şöhrət ona ağır oturdu. Mustafanın sürgün olunduğu yerdən mində biri sağ gəlir. Özü yazmır, onun yanında olan bir nəfər yazıb ki, Mustafa xəstədir. Atamızın adını qoymuşam, bəxti də onunkuna oxşadı. O da cavan öldü. Görünür qisməti bu qədər imiş.

Bayaqdan arxası üstə uzanan Məmməd ağa qalın yastıqda başını azca qaldırıb məlul-məlul bacısına baxdı. Qımışıb şəhadət barmağı ilə aşağı əyil işarəsi verdi. Badisəba xanım özünü onun üstünə salıb başını, boyunu qucaqladı. Məmməd ağa pıçılı ilə «öp məni, – dedi, – bacı, qoy anam rəhmətliyin iyini səndən alım, son dəfə...» – Nəfəs-nəfəsə duran bacı-qardaş ürəklərindən qara qanlar axıda-axıda qucaqlayıb qaldılar. Gecdən-gec dilləndi qardaş: – Deynən anam Fatma xanımın goru haqqı Firidun bəyin sənədlərinə görə səni bağışlayıram. Yoxsa rahat öləmmirəm, bacı, – deyib ağladı.

Sel kimi yağ ağıdan Badisəba xanım:

– Ay qardaş, bəsdə ürəyimi qana döndərmə, belə anamın da, atamın da əziz ruhu haqqı bu işdə sənün günahın yoxdu. Sən neyləyəsən, hökumətlə hökumətlik eləyəcəkdin ki? Elə hökmün olsaydı, bircə oğlun Mustafanı əlindən verməzdin.

– İki gün dalbadal Firidun bəyi yuxuda gördüm. Çoxsu yadımda qalmayıb. Bir o yadımdadı ki, seminariyada oxuyan vaxtımızdı. Deyəsən Qori qalasının yanında şəkil çəkdirirdik. Müəllimimiz Aleksey Osipoviç təəccüblə baxıb Firidun bəyə dedi ki, bu nə saqqaldı, oğul, dümağ, sənə tez deyil? Hamımız göy mahuddan tikilmiş seminariyanın bayram paltarındayıq. Təkcə Firidun bəy din xadimlərinin geyindiği uzun ətəkli əbadadı. Hə, əziz bacı, indi rahat ola bilərəm. Sənnən Firidun bəy haqqında halallıq aldım. Nə yaman islamıbsan, çöldə yağış yağır? Saçların bütün sudu...

– Hə, bərk yağır. Avqustun axırında Bakıda görünməmiş nur yağışı yağır.

Məmməd ağa aramla, kövrək səslə:

– Sənün yadına gəlməz, – dedi, – onda beş yaşın tamam döyüldü. Atamız Mustafa ağa öləndə də Salahlıya bir yağış düşdü, sellər-sular oyandı. Mən də yağışlı gündə öləcəm, bacı.

– Ay qardaş, bəsdə, sən allah, ölüm-zad nədi, səndə nə var ki?

– Yox, bacı, biz Vəkil uşağında görücülük var. Əmimiz Bəhram ağa Vəkilovun da uzaqqörənliyi və görücülüüyü vardı. Evin ucağını, kimin nə vaxt öləcəyini və nə vaxt güclü sel düşəcəyini əvvəlcədən bilirdi.

1917-ci ilin bir payız axşamı Bəhram ağa «Gəncimalı» adlı atını tövlədən çıxarıb üz-gözündən öpürdü. Bibim Pəri xanım yarı şübhə, yarı doğru üzünü Bəhram ağaya tutub dedi:

– Ay Bəhram ağa, atı niyə öpürsən, nə olub, nə məsələdi?

Bikef Bəhram ağa Pəri xanıma dedi ki, özün bilirsən, bu at mənə qardaşım qədər sadıq olub. Neçə dəfə mənə ölüm-itimdən xilas edib. İndi son dəfə onunla halallaşırım. Mən bu gecə öləcəm.

Həmin gecə Bəhram ağa dünyasını dəyişdi...

ATA SEVİNCİ

Aşa qarı samovarı doldurdu. Samanlığın qabağına tökülmüş quru çır-çırpidan yığışdırıb odluğa atdı. Alışdırıb içəri girdi. Taxçadan götürdüyü güllü stəkan-nəlbəkini siniyə yığıb çöldə, samovarın yanında yerə qoydu. Dərhal geri qayıdıb kilim, döşəkçə gətirdi. Kilimi açıb, döşəkçəni və yükün üstündən götürdüyü iki mütəkkəni yuxarı başdan yanaşı qoydu. Samovarın dudkeşindən çıxan alovun dilləri yalmanırdı. Alov sönəndə samovar həzin zümzüməsini oxuyurdu.

Torpaq damdan uca boylu iki kişi çıxdı. Biri ev yiyəsi Yusif ağa, biri də Salahlı kəndinin ibtidai rus-tatar məktəbinin direktoru Əhməd ağa Mustafayev idi. Müəllimin yaşı yetmiş haqlasa da, zəkası hələ məşəl kimi aydın yanırıdı. Yerli camaat hörmət əlaməti olaraq Əhməd ağanı «uçitel» deyə çağırırdı. Bu obada maarif və mədəniyyətdən söz düşəndə birinci olaraq onun adı çəkilirdi. O, zəmanəsinin dərin bilikli, ilk rus təhsilli, istedadlı bir şəxsiyyəti idi. Rəhbərlik etiyi nümunəvi kənd məktəbində dünyəvi təhsillə yanaşı, rus dili ilk dəfə tədris olunurdu.

Hörmətli qonağının getmək istədiyini görən Aşa qarı irəli gəlib:

– Əhməd ağa, – dedi, – çaya əyləşin, birdən-ikidən bizə gəlməyiniz olmayıb...

Əhməd ağa:

– Çox sağ ol, – deyib, aralanmaq istəyəndə Yusif ağa onun qolundan tutdu.

– Yox, a uçitel, qarının əməyini itirmə, səni görüb səhərdən odalova dönüb, gərək kişinin qızının zəhmətini yerə vurmaysan.

Əhməd ağa inadın yersiz düşəcəyini duyub, kölgəlikdə salınmış palaza tərəf getdi. Əsasını palazın ayağında yerə qoyub, ayaqqabılarını çıxartdı. «Ya Allah» deyib Yusif ağa ilə yanaşı əyləşdi.

– Yusif ağa, deyirsən bizim Əlağanı görə bilmədin?

– Hardan görəydim, ay Əhməd ağa? Qulluq adamıdı, bir də ki, dünyanın o başında qan tökülür, indi Əliağa kimi generalı boş-bekar oturmağa qoyarlarmı?

– Onda Paşa ağanın oğlu İbrahimi də görməzdin, yəqin o da davaya gedib.

– Yox, yalan nə deyim, görə bilmədim.

– Bir axşam uşaqlar gəlib məni konsertə apardılar. Orada kimi görsəm yaxşıdır, Məşədi Əkbəri.

– Sən Allah, eləmi? – Əhməd ağa qəfil eşitdiyi xəbərdən sevincək oldu, stəkanı əlindən yerə qoydu. Maraqla həmsöhbətinin üzünə baxdı.

– Əşi, – dedi, – bu yaxınlarda onun sorağı Dilicandan gəlirdi. Heyif, heyif, bir imkan tapıb, ona qulaq asmağa gedə bilmədik. Saqqalı ağarmışın «Şur» dəstgahından olmaz. Bir dəfə İrəvanda əlimizə düşdü. Düz iki saatdan çox oxudu. Yusif ağa, açığını deyim, hələ bizim tərəflərdə onuntək muğam ustasını heç bir ana doğa bilməyib. Əmioğlun orda nə oxudu?

Yusif ağa fəxrlə:

– Nə oxumadı, – dedi, – farsca, türkcə, gürcücə elə mahnılar oxudu ki, yığışan camaat mat-məttəl qaldı. Bakıda bir teatro çıxıb.

Əhməd ağa dərhal:

– «Leyli və Məcnun»u deyirsən? – soruşdu.

– Hə, bax onun bir yeri var e, Məcnun üzünü göyə tutub yana-yana yalvarır:

Ya rəbb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni!

Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni!

Yusif ağa yadında qalan bu iki misranı pəsdən avazla elə oxudu ki, Aşa qarı da, Əhməd ağa da heyranlıqla onun üzünə baxdılar.

– Zalım oğlu, – dedi, – elə yaralı oxudu ki, elə bil bunların hamısı öz başına gəlmişdi. Camaat Məşədi Əkbəri buraxmırdı. Konsert qurtaranda da ondan əl çəkmirdilər. Camaatı yarib

zorla onunla görüşə bildim.

Əhməd ağa təəssüflə:

– Saqqalı ağarmış bizləri unudub, – dedi, – xeyli vaxtdı bu tərəflərə gəlmir, görəsən necə dolanır?

Yusif ağa učitelin dilindən əmizadəsi haqqında tərifləri eşitdikcə fərəhlənirdi.

– Yaxşıdı, – dedi, – elə gümrahdı ki, görünür günü-güzəranı xoş keçir. Qəşəng geyinib. Oxuduqca sallama cib saatının qızıl zənciri işıq altında bərq vururdu. Yaraşlıq qəddi-qaməti, uca boyu...

– Uzaqdan Vəkilovlardanam deyirdi hə, – Əhməd ağa zarafatla dostuna sataşdı. Ürək dolusu, kinsiz-küdurətsiz güldü. Sonra bir qurtum çay içib: Allah canını sağ eləsin, – dedi, – uzaqlarda el-obanın ad-sanını qaldırır. Burda qalıb neyləyəcəkdi? Ən uzağı mənim kimi bir kənd müəllimi olub koxalarnan, kattalarnan əl-ayağa qalxacaqdı ki, uşağını ver oxudum. Yanqır Camala bir quranlıq söz danışır, oxumağın, elmin mahiyyətini başa salırsan, yenə öz beynindəkini çağırır. Hələ bir üstünə də qışqırır ki, bəs mənim dana-buzovumu kim otarsın. Bu qədər zəhmət çəkdik, bir qara qəpiyə dəymədi, ay Yusif ağa...

– Elə demə, Əhməd ağa, – Yusif ağa dostuna təsəlli verdi. – Sənin haqqı-sayın bizim üstümüzdə çoxdu, qardaş. Sən olmasaydın, bu oba tamam savadsız qalardı. Qarabağın Malbəyli kəndində ilk qız məktəbi açan Məmməd bəy Qarayev sənin tələbən deyilmi? Eləcə də onlarla Salahlı, Şıxlı, İncə dərəsindən savad alıb, el-obasına maarif işığı aparan gənc sənin əməyinin bəhrəsidir. Şikayət eləməyə haqqın yoxdu, qardaş. İndi bir-iki gədə-güdə xətrinə dəyib sən də naincik olubsan. Səbr elə...

– Yusif ağa, Hüseyin Əfəndinin evində oldunmu? – Tərifdən xoşu gəlməyən uçitel qəsdən söhbətin yönünü dəyişdi.

– Hə, oldum, necə bəyəm?

– Yenə qonaq-qarası çox idimi?

– Demə, qardaş, hər axşam bir dəstə oxumuş yığışardı. Danışardılar, məsləhətləşərdilər. Düzü, mən bu söhbətlərə diqqət kəsilirdim. Amma ci fayda, çoxusu mənə əyan olmurdu.

– Heç seminariya haqqında danışdırlarmı?

– Vallah, nə deyim, ay Əhməd ağa, elmdən, ədəbdən söhbətləri qurtarmaq bilmirdi. Bir axşam uca boylu, yaraşlıq, səliqəli geyimli bir kişi gəlmişdi. Gördüm sir-sifətdən mənə tanış gəlir. Soruşdum kimdi. Dedilər Firidun bəy Köçərlidi. Qori seminariyasında inspektor işləyir.

– O sizin qohumdu ki, Bədisəbanın həyat yoldaşıdır. Bəs indiyədək tanımırdın?

– Sağ ol səni, hardan tanıyım? O vaxt toylarında gördüyümdü.

– Seminariyanı köçürməkdən bir şey danışmadırlarmı? – Əhməd ağa səhərdən ürəyində tutduğu mətləbin üstünə gəldi.

– Vallah, imanımı yandıra bilmərəm, elə şey eşitmədim.

Əhməd ağa köksünü ötürüb:

– Deyirlər Firidun bəy seminariyanın Azərbaycan şöbəsini Ağdama köçürmək istəyir. Ora Azərbaycanın hər yerinə yaxındır. Qori uzaqda, yad yerdi, uşaqlar gedib-gələ bilmir. Elə bir şey olsa, mən də Ağdama köçəcəm.

– Sinninin bu vaxtı eldən, obadan çıxacaqsan?

– Qardaşım, onu bil ki, suda boğulan saman çöpünə əl atar. Nə vaxtacan Yanqır Camal kimi qanmazlara ədəb dərəsi keçib, yalvar-yaxarla onlardan uşaq alacam?

– Əhməd ağa, Yanqır Camal elə toxumdu ki, onlar əkilmədən, səpilmədən hər yerdə cücərib, boy atırlar. Sənin kimi ariflilər də onları bir-bir qopardıb atır. Bir də ki, kişinin düşməni olar da. İndiki bəzi bəylər, ağalar qudurğanlıqdan qan salıb, özünə düşmən qazanır. Sən də uşaqlarımıza elmi-ədəb öyrədib bir-iki nadürüstü özünə düşmən eləmişən. Amma düzünə qalsa, sənin heç bir düşmənin yoxdu. Qanan adam da insana elm, ədəb, ağıl verəni özünə düşmən hesab edərmi? Sən belə düşmənlərindən heç vaxt ehtiyat elmə. Onlar günü-

gündən azalır, məhv olur.

– Çətindi, qardaş, burda, əldən-ayaqdan uzaq bir yerdə məktəb saxlamaq çox çətindir. Özün, Allaha şükür, görürsən ki, nələr çəkirəm. – Əhməd ağa hirsli ürəyini boşaldıb susdu.

Yusif ağa qəlyanını yenidən doldurub odladı. Acı tüstünü uda-uda soruşdu:

– Əhməd ağa, ilk dəfə məktəb açmağın yadındamı?

Ağır düşüncələr içində qovrulan uçitel başını qaldırmadan yumşaq səslə:

– Əlbəttə, niyə yadımda deyil, – dedi. – Məyər mən o günü, o sevinci qiyamətə kimi unudarammı? Tauhiddin Mamlayevin, Əbdüləli Muxtarovun, Bennamin Bennaminovun ilk vaxtlar burada işləməyini, onların əvəzsiz xidmətini unutmamı olar? Onlar çox qiymətli və vicdanlı müəllimlər idilər. Bizim Salahlı camaatı onların qədr-qiymətini bilmədi...

– Yox, dostum, burda səhv elədin. – Yusif ağa dostunun sözünü kəsdiyi üçün üzr istədi. – Salahlı camaatı onların qədrini bildi, hörmətlərini də saxlayırdı. Onları yuxarıdan, – Yusif ağa əlini göyə uzatdı, – qubernatorluqdan incitdilər, məcbur etdilər ki, burdan çıxıb getsinlər. Sənə də, onlara da bir damğa vurmuşdular. – «Siyasi cəhətdən etibarsızlar». Onları burdan qovmaq üçün bizim Salahlı məktəbini, yadımdamı, 1877-ci ildə Yelizavetpol, sonra da İrəvan quberniyaları xalq məktəbləri direktorluğunun tabeliyinə keçirttilər. Onda səni də möhkəmcə sıxışdırmışdılar. Yenə başını götürüb harasa qaçmaq istəyirdin. Kim köməyinə gəldi? Səbir, əlbəttə, səbir! Ancaq mən səndən bunları soruşmurdum. Soruşmaq istəyirdim ki, ilk vaxtlar necə, Salahlı sizə oxutmağa uşaq vermişdi?

– Dəqiq yadımda deyil. İyirmi-iyirmi beş ancaq olardı.

Yusif ağa sevinclə dedi:

– Hə, görürsənmi, indi yüz iyirmini keçib eləmi, səhv eləmirəm ki? – Demək, qardaş, sənin bu kənddə yüz iyirmidən çox düşmənin azalıb, özünə yüz iyirmi dost qazanmışan. – Yusif ağa gur və uca səslə: – Dost da yox, özünə yüz iyirmi min

illik ömür qazanmışan. Səni gələn nəsillər qərinələr boyu xatırlayacaq.

– Hələ heykəl də yapacaqlar, bu gözəl vücudumdan, – deyib Əhməd ağa bir az kədərli, bir az da incik gülümsündü.

Yusif ağa yerini rahatlayıb, özündən çıxdı. Sol əlini irəli uzadıb, barmaqlarını açdı.

– Gəl, sayaq, – dedi, – bu meydan, bu da şeytan, görək kim üfürtməli danışır. Qafqaz Tibb Cəmiyyətinin həqiqi üzvü Məmmədrza Vəkilov – bir, sənin tələbən olub, eləmi, ay sağ ol, – deyib barmağını qatladı. – Şair Abbas ağa Nazir – iki, ilk azərbaycanlı təyyarəçi Fərrux ağa Qayıbov – üç. General Əlağa Şıxlinski də sizdəmi oxuyub?

– Bəli, – deyə ötkəm səslə Əhməd ağa cavab verdi.

– Yaxşı, lap əla. Cəmil Şərifov, Məmməd bəy Qarayev, İncə dərəsində müəllim işləyən Əhməd Seyidov... Canım, hansı birini sayım, saymaqla qurtaran deyil.

– Birisini yaddan çıxartdın, Yusif ağa.

– O kimdi, mən unutdumsa, onu da sən de.

– Bunun üçün gərək baş barmağını qatlayasan. Bu elə-belə oğul olmayacaq ki, xırda-para barmağını qatlayasan.

Yusif ağanın gözü Əhməd ağanın üzündə olsa da Salahlı məktəbini qurtaranların hamısını xəyalından keçirirdi. Amma bir adlı-sanlısını xəyalına gətirib, yadına sala bilmirdi. Sağ əlində yarımçıq stəkan quruyub qalmışdı.

Əhməd ağa əlinin işarəsilə məktəb tərəfdən gələn yolu göstərdi.

– Bir az bəri otur, – dedi, – gör o çəpərlərin arası ilə gələn uşağı tanıyırsanmı? Yaxşı bax, diqqət elə.

Yusif ağa təəccüblə yola baxıb dərş çantasını oynada-oynada gələn balaca bir uşaq gördü. Amma uzaqda olduğuna görə kimliyini ayırd edə bilmədi. Qocalıqdan şikayətləndi. Uşaq döngəni burulub, qarşdakı balaca dikdirdə onlarla qarşı-qarşıya duranda sevinclə:

– Bu ki mənim Səməd balamdı, – deyib Əhməd ağanın üzünə

baxdı. Ona elə gəldi ki, Əhməd ağa yenə zarafat eləyir, onu lağa qoyur.

Uçitel isə gözünü balaca Səməddən çəkmədən təmkinlə dedi:

– Bizim məktəbə şöhrəti sənin bu cılız Səmədin gətirəcək. Allah ona ömür versin. Bir yaddaşı, bir dərrakəsi var ki... Mən iyirmi ildən çoxdu dərş deyirəm, yüzlərlə uşaq oxutmuşam. Hələ belə ağıllısına rast gəlməmişəm.

Sərtlikdən üzündə nişanə qalmayan Yusif ağa təvazökarlıqla soruşdu:

– Dəcəlliyi necə, Əhməd ağa?

– Maşallah, ondan da geri qalmır, amma ziyankar-dəcəl deyil. Bundan muğayat ol, Yusif ağa, bu ağılı, bu yaddaşı itirməsə, onun böyük gələcəyi var. Əminəm ki, bizim məktəbə şan-şöhrəti o gətirəcək.

Yusif ağa sevinc yaşları içində zorla eşidiləcək səslə:

– Sağ ol, – dedi, – Əhməd ağa, ürəyimi dağa döndərdin.

Onu kövrəldən «muğayat ol» sözü idi. Axı, Səməd anasız böyüyürdü...

ARZUNUN İŞİĞİNDƏ

– Nənə, ay nənə, atam Qaranı²¹ hara apardı?

Aşa qarı yarıyuxulu gözlərini açıb Səmədin başını sıgalladı:

– Yat, oğlum, yat, – dedi.

Uşaq əl çəkməyib sualı sual dalınca verdi:

– Atamnan Qara nə vaxt qayıdacaqlar, hara getdilər ki?..

Qarı nəvəsinin əl çəkmədiyini görüb, sanki nağıl başladı, aram-aram xırıltılı səslə:

– Bizim kənddən uzaqlarda, – dedi, – bir şəhər var, adına Tiflis deyirlər. Orda saqqalı qar kimi dümağ bir qoca baba yaşayır, Hüseyin baba. O, uşaqlar üçün məktəb açıb, kasıb balalarını oxudur. Atan Qaranı apardı ki, onu da məktəbə

21. Səməd Vurğun böyük qardaşı Mehdixana Qara deyərdi.

qoysun. Mənim balam, sən bir azca böyü, səni də aparacaq...

– Bəs mənə dedilər ki, sənə monpas alacağıq...

– Alacaq, oğlum, konfet də alacaq...

– Nənə, Tiflis burdan çox uzaqdadır? – Uşaq ağlamsındı.

– Hə, oğlum, çox uzaqdır. Böyüyəndə, Qara boyda olanda səni də aparacaq.

Hər ikisi susdu. Uşağın kövrəldiyini gören nənənin nitqi qurdu. Narahatçılıqdan yuxusu tamam dağıldı. Dönüb közərən lampaya baxdı. Nöyütü qurtarırdı. Onu tamam söndürmə qarının ürəyi gəlmirdi. Çırağ sönüb, dam qaranlıqlaşanda Aşa qarını vahimə basırdı... O, dönüb Səmədə baxdı. Uşaq sol əli üzündə yuxuya getmişdi. Onun qarışın sifətinə istidən azca qızartı çökmüşdü. Aşa qarı uşağın alınına tökülmiş qıvrıq saçlarını geri eləyib, onu ehtiyatla öpdü. Yusif ağanın bir həftə qabaq sazda, «Ruhani» çalıb Səmədi oynada-oynada dediyi sözlər yadına düşdü:

– Ana, ay ana, buna bax gör, necə cəld oynayır. Görərsən, bu qarabaladan bir oğul olacaq ki!..

Sudan qayıdan nənə çiyini səhəngli sevinclə durub toz-torpaq içində əl-qol atan nəvəsinə fəxrlə tamaşa edirdi. Qarı birdən səhəngi yerə qoyub, özünü uşağın üstünə saldı:

– Bəsdı, qadan ürəyimə, bəsdı, əldən düşdün. Qalanını da toyunda oynarsan.

Səməd dartınıb nənəsinin əlindən çıxdı. Ara verməyən saz havasında yenidən oynamağa başladı. Bu dəfə qarı canıyananlıqla:

– Ay Yusif ağa, sən Allah yığışdır bu sazımı, bəsdı, balamı yorub əldən saldın.

– Yenə Yusif ağa nazıkbaldır oğlunu nə tərifləyir.

Yusif ağa başını qaldırıb səs gələn səmtə baxdı. Əmisi oğlu Mədəd bəy çəpərin yanında dayanıb gülümsünürdü. Ata çalğısına ara verib, dərindən köks ötürdü:

– Mədəd bəy, – dedi, – Allah sənə ömür versin, görərsən bundan – bu qarabaladan bir oğul olsun ki, gəl görəsən. El-oba onun başına and içəcək. – Sonra kədərli: – Eh dünya, görək

axırı nə olacaq, Allah kərimdir, – dedi.

Mədəd bəy uzun, səliqəli bığını ağayanalıqla sığallayıb:

– Olsun, olsun, – dedi, a Yusif ağa, istəməyənün gözü tökülsün. Deyirlər Napoleon da uşaqılıqda sənün oğlun kimi belə cılız olub.

– O Napoleonu nə görmüşəm, nə də tanıyıram. Amma mənim oğlum bir oğul olacaq ki...

Yusif ağa baş barmağını dik tutub, – bax, belə, – deyər fəxrlə əmisi oğlunun üzünə baxdı.

O axşam Aşa qarının sevincinin həddi-hüdudu yox idi. Bircə Mədəd bəyin uşağa «nazıkbaldır» deməsi yadına düşəndə əsə-biləşirdi. Yusif ağanın əmisi oğlu olmasaydı, cavabını qaytarardı. Nə olsun ki, Qazaxda pristav işləyir. Hamının uşağı onların kimi yağ-bal içində böyüməz ki... İbrahim də yetimin biri idi. İngi gör necə yaxşı səsi-sədası gəlir. Gedib Tiflisdə oxudu, komandır oldu. Camaat başına and içir. Yusif ağa düz deyir ki, oğul bundan olacaq. Bu üç kəlmədən Aşa qarı xüsusi ləzzət alırdı. Özünə təsəlli verirdi. Bu üç kəlmə ilə kürəkəni Yusif ağa ona sanki dünyanı bağışlamışdı.

Yastığa dirsəklənib uşağa baxa-baxa bunları fikirləşən Aşa qarı dərindən köks ötürüb arxası üstə uzandı. Əllərini başının altında çarpazlayıb nəzərlərini uzaqlara dikdi. O günün hələ çox uzaqda olduğunu fikirləşəndə bikeflədi. Gözləri qıyılmış nənəni xəyal xeyli uzaqlara apardı.

...Aliskəndər tərəsinin yanından əli balaca çamadanlı, rus geyimli ortaboylu bir oğlan gəlir. Tez-tez yoldan kənara çıxır, əyilib üstü şəhli çiçəklərdən dəstə bağlayır. Narlı qajında əvəlik yığan Aşa qarı əlini gözünün üstünə qoyub oğlanın hərəkətlərini izləyir. Ürəyinin döyüntüsünü saxlaya bilməyən qarı, əvəliyi önlüyünə atıb yaxınlıqdakı qılıca tərəf qaçır. Oğlan paltosu qolunda cığıra düşür. Düz onların Sədəfli məhəlləsinə doğru gedir. Aşa qarı dözə bilməyib:

– Səməd, ay Səməd, – deyər həyatında ilk dəfə uca səslə adam çağırır.

– Nənə, ay nənə, – deyib şəhli çəmənliyi yara-yara Aşa

qarıya doğru qaçır.

Nənənin şirin, əlçatmaz xəyalı balaca Səmədi oxumaqdan qaytarırdı. Bu mışıl-mışıl yatan körpə «böyük adam» olub gəlirdi. Bu həyatda oğul görməyən, iki qız anası Aşa qarının arzusu, diləyi idi. Əri şair Gühənsal qəfil öləndə Aşanın hələ iyirmi yeddi yaşı tamam olmamışdı. İkinci uşaqları da qız olanda Aşanın qaşqabağı açılmırdı. Şən, gülərüzlü Gühənsal özünəməxsus şairənəliklə:

– Fikir eləmə, mənim mələyim, – dedi, – Tanrı sənə elə bir oğul verəcək ki, elin gözü onda olacaq. Bu yoxsul obasına şən-şöhrət gətirəcək.

Qarı dərinədən nəfəs alıb öz-özünə:

– Ah, gözəgörünməz Tanrı, mən Səmədimin o gününü görəcəyəmmi? Bəlkə babasının arzuladığı elə bu tifildi, Allah bizə verib, – deyə fikirləşən qarı yenidən nəvəsinin bir-birinə qarışmış, tozlu saçlarından ehmallica öpdü.

– Bu nəydi gecə vaxtı. Dağı arana, aranı da dağa daşıyiram. Əldən düşmüş qarı yorğun gözlərini yumdu. Yadına düşdü ki, ürəyi yanır. Durub rəfdəki qəlyanını doldurdu. Ehtiyatla qapını açdı. Çöldə odun yarılan kötüyün üstündə oturub, demisini boşaltdı. Əri Gühənsalın vaxtsız ölümündən sonra Aşa qarı qəlyan çəkirdi. O taydan, Saloğlu döngəsindən düşən gur işıq Kürün sinəsini yalayıb irəliləyirdi. O, Qarayazı meşəsini, biçənəkləri bir anlıq işıqlandırıb yox olurdu. Aşa qarı biçənəkliyi görəndə diksindi...

O günü biçənəklərdə Sarı Dərviş baba qəfil qabağıma çıxanda məndən soruşdu ki, bu uşaq nə vaxt anadan olub. Mən:

– Novruz bayramı axşamında, – deyəndə əyilib Səmədin üzgözünə diqqətlə xeyli baxdı. Sonra qayıdıb mənə nə desə yaxşıdı:

– Aşa bacı, bu uşağın başı üstündə xoşbəxtlik ulduzu yanır. Əlilə uşağın çənəsini yuxarı qaldırıb, sonra fikirli-fikirli başını sıgalladı. – Bundan muğayət olun, heç vaxt hirsənəndə başına vurmayın, mən bu uşaqda nəsə ayrı bir görkəm duyuram.

Badisəba xanım Köçərli, Müqəddənise xanım və Şəfiqə xanım.
Məmmədrza ağa qızı Vəkilova bacıları.
Kislovodsk şəhəri, 1924-cü il.

Soldan Badisəba xanım, Firidun bəy Köçərli,
bacısı Quba xanım, Badisəba xanımın
qardaşı qızı Mələksima

1920-ci il iyunun 4-də əri Firidun bəy günahsız
güllələndikdən sonra Badisəba xanım ömrünün
sonuna qədər kədər, qəm içində yaşadı.

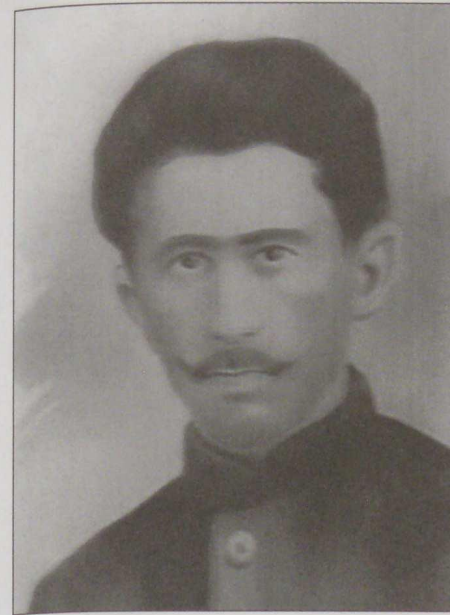
Badisəba xanım Köçərli (1881–1954) və qardaşı qızları

رشيد بك افندی زاده.

Рашидъ Бекъ Афендіевъ.

Учроучитель Закавказской Учительской Семинарии.

1907-ci ildə Daş Salahlı kəndində ilk dəfə dünyəvi məktəb müəllimi işləmiş seminarist Cəmil ağa Şərifov

Seminarist Hacırahim bəy Qayıbov bu şəklini 1912-ci il aprelin 17-də əziz müəllimi Firidun bəy Köçərliyə hədiyyə göndərmiş.

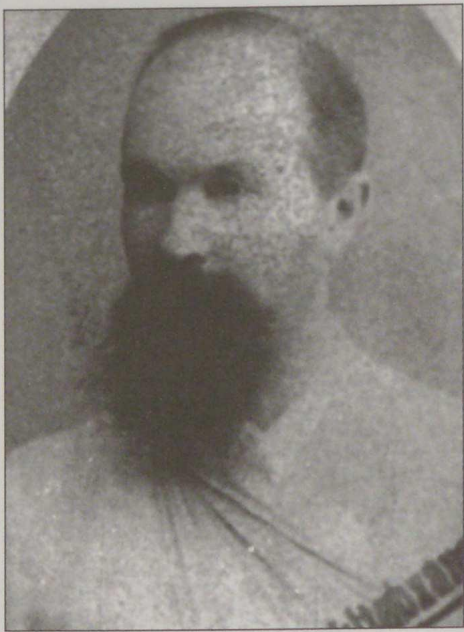
Badisəba xanım Köçərli. Şəkiddə 2 sayılı uşaq evinin işçiləri ilə

Qori seminariyasında şiə tərifi üzrə müəllim və Zaqafqaziya Şeyxul-İslamın Əbdüssəlam Axundzadə (1843-18.11.1907)

Səfərəli bəy Həsən bəy oğlu Vəlibəyov (1861-1902)

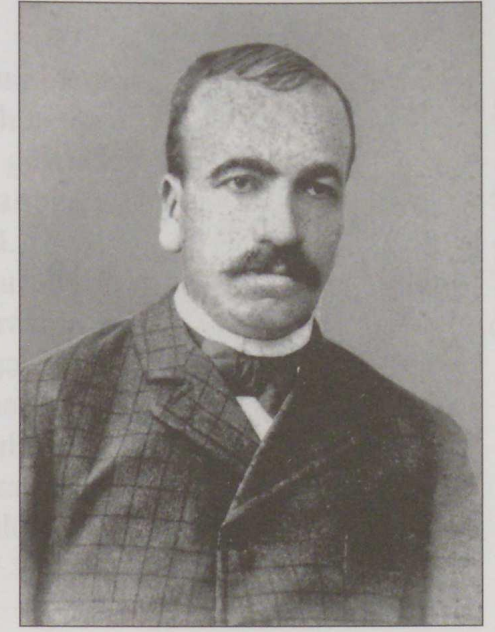
Qori seminariyasında
Azərbaycan şöbəsinin
ilk müfəttişi Aleksey Osipoviç
Çernyayevski

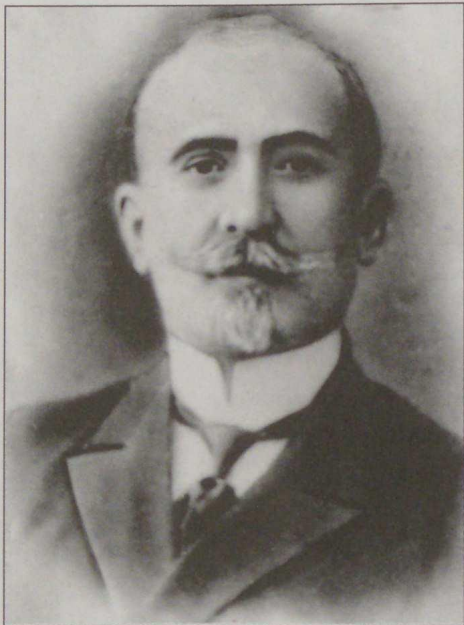
Soltan Məcid Hacı Murtuzəli oğlu
Qənizadə (1866-1937)

Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbov
(1830-1917)
Tiflis şəhəri

Müəllim Əbdüləli bəy Muxtarov

Firidun bəy Köçərli

Firidun bəy Köçərlinin
müəllim dostu gürcü
Niko Lomouri (1852-1915)

Qədir Əfəndi Mahmud oğlu
Əfənd-zadə. Seminariyada sünni
təriqəti üzrə müəllim
1888-ci il, aprel ayı

Hüseyn əfəndi Əfəndiyev

1879–1883-cü illərdə
Qori seminariyasında
təhsil alan Səməd ağa Qayıbov

İsabəy Abakarov –
Şıxlı kənd müəllimi
(1850–1942)

Seminarist Süleyman
Sani Axundov (1875–1939)

Qori seminariyasının məzunu,
Qazax seminariyasının müəllimi
Mirzə Mehdi Vəlizadə

Baxışlarına fikir ver, alıcı tərlana bənzəri var...

Dərviş bunu deyib «yahu, yahu» eləyə-eləyə gözdən itdi. Əl-qol ata-ata gedən dərviş yerdə, göydə kimisə lənətləyirdi.

Nənə payızın ilk soyuğundanmı, yoxsa dərviş əhvalatındanmı qorxub yerində bürüşdü. Ürəyində, fikrində nənəsinin «böyük adam» olmaq fikriylə durub içəri keçdi. Yerinə uzanan kimi Tiflisdən qayıtmayan kürəkəni barədə düşündü. Sabah bir həftə olacaq ki, Yusif ağa şəhərə getmişdi. Amma heç bir səs-soraq yox idi. Qarının nəzərləri yarı qaranlıq damın küncündə ilişib qaldı. Narahatçılıq, intizar onun yuxusunu ərşə çəkmişdi. Tiflisdən Salahlıya uzanan dərəli-təpəli yolda bir atlı onun xəyalında Yəhya bəy Dilqəmdən yanıqlı oxuya-oxuya yol gəlirdi:

*Seyri-gülüstanda, Kür kənarında,
Aman bir növrəstəm qalıb, ağlaram.
Ayrılıq çövrünün, dost fərağının
Sevdası başına dolub, ağlaram.*

*Laçın qanadlıdan, tərlan tavadan,
O hüsnü-Yusifdən, mehri-ruxsardan,
Züleyxa camallı, məh-cəbin yardan
Fələk məni cida salıb, ağlaram.*

Məhbubənin ölümündən sonra qəmli, hüznli mahnılar oxumağa Yusif ağa adət eləmişdi. Biçarə kişi axır vaxtlar yaman arıqlamışdı. Geniş alınıdakı qırışlar daha da uzanıb dərinləşmişdi. Kədərli, fikirli sifətində yazıqlıq və kövrəklik elə bil əbədi yuva qurmuşdu. Qarı Yusif ağanın gecələr ah çəkdiyini, çarpaşdığını eşidirdi, görürdü. Amma dinmirdi. Dinəndə də deyəcəkdi ki... Adama nə qədər təsəlli verərlər...

Çöldən tappıltı eşidildi. Obanın itləri ağız-ağıza verib hürüşürdü. Dirəkdən asılan çıraqlar lap ölgünləşmişdi. Otaq nənənin gah işıqlı, gah da kədərli xatirələri ilə dolu idi...

Qapı döyüldü. Gələn Yusif ağa idi. Böyük oğlu Mehdixanın Tiflisdəki Mirzəhüseyn əfəndi Qayıbzadənin kasıblar üçün açdığı məktəbə qoyub qayıdırdı. 1915-ci ilin payız səhəri artıq işıqlaşdı...

QORİDƏN GƏLƏN QATAR

Müəllim hazırlamaq üçün hökumət tərəfindən açılmış məktəb Qori seminariyası ilə İrəvan seminariyalarıdır. Bu seminariyalardan çıxan müəllimlər, baxüsüs Qori seminariyasından, müəllimlik sənətini yaxşıca bilirlər. Tədris və tərbiyə işlərini də müəllimlik nizamlarına müvafiq icra edir. Lakin bu seminariyaların müsəlman mərkəzlərinə yaxın olmaması burdan çıxan müəllimlərin əvvəl dəfələrlə cammata biganə görünmələrinə səbəb verir. Çox danışdırlar ki, Qori seminariyasının müsəlman şöbəsi Bakıya və ya Tiflisə, yaxud Şamaxıya köçürüləcəkdir. Lakin bu danışqdan hələ ki, bir şey çıxmadı, görünür ki, məsələnin də dalına düşən olmayıbdır.

*Üzeyir bəy Hacıbəyli,
əsərləri, 4-cü cild, səh. 168-də.
Məqalə 1909-cu ildə "Tərəqqi"
qəzetinin 187-ci sayında dərc olunub.*

194

Vaqonda ikicə nəfər idi – Firidun bəy Köçərli və arvadı Badisəba xanım. Qatar Tiflisə çatana qədər Firidun bəy gözünü belə qırpmadı. Naftunluğu ötəndə isə oturduğu yerdəcə yatdı. Badisəba xanım onun əzgin və yorğun üzünə baxa-baxa qalmışdı. Sarışın sifətində çoxdan ötüb keçmiş gəncliyin, gümralığın hələ də təravəti vardı.

Bir azdan qatar taqqa-turupla Böyük kəsiyi keçib, Salahlıya tərəf şütüyəndə Badisəbanın kəndi yadına düşdü, sağ səmtə

baxa-baxa qaldı. Kürün o biri sahilində onun uşaqlığı, ilk gəncliyi qalmışdı. Doğma Salahlının yastı-yapalaq damları qaralırdı. Avey dağı, bir az aşağıda Narlı qaj, bu yanda isə Ceyrançöl düzü, məşhur Qarayazı meşəsinin ətəyindən qıvrıla-qıvrıla axıb gedən Kürün qıraqları nə füsunkar, nə gözəl idi.

Kənddə daşdan çox az tikili var idi. Məscid, mədrəsə, bir də Abbasğa Qayıbovun imarəti uzaqdan diqqəti cəlb edirdi. Yoxsul kəndli damları Kür qırağı boyunca sıralanmışdı. Yaşıl bir lent kimi Kürün yaxasına biçilən Qarayazıda, Sədəfli biçənəyində heç nə dəyişməmişdi. Talalarda təkəm-seyrək mal-qara, qoyun sürüləri otlayırdı.

Bu, yaylağa qalxa bilməyən kasıb-kusubun dolanacağı, var-dövləti idi. Qart palıdların, şöy göyrüşlərin, cökələrin yarpaqlarında azacıq saraltı görünürdü. Payız meşəyə, biçənəklərə, talalara təzəcə sığal çəkməyə başlamışdı.

Gözü o tayda, fikri-xəyalı uşaqlıq dünyasında qalan Badisəba atası evinin qara torpaq damlar arasında axtardı, tapa bilmədi. Məscidin bərabərində paltar sərilməmiş daxmaya baxıb sevindi. «Yusif əmioğlunun evidi, – fikirləşdi, – görün uşaqları anasız necə böyütdü?»

Qatar fit verib köhlən at kimi kişnədi. Təpəsindəki hisli-paslı qara şiş borudan iki-üç dəfə dümağ buğ buraxdı. Elə bil kimisə köməyə çağırır, kiməsə deyirdi ki, dünyanın Petroqrاد adlı şəhərində əməkçi insan al bayraq qaldırır, zülmkar çarı taxtdan saldı. Oyanın, yığışın «eh, əhli-müsəlman», mən maarif, işıq gətirirəm sizə.

Qori, Tiflis uzaqlarda qaldı, Sədəfli, Ağalı, Şəmmədli məhəlləri isə Kürün o tayında. Yaxınlaşan Tamaşa körpüsü, bir də Poylu stansiyası idi.

Körpüyə xeyli qalmış sürətini azaldan qatar birdən lap yavaşayıb dayandı. Badisəba əvvəlcə sağ, sonra sol pəncərədən təəccüblə çölə baxdı. Elə bu vaxt pəncərənin yanından sürətlə üç-dörd atlı keçdi. Badisəba xanım yarıaçıq pəncərədən kiminsə qışqıra-qışqıra maşinisti söydüyünü eşitdi. Dönüb

195

ərinə baxdı. Firidun bəy elə şirin mürgüləyirdi ki, Badisəba qıymadı onu oyatmağa. Lakin irəlidə qalmaqalın, hay-küyün daha da gücləndiyini görüb, Firidun bəyi bir-iki ağız ehtiyatla səslədi. Onun yorğun, yuxulu başı əyilib sinəsinə düşmüşdü. Əlini dizinə qoyub:

– Firidun, ay Firidun, qatar nəyə dayandı, – dedi.

Firidun bəy diksinib oyandı. İkiəlli üz-gözünü, alnını övkə-ləyib, yuxusunu dağıtdı. Dağılmış seyrək saçlarını, nazik saqqalını tumarladı. Bığını qurdalaya-qurdalaya pəncərədən çölə boylandı:

– Qatar niyə dayanıb? – deyə o, pəncərənin ağzında dayanan Badisəbadan soruşdu.

– Bilmirəm, – deyib arvadı təəccüblə çiyinlərini çəkdi. Pəncərədən çölü göstərib: – İndicə bir neçə atlı getdi, deyəsən, onlar saxladılar, odey, maşinistlər mübahisə edirlər, – deyib irəlini göstərdi.

Firidun bəy ayağa durub, güzgüdə köynəyinin bantını düzəltdi, üst-başına diqqətlə baxıb:

– Üzümü də yusaydım, pis olmazdı, – deyəndə Badisəba onu yüngülcə irəli itələdi. – Boy Allah, elə bil şahzadə toyuna sağdışlığa hazırlaşır. Yeri, gör qatar niyə dayanıb?

Firidun bəy çiyini üstədən geri dönüb gülümsədi:

– Neçə dəfə demişəm, yenə deyirəm, müəllimin özünün səliqə-səhmanı bəddirsə, tələbəsini dəriş libasında görə təəccüb etməməlidir, – deyib bələdçinin çağırışına hay verdi.

Firidun bəy o anda çatdı ki, bələdçi pilləkəndə içəri soxulmaq istəyən adamları döşündən geri itələyirdi.

– Nə olub, qatar niyə dayanıb? – Firidun bəy həyəcanla soruşdu.

Səsə geri dönən bələdçi:

– Ağa, – dedi, – bunların kim olduğunu bilmirəm. İçəri soxulurlar. Deyəsən sizi görmək istəyirlər. Qatari da bunlar saxlatdırıb.

– İcazə ver, keçim, – deyib, Firidun bəy ehtiyatlı addımlarla

yerə düşdü. Bu üç-dörd addımlıq məsafədə ürəyinə şübhə toxumu səpildi. Üz-gözündən gürcüyə oxşayan zabitlər onu laldinməz, qaş-qabaqla süzürdülər. Firidun bəy onlarla üzbəüz durub: – Nə olub? Kimi istəyirsiniz? – deyə soruşdu.

Əynində gödəkçə, başında kubanka olan ucaboylu, ortayaşlı zabit iri gözlərini bərəldib, Firidun bəyə təəccüblə baxırdı. Gürcü dilində yanındakına nəyə deyib, əlindəki matrağı titrədə-titrədə qəzəblə soruşdu:

– Siz aparırsınız seminariyanı?

...Firidun bəy işin nə yerdə olduğunu dərhal anladı. İki addımlıqda kürən aygırın yəhərinə yatan, elə ilk baxışdan qaçaq-quldura oxşayan bu atlılardan gözü su içmədi. İki saat əvvəl Tiflisdən sorğu-sualsız keçəndə ona elə gəldi ki, daha qara-qorxudan qurtardı. Özündə xeyli arxayınlıq hiss edən, ürəyi toxtayan Firidun bəy ana südü qədər şirin olan mürgüyə də elə onda təslim olmuşdu. Yolboyu «bircə Yevlaxa tez çataydıq» – deyib dururdu.

– Bəli, mən aparıram, – deyə zərli paqonlunun kənarında akselbantları titrəşən zabitə üz tutdu: – Nə olub məgər?..

– Sizə kim icazə verib dövlətin əmlakını şəxsi mal kimi vaqona doldurub aparırsınız? – Əsəbi zabit artıq ucadan qışqırırdı. Ağirtəbiətli Firidun bəy təmkinini pozmadan:

– Cənab zabit, siz niyə belə əsəbisiniz? – dedi. – Özünüze gəlin, toxtayın. Mən xalqın malını, xalqın balaları üçün aparıram. İstəyirəm ki, onlar dana-buzov otarmağa, küçələrdə, bazarlarda xırım-xırda alver eləməyə son qoysunlar. İcazəyə gəldikdə isə, əlbəttə, hökumətin icazəsi ilə aparıram.

– Nə hökumət, hansı hökumət?..

Firidun bəy istədi desin ki, Gürcüstan menşevik hökumətinin icazəsi ilə bunun ağ yalan olacağını duyub, ani olaraq fikrə getdi. Axı bunlar elə menşevik hökumətinin nümayəndələri idi.

Odur ki, “Gəncə qubernatorunun sərəncamına əsasən” – dedi.

Zabit hirsli-hirsli bir addım irəliləyib, Firidun bəylə nəfəs-

nəfəsə durdu.

– Nə vaxtdan Gəncə qubernatoru Gürcüstana rəhbərlik edir?! Bu saat seminariyanın bütün əmlakını qaytarın geriye! Biz Gürcüstan mənşevik hökuməti adından sizə əmr edirik!

– Cənab zabit, əsəbiləşməyin, yəqin ki, iki hökumət arasında danışıq və razılıq olub. Ona görə də mənə icazə verdilər ki, seminariyanın tatar şöbəsini Qoridən Ağdama köçürüm. Mən özbaşına bu işə qol qoya bilməzdim.

Firidun bəy Gəncə qubernatoru məsələsini də yalan deyirdi. Özlüyündə fikirləşirdi ki, məsafənin uzaqlığını nəzərə alıb, bəlkə qayıdıb gedərlər. Həm də bu boyda qatardan bir vaqonu ayırmaq necə, nəylə aparacaqlar. Bu çölün düzündə, vaqonu ayırmaq da mümkün deyildi. Bir də o, az da olsa, Gəncə qubernatoruna bel bağlayırdı. Axı, oranın general-qubernatoru Badisəbanın əmisi oğlu İbrahim ağa Vəkilov idi. Bu qarışıq zamanda özgə bir hökumətdən, bir səlahiyyətli adamdan kömək gözləmək də mümkün deyildi. 1918-ci ilin yayında türk ordusu Qarsı, Ərdəhanı aldıqdan sonra Gəncəyə gəlib çıxmışdı. Bakıya dili bir, dini bir qan qardaşlarının köməyinə gəldi. Müsavat hökumətinin Baş naziri Fətəli xan Xoyski Gəncədə hökumət qurmaqla məşğul idi. Zaqafqaziyanın varlıları qüvvə toplayıb, Qafqazı şura Rusiyasından ayırmışdılar. Onların Tiflisdə təşkil etdikləri «Seym» üç respublikanı birləşdirirdi.

Əslində Firidun bəy seminariyanın Azərbaycana köçürülməsini çoxdan planlaşdırırdı. Bu mühüm iş Azərbaycan maarifçiləri hələ 1884-cü ildə təşəbbüs göstərmişdilər. Seminariyanın müəllimi Səfərəli bəy Vəlibəyov həmin il aprelin 24-də çağırılmış pedaqoji şurada Azərbaycan şöbəsinin vəziyyəti haqqında fikrini yazılı surətdə bildirmişdi. O tələb edirdi ki, Azərbaycan şöbəsi müstəqil olsun və Azərbaycanın hər hansı bir rayonuna köçürülsün. Səfərəli bəy çox doğru olaraq əsaslandırırırdı ki, məsafənin uzaqlığı, Qoridə azərbaycanlıların yaşamaması, şagirdin azlığı, müəllif kadrlarının istənilən səviyyədə hazırlanmasına mane olur.

Lakin Azərbaycan şöbəsinin ayrılmasının tərəfdarları pedaqoji şurada çox az olduğundan Səfərəli bəy Vəlibəyovun təklifini rədd etdilər.

1906-cı ildə Nəriman Nərimanov «Həyat» qəzetində «Qori seminariyası neredə olmalı» adlı məqalə ilə çıxış etdi. O yazırdı ki, Qori seminariyasına 60 şagirddən artıq qəbul olunmur. Qoridə həmişəlik sakin olan müsəlman yoxdur. Müsəlman olmayan surətdə kənardan gəlib oxuyan da olmayacaqdır. Qori Darlümüəllimin Bakıda, ya da Gəncədə və ya qeyri-müsəlman şəhərində olsa, padşahlıq xərcinə oxuyan 60 nəfərdən savayı, 60 nəfər müsəlman uşağı da daha ziyadə öz evlərində olarkən seminariyada elm, təhsil etməyə mümkünləri olacaqdır. Yəni gündüzlər padşahlıq xərcinə oxuyan uşaqlarla bərabər dərslər oxuyub, axşamlar öz evlərinə gedərlər...

Firidun bəyin özü də həmin il avqustan 19-da Bakıda «Nəşri-maarif» cəmiyyətinin iclasında böyük bir nitqlə çıxış edərək, Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsində vəziyyətin ağır olduğunu söyləmiş və şöbənin Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsi məsələsini qaldırmışdı. Lakin nə rus çarı, nə də gürcü knyazları seminariyanın Azərbaycan şöbəsini köçürməyə icazə vermirdilər.

İndi seminariya rəhbərliyinin yay məzuniyyətinə getməsindən, rus çarının yığılmasından və gürcü knyazlarının hökumət qurmağa başlarının qarışmasından fürsət tapan Firidun bəy Azərbaycan şöbəsinə məxsus bütün əmlakı – mebel, kitabxana və başqa tədris ləvazimatını, müxtəlif avadanlığı vaqona doldurtdurub, öz xərci ilə Ağdama aparırdı. “Ağdam, – deyirdi, – hər halda Azərbaycanın rayonlarına Qoridən qat-qat yaxındır. Bir də ki, bu, bizim müsəlmanların «Xristian içinə uşaq vermərəm» bəhanəsini də kəsərdi”.

– Sür, Poyluda saxla. Orada Gəncə qubernatoru ilə əlaqə saxlayıb öyrənərik görək hansı qanuna əsasən seminariyanı aparırlar, – deyib gürcü zabiti maşinistə təpindi.

Qatar tərpendi. Firidun bəy ondəqiqəlik yolda az qala on il

qocalırdı. Badisəba xanım ona toxtaqlıq versə də, özü narahatçılıqdan yer tapa birmirdi. Xalqına maarif işığı aparan insanın arzularının puça çıxdığını görmək nə dəhşətməmiş?!

– Bəlkə qohumlara xəbər verək, yoxsa qaytararlar geriyə, lap biabır olarıq, nə qədər zəhmətimiz...

Firidun bəy fikirli-fikirli:

– Əşi, zəhmətimiz cəhənnəməki, onsuz da bu qarışıq zamanda heç kəsin onu qiymətləndirməyə vaxtı da yoxdur. – Başını qaldırıb gözlərini Badisəba xanımın üzünə dikdi. – Doğrudan, bəlkə, sənın qohumlarına xəbər göndərək.

– Mənim qohumum olsa da, sənın xətrini məndən də çox istəyir. Hər halda, bu adamlardan biri Qazaxın keçmiş qubernatoru Mənsur ağa Vəkilovu tanımamış olmaz. Onun gürcülər arasında çox yaxşı dostları var.

– Onda belə eləyək, – Firidun bəy oturduğu yerdən durdu. – Qatar Poyluda dayanan kimi, sən bir minik tapıb özünü Qazaxa yetir, əhvalatı Mənsur ağaya danış. Mən inanmıram, düşən kimi Gəncə ilə əlaqə saxlaya bilək. Şamxorda deyirlər «Zəkət» yığan türk əsgərləri ilə möhkəm vuruşma gedir. Hətta, dəmiryolu belə dağılıb, yəqin ki, telefon xətti də sıradan çıxıb. Mən də çalışaram bunlarla çox mübahisə edib, başlarını qatım.

Qatar fisıldayıb Poyluda dayandı. Firidun bəy perrona çıxanda, gürcü zabitlərinin vağzal rəisini axtardığını gördü. Sağ tərəfdə meşin qapıya vurulmuş «Vağzal rəisi» yazısının yanında dayandı. Zabitin göndərdiyi kəndli ucaboy, enlikürək bir cavanla gəlirdi. Bu, vağzal rəisi idi. Hələ uzaqdan Firidun bəyə təfərrüncə baxa-baxa gələn rəis yaxınlaşanda addımlarını yeyinlətdi. Xoş və utancaq bir təbəssümlə:

– Salam, xoş gəlmisiniz, Firidun bəy, – dedi, – bizim obaya. – Bir-bir qonaqlarla da görüşüb yenidən üzünü Firidun bəyə tutdu. – Deyəsən, tanımadınız. Salahlı Şərif ağanın oğluyam. Ötən il atamla Tiflisdə olanda sizi Müştü Mirzə Hüseyn əfəndinin evində görmüşdüm.

Fikri dağınıq Firidun bəy yarışevinc, yarıkədərlə:

– Aha, xoş gördük, oğul, başla, bir az vəziyyət... Qatarımız gecikdi. – O, gürcü zabitini və əsgərləri göstərdi. – Bunlar saxlamışdılar. Mən Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsini Yevlaxa, oradan da Ağdama aparmalıyam. Bunlar icazə vermirlər ki, Gürcüstan menşevik hökumətinin rəsmi icazəsi yoxdur. Əslində, oğul, – deyə o, bir az duruxdu, pəncəyinin yaxalığını düzəldib, – onu soruşdum, telefonun işləyirmi?.. Gəlmişik sənın telefonunla zəng vurub Gəncə qubernatoru ilə Gürcüstan menşevik hökumətinin rəsmi danışığı olduğunu bunlara deyək. Yoxsa...

Rəis üzünü gürcü zabitinə tutub:

– Siz hansı ixtiyarla dövlətin bu boyda qatarını saxlamısınız? Bilirsinizmi, hər vaqonun bir neçə dəqiqə dayanması nə qədər xərcə başa gəlir? Ən başlıcası, yollarda cədvəl pozulur, bütün qəzalar da bundan törəyir. Yəqin ki, bizim dəmiryolunun nizam-intizamının sizin hərbi qayda-qanundan heç də geri qalmadığını yaxşı bilirsiniz?

– Naçalnik, bizim ixtiyarımız var. Özü də o vaqonu geri aparacağıq, – deyib zabit ortadakı vaqonlardan birinə tərəf əl uzatdı.

– Qatar geri qayıda bilməz, onu qaytarmağa heç kəs cəsərət edə bilməz, – deyə zabitə mülayimliklə bildirdi. Yanında dayanan stansiya növbətçisinə: – Qatari yola salın getsin, – dedi. – O, mübahisəli vaqonu isə açıb kənarda saxlayın. Məsələ həll olunandan sonra yola salarıq.

– Yaxşı, biz zəng eləməyə gəlmişik. Əgər Gəncə qubernatoru desə ki, rəsmi icazəsi var, onda qoy teleqram göndərsin. Biz də çıxıb gedək. Mən – Gürcüstan menşevik hökumətinin nümayəndəsi ştab-kapitan Xelaşvili bu məsələni həll eləməmiş qayıdan deyiləm. Özbaşına gəlməmişəm ki, məni hökumət göndərib. Seminariya ləvazimatı ilə dolu olan oğurluq vaqonu geri qaytarmalıyam.

Rəis dəstəyə əl atıb:

– Bu saat, – dedi. – Alo, Gəncə qubernatorunu... Necə,

gözləməyə? Nə vaxta kimi, xanım qız? Bir saat... Bu çox gec olar, mümkünsə, burada çox vacib...

Rəis dəstəyi yerə qoydu. Üzünü qonaqlara tutub dedi ki, Şamxorda vəziyyət çox ciddiləşib, – deyirlər. Qubernator dünəndən oraya gedib, bu günə bəlkə də qayıtdı. Hələlik bir stəkan çay içək, bir azdan yenə zəng edərək.

Firidun bəy narahatlıq keçirirdi. Az qala danışığını belə itirmişdi. Fikri-zikri Badisəbanın yanında idi. Özlüyündə Qazaxın, Salahlının yollarını ölçüb-biçirdi. «Kaş Mənsur ağanı evdə tapa biləydi».

– Oğul, heç soruşmadım, atan necədir, sağ-salamatdırmı?

– Sağ olun, Firidun bəy, yaxşıdı, sizinlə görüşünü, söhbətlərini həmişə fəxrlə dost-tanışına nəql edir. Tiflisdə çıxan «Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı» kitabınızı gecə-gündüz əlindən yerə qoymur.

Qapı ədəb-ərkanla döyüldü. Kandarda şux geyimli, sərt baxışlı bir bəy dayanmışdı. O, qalın bıçına öteri əl gəzdirib, yarıaçıq qapını zər naxışlı əsası ilə ehmallıca geri itələdi. Rəis dərhal yerindən durdu. Qabağa yeriyib, hörmət və izzətlə:

– Buyurun ağa, keçin içəri, xoş gəlmisiniz.

Əvvəlcə Mənsur ağa, Süleyman ağa, Annaq bəy, Daşsalahlı Məmməd kovxa, Mehdi ağa, Salahlıdakı Rus-tatar məktəbinin müəllimi Əhməd ağa Mustafayev, Qocaoğlu və Qazaxın bir neçə adlı-sanlı bəyləri içəri keçdilər.

Mənsur ağa irəli yeriyib, gürcü zabitinə əl verdi. Ani olaraq üz bəzəy durdular. Birdən qucaqlaşdı öpüşdülər. Zabit geri çəkilib şaşkasını düzəldə-düzəldə:

– Qamarçoba, genasvale, – deyib Mənsur ağanı yenidən qucaqladı. Hal-əhval tutdular.

Mənsur ağa: «Tato necədir, uşaqlar sağ-salamatdırlarmı? Bu yay bizim tərəflərə yaylağa gəlmədiniz. Yəqin Məngilisə getmişiniz», – deyə soruşdu.

– Yox, Qocordadı uşaqlar, atam inad elədi ki, bu il uşaqları Qocora aparıb özümün cavanlığım keçən yerləri göstərəcəm.

Birdən nə bilmək olar, ölüm-itim dünyasıdır...

– Niko sağdımı, deyəsən Qocora getməklə qocalıq ona əsər eləyib.

– Mənsur ağa, atam çox yaxşı idi, sən ki bilirsən, Aleksandrın müharibədən qayıtmamağı onun belini əydi, – deyib, zabit cahan müharibəsində həlak olmuş qardaşı üçün kövrəldi.

– Heyif Aleksandrın, – Mənsur ağa da dostunun çox gənc ikən həlak olmuş oğluna yanıb-yaxıldı. – Vəcdansızlar yenə dinc oturmurlar, dünyanı qan dənizində təzədən çalxalayır. Necə ki, belə parçalanmışıq... Hərə bir hökumət qurmaq istəyir, ayrı yaşayırıq, sakit həyatımız da olmayacaq. Onlar başa düşməzlər ki, ağac kökü ilə güclüdür, insan dostları ilə. Rusiyada deyirlər, əməlli-başlı hökumət qurulub. Mən yeni hökumət başçısının – Leninin bu yaxınlarda bir kitabını tapıb oxudum. Balam, onun dediklərinin hamısı xalqın xoş güzəranı naminədir. Mən şəxsən inanıram ki, Rusiyada yeni Şura hökuməti bina tutacaq.

Mənsur ağanın müsavət, daşnak və menşevik hökumətinə inamsızlığı bir neçə il əvvəl onu qubernator vəzifəsindən azad etmişdi. Qara camaata üzgörenliyi, «cinayətkarlarla» dolu Şəkərin qalasını boşaltması, onları ancaq xırda-para cərimə ilə azadlığa buraxması Mənsur ağanı çar hökuməti yanında etibardan salmışdı. «Çarizm yaltaqlıq edir» sözlərini ilk dəfə Qazaxda ali bir məclisdə Mənsur ağa işlətməmişdi. Ürəyi bununla soyumayan Mənsur ağa: «Ağalar, – demişdi, – mən yaltaq adam görmüşdüm, amma yaltaq hökumət yox, siz özünüz təsəvvür edin, məgər yaltaqlığın da ömrü uzun olurmu? Başını itirən imperator artıq xırda partiyalara, zəif dövlətlərə belə yaltaqlanırdı. Rus dilində səlis danışan və gözəl savadı olan Mənsur ağa Peterburqda, Kiyevdə ali təhsil almışdı. Onun qubernatorluğu dövründə Qazax, Dilican nahiyəsi qaçaqlarla dolu idi. Qarapapaqlı Dəli Ağabəyə, salahlı Qızılqaz oğlu Cahangirə, nöyüt, mazut satmaq adı ilə kəndlərdə inqilabi iş

aparan Fərəhli Muxtar Hacıyevə qarşı heç bir mübarizə, heç bir tədbir görülmürdü. Hələ üstəlik Çaylıda, Salahlıda kəndlilər mülkədarların, bəylərin üzünə ağ olurdu. Hətta yoxsul Aslan İsgəndər oğlu Daşsalahlı Məmməd kovxaya sui-qəsd də eləmişdi. Kəndlərdə polisi, məmuru daşa basır, vergi, töycü verməkdən imtina edirdilər. Bütün bunlara görə Mənsur ağaya «gözün üstə qaşın var» deməzdilər. Ancaq çar hökumətinin ünvanına dediyi söz və çara sadıqlıyının zəifliyini əsas tutub onu vəzifədən azad etdilər.

Mənsur ağa isə vəzifədən çıxarılməyənə görə zərrəcə qəmlənmiş, əksinə, bu barədə söhbət düşəndə fəxrlə deyirdi:

– El-oba ilə xoş rəftarı olmayan adam nə atasına, nə də özünə rəhmət qazana bilər. Ulu babam vəkil Alı ağaya niyə hər yerindən duran rəhmət oxuyur?! Çünki elin-obanın hörmətini qazanıb, nifrətini yox. Xalq haqqı tələb edir. Mən onlara qarşı çıxma bilmirəm. Xalq güclü bir seldi...

Mənsur ağanın gürcü zabiti ilə söhbəti uzun olsa da, oturanlar üçün darıxdırıcı deyildi.

Firidun bəy onların belə səmimi dost çıxmalarına hamıdan çox sevinirdi. Dinmədən sakitcə oturan Firidun bəy ona görə narahatlıq keçirirdi ki, Mənsur ağa niyə əsas mətləbə keçmir. O isə arxayınlıqla çay içə-içə zabitlə keçmişlərdən söhbəti söhbətə, əhvalatı əhvalata calayırdı.

Nəhayət, zabit üzünü rəisə tutub xəbər aldı:

– Nə oldu bizim qubernatorla söhbətimiz, biz geriyyə nə xəbərlə qayıdacağıq?

Rəis əlini dəstəyə atmaq istəyəndə Mənsur ağa işarə elədi ki, lazım deyil.

– Teymuraz, – dedi, – məsələ mənə məlumdur. Heç bir Gəncə qubernatoru-zad lazım deyil, keçmiş Qazax qubernatoru olanda nə olar ki, yəni indi bizim vəzifəmiz yoxdu, hörmətimiz, sözümlə də alındı?.. – Firidun bəyi göstərmiş, – bunun xalqımıza elədiyi misilsiz xidmətin heç kəs əvəzini verə bilməz. Sizin Mixail Kipianinin, Yakob Qoqebaşvilinin,

Nikolay Lomourinin yandırdığı maarif işığından qığılcımı götürüb bizim xalqın qəlbində, ürəyində yandıрмаğa aparır. Gəl, bu işi hər şeydən qabaq Firidun bəyə bağışla, – əlini ərklə onun çiyinə qoydu. – O həm də bizim kürəkəndi, – deyib gülümsündü. – Mənim əmim qızı Badisəbanın həyat yoldaşıdır.

Zabit başını aşağı salıb düşünürdü. Xeyli sükutdan sonra şəstlə Mənsur ağanın üzünə baxdı.

– Ağa, – dedi, – biz gürcülərdə bir məsələ var: «İnsan paltarını dəyişər, ürəyini yox». Nə olsun ki, vəzifəniz yoxdu, kişiliyiniz, mərdliyiniz bizim kimi dostların ürəyindən silinməz. Mən hər şeyi sizə bağışladım, – deyib dostlarına müraciət etdi. – İndi mənim əvəzimdə siz olun, lütfən deyin görüm, nə edərdiniz?

Hər üçü əvvəlcə çiyinlərini çəkdi. Mənsur ağa ilə yanaşı oturan gənc poruçik isə:

– Əlbəttə, – dedi, – dostluğa bağışladım.

İçəri ortaboylu, şişpapaqlı bir kəndli girdi. Mənsur ağa dərhal:

– Nə olub, – dedi, orada boş fayton qaldımı, qonaqları bizə aparmağa?

Kəndli yazıq-yazıq:

– Yox, – dedi, – ağa, hamısını yüklədik, boşu qalmadı. İcazə versəniz...

Rəis:

– Lazım deyil, – dedi, – axtarma, Mənsur ağa, bizim faytonumuzla gedərsiniz.

Gürcü zabiti papirosunu sümürüb külqabıda söndürdü.

– Ağalar, – dedi, – onda belə danışmaq, nə biz sizin qatara çata bildik, nə də vaqonunuzu gördük. Əgər qayıdıb desək ki, dostluğa bağışladım, onda Noy Cordaniya bizi Orta Calada dar ağacından asdırar.

Kəndli əlini övkələyə-övkələyə:

– Mənsur ağa, – dedi, – avadanlıqları hara boşaldacağıq?

Mənsur ağa ani olaraq fikrə getdi.

– Hələlik, – dedi, – Məşədi İbrahim Mirabın həyatına

boşaldın, ora genişdi.

Hamı durub birgə perrona çıxdı. Gürcü zabiti vağzala göz gəzdirib:

– Onda rüsxət verin, qatar getsin, – dedi.

Rəis gülümsünüb:

– Cənab zabit, qatar çoxdan gedib, onu bu qədər saxlamağa bizim ixtiyarımız yoxdur.

– Bəs seminariya ləvazimatı? – Firidun bəyi göstərib, – bu kişi qaldı, – dedi.

– Seminariya üçün narahat olmayın, artıq Qazaxa çatmaqdadır.

Firidun bəy irəli yeriyyə:

– Ağalar, bəylər, – dedi, qəhərdən boğazı qurumuşdu, bir neçə dəfə öskürüb: – siz ki mənə bu təmənnasız yaxşılığı etdiniz, mən də əvəzində sizə hörmət əlaməti olaraq onu edə bilərəm ki, Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsini Qazaxda açım. Görünür qismət belə imiş... – əlavə etdi.

QAZAX SEMİNARİYASI (Seminariya binasını kim bağışlayıb?)

İgidi qeyrət, varlığını səxavət yaşadır.

El sözü

Seminariyaya tədris binasını 1918-ci ildə kim bağışlayıb? Məşədi İbrahim, yoxsa İsrafil ağa Kərbalaye: aradan səksən beş il keçdiyinə görə, bu məsələ indi el-obada, xüsusilə Qazax rayon camaatı arasında mübahisəyə səbəb olur. Bəri başdan deyim ki, Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsi 1918-ci ilin iyul ayında Qazaxa köçürüləndə elin qeyrətli oğlu İsrafil ağa Kərbalaye qan düşmənləri Həsən Qəhrəman oğlu, Bala İsgəndər və Allahverdi Pirverdi oğlu tərəfindən 1917-ci il sentyabrın 29-da Salahlıya toya gedəndə öldürülmüşdü. Bu

barədə el şairi Daşsalahlı Mirzə Səmədin (1882–1965) «Ağlar» adlı qoşması da var. Qoşmanın epigrafinə müəllifin belə bir qeydi də var: «Məşhur Qafqaz qaçağı Kərəmin qan düşməni İsrafil ağa Kərbalaye: ölümünə ağı»

*Bir alişan bəy də köçdü dünyadan,
Alim ağlar, aləm ağlar, el ağlar!
Pozuldu növrağı, məzar qazıldı,
Külüng ağlar, kürək ağlar, bel ağlar.*

*Hər tərəfdən bəylər yığıldı vaya,
Mürğular ağlayıb qalxdı havaya,
Teleqramma getdi Həsən ağaya,
Kağız ağlar, qələm ağlar, tel ağlar.*

*Ey müxənnət, sən qolun qurusun,
Bədəninə yetmiş piltə vurulsun,
İnsafdırmı, belə igid çürüsün?!
Qəşş eləyib Həmzə kimi qul ağlar.
Rüstəm səliqəli, Yusif camallı
Vidadi hikmətli, Loğman kamallı,
Aynabənd otaqlı, cahi-cəlallı,
Süsən ağlar, sünbül ağlar, gül ağlar.*

*İgidlər igidi, igidlər xası,
Əyninə geyindi qəmxar libası,
Oxunsun tarixi, tutulsun yası,
Mirzə ağlar, qələm ağlar, əl ağlar.*

Şeirdə adı çəkilən Həsən ağa İsrafil ağa Kərbalaye: böyük oğludur. O, 1896-cı ildə anadan olmuşdur. İlk təhsilini Tiflis gimnaziyasında almışdı. Atası öldürüləndə Xarkov Tibb Universitetində təhsil alırdı. Universiteti bitirəndən sonra bir müddət Bakıdakı dörd sayılı poliklinikada həkim iş-

ləmişdir. 1942-ci ildə II Dünya müharibəsində həlak olmuşdur.

Həmzə bəy isə İsrafil ağanın kiçik oğlu idi. O, 1898-ci ildə anadan olmuşdur. Əvvəlcə Tiflis gimnaziyasında, sonra isə Moskvadakı Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun aqronom-zootexnik fakültəsini bitirmişdi. Ali dərəcəli mütəxəssis kimi keçmiş İttifaqda məşhur şəxs idi. 1981-ci ildə vəfat edib.

* * *

Bəs seminariya binasından söz düşəndə İsrafil ağanın adı niyə çəkilir? Mülk kimin olub, Məşədi İbrahimin, yoxsa İsrafil ağanın? Bu barədə olmuş bir əhvalat var. Onu mənə qazaxlı ağsaqqallardan, keçmiş seminarist Mirqasım Əfəndiyev, Abdulla Babanlı, Hüseyn Nəsimov, Hacıbala Hacıyev, obanın keçmiş tarixini yaxşı bilən Əhməd ağa Paşayev və başqaları danışib.

...Ötən əsrin (XIX) ortalarında Qazaxda müşə – yəni günəməzd fəhlə işləyən iranlı Məmmədli ağır zəhməti bahasına əlinə yaxşı maya salır. Bu zəhmətkeş hambal-müşə özünə on yeddi otaqlı bir imarət tikdirir. Əsrimizin əvvəllərində doğma Vətəni İrana köçüb getmək istəyən tat Məmmədli evini hərraca qoyur. Məlum məsələdir ki, hər kişi belə bir əzəmətli mülk ala bilməzdi. Qazaxda iki pullu, qızillı kişi tat Məmmədlinin mülkünü almaq üçün müştəri düşür. Qıraq Kəsəmənli İsrafil ağa və Kosalar Məşədi İbrahim.

Şahidlər, mülk sahibi ilə alıcılar bir yerə yığılıb binaya qiymət qoyurlar. Əvvəlcə İsrafil ağa yüz qızıl verir, mülk sahibi başını bulayır. Məşədi İbrahim isə yüz əlli. İsrafil ağa iki yüz, mülk sahibi yenə razılaşmır... Nə isə, məzəndə belə-belə qalxır. Məşədi İbrahim beş yüz qızıl, – deyib dayanır. İsrafil ağa dinmir. Ağanın və mülk sahibinin susduğunu görən Məşədi İbrahim oğlu Müseyibi yanına çağırıb deyir: «Bala, qaç evə, anana de, kalça gönünün arasında nə qədər qızıl

varsa, versin, götür gəl».

Qızıllar gələne qədər tam sükutda olan heyətdən səs-səmir çıxmır. Deyilənə görə, İsrafil ağa inanmış ki, Məşədi İbrahimdə bu qədər qızıl olsun. Müseyibin gətirdiyi qızılları görən İsrafil ağa xeyir-dua verir:

– Məndən keçdi. Allah xeyir versin, Məşədi İbrahim, – deyir, – sağlıqla yaşayasan.

Bax, buna görə seminariya binasının İsrafil ağanın olmasına güman edənlər var. Bu yerdə rusların gözəl bir məsəli yada düşür: «Ушлишл zvon, no ne znaet qde on» – yəni harayı eşidib, amma bilmir nə haraydır.

Yuxarıda dediyimiz tarixdə Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsi Qazaxa köçürüləndə səxavətli Məşədi İbrahim öz şəxsi mülkünü seminariyanın direktoru Firidun bəy Köçərliyə bağışlayır. Bu, səbəbsiz deyildi.

1914-cü ildə hərtərəfli maddi imkanı olan səxavətli maarifpərvər Məşədi İbrahim oğlu Müseyibi Qoriyə aparıb seminariyaya qəbul etdirir. İlk dəfə də görüşüb tanış olduğu Firidun bəy Köçərli ilə dostluğun binasını qoyur. Təəssüf ki, ipə-sapa yatmayan, dəliqanlı gənc Müseyib il yarım oxuduqdan sonra seminariyanı atıb Qazaxa qayıdır. Vaxtını Kürdə balıq tutmaqda, çöldə dovşan ovunda, eyş-işrətdə keçirir.

Məşədi İbrahim isə oğlunun bu bivec hərəkətlərinə yanib-yaxılırmış. O, Qazaxdan və onun kəndlərindən bir neçə yetim-yesir, kimsəsiz uşağa maddi cəhətdən kömək edib, Tiflisə, Qori seminariyasına oxumağa göndərir. Oğlundan bir şey çıxmayacağını görən Məşədi İbrahim kimsəsizləri oxutmaqla təsəlli tapır.

Xalqının balalarını maarifləndirmək arzusu ilə yaşayan səxavətli Məşədi İbrahim özünəməxsus on yeddi otaqlı mülkünü gələcəyin maarif işığını Azərbaycanın ucqar guşələrində yandıracaq balalara 1918-ci ildə hədiyyə verir. Özü isə doğma kəndi Kosalara köçüb oradakı beşotaqlı mülkündə ömrünü başa vurur. Sağlığında özünə məqbərə

tikdirən Məşədi İbrahim Kosalar kəndinin girəcəyindəki məqbərədə uyuyur.

Kim idi Məşədi İbrahim? Kosalar kəndində onun nəslindən indi də yaşayanlar var. Səhladar və Avdal Əmirovlar bu nəslin törəmələridirlər. Otuz yeddinin qara günlərində bu nəslin oğulları da pərən-pərən düşüb. Tutulana tutulub, asılanı asılıb, sürgünə gedənləri isə qayıtmayıb. «Kulak» Məşədinin oğlu Nəsrəddin, Ənvər və qardaşı oğlu İsmayıl Hacıyev bu təzyiqdən canlarını qurtarmaq üçün Balakənə pənah gətiriblər. Məşədi İbrahim nəslinin bir qolu da burda bina tutub yaşayır. Müseyibi 1931-ci ildə bolşeviklər güllələyiblər. Teymur isə Sibir sürgünündən qayıtmayıb.

Bu gün də Qazaxda Müseyibin igidliyindən ağsaqqallar iftixarla söhbət açırlar. Dəfələrlə həbs edilib Şəkərin qalasına salınan Müseyib min bir fəndlə uca hasarı aşıb, dəmir barmaqlıqları məhv edib qaçmışdır. El şairi Mirzə Səməd 1929-cu ildə yazdığı «Qaçıb» müxəmməsində Müseyibi qorxmaz bir igid kimi tərənnüm edir.

*Müseyib tək igiddir,
Tək qaçıb, tək gəzəcəkdir.
Hər dəm qatarlarını
Sağ-soluna düzəcəkdir.
Şahidlərin bircə-bircə
Başın bədənindən üzəcəkdir.
Müxtəsəri, mən nə deyim,
Ədalət, divan qaçıbdı.*

Bu nəcabətli nəslin yaxın keçmişi dəllək Qoca adlı kişi ilə başlayır. Ona görə də bu nəslə Qazaxda «Dəlləklilər» deyirlər. Qocanın Qazaxın girəcəyindəki beş yüz yaşlı çinarın dibində dəllək dükanı varmış. Ailədə üç qardaş olublar. Məşədi Əmir, Dəllək Qoca və Hacı İsmayıl.

Məşədi İbrahim Hacı İsmayılın oğlu idi. İki dəfə Həcc ziyarətində olan Hacı İsmayıl Ərəbistan çöllərində bir bulaq üstündə dayanmalı olur. Bulağın ətrafındakı mənəzərəni və yaraşlıqlı bir daşı görüb həsrətlə deyir:

– Nə ölüb qalmalı yerdi, bu daş da mənə nişangah olardı...
Əsl cənnət burdadır...

İlahi sanki bu saf adamın sözünü eşidib, arzusuna əməl edir. Bir neçə saatdan sonra canını tapşıran Hacı İsmayılı səfər yoldaşları elə orada da dəfn edirlər. Qazaxda isə qara matəm çuluna bürünmüş atını ailəsinə qaytarırlar.

Məşədi İbrahim belə bir saf kişinin oğlu idi. El demiş, atasının gövşənini əkib, onun adına layiq yaşayıb.

İllərlə bağlı qalmış, ancaq xeyir-şər məclislərində danışılan bu ibrətamiz əhvalatların görəsən günahı nəymiş ki, indiyədək bir dəfə də mətbuat səhifəsinə çıxarılıb xalqa çatdırılmayıb. Durgunluq dediyimiz dövrdə bu sətirlərin müəllifi çox təşəbbüs elədi ki, xalqına təmənnəsiz xidmət edən bu maarifpərvəri, səxavətli insanı tanıtsın. Çox təəssüf ki, mümkün olmadı. Qarşıda keçilməz sədlər vardı: varlı olub, sovet hökumətinə sidq-ürəklə qulluq etməyib. Halbuki, Məşədi İbrahim sovet dövründə çox az yaşayıb. O, 1925-ci ildə vəfat edib.

Ancaq yaxşı fikirləşsək görərik ki, Məşədi İbrahim xalqı və milləti qarşısında həqiqətən böyük xidmətləri olub. Əgər o, öz mülkünü seminariya üçün bağışlamasaydı, bəlkə də Qazax seminariyası heç fəaliyyətə başlamazdı. Əgər Məşədi İbrahim öz mülkünü verməsəydi, zəmanəmizin böyük şairləri Səməd Vurğun, Osman Sarıvəlli, yazıçı Mehdi Hüseyn, Seyfulla Şamilov, İsmayıl Şıxlı, professor Mehdiqan Vəkilov, Əhməd Qaravəliyev, Yusif Yusifov və Azərbaycan maarifçilərinin böyük bir dəstəsi bəlkə də yetişməzdi. Danılası fakt deyil ki, son illərə qədər rayonlarımızın çoxunda xalq maarifi sahəsində çalışanların əksəriyyəti Qazax seminariyasının məzunları idi. Bu gün onların çoxu həyatda olmasalar da, təmiz adları, dərin və hərtərəfli bilikləri ilə hörmətlə xatırlanırlar.

Məşədi İbrahimin vaxtilə seminariyaya bağışladığı bina indi də qalır. Yaxşı olardı ki, nəcib ənənə davam etdirilsin. Yenidən həmin binada seminariya açılınsın. Zənnimizcə, məşhur pedaqoqumuz Firidun bəy Köçərli kimi maarif fədaisi gərəkdir ki, belə xeyirxah bir işə özünü həsr etsin.

HƏR SÖZÜM GƏZƏCƏK AĞIZDA, DİLDƏ...

S ə m ə d V u r ğ u n

Məşhur ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli Qori Müəllimlər Seminariyasının «Tatar» (Azərbaycan – Ş.N.) şöbəsini Qazaxa köçürüb, orada Qazax Müəllimlər Seminariyasını təşkil etmişdi. Bu misli görünməmiş tərbiyə-təhsil ocağına ətraf kənd və rayonlardan ayağıçarıqlı, başında quzu dərisindən papaq, əyinləri boz çuxalı kəndli uşaqları axın-axın oxumağa gəlirdilər. Bunların arasında nənəsi Aşanın əlindən yapışan balaca Səməd Yusif oğlu da vardı.

Firidun bəy Köçərli xəstə, arıq, qızdırmadan rəngi solmuş cılız Səmədə baxıb nənəsi Aşaya:

– Arvad, bu uşağı illət basıb öldürür, bu oxuya bilməz, bundan bir şey çıxmaz, – deyə onu qəbul etmək istəmirdi.

Yazıq nənə isə:

– Firidun bəy, mənə yazığın gəlsin, bu uşaq mənim nəvəmdir, anadan yetim qaldığına görə bu günə düşüb, – deyə yalvarırdı.

Qarının yalvarışları nədənsə Firidun bəyə təsir etmirdi.

Səməd sağ əlini sol döşünün üstünə qoyub ürəyinə işarə edərək, çox ahəstə bir səslə:

– Ah! A Firidun bəy, bircə bilsəydin ki, burda, bu ürəkdə nələr var...

Firidun bəy cəld geri döndü. Nənəsinin əlindən tutub dayanan «xəstə uşaq» dik onun üzünə baxırdı. Bu səs onun səsi

idi. Səmədin oxumaq, təhsil almaq həsrətilə qəlbindən qopardığı bu «ah» Köçərli yumşaltdı. Firidun bəy fikrə getdi. Səmədin cürəti onu heyran etmişdi.

İmtahan günü vaxtilə zəif hesab edib məktəbə qəbul etmək istəmədiyi Səməd Vəkilovun zəngin hafizəsinə və çox dürüst tələffüzünə heyran qalan F.Köçərli özünü saxlaya bilməyib yerindən qalxaraq:

– Bu ki od parçası imiş, – deyə onu bağına basmışdır. Elə həmin gündən də seminariyanın direktoru Firidun bəylə tələbə Səməd Vəkilov arasında müəllim-tələbə münasibətilə yanaşı, bir də ata-bala münasibəti yaranmışdır.

* * *

Məhbub Cəfərov, Qazax Seminariyasının məzunu:

«...Səməd Vəkilovu Firidun bəy Köçərli daha artıq sevərdi, ona hörmət bəslərdi.

Səməd Nizami, Füzuli, Firdovsi, Vaqif, Sabir haqqında həmişə kitablar axtarardı və Firidun bəy Köçərli öz şəxsi kitabxanasından mütalibə etmək üçün ona kitablar verərdi. Firidun bəy Köçərlinin təşəbbüsü ilə Darülmüəllimində xor, dram, musiqi dərnəkləri təşkil edildi...»

Firidun bəy Köçərli əlaçı və intizamı möhkəm saxlayan tələbələrə çox sevirdi. O çox vaxt dərəsdənkənar tələbələrin vəziyyəti ilə tanış olub, onlara suallar verərdi və cavablar alardı.

Firidun bəy onun məharətlə oxumasına və mütalibəsinə heyrət edərdi.

Firidun bəy: «Ay Səməd, oğlum, sən bizim Darülmüəllimimizin həm Füzulisən, həm də gələcəkdə məşhur bir ədib olacaqsan, bu, mənim yəqinimdir» – deyərək sevinərdi.

Firidun bəy çox sadə, alicənab, maarifpərvər, xoşsifət, gülərlük bir şəxs idi.

O, yaxşı oxuyan tələbələrə daha artıq mehribanlıq edər, onlara bir müdir kimi yox, ata kimi məhəbbət bəslər və lazımı məsləhətlər verərdi.

Müəllimlər arasında öz nəcib və gözəl xasiyyəti ilə seçilənlərdən biri də Əli Əfəndi (Hüseynov) idi.

Firidun bəyin kitabxanasından kitablar bəzən də onun vasitəsilə əldə edilər və müəllimlər üçün tələbələrə, o cümlədən Səmədə də verilərdi.

Bir gün Firidun bəy bir qrup tələbə və müəllimlər ilə birlikdə (Səməd də orada idi) təxminən şəhərdən yarım kilometr aralı olan bir sahəyə getdik.

Firidun bəy Köçərli göstərdi ki, bax burada mütləq yeni bir böyük Darülmüəllimin binası tikilməlidir. Burada həm teatrımız, kinomuz, həm də klubumuz olmalıdır.

Firidun bəy bina tikiləcək sahənin uyğun olub-olmaması haqqında həm müəllim və həm də tələbələrlə məsləhətləşdi. O, binanın bünövrəsi qoyulacaq yerə kağız yazıb, şüşəyə qoyub, yerə basdırdılar, həmin sahədə xeyli vaxt keçdikdən sonra təxminən 1937–1938-ci illərdə hazırkı pedməktəbin binası tikilməyə başlandı.

Firidun bəyin ölümü Səməd Vurğuna çox təsir etmişdi. Səmədin həmişə xəlvətdə Firidun bəy üçün bir neçə dəfə ağlamasına təsadüf etdim».

B İ R G Ö R Ü Ş D Ə N X A T İ R Ə

(Səməd Vəkilovun və Osman Sarıvəllinin
Seminarıya illəri)

Firidun bəy Köçərli Gürcüstan mənşevik hökumətindən aldığı Qori Seminarıya Azərbaycan şöbəsinə aid olan bütün əmlakı, mebeli, kitabxana və sair müxəlləfatı Poylu vağzalında vaqondan boşaltdırmışdı. Qazax ziyalılarının təşəbbüsü və köməyi sayəsində seminariyanın bütün əmlakı öküzkəl arabalarında Qazaxa daşındı. Məşədi İbrahim Mirabın mülkü boşaldılıb seminariya üçün verildi. Halbuki danışığa görə vaqon Yevlaxda boşaldılıb, Ağdama daşınmalı və seminariya da burada açılmalı idi.

*Seyfulla Şamilov (1902–1974),
Qazax Seminarıya məzunu, yazıçı*

1976-cı ildə böyük şairimiz Səməd Vurğunun yetmişillik yubileyi hər yerdə, hər obada təntənə ilə keçirildi. Məktəblərdə, kitabxanalarda tez-tez maraqlı görüşlər təşkil edilirdi. Kitabxanalardan birində "Səməd Vurğun və gənclik" adlı sərgi açılmışdı. Məni də vurğunşünas kimi oraya dəvət etmişdilər.

Şairin gənclik dostları haqqında bildiyim faktları, əhvalatları danışdım. Danışdıqca fikrim-zikrim Səməd Vurğunun iki misrasının çevrəsində cövlan edirdi:

*Gəncliyim bir oddur, yandıqca sönməz,
İnad bir insanam, sözümdən dönməz...*

Görüş iştirakçılarının nə danışdığını daha eşidə bilmirdim. Xəyalən "Gəncliyim bir oddur..." adlı verilişin səhifələrini

vərəqləyirdim. Yubiley münasibətilə yazacağım ssenarinin mövzusunu və adını elə bu görüşdən tapmışdım.

Redaksiyaya qayıtdım. Baş redaktor Yusif Kərimov və şöbə müdiri Həqiqət xanımla kimlərin çıxışını vermək barədə birgə plan tutduq. Axtarışlarım zamanı şairin 1933-cü ildə yazdığı "Muradxan" mənzum oçerkinin qəhrəmanı Muradxan Musa oğlu Hacıyevi tapıb görüşdüm. Çox maraqlı, nurani bir ağsaqqal idi. Onu dinləyəndə, hazırcavablığının şahidi olanda fikirləşirdim ki, Səməd Vurğun mənzum poemasına Muradxan kişini qəhrəman seçməkdə heç də səhv etməyib. Sumqayıta gedib onun gənclik dostları barədə söhbətini lentə yazdıq.

Daha sonra maarifçi Mirqasım Əfəndiyevin, professor Yusif Yusifovun və şairin ən sadıq gənclik dostlarından biri – əziz şairimiz Osman Sarıvəllinin çıxışını verməyi nəzərdə tutduq. Elə həmin anda zəng edib Osman müəllimə fikrimi bildirdim. Daha doğrusu, bu mövzuda bizim verilişdə çıxış eləməsini xahiş etdim. Telefonda ani olaraq susan Osman müəllim:

- Ay yoldaş, adınız necə oldu? – deyə soruşdu.
- Şəmistan – dedim.
- Bəs familyan?
- Nəzirli, – deyə cavab verdim.

– Vaxtınız varsa, durun gəlin bizə, oturaq bir əməlli-başlı söhbət edək. Görək hardan başlayıb, harda qurtaracağıq. Belə sanballı mövzunu telefonda həll etmək olmaz – dedi.

Həmin günü Osman müəllimin görüşünə getdim. O illərdə televiziya kinolentin qıtlığı arşə qalxmışdı. Moskvanın şovnist rəhbərləri bizim respublikaya kinolenti cirə ilə verirdi. Ondan da o vaxtın ən mühüm partiya və sovet tədbirlərində istifadə olunurdu. Hər verilişə çəkiliş üçün lent verilmədiyindən əksəriyyətində fotoşəkildən istifadə edirdik. Bu da ən yaxşı ssenarini belə keyfiyyətə yarıbayarı aşağı salırdı. Kinolent veriləcəyinə ümidim yox idi. Fotoqraf dostum Seyfəddin Məmmədvaliyevdən Osman müəllimin görüşünə birgə getməyi

xahiş elədim.

Osman müəllim hər ikimizlə ehtiramla görüşüb "xoş gəldin" elədi. Yazı masasının yanında ayaq üstə dayanıb ikimizə də diqqətlə baxa-baxa:

– İkiniz də bir-birinizə oxşayırsınız; əsl sovet uşaqlarısınız, elə bil, nə çörək yemisiniz, nə də su içmisiniz. Əyə, nə yaman arıqsınız – deyib bizi zarafatla qarşılıdı. Asta, ağır addımlarla yaxınlaşıb əlini ərklə mənim çiyimə qoydu: – İncimədiniz ki?..

- Yox, – dedim, – niyə inciyək ki? Olanı deyirsiniz.
- Yaxşı, mənən telefonda danışan hansınız idi?
- Mən idim, Osman müəllim.
- Demək, Şəmistan Nəzirli də sənən?
- Bəli, mənəm.

– Lap yaxşı, lap yaxşı, – diqqətlə, fikirli-fikirli məni başdan-ayağa süzdü: – De görüm, sən bizim hansı Şıxlıdansen?

– Mənim babalarım Şıxlıdandı, vaxtilə köçüb Körpülədə məskən salıblar. Şıxlıdan bir az yuxarıda...

Osman müəllim bığaltı gülümsünüb, sol çiyini üstə döndü.

– Ağız, a Səyalı, bəri çıx, qohumun gəlib – deyə həyat yoldaşını çağırdı. Sol tərəfdəki qapının pərdəsi titrəyib aralandı. Səyalı xala görünən kimi:

– Durma, mərcimi gətir, mən uddum. Buyur, bu da sənin Körpülü qohumun – deyib, məni göstərdi.

Səyalı xala canıyananlıqla:

– Boy, – dedi, – onda bu, Süleyman əminin nəvəsidir.

– Bəli, bəli, Süleyman katdanın... Sənə demədimmi bu, sən Nəzirli qohumlarından olacaq. – Üzünü bizə tutub: – Əyləşin, ay uşaqlar, siz gələne kimi Səyalı xalanızla əməlli-başlı mübahisəmiz oldu. – Zarafatla: – Allaha şükür ki, heç olmasa, bir dəfə Nəzirli tayfasının hesabına mən də muştuluq yeyəcəyəm. Sən də, a Səyalı, gör orda nəyin var, təzə qohumuyun hesabına bizə bir görüm-baxım elə...

Səyalı xala:

– Eləyəyəm, niyə eləmirəm, – dedi. Süleyman əminin nəvəsi

də xoş gəlib, onun dostu da...

Osman müəllim söhbətinə ilk gəncliyindən, Səməd Vurğunla, Möhsüm Poladovla, komissar Şəmistan Əyyubovla (Səməd Vurğunun “Komsomol poeması”nın qəhrəmanı Sarı Şəmistan – Ş.N.), Allahverdi Namazovla, Mirqasım Əfəndiyevlə, İbrahim Mirzəyevlə tanışlığından başladı. Seminariyadakı təhsil illərindən maraqlı əhvalatlar danışdıqca mən də qısa qeydlər götürdüm. Dostum Seyfəddin isə şair Osman Sarıvəllinin boluca fotosəkillərini çəkdi. Bu nadir fotosəkillər də 1976-cı ilin sentyabrından bizə yadigar qaldı. Verilişin hazırlanmasından bir həftə əvvəl rəhbərliyə məlumat verdim ki, burada Osman Sarıvəlli də çıxış eləməyə söz verib. Səməd Vurğuna və Osman müəllimə görə sədr Elşad Quliyev bizim verilişə səxavətlə limitdən kinolent verdi. Veriliş efirdə səslənəndən sonra həmin süjetin kinolentini götürdüm. İndi də özümdə həmin verilişi yadigar saxlayıram.

Osman əmi ötən günləri yada saldıqca başını bulayır, yanıqlı-yanıqlı gənclik dostlarından danışır. İnkilab illərində, otuz yeddinin acı tufanlarında qətlə yetirilən, günahsız həbs olunanlardan söz düşəndə o, Dağkəsəmənli igid Sarı Şəmistanın vaxtsız ölümünə heyifisləndi. Asta, ağır səslə Səməd Vurğunun bir bənd şeirini əzbər dedi:

*Biz az döyüşmədik qoca dünyada,
Qorxub çəkinmədik isti qanlardan.
Atımız ölüncə getdik piyada,
Çıxdıq o qarışıq imtahanlardan.*

Sonralar o ağır illəri xatırlayan professor Mehdixan Vəkilov yazırdı: "Səməd Vurğunla Osman Sarıvəllinin həyat, mübarizə və yaradıcılıq yolları bu illərdən (1930-cu illər) başlayaraq birləşir. Əlbəttə, mən, seminariya illərini demirəm. Onların arasında yaranan səmimiyyət, fədakarlıq və mənəvi yaxınlıq ömürləri boyu davam etmişdir. Bu iki ədəbi simanın dostluğu,

qədim yunan əsətirində söylənən, Homer nəğmələrində oxunan əfsanəvi dostluğu xatırladır”.

– Osman əmi, keçmiş müsahibələrimizin birində demisiniz ki, Səməd Vurğun haqqında hələ çox yazılacaq. Səməd Vurğunu öyrənən araşdırıcılar bu günə qədər seminarist Səməd Vəkilovu tədqiq edib oxuculara çatdırmayıblar. Olarmı sizinlə bugünkü söhbətimizin şah damarı seminariya illəri olsun?

– Olar, niyə olmur. Onda mən istəyirəm, dədə-babalarımız demiş, söhbətimizə dib-dəhnədən başlayım. Mənim də, Səmədin də uşaqlığımız Kür qırağında keçib. Bir gün bir dəstə uşaq Kür çayında çimirdik. Bir də gördük budu üç atlı üz tutub sürətlə bizə tərəf gəlir. Elə gəlir deyirsən bəs qovurlar. Fikirləşdik ki, aya, görəsən bu nə qovhaqovdu, kəndə-kəsəyə qaçaq-quldurmu hücum edib?

Ha baxdıq tanıya bilmədik atlıları. Yetirən kimi də sözləri bu oldu ki, gəlmişik sizi aparaq Qazaxa, seminariyada oxuyub savadlanasınız.

Çöldə, bayırda qoyun-quzu otarsaq da seminariya sözünü eşitmişdik. O vaxtlardan da xeyli qabaq bizim Şıxlıda 1885-ci ildə ilk məktəb açan İsa bəy Abakarovun məktəbində oxumuşdum. İsa bəy Qazax və onun kəndlərindən hazırladığı yetim uşaqları öz xərci ilə Qori şəhərinə aparıb seminariyaya qəbul elətdirərdi. Yəqin ki, eşitmisən, bilirsən, məşhur yazıçı, “Can yangısı” romanının müəllifi Abdulla bəy Divanbəyoğlunu da İsa bəy aparıb oxutdurub. Qocalarımız danışır ki, İsa bəyin apardığı uşağı seminariyaya imtahansız qəbul edərdilər.

Nə isə, uzun sözün qıyası, bu atlılar bizi götürüb gətirdilər kəndə, ata-analarımızdan rüsxət alıb, doldurdular arabalara, oradan da birbaşa Qazaxa – seminariyaya gətirdilər. Payızın ilk günləri idi. Əynimizdə yamaqlı boz köynək, ayaqlarımızda kotğu çarığı, başımızda da quzu dərisindən papaq. Əvvəlcə bizi tibbi müayinədən keçirdilər. Sonra hamama aparıb, yaxşıca çimirdilər. Çıxanda hamımıza məktəbli üçün

xüsusi tikilmiş göy mahuddan təmiz paltar verdilər. Kirli və yoxsul paltarlardan çıxan uşaqlar bir-birini az qala tanımırdılar.

Seminariya binasında Əli əfəndi Hüseynov bizə təmiz, işıqlı otaqları göstərdi. Zəngin kitabxana və laboratoriyalarla tanış elədi. Bu zənginliyi bircə adamın – Firidun bəy Köçərlinin yaratdığını xüsusi qeyd elədi. Sonralar bildik ki, bunların hamısını Qori şəhərindən Firidun bəy özü gətirib. Zəngin, çox zəngin kitabxanamız vardı. Otuz yeddinci ildə Qazaxın NKVD-si Xoren Qriqoryan «keçmişin qalığı» – deyib hamısını yandırdı.

Tətil vaxtı bu geyimdə, bu səliqədə kəndə qayıdanda az qala ata-anamız da bizi tanımırdılar. Onların fərəhi, sevinci yerə-göyə sığmırdı.

Seminariyada tələbələr Firidun bəyin rəhbərliyi ilə çox maraqlı “Tələbə əfkarı” divar qəzeti buraxırdılar. Hələ balacılıqda mənim saza, sözə həvəsim vardı. Hərdən bir özüm-dən söz qoşmağım da olurdu.

– Osman əmi, Seminariyanın direktoru Firidun bəy Köçərli necə xatırlayırsınız?

– Mən aşağı sinifdə oxuduğuma görə Firidun bəy hələ bizə dərs demirdi. Mehdi Hüseynovun atası Əli əfəndi ədəbiyyat, Alay bəy Şıxlinski riyaziyyat, Borçalıdan Mahmud Bayramov təbiət müəllimimiz idi. Elmi ilahiyyat müəllimimiz İbrahim əfəndi Qayıbovu bu gün də hörmətlə yad edirəm. Biz tələbələr ona “İbrahim əfəndi” – deyə müraciət edərdik.

Firidun bəy bizə yuxarı siniflərdə dərs deyəcəkdi. Bizim sinif o günü səbirsizliklə gözləyirdi. Təəssüf ki, qismət olmadı. O, 1920-ci ildə həbs olunub güllələndi. Firidun bəy mənə dərs deməsə də dövrün görkəmli şəxsiyyəti, çox savadlı adamı kimi ona dərin hörmət və məhəbbət bəsləyirdim. Görkəmli, yerışı, duruşu indi də gözlərimin qabağındadır. Çuxalı, papaqlı, arxalıklı gördüyüm bu adam bütün ziyalıların ümid yeri, arxası, dayağı idi. Onun açdığı Qazax Seminariyası bizə təkcə bilik

yox, məlumat yox, əsl həyat və tükənməz yaradıcılıq eşqi verdi. Biz şagirdləri böyük arzulara səfərbər elədi.

– Osman əmi, Səməd Vurğunla necə tanış oldunuz. Seminariyaya gəlməmişdən qabaq onunla tanışlığınız varmı?

– Yox, tanımırdım. Tanışlığımız divar qəzeti vasitəsilə oldu. O vaxt Səməd Vəkilovun “Tələbə əfkarı” qəzetində çıxan şeirlərini, kiçik ədəbi parçalarını maraqla oxuyurdum.

Kənddən gələn biz uşaqlar yaman utancaq idik. Bir simsar tapmırdım ki, soruşam, bu Səməd Vəkilov kimdi. Yazıb-oxumağı əməlli-başlı öyrənmişdim. Artıq ikinci sinfə keçmişdim. Başıma, beynimə nə gəlirdisə bir dəftərim vardı ora köçürürdüm. Onu da deyim ki, seminariyada dəftər-qələmi bizə pulsuz verirdilər. Bir gün divar qəzetində mənim də yazım çıxmışdı. Tənəffüsdə uşaqlar oxuyurdular. Mən də orada idim. Bu vaxt bizdən iki sinif yuxarıda oxuyan qıvrımsaçlı bir oğlan da gəldi. Mən onu üzdən tanısam da, adını bilmirdim. Mənim yazımı oxuyub: – Ə, bu Qurbanzadə kimdi? – deyə soruşdu. Tələbələr məni göstərdilər, dedilər ki, Qurbanzadə Osman budu, a Səməd. Düzü, mən də ona çox diqqətlə baxdım. Qarşımda qarabuğdayı, xoşsifətli, qaynar gözlü bir oğlan dayanmışdı. Boyda mənim bərabərimdə olardı, amma hərəkətindən, danışığından da hiss olunurdu ki, heç özünə görə deyil. “Əyə, sən də yazırsan?” – yekəxana sual verməyi toxundu mənə. Dedim, nə bilim, az-az uydururam dana, hərdən. Dedi: Əyə, pis döyül, filanı yaxşı deyibsən, amma, yaxçı olardı ki, filanı bax belə deyərdin. Bundan sonra Səmədlə dostlaşdıq. Bu dostluğumuz, qardaşlığımız ömrünün son gününə, son saatına qədər davam etdi.

Osman əmi fikrə getmişdi. Xeyli sükutla dayandı. Hiss olunurdu ki, ötən günlər – daha doğrusu Səmədli və seminariyalı günlər onu bərk tərpətmişdi. Handan-hana:

– A Şemistan, a bala, – dedi, – sən Səməd haqqında çox çalışırsan, bir neçə kitab da yazdın. Çox sağ ol. Getdin Rusyeta kimlərlə görüşmədin. Mixail Şoloxov, Boris Polevoy, Nikolay

Tixonov, Konstantin Simonov. . .

Seminariyada oxuyanda Səmədin 1923-cü ildə çəkilmiş bir fotosəkli var. Yaxasında da ərəb əlifbası ilə yazılmış bir bənd şeiri. Oxumusanmı, o şeiri yadında varmı?

– Yox, Osman əmi, yadımda deyil.

– İndiyə kimi heç kimin diqqətini cəlb etməyən bir bənd şeirdə Səməd yazıb:

*Bilsin bütün aləm,
Ki, mən bir pərişan haləm.
Düşün ki, dilsizəm, laləm,
Kəsibsən dilimi dilbərə.*

İnsanın gəncliyində dəli-dolu vaxtı olur. Səməd bu şeiri ilk sevgisi Dürrə Mustafayevaya yazıb. Səməd ilk gəncliyində dərin iztirablar, həyəcanlar keçirirdi. Kədərli motivlər o zaman qıvrımsaçlı, qarayanız gənc Səmədin poeziyasında daha güclü idi. Elə mən özüm də Səyalı xalana vurulanda dünya gözümdə heç nə idi, xəyalım, huşum daima buludlarla əlləşirdi.

– Osman əmi, Səməd Vəkilovun onda şair kimi təxəllüsü vardı mı?

– Vardı, gah Səməd Vəkil, gah Şahin, gah da Səməd Məsrur (sevincli) təxəllüsü ilə Tiflisdəki, “Yeni fikir” və “Dan yıldızı” qəzetlərində çıxış edərdi. 1922-ci ildə Dürrə Bakıya oxumağa Darülmüəllimata keçəndən sonra Səmədin təxəllüsü “Vurğun” oldu.

Aya, yaxşı yadıma saldın, a bala, o vaxt seminariyada oxuyanda mənə də təxəllüsüm vardı: “Qəyyur”, mənəsi bilirsən nə idi? El dərdi çəkən. Seminariyanın divar qəzetində təbiət təsvirləri haqqında və aşiqanə qoşmalarım ilə çıxış edərdim. O vaxtlar Vaqifi, Vidadini, Zakiri məşhur türk şairlərindən Tofiq Fikrəti, Əbdülhəq Hamidi daha çox sevər, şeirlərini hər gün əzbər oxumaqdan xüsusi zövq alardım. Vaqifin, Vidadinin ruhu, şeir dili iliyimə, qanıma hopur, mənə yaradıcılığa

ruhlandırırdı. Birinci, ikinci sinifdə oxuyanda mənə riyazi elmlərə həvəsim daha çox idi. Riyazi terminləri şeirə gətirməkdən ləzzət alırdım. Bu xüsusiyyət Səməddə də vardı. Çünki, riyaziyyat müəllimimiz Alay bəy Şıxlinski dərsi poetik pafosda keçirdi. Ona görə çoxumuz Alay bəyə oxşamağa çalışırdıq.

– Osman müəllim, kənddən, ata-anadan ayrılmış on iki-on üç yaşlı uşaqlar kimi yəqin ki, ev, ailə üçün darıxan vaxtınız da olub?

– Açıq deyim, darıxmağa vaxt yox idi. Seminariya pansion tipli məktəb idi. Yəni qapalı. Biz səhər tezdən durardıq, əl-üzümüzü yuyub məktəbin həyətinə gəzinə-gəzinə dərslərimizi hazırlardıq. Seminariyada çox ciddi qayda-qanun vardı. Yalnız cümə günü həftədə bir dəfə şəhərdə gəzməyə, ya da evə getməyə icazə verilirdi. Dərsə davamiyyəti pis olan seminarist bu gəzintidən, bu hüquqdan məhrum olunurdu. Seminariyada şagirdlərdən ibarət gözəl teatr və musiqi kollektivi yaranmışdı. Yaxın kəndlərə – Qarapapağa, Xanlıqlara, Daşsalahlıya gedib teatr verərdik. Səməd skripkada, Əsgər Xasməmmədov klarnetdə, mən də sazda çalıb-oxuyardım. Dərnəklərdə, xorda iştirak edərdim. Bütün fənlər üzrə çox güclü müəllimlərimiz var idi. Mirzə Mehdi Vəlizadənin, Əhməd ağa Mustafayevin, Alay bəy Şıxlinskiyin, İbrahim əfəndi Qayıbovun, Əli əfəndi Hüseynovun, Yusif Qasimovun fədakarlığı ilə Qazaxda misilsiz təhsil ocağı fəaliyyət göstərirdi. Açıqfikirli, vətənpərvər müəllimlərimiz tez-tez yazıçı və şairlərlə görüşlər keçirir, ədəbi söhbətlər, müsəmirələr təşkil edirdilər.

1948-ci ildə ictimaiyyət Qazax seminariyasının otuzillik yubileyini keçirirdi. Yubileyə keçmiş şagird və müəllimlərlə yanaşı Şəkidən Firidun bəy Köçərlinin həyat yoldaşı Badisəba xanım da dəvət olunmuşdu. Həmin illərdə (1937-ci ildə) totalitar sovet rejimi seminariyanın adını dəyişib S.M.Kirov adına Pedaqoji Məktəb eləmişdi. Badisəba xanım çıxışında kədər hissi ilə bildirdi ki, gərək Azərbaycanda nəyi dəyişsəniz

də seminariyanın adını dəyişməyədiniz. Çünki, Qazax seminariyası Azərbaycanda açılan ilk müəllimlər seminariyası idi. Mənə ağır təsir edən bir də seminariyanın kitabxanasının məhv edilməsidir. Zəngin bilik xəzinəsinin necə böyük bir çətinliklə toplanmasının mən şahidiyəm. Firidun bəy kitabların üstündə övlad məhəbbəti ilə əsim-əsim əsirdi. Orda xalqımızın tarixinə və ədəbiyyatına aid hansı kitablar yox idi. Hamısı da qədimi. Onlardan indi əsər-ələmət qalmayıb, deyirəm ürəyim ağrıyır.

Xalq şairi Osman Sarıvəlli ədəbi aləmdə mühüm və danılmaz rolu olan Qazax seminariyasının yubileyi münasibəti ilə göndərdiyi təbrik məktubunda yazmışdır: "Qazax pedaqoji Məktəbi bir çox ziyalının, eləcə də mənim tərbiyə beşiyim olmuşdur. Əynimdən döşləri çarpazlı boz arxalığı, ayaqlarımdan cırıq çarıqları, başımdan yunlu papağı ilk dəfə bu məktəbdə çıxarmışam. Yeni, təmiz və səliqəli tələbə libasını orada geymişəm. Əlifbanı ilk dəfə orda öyrənmişəm... Sağlam tələbə mühitini, geniş ictimai tələbə yığıncaqlarını, komsomol özlərini ilk dəfə orada görmüşəm. Elmlərin əsasını o məktəbdə öyrənmiş, ədəbiyyatı, incəsənəti orada sevməyə başlamış, onlarca odlu, aşiqanə gənclik şeirlərini ilk dəfə orada yazmışam".

– Osman müəllim, – dedim – Səməd Vurğunun sonrakı gənclik illərindən hansı epizodu tez-tez xatırlayırsınız?

– Eh, – dedi, – ay oğul, birdimi, beşdimi... 1929-cu ildə Səməd Vurğun, Əkrəm Cəfər, Süleyman Rüstəm, Əbdülbağlı Fevzi, bir də mən Moskvaya Maksim Qorki adına "Ali Ədəbiyyat Kursları"nda oxumağa getdik. Bizi – Azərbaycan proletar yazıçılarını çox böyük hörmət və izzətlə qəbul elədilər. Yataqxanada yer paylananda Səmədi itirdim. Axşam el yatanda gəlib çıxdı. Komendantdan yer-zad ala bilmədi. "Osman, bu axşam baş-ayaq yataq, sabaha özümə yer alacam". Bu minvalla ay yarımaya yaxın mənimlə baş-ayaq yatan Səməd özünə yer almadı. Axırda da nə desə yaxşıdır: "Əyə, Osman,

vallah, sənə elə öyrəmişəm, heç ayrılmaq istəmirəm".

– Sən atanın goru, – dedim, – məndən əl çək, səhərə qədər bir böyrü üstə yatmaqdan qabırğalarım əzilib.

Gördüm Səməd öz kefindədi, mənim isti, yumşaq, halalca çarpayımından getmək istəmir. Onda məcbur olub özümə gün ağladım, köhnə bir çarpayı tapıb, sınıq-salxaq yerini təmir elədim. Səmədin "çarpayısı" ilə yanaşı qoydum.

– Moskvadan danışdıq, oğul, yadıma bir əhvalat da düşdü. Onu da deyim ki, Qazax seminariyasında da, Moskvada da mən Səmədlə birgə oxumuşam.

Moskvada oxuyanda ikimiz də İvan Turgenevin yaradıcılığından kurs işi yazıb, imtahan verməli idik. Mən günümü kitabxanalarda keçirir və Turgenevin əsərlərini oxuyurdum. Ən çox da yazıçı haqqında olan tədqiqatları mütaliə edir, yaradıcılığını öyrənirdim. Amma Səməd adlı adam nə kitabxanaya gəlir, nə də kurs işi yazırdı. Bütün günü şəhərdə gəzməkdə, öz kefində idi. Axşamlar da uşaqları başına yığib skripka çalardı. Bəzi hallarda məndən kitabxanada nə oxuyub öyrəndiyimi soruşardı, danışdıqlarıma diqqətlə qulaq asardı. Özünün dediyinə görə, Turgenevin iki əsərini oxumuşdu: "Asya" və "Bahar suları".

İmtahan günü gəlib çatdı. Mənim danışdıqlarımdan Turgenevin yaradıcılığını öyrənən Səməd "əla" qiymət aldı. Mən isə "kafi". O zaman da ikicə qiymət vardı: "kafi" və "əla".

– Ay oğul, Səmədlə belə günlərimiz çox olub, lap çox. Mənim indi huşum qalmayıb, – deyib əlini ağ saçlarında gəzdirdi. – Bax, ağrının hamısı burdadır, beyin də ki, ağrıdı, heç nə... düşünməyin, fikrin motoru, mühərriki budu, bu...

Xeyli sükutla dayandı. Dostum Seyfəddin ona yaxınlaşıb:

– Osman müəllim, – dedi, – yorğunluqdadır, işləməyi bir az azaldın, nə qədər işləmək olar? Sizin indi istirahət vaxtınızdır. Allah canınızı sağ eləsin, onsuz da Siz xalqımız üçün çox iş görmüsünüz.

O, Seyfəddinə təfərrühlə baxıb:

– Oğul, – dedi. – İstər şair olsun, istərsə yazıçı. Gecə də, gündüz də işləməlidir. Atalar deyir ki, at ölincə otlayar. Demək şair, yazıçı da son nəfəsinə qədər yazmalıdır.

Seyfəddin masanın üstündən götürdüyü "Səməd Vurğun" fotoalbomunu ona göstərib soruşdu:

– Bu kitabı tez-tezmi oxuyursunuz?

– Burada oxumağa bir şey yoxdur. Rəhmətlik Səmədin, mənim, bizim dostlarımızın yaxşı şəkilləri var burda. Darıxanda vərəqləyib Səmədlə keçirdiyim günlərin azlığına heyifislənirəm.

Osman əmi kitabı vərəqləyəndə Seyfəddin onun müxtəlif rakuslardan şəklini çəkdi. Biz getmək üçün yığışdıq. Osman müəllim də ayağa durdu. Asta addımlarla yaxınlaşıb mənimlə üzbəüz dayandı, sağ əlini ərklə çiyinə qoyub:

– Yaxşı, – dedi. – A Körpülü balası, bayaqdan sən sual döşəyirsən, mən də cavabını verirəm. İndi sən mənim birçə sualıma cavab ver görüm. Sizin kənddə körpü varmı?

– Yox, – dedim.

– Bə, niyə kəndinizin adı Körpülüdür?

– Deyirlər, XVIII əsrdə Sınıq körpünün bir qolu uçub dağılıbmış, bizim kəndin də qoçaq kişiləri onun tikintisində fəal iştirak ediblər. Onda Şıxlı varıymış, Körpülü yox. Vaxtilə körpünün tikintisində işləyənlər 1841-ci ildə Şıxlıdan ayrılıb gəlib indiki Körpülüdə məskən salıblar. Kəndimizin adını da Körpülü qoyublar.

Osman müəllim mənalı-mənalı gülümsünüb:

– Hə, – dedi, – yəqin ki, elədi. İndi sən mənə de görüm bunları hardan bilirsən, axı sənə nə yaşın var ki?...

– Bu barədə, – dedim – Tiflis Dövlət Arxivində olan sənədlərdən. Qocalarımızdan Şıxlı oğlu Vəkilin, Nəzir oğlu Məmişin yaxşı məlumatları var...

– Amma mənim yaxşı yadımdadır ki, bizim ağsaqqallar sizin kəndçiləri görəndə zarafatla deyərdilər:

*Körpülünün yoxdu körpüsü,
Dəysin ona Tanrı törpüsü.*

Sonralar görüşəndə də Osman əmi bu iki misranı təkrar-təkrar deməyi xoşlardı.

Ayrılanda, elə qapının ağzında Osman əmi Səməd Vurğundan yenə bir əhvalat danışdı.

– 1952-ci ildə Səməd Akademiyada vitse-prezident idi. Mən də bilmirəm nəyə görə yanında idim. Bu vaxt Mehdixan və Yusif Yusifov da gəldi. Telefon tez-tez zəng eləyirdi. Yadımdadır, Səməd iki nəfərə məsləhət verib yol göstərdi, üçüncüyə isə kömək elədi.

Səmədin xətrini çox istədiyi, zarafatla "yetim Yusif" çağırdığı professor Yusif Yusifov dedi:

– Hamıya iş düzəldib, kömək edirsən, bəs bizə – keçmiş seminarist dostlarına nə vaxt arxa, dayaq olacaqsan?

– A yetim, nə sənə, nə də qardaşım Mehdixana karyera dalınca qaçmağı məsləhət bilmirəm. Siz Əli əfəndi (xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin atası – (Ş.N.), Firidun bəy Köçərli, Əhmədağa Mustafayev kimi kişilərdən, görkəmli maarifçilərdən bilik almısınız. İllərin ağır sınağından çıxmış adamlarsınız. Sizin hər ikinizi müəllim, maarifçi kimi el-oba yaxşı tanıyır. Gedin, peşənizdən bərk yapışın. Elm dalınca gedin. Vəzifə, rəyasət boş şeydir, qardaşlarım.

Səməd Vurğunun məsləhəti ilə hər ikisi elmin çətin yollarından keçib elmlər doktoru, professor və əməkdar elm xadimi kimi yüksək ada layiq görüldülər.

GƏLƏCƏYİN ŞƏFƏQİ

Bir institutun görə bilmədiyi işi Firidun bəy Köçərli təkbaşına görmüşdür.

Mir Cəlal

Firidun bəy ötən əsrin sonlarında yazmağa başladığı «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları»nı 1908-ci ildə bitirmişdi. Aradan 10 ildən çox bir müddət keçirdi, lakin əsər işıq üzü görməmişdi. Özü demişkən, məcmuənin işi dərin quyuya düşmüşdü. Kim onu oradan çıxardacaqdı, bilmirdi. Əsər toz basa-basa qalırdı. İnsafsız nəşirlər gah kağız azlığını, gah da satılmayacağını bəhanə edib, əsəri çap etmirdilər. Onun böyük səylə toplayıb yazdığı kitab haqqında Tiflisdə çıxan «Zaqafqazskoqe obozrenie» qəzeti (1908-ci il, 28 oktyabr № 36) yazırdı: «Məşhur müsəlman ədəbiyyatşünası Firidun bəy Köçərli Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatına dair irihəcmli əsərini yazıb qurtarmışdı. Məzmununa görə yeganə olan bu kitab türk dilinin azərbaycan ləhçəsində yazılmışdı. Müəllif bu kitabın üzərində bir neçə il işləmiş və indiyə kimi heç kimə məlum olmayan çoxlu materiallar toplamışdır. Ancaq buna təəssüf edirik ki, cənab Köçərlinin əlində vəsaiti olmadığı üçün bu çox qiymətli əsərin nəşri bəlkə də uzun müddətə təxirə salınacaqdır».

O, ömrünün ən gözəl günlərini, qəlbinin, ürəyinin bütün hiss və həyəcanını bu əsərə vermişdi. Neçə şəhər, kənd və arxivləri gəzib, toza-torpağa bələnə-bələnə adı ədəbiyyat tarixinə bəlli olmayan el şairlərinin haqqında məlumat toplayıb ikicildlik kamil bir əsər yaratmışdır. İllərlə xalqı üçün çəkdiyi zəhmət, əziyyət heç kimə çatmadan məhv olub gedirdi. Yalnız maddi ehtiyac əsəri çap eləməyə imkan vermirdi. Hər dəfə Salahlının qocaman müəllimi Əhmədağanın sözlərini xatırlayanda, kədər və təəssüf hissiylə gülümsünürdü. Müəllimin maddi gəlirinin az-çoxluğundan söz düşəndə, görkəmli pedaqoq demişdi:

– Müəllim əməyi qatır quyruğudur, nə uzanır, nə güdəlir.

Müəllimin bir şirin söhbəti, bir çayı bol olar.

Kitabı çap elətdirə bilməmək Firidun bəyin ürəyinin başında bir nisgil kimi qalmışdı. Firidun bəy kitabının çapı üçün hara əl atdısa bir faydası olmadı. Bu barədə Bakıda müəllim işləyən cavan şair dostu Abdulla Şaiq də çox təşəbbüs edirdi. Bütün ümidlərini Bakı nəşirlərinə bağlayan Firidun bəy 1914-cü il noyabrın 12-də yazırdı:

«Əziz və möhtərəm bəradərim Mirzə Abdulla!

Allah sizi səlamət və xoşbəxt eyləsin ki, bəndənizi unutmayasınız. Kağız yazmamaqda qüsur etmişəmsə də, doğruluqla ərz edirəm ki, xatirimdən sizi çıxarmamışam. Tarixdə misli görünməmiş olan bu böyük müharibə tamam fikir və xəyalımı işğal edibdir, gecələr də rahat yata bilmirəm. Xahişim var ki, sentyabrın əvvəllərində bu zavallı əsərlərin çap olunmaq məsələsini sizin kimi dostların vasitəsilə bir növ düzəldə idim. Dava araya düşüb, mane oldu. «Nicat» cəmiyyəti-xeyriyyəsinin mənim əsərlərimin çap olunması barədə ishar qıldığı təşəbbüsat və hüsnüyyəti şayani-təqdir və təhsindir. Bu qədər bilsəniz ki, bu əsərin çap olunmasından mənim niyyətim pul qazanmaq deyil, ancaq ədəbiyyatımıza cüzi bir xidmət etməkdir. «Nicat» cəmiyyətinin şərtlərinə mən razı olaram və ümidvaram ki, mənim zəhmətlərim əvəzində cəmiyyət məni biçiz və məyus etməsin. Ancaq bu qədər var ki, kitabları dərc olunduqdan sonra satmaq mənə müşkül olacaq. Yaxşı olardı ki, bu təklifi «Nicat» öz öhdəsinə götürəydi. İki min beş yüz cild təb olunduqdan sonra «Nicat» orada kitabları satıb, əvvəlcə öz xərcini götürüb, sonra mənim haqqımı əda eyləyə bilər. Amma yaxşısı və insaf ilə tutulması budur ki, kitabın bir hissəsi tutulmuş ki, yarısı və ya sülsü satıldıqdan sonra hasil olan məbləğ iki yerə təksir olunsun. Bir hissəsi müsənnifə çatsın və yerdə qalan hissə çap olunma xərcinə sərf olunsun. Hər halda, bu barədə düzəlişmək asandır. Təki kitab yaxşı kağıza, gözəl və aydın hürufat ilə təb olunsun. «Nicat» cəmiyyəti-xeyriyyəsinin müdirini və s. üzvlərini yaxşı

tanıyırsınız. Yəqin ki, onlar əmin və mötəbər adamlardır. Türkdə misal var ki: «İlan vuran ala çatından qorxur». «Nəşri-maarif» gözümü qorxudubdur. Baqi Allah amanında olasınız. Badisəbanın, mənim və Həcərin sizə və həmişirəmiz Ruqiyyə xanıma və bəradərimiz Taği bəyə salamımız var. Uşaqların üzündən öpürük.

Həqiqi dostunuz Firidun Köçərli»

Uzun süründürmələrdən sonra mənsəbi pul, amalı qazanc götürmək olan mətbəə sahibkarları onun kitabının satılmayacağını, onlara qazanc gətirməyəcəyindən ehtiyat edərək, kitabı çap etməkdən imtina etmişdilər.

1915-ci il oktyabrın 22-də Firidun bəy aldığı bəd xəbəri dostuna bildirirdi.

«Əziz bəradərim Mirzə Abdulla!

...Mənim əsərimin çapı yenə də təxirə düşdü. Neçə vaxt bundan müqəddəm Mehdi bəy Hacıbababəyovdan bir məktub aldım. Yazmışdı ki, bu halda kağız baha qiymətə satılmağa görə, kitabların çapı davadan sonraya qaldı. Bu da mənim işlərimin gətirmədiyindəndir. Nə vaxt dava qurtaracaq, sülh olunacaq və kağızın qiyməti ucuzlaşacaqdır? Bunlar düzəldikdən sonra «Nicat»in fikri və tədbiri nəyə mübəddəl olacaq, Allahü-ələm. Zakir xoş demiş:

*Əfsus ki, islamın işi müşkülə düşdü,
Yox çarə dəxi səbirdən özgə belə düşdü.*

Bari-bəndəni xatirinizdən çıxarmayasınız və gözəl məktublarınızla könlünü açasınız.

Müxlisiniz Firidun bəy Köçərli»

İkinci bir niskil indi ondan da betər idi. Bu, onu fikirdən-fikrə salırdı, bütün rahatlığını əlindən almışdı. Seminariya ləvazimatı hələ də Məşədi İbrahimin həyətində gizli saxlanılırdı. Nə gürcülər tərəfdən, nə də Qoridən gəlib-gedən, sorğu-sual edən yox idi. Firidun bəy əvvəlcə bu il Qazaxda seminariya açılacağı haqqında Tiflis qəzetlərinin birində elan vermək istədi, lakin ehtiyat elədi.

Bir az sonra Qafqaz təhsil dairəsinə yazdığı məktubun cavabı gəldi. Seminariyanın açılmasına rəsmi icazə verilirdi. Uşaq yığmaq üçün yeganə ümidi Qori Seminariyasının keçmiş məzunlarına gəldi. Kimin harada olduğunu öyrəndi. Kəndlərə atlı göndərilib xəbər verməkdən başqa çarəsi qalmadı. Salahlı qəriyyəsinin Əhmədağa Mustafayevə, Şıxlını Əli Hüseynova, İncə dərəsini Kəmərridə qız məktəbi açan Əhməd Seyidova, Ağstafa-Kəsəmən tərəfi Səlim Əfəndiyevə, Borçalı mahalını Mustafa Məmmədova tapşırırdı.

Dilican nahiyəsini isə özü götürdü. Hər il yay aylarını orada istirahət edən, ədəbiyyatımızın nümunələrindən mühazirələr oxuyan Firidun bəy oranın əhalisini yaxşı tanıyırdı. Bu nahiyənin bir neçə kəndində özünün şəxsi dostları var idi.

Sentyabrın 10-da ilk dəfə bir neçə ailə gətirib öz uşaqlarını məktəbə yazdırdı. Firidun bəy fikirləşirdi ki, əgər sentyabrın 20-nə kimi hər gün bu qədər uşaq qəbula gəlsə, o vaxta qədər ilk zəng çalınmalıdır.

Qazaxın bir neçə guşəsində elanlar asıldı. Sentyabrın 17-də ilk zəng çalındı. Uzaq dağ kəndlərindən ayağı kotğu çarılıq, başı keçə papaqlı, əyinləri boz çuxalı kəndli balaları böyük bir ümidlə Məşədi İbrahimin həyətinə toplaşmışdı. Eyvanın dirəkləri rənglənmiş, divar isə çöldən yarıya qədər ağardılmışdı. Tərtəmiz sulanıb-süpürülmüş həyət bayramsayağı bəzədilmişdi. Hər qapının üstünə «Hazırlıq sinfi», «Tarix-coğrafiya», «Musiqi otağı», «Riyaziyyat sinfi» və başqa sözlər yazılmışdı. Uşaqların qarşısında təmiz və səliqəli geyimli müəllimlərdən Əhmədağa Mustafayev, Əli

Hüseynov, Yusif Qasimov, Məhiş Hüseynov, Süleyman ağa Qayıbov, Mahmud Yolçiyev, Nacıoğlu, Bəhri Əfəndi, Məcid bəy Şıxlinski, Mirzə Vəlizadə dayanmışdı. Aralarında yeganə qadın Badisəba idi. Təptəzə kostyumda özünü narahat hiss edən Firidun bəy gülümsünüb Badisəbaya dedi:

– Mənə bu təzə paltar geyindirməsəydin olmazdı? Özümü çox pis hiss edirəm. Elə bilirəm hamı mənə və paltarıma baxır. Həyəcandan əlim-ayağım əsir. Belə getsə, mən uşaqlar qarşısında bir kəlmə də danışa bilməyəcəm. Deyirəm, Əhmədağaya söz verək qoy o danışsın. Onun müəllimlik təcrübəsi də məndən çoxdu, həm də hamımızın ağsaqqalıdır.

Badisəba səhərdən ərindən gözünü çəkə bilmirdi. Təzə kostyum ona doğrudan da gözəl yaraşdı. O, otuz il əvvəl ilk dəfə Firidun bəyi bu rəng kostyumda görüb sevmişdi. Onda Qori Seminariyasında bircə təhsil alan qardaşı İsmayıl ağa ilə Firidun bəy onlara tətillə gəlmişdi. Şuşa uzaq olduğundan bəzən yay və qış təttilində Firidun bəyin evə getmək imkanı olmurdu. İsmayıl ağa ilə Salahlıya gəlib dostugildə qonaq qalardı. Badisəbanın əmisi Aliskəndər ağa şair olmasa da, şairin, şeirin məftunu idi. Mirzə Adıgözəlbəyin «Qarabağnaməsi»ni, Vaqifin şeirlərini, demək olar ki, əzbər bilirdi. Durub-oturub «Qarabağnamə»ni təriflər, belə əsərlərin misli-bərabəri olmadığından ağızdolusu söhbət açardı.

Firidun bəyin klassik ədəbiyyatdan araşdırmalarını dinlədikcə Aliskəndər ağa ağa tez-tez onun söhbətlərinə müdaxilə edib:

– Yaz, oğul, bunların hamısını yazmaq lazımdır, – deyərdi. – Rəhmətlik Sədi deyib ki, elmə yiyələnən, lakin onu tətbiq etməyən yeri şumlayan, lakin onu əkməyə bənzəyir. Bu gün bizə çatmasa da gələcək nəslimiz var, qoy onlara hədiyyə olsun.

Xəyalən ilk gənclik illərinə qayıdan Badisəbanın gözündə indi iyirmi iki yaşlı Firidun bəy təzə geyimdə necə də şən və gümrəh idi. Eynilə bugünkü kimi. Ağsaqqal qohumları burada olmasaydı, özü onun qalstukunu düzəldər, çiyinlərinə qonan nazik tozu silərdi.

– Yaxana yarpaq düşüb, onu götür. Əhmədağaya da özün desən yaxşıdı, mənə, razı olmaz.

Əhmədağa qocaldığından bir az ağır eşidirdi. Firidun bəy yaxınlaşıb üzünü qulağına tutub xeyli bərkədən:

– Ağa, deyirəm, uşaqlara «xoş gəlmisiniz»i siz desəniz yaxşı olardı.

– Yox, yox, Firidun bəy, nə danışsın, bu bir namli-nişanlı gün olub, Azərbaycan tarixində qızılı hərflərlə yazılacaq. Bu əvəzsiz xidmət sənindir, söz demək də sənə borcundur.

Firidun bəyi Qazax camaatı kürəkən kimi yox, doğma oğlu, həmkəndlisi kimi sevirdi. Ötən əsrin 80-ci illərindən tez-tez gəlib-gətdiyi bu oba ona doğulduğu Şuşa, Qarabağ qədər əziz idi.

Hələ 1909-cu ildə Şıxlı və Salahlı camaatı Qoriyə gedib ərizə ilə ona müraciət etmişdilər ki, dədə-babadan mal-qara otardıqları Qarayazı meşəsini knyaz Qolitsin özü üçün ov qoruğuna çevirib. Mal-qaramızı saxlamağa yerimiz, örüşümüz yoxdur. Həmin ilin martında Firidun bəy «Tərəqqi» qəzetində «Dinmə, ver!» adlı kəskin məqalə ilə çıxış edib camaatın başına açılan bu oyunun müqəssiri knyaz Qolitsini ifşa etmişdi. Xalq Firidun bəyin yuxarı dairədəki hörmətini, sözünün kəsərini yaxşı bilirdi. Bu müraciət təsadüfi deyildi.

Firidun bəy irəli yeriyib şişpapaqlı valideynlərə, onların pambığı çıxmış sırıqlılarına ürəkəgrısı ilə baxdı. Qarabağın, Göyçə və Borçalı mahalının bəyləri, bəyzadələri isə eys-ışrət məclisinə təşrif buyurmuşlar kimi yerli ağalarla bərli-bəzəkli geyimdə ayrıca dayanmışdılar. Firidun bəy çənəsinə ağ kəpənək kimi qonmuş nazik saqqalına öteri əl gəzdirdi. Bir anlıq nə danışacağını unutmuş kimi yenidən qalın qaşları altından hamıya nəzər saldı. «Sadə, çox sadə dildə danışmaq lazımdır», – deyə fikirləşdi. – Qoy dağların qoynundan enib gəlmiş rəiyyət də, çoban da məktəbin nə olduğunu başa düşsün. Kəndə qayıdanda qonşusunun: – Nə eşitdin, nə gördün?» – sualına ətraflı cavab verə bilsin.

– Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi

malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və Vətəni sevdidiyi kimi, ana dilini də sevir.

Bu da bir həqiqətdir ki, uşağın dilini açan anadırsa, ona təkan verən, millət və xalq üçün gərəkli edən məktəbdir...

Əvvəlcə həyəcanla, tələsə-tələsə danışan Firidun bəyin nitqi get-gedə nəsihətamiz şəkil aldı. İndiyədək Sədidən, Hafizdən, məşhur rus pedaqoqu Uşinskidən oxuduğu, bildiyi müdrik, ağıllı kəlamları yadına salıb, yaxın-uzaq obalardan enib gəlmiş kəndliləri heyrətdə qoymaq istədi. Ani olaraq duruxub fikrini dəyişdi.

– Niyə uzağa gedirəm, – deyə fikirləşdi. Elə Üzeyir bəyin maarif haqqında dediyi kəlamlar daha anlaşılıqdır. Bizim seminariyanın keçmiş məzunu Üzeyir bəy Hacıbəyli yazır ki, o yerdə ki elm və maarif olmadı, orada zülm və istibdad hökmfərma olar. Sizə baxarkən mən Azərbaycan xalqının günəşli gələcəyini təmin edəcək xoşbəxtlər nəslini görürəm. Oxuyun, balalarım, xalqın nicat yollarında ona dayaq durun!

Sonra müəllimlərdən Əli Hüseynov, Yusif Qasimov və Alay bəy Şıxlinskiyə söz verildi. Məktəbdə nizam-intizamın, təlim-tərbiyənin vacibliyindən danışan çıxışçılar qeyd etdilər ki, mütaliə və əxlaq normalarına hər şagird vicdanla əməl etsə, seminariyamız nümunəvi olar.

Camaat içindən ucaboylu, sarışın bir kişi üzünü Firidun bəyə tutub:

– Bəy, – dedi, – qurbanın olum, bircə məni başa sal görüm, bu uşaqları ki siz oxudacaqsınız, bunlar nə yeyəcəklər? Hərçəndi, biz evdən bir az pendir, yumurta, çörək götürmüşük. Bu iki-üç günə ancaq çatar. Bir də ki siz heç oxutmaq pulu da almırsınız. Bəs onda necə olacaq? Axı, mən hər gün Əskiparadan bura çörək gətirə bilməyəcəm?..

Firidun bəy ani olaraq duruxdu. Aram, bir qədər də kədərqarışıq səslə:

– Rəhmətliyin nəvəsi, – dedi, – sən deyincən, kaş bizə dəyib-toxunan olmasın. Yemək-içmək məsələsinə gələndə isə fikir eləməyə dəyməz. Boynumuza götürmüşük, demək, nəyəsə arxalanmışıq. Əvvəla onu deyim ki, Qafqaz təhsil komitəsi Popeçitelinin əmrilə Qoridə Azərbaycan şöbəsinə ayrılan vəsait öz qüvvəsində qalır. İkincisi də Müsavat hökumətinə məktubla müraciət edəcəyik ki, seminariyaya yardım versinlər. Burası da sizə yaxşı məlumdur ki, dövlətin ayırdığı bu vəsait ancaq kasıblar üçündür. Demək, seminariyamıza qəbula gələn varlı balalarından təhsil haqqı alınacaq.

Xeyirxahlığından fərəhlənən Firidun bəy danışdıqca qürur hissi keçirir, öteri də olsa qulaq asanların üzündəki inam, etibar nişanələri ona daha böyük bir cəsarətlə danışmağa imkan verirdi. Əli ilə kvadratşəkili hasarı göstərdi: – Bir seminarist icazəsiz bu hasardan bir addım da kənara atmayacaq. Uşağın yemək-içməyi də, gecə-gündüzü də burda keçəcək. Pedaqoji qaydaya görə pansionda təhsil alan uşağa həftədə bircə gün şəhərdə gəzməyə, ya da istərsə, ailəsi ilə görüşməyə icazə verilir. Biz bu vaxtı cümə gününə təyin etmişik. Sınıfədən və dərşədxaric vaxtı uşaqlar qubernatorluqdan təvəqqe ilə aldığımız yeri əkib-becərməklə məşğul olacaq. Özümüz ətlik və süd üçün mal-qara da saxlayacağıq. Emalatxanamızda onlara çəkməçilik, dülgərlik peşələrini də öyrədəcəyik.

Sizdən, siz ata-analardan bircə təvəqqemiz var. Balalarınıza tapşırım ki, söz eşidən, dərş oxuyan olsunlar. Bizim seminariyada oxuyan uşağın başında dərşədən qeyri-məhəbbət olmamalıdır.

Firidun bəy əvvəlcə aşağı ehtiyat sinfinə qəbul olunanların siyahısını oxudu. Sonra yoxlanışdan yaxşı keçənləri dörd əsas sinfə böldü. Onun özü qabağa düşür, uşaqları təmiz və işıqlı otaqlara aparır, yatağını göstərir, qələm-dəftər verilməsinə nəzarət edirdi. Uşaqların bəzilərini çirkli paltarda olduqları üçün dərhal hamama göndərir, hamısının saçını eyni formada qırxdırmağı tapşırırdı. Xüsusi hazırlanmış məktəb paltarını

geyinəndə yoxsul uşaqlarda yoxsulluq və mədəniyyətsizlikdən nişanə belə qalmırdı. Çoxları təəccüblə gah öz üst-başlarına, gah da yoldaşının səliqəli geyiminə baxıb gülümsünürdü.

Firidun bəy müəllimlərlə birgə birinci mərtəbəni sahmana salıb, ikinciyə qalxmaq istəyəndə gözü arıq, zəif bir uşağın əlindən tutub taxta pilləkənin yanında dayanan qarıya sataşdı. Yaşının çox olmasına baxmayaraq, onun qəddi-qaməti əyilməmişdi. Qarı Firidun bəyin onlara zəndlə baxdığını görüb ürəkləndi, irəli yeriyib:

– A Firidun bəy, – dedi, – rüsxət ver, bu uşağı da yoxlasınlar, mənim balam...

Firidun bəy qızdırmadan rəngi solmuş balacaboy oğlan uşağına ötəri baxdı. Ürəyində qarını məzəmmət elədi ki, uşağı öldürməsən, bir dəri, bir sümük olandan sonra gətirmisən ki, bu da oxusun. Onun cılız bədənində taqət qalıbmı ki, oxuya? Əlini gicgahında gəzdərək ümid dolu baxışlarla ondan cavab gözləyən qarıya baxa-baxa qalmışdı. Bilmirdi nə cavab versin, necə yox desin.

– Ay arvad, – dedi, – uşaq ayaq üstə dura bilmir, onu illət basıb öldürür, bu zəif bədənə necə oxuya bilər?..

Qarı yenidən yalvardı:

– Üzüm ayaqlarının altına, mənə yazığın gəlsin. Anadan yetim qalıb, mənim nəvəmdi, bir də ki kasıblığın üzünə qara olsun, yemək-ichmək sarıdan o qədər korluq çəkib ki, bu günə düşüb...

– Yox, qarı, yox, bundan bir şey çıxmaz, qoy qayıtsın, heç olmasa bir il də ətə-qana dolsun, sonra gətir...

Əslində Firidun bəy xəstəlikdən qorxub ehtiyat edirdi. Təzə açılan seminariyada uşaq müalicə eləməyə, dava-dərman almağa imkan və vaxt da olmayacaqdı. Fikirləşdi ki, görəsən nə xəstəliyi var, uşağın birinə düşdü, indi gəl dərs əvəzinə müalicə ilə məşğul ol.

Ayağının birini pilləkənə qoydu, ikincisini atmaq istəyəndə səs eşidib geri qıvrıldı. Qarının ətəyindən yapışan uşaq:

– Ah, a Firidun bəy! Bircə biləydin ki, burda nələr var, – deyib balaca əlini sol döşünün üstündə saxladı.

Firidun bəyin ona diqqətlə baxdığını görüb, yaşına yaraşmayan qürur və vüqar hissiylə dedi:

– Sən nə bilirsən ki, bu cılız dediyin ürəkdə nələr var?

Firidun bəyə elə gəldi ki, bu cılız və arıq bədən oxumaq üçün ah-nalə çəkdi, fəryad qopardı. Ayağının biri yerdə, o biri pilləkəndə geriyə dönmüş halda quruyub qalmışdı. Alnına soyuq tər gələn Firidun bəyin qulaqlarında hələ də hüznü səs vardı. Onsuz da kövrək və zəif olan ürəyinin başı od parçası basılmış kimi közərdi. Onun «xəstə və cılız» sandığı uşaq isə hələ də alıcı tərən baxışları ilə Firidun bəyin cavabını gözləyirdi. Bu cəsarətli sözləri bu illət basmış uşaqmı demişdi? Hələ də nə gözlərinə, nə də qulaqlarına inana bilirdi. Ona yaxınlaşan İbrahim əfəndi istədi desin ki, mən yoxlamışam, hafizəli uşaqdı. Amma müdirin bərk fikrə getdiyini görüb dinməyi nəzakətsizlik sandı. Qəmli, qüssəli fikirlərdən ayılan Firidun bəy:

– Qarı, – dedi, – ad, familiyası nədi bu uşağın?

Aşa qarı işin düzələcəyini zənn edib dərhal cavab verdi:

– Nökərinizin adı Səməddir, familyası Vəkilovdur.

Firidun bəy sağ tərəfə dönüb İbrahim əfəndiyə:

– Məncə, biz bir Vəkilov qəbul etmişdik.

– Bunun böyük qardaşdı. Müftünün Tiflisdə kasıblar üçün açdığı məktəbi yarımçıq qoyub bizim seminariyaya qəbul olundu.

– Hə... – Firidun bəy duruxdu. – Qarı, gəl razılaş qalsın gələn ilə, iki qardaşı birdən qəbul eləmək düz çıxmaz. Onda başqa ailələr də...

Uşağa diqqətlə baxıb əlini onun solğun yanağına toxundurdu. Pal-paltarı köhnə və yamaqlı olsa da tər-təmiz yuyulub, çox böyük məharətlə cırıq-sökük yerləri yamanmışdı. Əlini qıvrım-qıvrım olub bir-birinə qarışmış saçlarında gəzdirdi. Saçları aralayıb ötəri dibinə baxdı. Qarı hiss elədi ki, Firidun

bəy uşağın təmizliyini yoxlayır.

– Özü iki-üç gündü yuyunub-daranır ki, Qara ilə (Mehdixan) oxumağa mən də gedəcəm.

Firidun bəy qəddini düzəldib üzünü İbrahim əfəndiyə tutdu, yarıkönül:

– Bir yoxla, görək, – dedi.

İbrahim əfəndi:

– Firidun bəy, dünən siz burda yox idiniz, Aşa xala bu uşağı gətirmişdi. Mən yoxladım, çox dərrakəli, hafizəli uşaqdır. Birce şəriətdən yoxlamamışam. (Seminarıyaya qəbul vaxtı Qurandan bir surə əzbər söyləmək tələb olunurdu.) – Üzünü uşağa tutub: – Bala, Qurandan bir şey bilirsənmi?

– Bilirəm, – deyər uşaq şəstlə cavab verdi.

– Onda al, «Əmma» surəsini oxu görüm necə oxuyursan?

Uşaq kitabı alıb göstərilən yeri ördü. Vərəqləyə-vərəqləyə:

– Mən, – dedi, – bunu üç il əvvəl oxuyub əzbərləmişəm. «Hud» – surəsi, bunu əzbər söyləyimmi, yoxsa... İstəyirsiniz alın, – kitabı İbrahim əfəndiyə qaytardı: – Siz istəyirsiniz, səhifəni açın, ayənin, ya da surənin adını deyin, qalanı mənim boynuma, əzbər söylərəm.

Firidun bəy İbrahim əfəndiyə xoş və razı təbəssümlə baxıb:

– Dediğini elə görək, – dedi.

Kimsə on beş-iyirmi metr aralıda dayanan kişilərə tərəf qışqırır:

– Ay Yusif ağa, – dedi, – yaxın gəl, gör oğlun nə teatro çıxardır.

Firidun ağa qışqıran adama tərs-tərs baxdı. Onun lağla «teatro çıxardır» deməyi Firidun bəyin xoşuna gəlmədi. Həddindən artıq nəzakət və mədəniyyətlə davranan Firidun bəy uşaq yanında belə danışığı hədyan sayır, mədəniyyətsizlik hesab edirdi.

İbrahim əfəndi:

– Al, – dedi, – oğul, «Ali-İmran» surəsi.

Səməd kitabı geri alıb, şəhadət barmağını səhifənin arasında

saxladı. Əllərini yanına salıb cılız qamətini daha da düzəltdi. Aramla, həm də avazlı bir səsle:

– Allahın izni ilə mən anadangəlmə korları gözlü edər, cüzam xəstəliyinə tutulanları sağaldar və önləri dirildərəm...

Firidun bəy heyret içində idi. Ətrafdakılar təəccüb və maraq hissilə gah Yusif ağaya, gah da Aşa qarıya:

– Maşallah, – deyirdilər, – boyuna bax, buxununa bax, başına bax...

Uşaq əzbər dediyi surəni bitirdi.

Firidun bəy aşağı əyilib, uşağın başını sıgallaya-sıgallaya:

– Bu ki od parçası imiş. Oğlum, – dedi, – harda oxumusan, təhsilini harda ikmal etmişən?

– Əhmədağa dayımın məktəbində, Salahlıda.

İbrahim əfəndi:

– Möhtərəm Firidun bəy, bilirsiniz bu kimin nəvəsidə, siz şəirlərini axtardığımız Gühənsal Mehdixanın. Rəhmətlik Gühənsal ilk zövcəsi Nabatxanım vəfat etdikdən sonra Aşa xalaya evlənib. Bu səbəbdən də Yusif ağanın uşaqları Əhmədağa müəllimə dayı deyirlər.

– Bərəkallah, mənim balam, – Firidun bəy üzünü yanındakılara tutub: – Müdriklər haqlı deyib ki, uşaqılıqda öyrənilən elm daşa yazılmış yazı kimidir. Hafizən sənə kömək oldu, oğlum, bizi isə məğlub etdi.

Aşa qarı sevincindən bilmirdi neyləsin. Kəlağayısının ucunu gözünə tutub ağlamsınaraq:

– Ciyərparamın balasıdı, heyif ki... – deyib ağladı. – Özünü toxtadıb, – bəy, uşaqkən kənddə mollaya vermişdik. Hacı Mustafa əfəndinin yanında oxuyub qurban olduğum Qurani-şərifdən nə bilirsə orda öyrəndiyidi.

Şadlıqdan kövrələn Yusif ağa Səmədə, Aşa qarıya lap yaxın gəldi, əlini uşağın çiyinə qoyub üzünü Aşa qarıya tutdu:

– Ay ana, – dedi, – şər vaxtı bizi kövrəltidin.

Firidun bəy:

– Eybi yox, – dedi, – Yusif ağa, təki həmişə övladlarımızın

sevincindən kövrək. Əzizim, Yusif ağa, onu da bil ki, bu gündən Səməd balamız həm mənim, həm də sənin oğlun oldu. Yusif ağa, sizi indi tanıdım. Üç il əvvəl də Qoriyə ərizə ilə müraciət etmişdiniz. Onda qəbula gələn uşaqların çoxluğuna görə baş tutmadı. Gec də olsa, güc oldu. Sizi təbrik edirəm.

Firidun bəyin sevincində çırpınan ürəyində gələcəyin maarif, elm şafəqi şölələndirdi. Beynində bir fikir ona daha çox fərəh və fəxr gətirirdi. Öz-özünə deyirdi: – Deyəsən ixtiyar çağında Qoridən elədiyim “oğurluq” burda möhkəm bina tutacaq.

* * *

Əmirxan yaxşı bilirdi ki, bu yeni vəzifə onun üçün çox ağır olacaq. Onun ən çox qorxdığı ziyalılar idi. Qoridə, Tiflisdə, Kiyev və Peterburqda təhsil almış onlarca ziyalı olan Qazaxda işləməyi o, özlüyündə zülm sayırdı. Gündə bir kənddə iğtişas, üsyan olurdu. O, əvvəllər qulluqla əlaqədar Şıxlıda olmuşdu. İlk baxışdan çox yoxsul görünən bu kənddə olanda eşitdiyinə təəccüb elədi.

Xanın savadsız zənn etdiyi kəndxuda nəql edirdi ki, 1844-cü ilin sentyabrında min nəfərə yaxın kəndli vergi verməkdən imtina edib, bir neçə ağanı, rus məmurlarını, bəyi kənddən silah gücünə qovmuşdu. Qafqaz canişini üsyanın başçısı mayor Mustafa ağa Arifi Sibirə sürgün eləmişdi. Ömrünü qütbətdə başa vuran şair Mustafa ağanın Vətən həsrətli qoşmaları indi də el aşıqlarının dilindən düşmür. Bu, Qafqazda çara qarşı, demək olar ki, ilk açıq üsyanlardan biri idi.

Elə iki il əvvəl, 1917-ci ildə Şıxlı kənd icmasına daxil olan səkkiz kəndin yoxsulları hərbi məqsədlə at müsadirə etmək üçün gəlmiş şura komissarına və onun polis dəstəsinə silahlı müqavimət göstərmişdilər. İki gün davam edən qanlı döyüşdə hər iki tərəfdən ölənlər və yaralanan olmuşdu. Kəndlilərin inadlı müqavimətinə davam gətirməyən hökumət nümayəndələri kor-peşman çıxıb getmişdilər.

İndi dildə canla-başla quluq göstərəcəm deyən Əmirxan

Xoyski bunları düşünəndə onun üçün çox çətin olacağına heç də şübhə etmirdi. Üstəlik seminariyanın köçürülüb gətirilməsi onun heç xoşuna gəlmədi. «Bircə çıxış yolum var, – deyərək o fikirləşdi, – ziyalıları ələ almalıyam, onlarla möhkəm dostluq etməliyəm».

Əmirxan üsyan və iğtişasları onların köməyi ilə yatıra biləcəyinə çox ümid edir, bel bağlayırdı. Ümid edirdi ki, Azərbaycanın «qırmızı Petroqradı» deyilən Qazaxda xalqın hörmətini qazanacaq. Bir tərəfdən də Petroqraddan ayaq açıb iri addımlarla Qafqaza yaxınlaşan «fəlakət» üçün bərk narahat idi.

Fətəlixan Xoyskinin əmrilə bəy, xan balalarından ibarət beş yüz nəfərlik seçmə qoşun hazırlanırdı. Onlar Gəncəbasar tərəflərdəki üsyanı yatırmaq üçün göndəriləcəkdi. Bu qoşun gələndə qədər Əmirxan Xoyski, birinci növbədə, Səmədağa Ağamalıoğlunu, Müseyib Əliyevi, Məşədi Abbas Poladovu, Həmid Sultanovu və başqalarını aradan götürmək haqqında yeni yollar, tələlər fikirləşirdi.

Yuxarı dairədə Qazax qırmızılarının söz düşəndə Əmirxan öyünüb deyirdi ki, Qaçaq Cahangirin boğazına kəndir saldıran, Əmiraslan Süleyman oğlunu (Turetski) aradan götürən mənim tədbirlərim olmadımı?

Əlbəttə, bunları deməkdə az-çox Əmirxanın haqqı vardı. Ona görə ki, Cahangirin dəstəsinə göndərilən casusu Əmirxan tapmışdı. Turetskini öldürənə pulu o, öz əlilə vermişdi. Bunlar Əmirxanın Qazax qırmızılarının aldığı ilk intiqam idi. Bu intiqamın birincisi 1916-cı ilin sonlarında, digəri isə 1918-ci ildə alınmışdı.

Bütün bunları fikirləşib özünə toxtaqlıq verən Əmirxan yenə «Qırmızı Qazax» sözlərini xatırladıqca ilan yarpızdan qorxan kimi diksinirdi. Qatardan düşüb Ağstafadan gələndə kimi yol-boyu gördüyü kəndli ağa, bəy – hamısı ona qırmızı görünürdü. Beyninə pərçim olmuş, «çətin camaat» sözləri yadından çıxmırdı.

1919-cu il oktyabrın 13-də Qazaxa varid olan yeni quberna-

tor işə başlayan günü heç kəsi qəbul etmədi. Öz ağıncı ağır oturub batman gəldi. Həmin günü qubernatorluğun işinə və işçilərinə əl gəzdirdi. Şübhəli adamları işdən çıxarıb, Şəkərin qalasında yatanların siyahısına dönə-dönə baxdı. Bəzilərinin sənədlərinə qırmızı qələmlə işarə edib üstünə «ciddi rejimdə saxlanılsın», «xüsusi nəzarət olunsun», «gəzintiyə çıxarılsın» kimi dərkənar qoydu.

Gəlişinin dördüncü günü Firidun bəyi qəbuluna çağırdı. Qapıda görünən Firidun bəyi hörmət və izzətlə içəri dəvət etdi. Ağ hərbi paltarda olan qubernator yaxasına bir xaç, üç də medal taxmışdı. Bu, onu daha əzəmətli, daha təntənəli göstərirdi. Firidun bəyə hörmətini bildirmək üçün cəld ayağa durub hərbi qaydada təzim edərək:

– Bəy, – dedi, – gec də olsa mənim təbrikimi qəbul edin. Səhv etmərsə, seminariyanın Azərbaycana köçürülməyi sizin ən böyük arzunuz idi.

İstər qadında, istərsə də kişidə yaltaqlığı böyük bir nifrətlə qarşılayan Firidun bəy təmkinlə:

– Elədir, – dedi, – ancaq təkcə mənim yox, doktor Nərimanovun, mərhum Səfərəlibəy Vəlibəyovun və bütün Azərbaycan xalqının, bir sözlə, övladının savad almasını istəyən hər bir millət nümayəndəsinin.

Əmirxan tutuldu. Doktor Nərimanov adı onun ürəyinə paslı xəncər kimi batıb qaldı. Özü də hiss elədi ki, Firidun bəy bilərəkdən onun adını çəkdi. Hirsənməyini büruzə verməmək üçün ciddiləşdi, vücudunu sakitləşdirsə də, səsindəki titrəyişi dəf edə bilmədi.

– Bəy, – dedi, – Nərimanov dediniz, mən istər-istəməz onun silahdaşlarını xatırlayıram. Sizde neçə müəllim onun əqidə dostu, məsləkdaşıdır?

Firidun bəy nə üçün çağırıldığını indi anladı. Təəccüblə qubernatora baxıb, pensnesini düzəltdi. Çiyinlərini çəkib:

– Heç bir nəfər belə yoxdur. Əcəba, bizdə inqilab tədris olunmur, inqilabçının seminariyada nə işi var? Bizdə dərs tədris olunur...

– Bəs onda Sabir kimdir? – Qubernator əyilib siyahıya baxdı. – Mirzə Ələkbər, təxəllüsü Sabir, şair. Onun şeirlərini keçirirsiniz, özü də sizdə çalışır?

Firidun bəy kədər və təəssüflə bıqaltı gülümsündü. Müsahibinin ədəbiyyat və tarix aləmindən bixəbər olmasına acıdı. Nadan adamla söhbət onun təkcə ürəyinə yox, ruhuna olmazın əzab verirdi.

Qəfildən düşən Sabir söhbəti onun yarasının közünü qopartmışdı. Artıq on ilə yaxın susan Sabir rübabı atəşin tərənələr oxumurdu. Düzü-dünyanı dolaşan qara xəbərdən bu nadan niyə bixəbər idi. Bir böyük millət bir qiymətli şairini itirmişdi. Ağırətəbiətli Firidun bəyin varlığı titrəsə də özünü ələ aldı. Sabirin varlığı və yoxluğu haqqında söhbəti lap əvvəllərdən başladı.

– Cənabınıza ərz olsun ki, hələ 1908-ci ildə inspektor Sultan Məcid Qənizadə cənabları ilə mən Qoridə olanda çox çalışdım ki, Sabiri Azərbaycan dilində dərs demək üçün seminariyaya müəllimliyə düzəldək. Sabir mənim, mən Qənizadənin yerinə, Qənizadə isə Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəblərinin ikinci rayonu üzrə müfəttişi seçməli idi. Çox təəssüf olsun ki, mənim təhsilim ali olmadığı üçün seminariya müfəttişliyinə qəbul olunmadım. Sabir də müəllim vəzifəsinə nail ola bilmədi. Onun quru vücudunu mollalar o qədər lənətlədi, boynuyğunlar ona elə hər bə-zorba gəldi ki, günbəgün əziyyət çəkən şairi sağalmaz bir naxoşluq hələ 1911-ci ildə əlimizdən aldı.

Danışdıqca odlanan Firidun bəy ağır-ağır nəfəs dərir, gözlərində qəzəb qığılcımları oynayırdı. Cibindən dörd qatlanmış dəsmal çıxarıb alınıdakı tər damcılarını hopdurdu. Ağ kraxmallı köynəyinin iki düyməsini açıb, dərindən nəfəs aldı. Qubernator isə sərt və ötkəm baxışla onun hərəkətlərini izləyirdi. Par-par parıldayan masanın üstündəki «Limonnı» papirosundan birini yandırdı. Qutunu Firidun bəyə doğru uzadıb ona da təklif etdi. Əsəbi Firidun bəy əlilə «yox» işarəsi verib:

– Borjomi yaxınlığında Sabirin ölümünü eşidəndə bir neçə dəqiqə gözlərimə qaranlıq çökdü, biixtiyar qəzet əlimdən yerə düşdü. Hər yaranan öləcəkdir, bu şəksiz, şübhəsizdir. Biz dəniz, dünya dəyirman, o, hamımızı üyüdəcək. Hər kəs ki, bu dünyaya qədəm qoyubdur, gərək getsin. Onun ustadı – mükərrəmi Seyid Əzim demişkən:

*Dünyaya gələn getmək üçündür, bu nə qəmdir?
Bir fikir elə, bu xilqəti-aləm nə üçündür?*

Sabir getdi, – bizi dəxi sinəsi dağlı və ürəyi qəmli, həsrətdə qoydu. Sabir əsrimizin ən müqtədir və xoştəb şairlərindən biridir. Onun təbində o qədər zəriflik və dilində elə bir lətafət var ki, güldürə-güldürə ağıladır və ağılada-ağılada güldürür.

Qubernator sözünün hədəfə düşmədiyindən əlindəki qələmi əsəbiliklə oynatdı. Dodaqaltı kiminsə dalınca deyib, siyahıda bir adın üstündən xətt çəkdi.

– Bəy, – dedi, – mən sizi bura Sabir üçün yas qurmağa, nə də onun təbi-izahından danışmağa çağırmamışam. İndi vəziyyət başqa cürdür...

– Xan, bağışlayın, sizi qəmləndirdim...

Qubernator bir az qabağa əyilib iri gövdəsini güclü qolları üstə saxladı. Baxışlarını üstədən aşağı Firidun bəyə zilləyib:

– Bəs «Poçt qutusu» nədir? – soruşdu.

– O, balaca bir hekayətdir, uşaqlar oxuyur.

– Bilirəm, cənab Firidun bəy, mən onu uşaqlara əzbərlədəni soruşuram. Əcəba, deyib görüm, Yusif Qasimov kimdir, hansı yuvanın quşudur?

– Yusif Qasimov bizim tələbəmiz olub, Qoridə təhsil almış savadlı, mədəni...

– Bilirəm, əlbəttə, müəllim savadlı və mədəni olar. Amma bəy, onu bilin ki, sizin nəslə-nəcabətiniz var. Bir gəda üçün saç-saqqalınızın ağ vaxtı yalan danışmağı özünüzdə rəva görməyin. Siz yaxşı bilirsiniz ki, Yusif Qasimov «Hümmət» bolşevik

firqəsinin üzvüdür. İndi görün uşaqları necə korlayırsınız. Eləcə də müəllim Nacıoğlu bolşevik ədəbiyyatı yayır, kommunistdir. Türkiyədən kommunist təbliğatına görə sürgün olunan bir adamın sizin seminariyada nə işi var? Siz bilik və maarif əvəzinə bolşevizmi təbliğ edirsiniz...

Firidun bəyin nə Yusif Qasimovun, nə də Nacıoğlunun bolşevik firqəsinin üzvü olmağından doğrudan xəbəri yox idi. Ona görə də heyrət və təəccüblə qubernatorun dediklərini dinləyib, günahkar adamlar kimi dedi:

– İnanın, məzhəb haqqı, mənim bu işdən xəbərim yoxdur. – Kədər və qüssə ilə sözünə davam etdi. – Mənim övladım yoxdur, tale bu gözəl nemətdən mənə məhrum edib. Əgər mənim övladım olsaydı, onun canına and içərdim. Bircə şeyi bilirəm ki, Yusif Qasimov bir ədəbiyyat müəllimi kimi bizə çox lazımdı. Təvəqqe edirəm, ona toxunmayın, özüm onunla söhbət edib işin nə yerdə olduğunu sizə bildirərəm.

«Təvəqqe edirəm» deməyi qubernatorun xoşuna gəldi. «İndi boynuna qoymaq olar, hara desəm ora da gedəcək». Əmirxan Firidun bəyin el arasındakı hörmət və nüfuzunu yaxşı bilirdi. Ona görə də ondan istifadə etmək istəyirdi.

– Bəy, kəndlərə tez-tezmi gedirsiniz, – deyər yumşaq tərzdə, səsinin ahəngini dəyişib soruşdu.

Qubernator qalın ətli dodaqlarında, domba gözlərində iki-mənalı təbəssümü gizlətməyə çalışdısa, bu, Firidun bəyin nəzərindən yayınmadı. Onun bayaqkı sərt səsinin, kobud sifətinin belə tez dəyişməsinə təəccüb etdi. Və bir anda xatırladı ki, bütün yuxarı dairədə qulluq edənlər belədi, bir gündə min cür sifətə düşürlər. Onlar üçün xalq güzəranı sözdə ön planda, əməldə isə pərdə arxasında qalır. Təki oturduqları vəzifə masası əbədi olsun.

– Xeyr, – dedi, – məndə vaxt hardandı, dərs ilinə təzə başlamışıq, seminariyadan ayrılmaq mümkün deyil.

– Sizinlə Şıxlıya, oradan da İncə dərəsinə səfər etmək istədim. Mənim orda köhnə bir dostum var, axund Qurban əsilza-

dədi, ağıllı və müdrik adamdı. Eşitdiyimə görə siz müdrik adamın sözünü var-dövlətdən üstün tutursunuz. Məncə, bu sizin üçün göydəndüşmə olardı. Yeni bir şey eşidər, öyrənərdiniz...

– Doğru buyurursunuz, bizim xalqın hər bir ağsaqqalının sözü-söhbəti qələmə alınsa, heç də Şeyx Sədinin «Gülüstan» və «Büstan»ından maraqsız oxunmazdı. Öyrənməyə gəldikdə isə hələ cavanlığımda oxuduğum Mirzə Uluğbəyin bu sözlərini unutmuram: «Elm öyrən – beşikdən qəbrə qədər».

Firidun bəy qubernatorun fikrini çox gözəl anlayır və başa düşürdü: Xan onu səfərə dəvət etməklə açıq-açığına deyirdi ki, ya mənimlə kəndlərə gedib camaatı sakitləşdirməlisən, ya da seminariyanı gözümçixdiyə salıb bağlatdıracam. İlk anlardan da «bolşevik təbliğatı» məsələsini ona görə ortaya atmışdı. Demək, belə çıxır ki, ya xanın dediyini etməli, ya da seminariyanın bağlanması... Məcburiyyət qarşısında qalan Firidun bəy dedi:

– İyirmi ildir ki, el şairlərinin əşarını toplayıram. Arzum onları gələcək nəslə töhfə eləməkdir. Şıxlı Dərviş Mahmud adlı bir şairin sorağını eşitmişəm, ötən əsrdə yaşayıb, bəlkə onun barəsində bir para məlumat da əldə edə bildim.

Nahardan bir az əvvəl atlanıb yola düşdülər. Qabaqda qubernator və Firidun bəy yanaşı gedirdi. O, xalqın keçmiş ədəbiyyatından, tarixindən söhbət açır və çalışırdı ki, qubernator bugünkü qarışıq siyasətdən söhbət salıb qanını qaraltmasın. Arxada isə uryadnik və onnəfərlik dəstə gəlirdi.

Qazax və onun ətraf kəndləri barıt çəlləyi kimi partlayırdı. İndi İncə dərəsindəki üç kənd nisbətən sakit nəfəs alırdı. Görünür heç bir inqilabçının burdan olmamağı və mərkəzdən uzaqlığı vəziyyəti sabit saxlamışdı. Qubernator daha çox Salahlı, Çaylı, Kəsəmən kəndlərindən yanıqlı idi. O, buraları qırmızılardan qatı yuvası sayırdı. Bu, doğrudan da belə idi. Təkcə çaylıların öhdəsindən gəlmək mümkün deyildi. İki ay bundan əvvəl bu kənddən 125 nəfər kəndlini inqilabçı adı ilə həbs edən Rza bəy Qaraşarov onları iyirmi dörd saat belə

saxlaya bilməmişdi. Rüsveyçılıqla azad etməyə məcbur olmuşdu. Qəza rəisinin yaratdığı yüznəfərlik polis mühafizə dəstəsi Salahlıni susduranda, Kəsəmən başlayırdı. Poylunu susduranda Həsənsu, Əskipara, Dilican başlayırdı. Bu kəndlərə bir neçə dəfə güzar salsa da, özünə və partiyasına sadıq adam tapa bilməmişdi. Xan atın yalmanına baxa-baxa özünün və əqidə dostlarının məğlubiyyətini sanki açıq-aydın görürdü. Görürdü ki, Qazaxda bina tutan «qırmızılar» köhnə dünyanı yıxmağa, uçurmağa artıq qadirdilər. Yerli əhali susmur, üsyanı üsyan, iğtişası iğtişas dalınca başlayırdı. Orduya aparılan kəndli balaları qaçıb «qırmızı partizanlar»a qoşulur, kəndlilər vergi verməkdən imtina edir, varlılar hökumətdən səxavət əllərini geri çəkirdilər.

Fikri fikrə calayan qubernatorun atı asta və rahat gedirdi. Firidun bəyin yüyəni bərk tutmaqdan qolları ağrıyırdı. Tərs kimi atı da dəlisov idi. Uryadnik və onun dəstəsi atlarını lap yavaşıtmişdılar. Nə qubernatoru keçə bilirdilər, nə də «sür» deməyə cəsarət edirdilər. Firidun bəy atını saxlayıb bir neçə addım geri qalan Əmirxanı gözlədi.

– Belə getsək, – dedi, – el yatandan sonra çatarıq, günəş qüruba enir...

Qubernator atını mahmızladı, yəhərdə azca dikəldi. Dilboz finxırıb sürətini artırdı. Atını Firidun bəyin atı ilə yanaşı sürüb:

– Kimdi, bu çoban Əfqan? – deyər Firidun bəydən soruşdu.

– Kim olacaq, gözünü dünyaya açandan Qıraqkəsəmən bəylərinin qapısında muzdurluq edən, nökrər duran savadsız bir çoban. Amma di gəl qoşmaları bütün mahalda dillər əzbəri olub.

Firidun bəy sevindi ki, nə yaxşı oldu şeirdən, şairdən söhbət saldı. İndi yolu başa vurmaq asan olar. – Xan, – dedi, – bu obada ziyalı da, rəiyyət də, çoban da şeir yazır. Məsələ şeir yazmaqda deyil. Əlbəttə, çobanın şeir yazması o qədər də möcüzə sayılmır. Amma bu obanın çobanının yazdığı şeirə diqqət elə:

Xoşuma gəlməyir, bu qurğu, büsat,

Çünki qəlbim olub, çoxdan narahat.

*Ellərin üzünə gülməyir həyat,
Əfqan, insan olan heç inciməzmi?*

Bir evdə iki hava olmadığı kimi, bir ölkədə də iki hökumət olmaz. Özünüz şahidsiniz, rus gəldi, nöyütümüzü apardı, ingilis gəldi, «zəkat» yığdı, dar ağacı qurdu. Heç kəs dost kimi, xilaskar kimi gəlmədi Azərbaycana. Xalq nə qədər savadsız olsa da, bunları görür, eşidir. Onların görün gözü, eşidən qulağını qapamaq mümkün deyil. Hamısı dərviş kimi boş torbalı gəlib dolu getmək istəyir. Axı, dost dostun evinə qazanc üçün, qarət üçün getmir. Xalqa nicat yolu göstərmək əvəzinə başından vurub dilini lal edirlər. Rusiya fəhləsini, kəndlisini o qədər döydülər ki, axırda lalı da dil açdı. O boyda çarın qanlı taxtacını vurub dağıtdı. Üç yüz illik tarix bir gündə ayrı cür yazıldı.

Atlılar İncə çayını keçib üzüyuxarı dikləndilər. Sıra dağların arxasına enmiş günəşin üfüqdə zəif sarıltısı qalmışdı. Qara kölgələr uzandıqca boz təpələrin yaxasına şər vaxtının izləri düşürdü. Kənd mollasının axşam azanı geniş vadidə əks-səda verir, hüznü bir səslə göylərə yüksəlirdi. Bu səs mülklərdə, torpaq damlarda yaşayan bəyin, ağanın, yoxsulun qəlbinə eyni ahənglə Allah eşqi aşılayırdı. «Allahu əkbər, əşhədu...». Harın atların finxırtısı, zərbli nal səsləri kəndi vahiməyə saldı. Qara torpaq damların həyətidəki itlərin səsi kəndi bürüdü. Əmirxanın sükuta qərqli olmuş qəlbində isə Firidun bəyin «bir evdə iki hava olmadığı kimi, bir ölkədə də iki hökumət olmaz» sözləri qaynayırdı. O, səkili köhlənin nal cingiltisini belə eşitmirdi. Gəldiyinə peşman olmağa başlamışdı. Ürəyinə, qəlbinə dolan vahiməylə fikirləşir, götür-qoy edirdi ki, axund onu necə qarşılayacaq; məsələni ona necə açıb deyəcək. Osmanlı, ya da İran torpağına keçməkdə ona kömək edə biləcəkmi?

* * *

Nökər atları talvarın altına çəkdi. Hamısının yəhərləri alınıb üstünə ipək çul salındı. Hərəsinin başına arpa dolu torba keçirildi. Axund özü «xoş gəlmisiniz», – deyə-deyə qonaqları üst mərtəbəyə çıxartdı. Məhəccərin yanında çiyinə ağ dəsmal salmış əli aftafalı nökrə hazır dayanmışdı. Qonaqlar yuyunub əlvan xalı döşənmiş geniş, işıqlı otağa keçdilər. Axund və onun böyük qardaşından başqa ev adamları tez-tez girib-çıxırdı. Kimi zümzüməli samovarı, təndir çörəyi və motal pendiri, kimi də buğlanan bozartmanı gətirirdi. Güzəranı, dolanacağı yaxşı keçən axund evində hər bir qonağa yaxşı süfrə açılırdı. Yeməyin belə tez ortaya gəlməyinə qubernator təəccüb elədi.

– Axund, – dedi, – belə tezliklə? Bəlkə ayrı qonaq-zad gözləyirdin? Biz mane...

– Xan, sizdən artıqmı olacaq gələn qonağımız? Heç bir qonaq-qara gözləmərdik. Doğrusu, bizim evdə qara qazan Allah verəni həmişə qaynadır. Yaxından, uzaqdan gəlib-gedənimiz çox olur. Bir də ki, atalar yaxşı deyib, qonağın özündən qabaq ruzusu gəlir. – Sol əlini dizinə dayayıb qabağa əyildi, süfrədən fətir götürdü. Avazla «bismillah» deyib qonaqlara yemək təklif elədi: – Buyurun, çörək kəsin, nuşcanlıqla yeyin. – Adını eşidib, özünü ilk dəfə gördüyü Firidun bəyə: – Rahat əyləşin, – dedi, – axund xoş təbəssümlə gülümsünüb, – Allah canınızı sağ eylesin, Firidun bəy, o qədər yaxşı-yaxşı sorağınızı eşitmişəm ki... Dəfələrlə Tiflisə yolum düşəndə görüşüb söhbət eləməyi arzulamışam. Qismət olmayıb. Həmişə əhvali-şərifinizi müfti Mirzə Hüseyn əfəndidən soruşmuşam. İndi Allahın buyruğuna bax, ona qurban olum, sizin kimi alicənab adamı mənim evimə qonaq göndərib. İnanın, o qədər razıyam bu görüşümüzdən ki...

Axundun çörək üstə bu qədər uzun-uzadı danışmağı xanın xoşuna gəlmədi. Qubernator bu söhbəti yaltaqlıq kimi qəbul eləsə də, axundun danışığında bunu hiss etmək mümkün deyildi. Doğrudan da axund sidqi-ürəklə, təmiz qəlblə sevinirdi ki,

Firidun bəy kimi alimi-mütəbəhhir onun evinə təşrif gətirib. Çörək yeyə-yeyə fikirləşir, götür-qoy edir və bircə şeyi anlaya bilmirdi ki, qubernator hara, Firidun bəy hara, bu nə səfərdi belə birgə. Qubernatorun nə kəndxudanın, nə də adlı-sanlı İbrahim kovxanın evinə düşməməyi axundun canına getdikcə vicvicə salırdı. Şəkk-şübhə onun ürəyində çoxalsa da üzə vurmur, hörmətli qonaqlarına gah fətir uzadır, gah da xörək qoyurdu.

Qubernator çox gözlədi, diqqət kəsildi, amma axund onun gəlişini ayrıca qeyd eləmədi. Könülsüz bir neçə tikə yeyib çəkildi. Uzun, qalın bıqlarını yoğun barmaqları ilə sığallayıb «Əlhəmdülillah, Allah artıq eləsin, evin abad olsun» – deyib çərkəzisinin qoltuq cibindən ağ nazik çöpü çıxarıb dişlərini təmizlədi.

– Firidun bəy, bir zamanlar eşitdim ki, söhbət var sizi Zaqaqaziyanın şeyxülislamıq vəzifəsinə təyin edəcəklər? – Axundun yenidən Firidun bəyə müraciətini görən qubernator daha da əsəbiləşdi. İri, domba gözləri geniş açıldı. Nifrət və qəzəblə ona baxa-baxa qaldı. Çənəsindəki dərin çapıq əsəbiliklə səyridi. Ürəyində «it oğlu, bir tikə çörək verdi, onu da burnumuzdan tökəcək, yox, bu axund loğmanı boğma elədi», – fikirləşdi. Qıpqırmızı sifəti qəzəbin təsirindən get-gedə bozarmağa başladı.

Firidun bəy nəlbəkədəki çayını stəkana töküüb bir qurtum içdi. Bardaş qurub oturmağa öyrəşmədiyindən yerində qurcalandı.

– Bəli, – dedi, elə söhbət vardı, mənim razılığımı almadan qəzətdə elan da vermişdilər. Lakin mən bu vəzifədən imtina elədim.

*Təriqəti bə cüz xidməti - xəlq nist
Bə təsbihü səccadəvü dəlq nist.*

Təriqət (məslək) təsbəhə, səccadəyə, əbaya bağlı deyil. Əsl məslək – xalqa xidmət etməkdən ibarətdir. Mən də xalqıma xidməti ancaq maarif sahəsində çalışmaqda görürəm.

Doğrudan da, 1906-cı ildə Firidun bəyi şeyxülislamıq

vəzifəsinə dəvət etmişdilər. Ruhaniliyə «müqəddəs atalara», «bu dünyamız yox isə də, axirətimiz var», ya da «Məhəmməd ümməti darda qalmaz» deyənlərə nifrət bəslədiyi üçün o, bu vəzifədən imtina etmişdi. Hətta belə dinsevərlərə düşmən olduğunu mətbuatda açıq-aydın bildirmişdi də. Elə buna görə də qəzəblə yazırdı: «Hamı müsəlman qardaşlar taybuynuz öküzün halında yaşayıb zillət və üsrət ilə güzəran keçirməkdədirlər... Allah heç bəndəsini taybuynuz öküzün gününə salmasın!»

Həmin ili Firidun bəy axund Əbu Turabla da xeyli «döyüşməli» olmuşdu. Dünyəvi elmlərin əleyhinə çıxan, onu şeytan əməli hesab edən axund Əbu Turab din qardaşlarını məhz dini elmləri öyrənməyə çağırırdı. Axundun bu korazehin görüşlərini Firidun bəy və mollaəsrəddinçilər tənqid atəşinə tutdular.

İndi Firidun bəy fikirləşirdi ki, yaxşı ki, üzbəüz oturduğum axund mənim o zaman mətbuatdakı çıxışından bixəbərdir, yoxsa, mənimlə əyləşməyi özünə təhqir sayardı.

– Bir də ki, möhtərəm axund, – deyib Firidun bəy təmkinlə davam etdi. – Hələ ilk gəncliyimdə müqəddəs dinin təbliği yolunda mən də az çalışmamışam. Hətta vaxtilə yazmışam ki, əgər xalq Quranın göstərdiyi həqiqi yolla getsə, əsl inkişaf yoluna düşə bilər. Həqiqətdə dinimiz hüsni-məişətimiz üçün yaranmışdır və hüsni-məişətimiz... nicat və səadətimiz dini-mübinimiz olan qanuna əməl etməkdə, şəri-şərif açdığı yol ilə getməklə bəhəmə gələcəkdir.

Amma həyat və onun bugünkü inkişafı, bir də yetişən gəncliyin maraq dairəsi göstərir ki, çox da din, islam deyib onların ətəyindən yapışmaq məqbul deyil. Çünki xalq arasında olan bəzi molla, seyid, dərviş, axund dini özünə bayraq edib savadsız, küt şeylərlə, cadu-piti ilə xalqı soyur, onu quru yerdə qoyur. Vaxtilə dinə verdiyim ali tərif üçün bilmirəm, gələcək nəsil mənə alqışlayacaq, yoxsa töhmətləndirəcək. Hər halda yenə deyirəm, bugünkü inkişaf, gəncliyin maraq dairəsi göstərir ki, mən xalqın həqiqi inkişaf yolunu məhz dində görməkdə

səhv etmişəm. Vaxtilə şəriət müəllimi olduğum üçün ruhanilərimizin bütün xasiyyət və qüsurlarını mənə də şamil etmək caiz deyil. Əslində mən bəlkə də mollalara yaxından bələd olduğum üçün, bir para «müqəddəs ataların» bəd əməllərini və tamahkarlığını daha yaxşı öyrənə bilmişəm. Elə buna görə də onlara daha çox nifrətim var və belələrinə həmişə düşmən olmuşam.

– Əstəğfirullah de, Firidun bəy, – deyib axund başısağrı təsbehinin bir neçə dənəsini cütləyib ötürdü. Sizdə nə günah var, siz qəlbinizin hökmü ilə o gözəgörünməzin, qurban olduğumun, – təsbehlə əlini yuxarı qaldırıb üzünü tavana tutdu, – göstərişlərini yerinə yetirmisiniz. Xudaya – xudavəndə hər halda sizi mükafatsız qoymaz, cənnəti məkan edər.

Firidun bəy gördü ki, axundun xeyir-duası, tərifləri qubernatorun içəridə bağırsaqlarını doğrayır. Qubernator qan sağılmış bulanıq gözlərini düz ona zilləmişdi. Özünü elə göstərirdi ki, guya uşaq marağı ilə onları dinləyir. Əslində fikrizikri ayrı yerdəydi, xəyalı bir azdan təkliddə qalanda axundun ona verəcəyi «hə», «yox» cavabı ilə əlləşirdi. Qapı ağır bir cırıltı ilə açıldı. Yarıqaranlıqda zorla görünən nökrə axund əli ilə «süfrəni yığışdır» işarəsi verdi. Üzünü Firidun bəyə tutdu:

– Firidun bəy, – bircə şeyi bilirəm ki, hər kəsin başının üstündə bir Allahı deyim, Yaradıcı və ya İdaredici qüvvəmi deyim, bilmirəm amma inandığı nəşə var. Hələ yer üzündə elə bir millət, xalq yoxdu ki, o dinsiz olsun. Kəsəsi, insan olan kəs nəyəşə, kiməşə inanıb sitayiş, etiqad elməlidir.

Firidun bəy axundun söhbətlərindən, onun qabaqcıl fikirlərini tuta bilmişdi. O hiss eləmişdi ki, axund din xadimi olsa da, təkcə dinin ətəyindən yapışmayıb. Odur ki, ağına gələn bir fikri deməkdən çəkinmədi. Bu dəfə isə, necə deyərlər, baltanı lap kökündən vurdu.

– Axund, – dedi, – hər halda gəl sənli-mənli etiraf edək ki, din insanı qəflət yuxusunda qoyur. Onun başı altına elə bir yastıq verir ki, bədbəxt müsəlman xorna çəkə-çəkə şirin yuxuya

gedir. Bir də qiyamətəcən ayılmır. Ayılandasa susuz bir səhrada tək-tənha qaldığına yanıb-yaxılır. Sonra dizinə-başına ha döyürsə, əli bir yana çatmır ki, çatmır... İndi Allaha şükür, müqəddəs din yolunda çalışan fədailərimiz o qədər də az deyil. Mən Firidun bəy olmasam da, şeyxülislamlıq vəzifəsini icra edən onlarca alimnüma tapılar. Balalarımızın təhsili, inkişafı naminə çalışan müəllimlərimiz isə tamamilə azlıq edir.

Əslində Firidun bəyin dinin tənqidi haqqında olan söhbəti axundun ürəyincə idi. Zaqafqaziya müftisi Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbovun yaxın dostu olan axund da, dinə müqəddəs ayin kimi baxmırdı. «Mən heç bir vaxt ruhani olmamışam və heç bir vaxt dini ayin icra etməmişəm və bundan sonra da etməyəcəyəm, lakin mənə təklif edilən vəzifəni qəbul edirəm, çünki bu vəzifədə xalqıma daha böyük fayda verə biləcəyimi güman edirəm».

Bu sözləri Mirzə Hüseyn əfəndi 1881-ci ildə Qoridəki maarif seminariyasının Şərq dilləri müəllimliyindən Zaqafqaziya müftisi vəzifəsinə seçilərkən demişdi. Həmin sözlər axund üçün dünyada ən qiymətli kəlamlar idi. Bu sözləri o, Firdovsinin, Sədinin, Nizaminin, Hafizin qiymətli hikmətlərinə bərabər tuturdu, irili-xırdalı hər məclisdə əzbər deyirdi. Açıq fikirli, cəsarətli sözləri üçün axundun özünün din xadimləri arasında çox da hörməti yox idi. «Din mənə çörək ağacıdır. Onu tiryək kimi çəkirəm», – deyən axund dünyəvi elmlərdən xəbərdar idi.

Qubernator Əmirxan isə gözləyirdi ki, indi bunların mübahisəsi qızısaçaq və o zaman bir-birindən incik düşəcəklər. O hiss edirdi ki, Firidun bəyin söhbətində dinsizlik var. Axundu qatı dindar hesab edən qubernator sevinir, aranı qızışdırmaq üçün bir söz də ata bilmədiyinə yanıb-yaxılırdı.

Axundun böyük oğlunun qapıda görünməyi söhbətin yönünü dəyişdi. Oğlan utancaq bir vəziyyətdə, çəkinə-çəkinə atasına yaxınlaşıb qulağına nəşə dedi. Axund geri qanrılıb qapıya boylandı, çiyni üstədən:

– Qoy gəlsin, – dedi, – içəri dəvət elə. – Üzünü qonaqlara

tutub, – Həmid bəydi, – dedi, – kəndimizin müəllimidi. Çox gözəl də uşaqlara təhsil ikmal eləyir. Yəqin Firidun bəyin gəlməyini eşidib.

Cavan ədəb-ərkanla salam verib, hamı ilə görüşdükdən sonra axundun göstərdiyi yerdə əyləşdi. Fəxri əsgər kimi düz yeriən sıx qarasaqqallı, balacaboy Həmid bəy bu kəndə seminariyanı qurtarandan sonra könüllü gəlmişdi. Ən çox tarix və etnoqrafiyaya maraq göstərən cavan müəllim arabir mətbuatda maraqlı yazılarla çıxış edərdi. Görünür, tarixlə çox maraqlandığından istər danışmağında, istərsə də davranışında yaşına yaraşmayan bir müdriklik, ağıllıq vardı. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə kənd əhli arasında böyük hörmət və nüfuz sahibi idi. O da, axund kimi, demək olar, Firidun bəyi qiyabi tanıyırdı. Tək bircə dəfə birinci klassik Tiflis gimnaziyasında oxuyanda Firidun bəyi görmüşdü. O zaman Firidun bəy Tiflisdəki Sərdarlıq dəftərxanasının Zaqafqaziya maarif şöbəsi tərəfindən bir neçə nəfərlə gimnaziyada təhsil alan azərbaycanlı uşaqların maddi çətinliklərini və təlim-tədris müvəffəqiyyətlərini yoxlamağa göndərilmişdi.

Müəllimin gəlməyi Firidun bəyin eynini açdı. Geniş işıqlı otaq ona quyu kimi dərin və cansıxıcı görünürdü. O hər axşam öz otağına çəkilib bütün varlığı ilə sevdiyi tədqiqatla saatlarla məşğul olurdu. Heç zaman söhbətə bu qədər vaxt səfr etməmişdi. İndi isə harın qubernatorun yekəxana oturuşu ürəyini bulandırır, xəyalını küsdürürdü. Qubernator axundu sorğu-suala tutmuşdu. Yaylağa köçmək, arana qayıtmaq, iki millət arasında olan iğtişaşlar haqqında söhbətlər baş alıb gedirdi.

Mübahisəyə ara verən qubernator əsnəyə-əsnəyə əlini ağzına aparıb, «of» elədi. Yaxasından frencinin cibinə sallanan saatını çıxarıb düyməsini basdı. Qurbağa kimi ağzı açıla qalan cihazı lampa işığına tutdu.

– Oho, – dedi, – saat on ikini keçib, yatmaq vaxtıdır.

Hamı komanda verilmiş kimi birdən ayağa durdu. Eyvana

çıxan Firidun bəy çayın hər iki sahili boyu salınmış kəndə, onun ayılı-uldumlu gecəsinə baxıb məftun oldu. Üzünü Həmid bəyə tutub:

– Əgər vaxtın müsaidə edərsə, bir az çay kənarında gəzişmək bəd olmazdı. Səni bilmirəm, mən çox gec yatanam.

Onlarla yanaşı dayanan axund söhbətə qarışdı:

– Elə bizim müəllim də çox gec yatandı. Nə vaxt oyanırsan, görürsən Həmid bəyin işığı yanır. Birisini camaat arasında özünü oda-közə vuran görəndə deyirlər ki, Həmid bəyin işığı kimi elə hey yanırısan.

Firidun bəy yarızarafat, yarıciddi:

– Bu kənd qaranlıqdan Həmid bəyin işığı ilə çıxacaq. Onunla da tarixə düşəcək...

* **

Gəzintidən qayıdan Firidun bəy qubernatoru bərk dilxor gördü. Hər ikisi lampaya yaxın oturmuşdu. Axund ayağa durub Firidun bəyi arxadakı otağa dəvət elədi. Üstünə ağ yorğan-döşək salınmış taxta çarpayını göstərdi.

– Bəy, – dedi, – burda rahatca istirahət edə bilərsiniz. Bu otaqda sizdən başqa heç kəs qalmayacaq.

Firidun bəy razılığını bildirdi. Əl işarəsilə hələ də yatmayan, o biri otaqda tüstü-duman içində fikri fikrə calayan qubernatorun niyə kefsiz olduğunu soruşdu.

Müdrək axund ikibaşlı cavab verdi:

– Deyəsən, qurda insan arasında yaşamaq sərfəli olmayıb. Könlünə meşə düşüb. Məni də özü ilə aparmaq fikri var. Deyir ki, «qırmızılar» Dərbəndə yaxınlaşırlar. Sən də iranlısan, dədə-baban iranlı olub. Gəl, birgə qaçıb gedək, bu dağların yolunu sən bilərsən. Dedim ki, mən hara, İran hara. Xətrinə dəydi. Guya iki yüz il bundan əvvəl babamın babası İrandan gəlib, onu da dəqiq bilən yoxdur. Mən gözümü açıb babamı da, atamı da bu torpağın suyunu içib, çörəyini yeyən görmüşəm. Bu torpağa xor baxa bilmərəm. O mənim anamdır. Əzəlim

burdan başlayıb, sonum da burda olacaq. «Qırmızılar» gəlmir, istər al-yaşlılar gəlsin. Məgər o gələn «qırmızılar»ın dini-məzhəbi yoxdumu? Firidun bəy, bayaq özünüz təsdiq etdiniz ki, yer üzündə elə bir xalq, elə bir millət yoxdur ki, dini, etiqadı olmasın.

Axund bərk əsəbiləşmişdi. Əl-ayağı ilə elə canfəşanlıqla, təlaşla şikayətlənirdi ki, sanki onu kimsə indicə evindən-əşiyindən qovub çıxaracaqdı. – O boyda Osmanlı gəldi mənə yerimdən tərpədə bilmədi, indi bunun qara-qorxusu, – deyib xanın tənha oturduğu otağa işarə vurdu. – Mən Qazaxlıyam, vəssəlam! Ölsəm də burda öləcəm. Sinnimin bu vaxtı kimin qapısına pənah apara bilərəm. Bəs ailəm, bəs ev-əşiyim?..

Firidun bəy axunda təsəlli verib sakitləşdirdi. Soyunub yerinə uzandı. Bərk yorğun olmasına baxmayaraq, bir müddət yuxuya gedə bilmədi. Onu nə axundun, nə də qubernatorun keçirdiyi qorxu hissi təşvişə salırdı, narahat edirdi. Fikri-zikri bircə şeydə cəmlənmişdi, narahatçılığı da ondan idi. – Seminariya necə olacaq? Min bir əziyyətlə topladığı uşaqlar təhsilini tamam edib, xalqın, Vətənin ucqar kəndlərinə maarif işığı apara biləcəkmi?

Pəncərə bərkdən titrədi. Uzaqlarda göy guruldayıb, şimşək çaxdı. Çöldə leysan yağışının şırıltısı eşidildi. İri damcılar ağacların yarpağını, şüşələri döyəclədi. Axşamdan çəpər dibində, divar küncündə ağız-ağıza verən böcəklərin, qarafatmaların hüznü səsi xırp kəsildi. Bir-birinin ardınca çaxan şimşəkdən xalxaldakı inəklər oxranıb qalxdı, talvarın altındakı atlar dartınıb kişnədi, kəndin yuxarı başında kəsik-kəsik it ulaşması eşidildi. Pəncəyini çiyinə salıb pəncərə ağzında fikrə gedən Firidun bəy tənha qalan Badisəbanı düşündükcə övladsızlıq onun içini göynədirdi. Hər dəfə çöldə göy guruldayıb, şimşək çaxanda qızıldilli alovun işığında ağsaçlı, qüssəli üzlü Badisəba xəyalında daha aydın görünürdü. Qohumu, həm də yeznəsi Mənsur ağanın ölümündən sonra Dürətnisa ilə Badisəba elə bil hər saat, hər gün qocalırdılar.

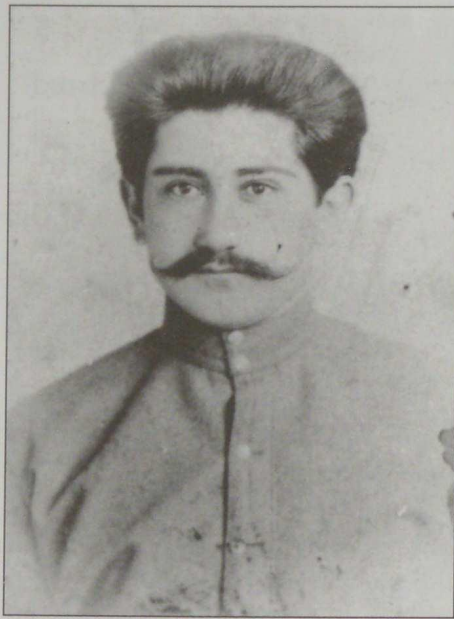
Şair Abbas ağa Nazir Qayıbzadə
(1849–1919). Firidun bəy
Köçərlinin yaxın dostu

Hüseyin bəy Şirəli bəy oğlu
Omarbəyov (1880–1941)

Məşhur pedaqoq-yazıçı Rəşid bəy Əfəndiyev
Qori seminariyasında təhsil alan azərbaycanlı tələbələrle.
1910-cu il, 1 may

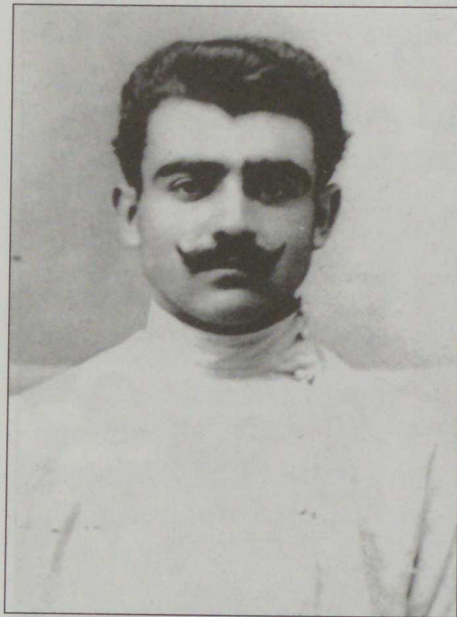
Seminarist Abdulla bəy
Sübhanveridixanov
(Divanbəyoğlu) (1883–1936)

Firidun bəyin dostu Şamaxılı şair
Ağaəli bəy Nəseh Əfəndizadə
(1856–1914)

Qazax seminariyasının müəllim və tələbələri:
ön cərgədə, I sırada sağdan Möhsün Poladov, 3-cü cərgədə soldan
3-cü müəllim Əli Əfəndi Hüseynov, 6-cı ilahiyat müəllimi İbrahim
Əfəndi Qayıbov və b.
1925-ci il, sentyabr ayı

Yusif Vəzir Çəmənzəminli
(1887–1943)

Yusif Qasimov (1896–1957).
1913–1917-ci illərdə Qori
seminariyasında təhsil alıb.

Qazax Müəllimlər Seminariyasının
elmi-ilahiyat müəllimi İbrahim Əfəndi
(1874–1948) və həyat yoldaşı
Mələk xanım Qayıbova

Qori seminariyasının 1885-ci
il məzunu Əhmədağa
Mustafayev (1864–1932)

Soldan: Yaqut Dilbazi, Badisəba xanım Köçərli, Mirvarid Dilbazi,
Fatma xanım Vəkilova və Pəri xanım Paşayeva.
Bakı Darülmüəllimatı, 1922-ci il

Birinci cərgədə soldan: Mirqasım Əfəndiyev (1902-1992), Məhəd Abbasov,
Aslan Əfəndiyev, Abbasəli Rəsulov, Mehdixan Vəkilov (1902-1975),
Həsən Rəsulov, Şəmistan Hüseynov (1902-1952),
Səməd Vəkilov (1906-1956). Orta cərgədə müəllimlər soldan:
Mahmud Yolçiyev, İbrahim əfəndi Qayıbov (1874-1948),
Mirzə Mehdi Vəlizadə (1869-?), Alay bəy Şıxlinski (1883-1934),
Əli əfəndi Hüseynov (1886-1940), Yusif Əfəndiyev (1887-1934),
Süleyman bəy Qayıbov (1863-1932)
Əhməd Gülməmmədov (1872-1938) və başqaları

1920-ci il Qazax seminariyasının müəllimləri:
I cərgədə soldan 1-ci tarix-coğrafiya müəllimi
Əli Hüseynov (1886-1940) (xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin
atası), arxada soldan 1-ci Əhmədağa Mustafayev (1864-1932),
Mirzə Mehdi Vəlizadə (1869-?) və b.

Üçüncü sırada soldan altıncı Abdulla bəy Əfəndiyev, yeddinci Rəşid bəy Əfəndiyev, Rəcəb bəy Əfəndiyev (ağ paltarda). 1917-ci ildə Şəkiddə yeni açılmış kursun tələbə və müəllimləri ilə

Sağda xalq şairi Osman Sarıvəlli və Şəmistan Nəzirli. 1976-cı il, sentyabr

Birinci sırada soldan birinci Şəmistan Vəli oğlu Hüseynov keçmiş seminariya dostları ilə

Teymur bəy Məmməd ağa oğlu
Vəkilov (1892-1948)

İsmayıl bəy Mustafa ağa oğlu
Qaspralı (1851-1914)

Sağda Qazax seminariyasının məzunu, görkəmli
maarif xadimi Mirqasım Omar oğlu Əfəndiyev
(1902–1992) və Şəmistan Nəzirli

Firidun bəy yanıb-yaxılırdı ki, seminariyanın Qazaxda bina tutmasının səbəbkarı Mənsur ağaya ilk buraxılış təntənəsində iştirak etmək qismət olmadı. O, xəyalən uşaqların ədəbi gecələrdə çıxardığı oyunları, xüsusilə Krilovun «Sazandalar» təmsilində «dəcəl meymun» rolunun ifaçısı Səməd Vəkilovun məharətli çıxışından uğunub gedən şən, oynaq çöhrəli seminaristləri xatırlayır, xatırladıqca da qeyri-ixtiyari kədərlə gülümsünürdü.

Kəlağayısının ucunu gülməkdən yaşarmış gözlərinə tutan Badisəba da tamaşaçı-seminaristlər arasında idi. «Firidun bəy, sən Allah, bircə ona diqqət elə, gör necə də məharətlə, ustalıqla oynayır. Hələ sən onu seminariyaya götürmək istəmərdin».

Uşaqların müvəffəqiyyətlərindən sevinən Firidun bəy xəyalında deyirdi:

– Sizə baxarkən mən Azərbaycan xalqının günəşli gələcəyini təmin edəcək xoşbəxtlər nəslini görürəm. Oxuyun, balalarım, xalqın nicat yollarında ona dayaq durun!

GÜNAHSIZ MƏHBUS

«Zatən mənim nöqteyi-nəzərimcə, Gəncə üsyanı quranlar millətə qarşı böyük xəta işlətmişlər. Bakıda məclisi-məbusan əzası imzaları ilə hökuməti şuralara tərk etdikdən sonra Gəncə hadisəsinə lüzum varmı idi?»

Yusif Vəzir Cəmənşəminli
(1887–1943)

Gəncə üsyanı millətimizin şərəf və namusunun yenidən kəsbi-etibar qazandığı bir dastandır. Gəncədə may ayında axan türk qanı 27 aprel hadisəsi hərəkətindən millətimizə atılan ləkəni silib götürdü.

Ceyhun bəy Hacıbəyli
(1891–1962),
tarixçi-jurnalist

*Firidun bəy Köçərli Gəncədə güllələndi.
Fikir gülüstanları qönçədə güllələndi.
Alimlər hər sətirini çıraqla gəzir indi.
Onu kim güllələdi Mauzerli gənələr.
Bu yurda biganələr, bu xalqa biganələr.*

Xəlil Rza Ulutürk
(1932–1994)

– Əmi, Vəli dayıya deynən ki, Nüsrətin kiçik qardaşı Cümşüd Əfəndizadə də burdadı.

Hər dəfə nəzarətçi içəri girəndə yeniyetmə bu sözləri təkrar edir, ona yalvarırdı. Üç gün idi ki, bu günahsız gənc karvansara-dustaqxanada əzab-əziyyət çəkirdi. Üç gün idi gözü qapıda qalmışdı. Ancaq bu Vəli dayı kim idisə, nə nəzarətçi ondan bir xəbər deyirdi, nə də onun özü gəlib çıxırdı. Yeniyetməni sayıb məhəl qoymayan nəzarətçi heç elə bil onu eşitmirdi, ona cavab da vermirdi.

Gündə üç-dörd dəfə içəri girən yaşıl furajkalı nəzarətçi

qışqıra-qışqıra bu böyük karvansaradakı yüzə yaxın dustağı cərgəyə düzər, kefi istədiyi adamları seçib aparırdı. Aparılan dustaqları karvansaranın çöl divarları dibində güllələyirdilər. Yaşıl furajkalı nəzarətçi hər dəfə içəri girəndə hamı səksəkə ilə yerindən durardı. Dustaqlar onun nəzərlərini, əl hərəkətlərini həmişə qorxu içində izlərdilər. Barmağını tuşladığı adam bir daha geri qayıtmazdı.

Üsyanla əlaqədar şəhər əhalisinin çoxu Gəncə dustaqxanasına doldurulmuşdu. Günahlı da, günahsız da. Qazax, Şamxor qəzalarından da buraya gətirilənlər var idi. Həbs olunanlar o qədər çox idi ki, şəhər dustaqxanası tutmadığından karvansaralar, məscid və mədrəsələr də dustaqxana kimi istifadə olunurdu. Üsyanın əsas təşkilatçıları 1918-ci ildə Azərbaycana köməyə gələn türk qoşunlarının baş komandanı Nuru Paşa, birinci Gəncə piyada diviziyasının generalları Cavad bəy Şıxlinski, Teymur bəy Novruzov, general-qubernator Əmirxan Xoyski, Sarı Ələkbər İmamquluoğlu, Qəmbər Bəhmənli, məşhur mülkədar Şamil bəy İskəndərov, polkovnik Cahangir bəy Kazimbəyov və başqaları idilər.

* * *

Dəmir qapı açılanda hamı bir nəfər kimi ayağa durdu. Dərhal neçə-neçə göz, qorxu və vahimə ilə qırx-qırx beş yaşlı, qıvraq geyimdə əli mauzerli nəzarətçiyə dikildi. O, kinayə ilə gülümsünür, mauzeri əlində oyuncaq kimi saymazıyana fırladırdı. Onun arxasındakı iki silahlı əsgər əmrə müntəzir dayanmışdı. Dustaqların heç biri cıncırını çıxartmır, hamı vahimə ilə onun şəhadət barmağının kimə tuşlanacağını izləyirdi. Yenə on dörd yaşlı Cümşüd irəli yeriyib:

– Əmi, – dedi, – Vəli dayıya deynən ki, Nüsrətin qardaşı Əfəndizadə də burdadı...

– Yaxşı gəl, – deyə bu dəfə səbri tükənən nəzarətçi onun

üstünə qışqırdı. – Çıx bayıra, özün deyərsən.

Dustaqlar bir-birinin üzünə baxıb, oğlanın dalınca heyifsiləndilər. Oğlan ölümçül addımlarla irəli yeridi. Birdən nəzarətçi sürətlə geri çıxıb çöldə dayandı.

– Çıxın, hamınız çıxın! – deyib çöldən içəriyə bağırdı. – Heç nə götürmək lazım deyil...

Həyətdə bir-birinə sıxılan dustaqlar günəşə boylanır, yayın isti havasını acgözlüklə udurdular. Nəzarətçi həyətdə tökülmüş pryanikləri göstərib:

– Buyura bilərsiniz, cənablar, bu da müsavatın sizə göndərdiyi hədiyyə, buyurun, nuş edin.

Üç gün ac-yalavac qalan dustaqlar sel kimi irəli cumdular. On dörd yaşlı Cümşüd zorla iki-üç pryanik götürə bildi. Yenidən hamını karvansara-dustaqhanaya doldurdular. Nəzarətçi içəriyə ötəri göz gəzdirib qapını örtmək istəyəndə Cümşüd yenidən yalvardı:

– Əmi, Vəli dayıya deynən ki...

Qapı taqqıltı ilə onun üzünə bağlandı. Bu dəfə də naümid qalan gənc geri qayıdıb özünə sığınacaq elədiyi tağın küncündə oturdu.

– Cümşüd, ay oğul...

Oğlan tez qapıya baxdı, ətrafına boylandı.

Hamı üçbir, dördbir söhbət edirdi, kimisi də fikir-xəyal içində uzanmışdı.

– Mənəm, səni çağırın, oğul...

Onunla üzbəüz oturan ağ saqqallı, eşmə bıqlı qoca üç gündür bir nəfərlə belə kəlmə kəsməmişdi. Bu şux geyimli, qədd-qamətli kişi bütün günü dinməz oturur, heç kəsə qaynayıb-qarışmırdı. Diqqətlə baxan olsa onu öz-özünə danışan görərdi. «Axı, mənim nə günahım, nə iş görmüşəm. Mən müsavat partiyasındakı hansı xidmətlərimə görə bu cəzayı çəkməliyəm. Nə səbəbə məni həbs ediblər».

Bütün günü ürəkağrısı ilə öz-özünə inləyə-inləyə danışan qarayanız qocaya Cümşüdü yazığı gəlirdi. Durub onunla

yanaşı oturdu.

– Bala, sən hardan bura düşmüşən?

Cümşüd elə bil dindirilməyə bənd idi. Ağlaya-ağlaya:

– Mən Nüsrətin qardaşıyam...

– Nüsrət kimdi, qardaşın da burda işləyir?.. – qoca kinayə ilə soruşdu.

– Yox, qardaşımı öldürdülər, bunlar bu... – söymək istədi. Qorxu içində ətrafına boylanıb, qabağa əyildi. – Bunlar, daşnaklar öldürdülər.

– Qardaşın harada işləyirdi?

– Müəllim idi, həm də Dördyol küçəsindəki məktəbin müdiri idi. – Yenə qabağa əyilib sakitcə: – Bolşevik idi, – dedi.

Qoca zəndlə gəncə baxıb:

– Adı, familiyası necə idi?

Cümşüd ürəkləndi, qocanın qardaşını tanıdığını zənn edib ağlamsınan bir səslə:

– Nüsrət, – dedi, – Nüsrət Əfəndizadə.

– Gəncənin hansı məhəlləsindənsiniz?

– Heç birindən. Biz Şamaxılıyıq. İnişil orda erməni-müsəlman davası oldu. Daşnaklar Şamaxını yandırdılar. Biz də ev-eşiyimizdən didərgin düşdük. Kürdəmirə, ordan da Ağdaşa gedib bir qohumumuzgildə qaldıq. Dolana bilmədik. Dayım Camo Cəbrayılbəyli burda olur. Əlacsız qalıb ona pənah gətirdik. Bir həftə onu tapa bilmədik. Şah Abbas məscidinin həyətinə qaldıq. Nəhayət, Camo dayımı tapdıq. O, bizə Ozan küçəsində bir ev kirayələdi. Məni aptekdə işə düzəltdi.

Nüsrət də müəllim işləyirdi. Bir ildən sonra Dördyol küçəsindəki ibtidai məktəbin müdiri oldu. Vəziyyətimiz yenicə bəhatlaşırdı ki, bir gün obaşdan atışma səsinə oyandıq. Gündüz saat ikiyə kimi atışma kəsmədi. Küçələr silahlı adamlarla dolu idi, şəhəri mühasirəyə aldılar. Qardaşımın müəllim dostları da bizə toplaşmışdılar. Günortadan sonra qaçıb şəhərə çıxdım, küçələr meyitlə dolu idi. Bəzilərini XI

Ordu əsgərləri yorğan-döşəkdə öldürüb çölə atmışdılar. Səhərisi Bakıdan zirehli qatar gəldi. Vağzalyanı rayonda müsavət əsgərləri ilə XI Ordu döyüşçülərinin vuruşması gedirdi. Altı gün gecə-gündüz vuruşma kəsmədi. Qırmızılar pulemyotun gücünə yavaş-yavaş şəhəri aldılar, müsavətçilər geri çəkilməyə başladılar.

Biz məktəbin zirzəmisinə dolmuşduq. XI Ordu əsgərləri qarşılarna çıxan canlıni sorgusuz güllələyirdi. Bir azdan məktəbin böyük darvazası bərk-bərk döyüldü. Məktəbin xidmətçisi qoca bir kişi idi. Onu göndərdilər ki, get, darvazanı aç. Qoca darvazanı açan kimi vurub öldürdülər.

Qardaşım Nüsrət rus dilini yaxşı bilirdi. Vəli Xuluflu və İbrahim Eminbəyli ilə dostluq eləyirdi, qırmızılara rəğbəti vardı. Müəllim yoldaşları dedilər ki, rusca bilirsən, onların partiyasının həvəskarısən, çörəklə çıx onların qabağına, sənə dəyməzlər. Nüsrət getdi. Darvazanın qabağına çatan kimi XI Ordu geyimində bir əsgər onu ermənicə söydü və güllələdi. Gəlib zirzəmini güllələdilər. Biz hamımız ağziüstə uzandıq, bəxtimizdən, heç kimə güllə dəymədi. Bayıra çıxartdılar. Ögey qardaşımın qızı Gülsüm xanım da biznən idi, onun qulağından sırğanı, barmağından üzüyünü dartıb çıxartdılar. Onu ayırub İran konsulluğunun həyətinə apardılar, məni də bura gətirdilər.

– Atan Şamaxıda harada işləyirdi?

– Məhkəmədə katib idi. Ancaq onu şair kimi daha yaxşı tanıyırlar. Ağaəli bəy Nəseh, bəlkə eşitmişiniz, Əfəndizadə...

Qocanın sifəti bulud arxasından çıxan günəş kimi açıldı. Təəccüb və maraqla oğlanın əlindən yapışdı. Köksünü ötürüb kədərlə, daxili həyəcanla əli əsə-əsə alını övkələdi. Ürəyi zəif adamlar kimi ağır-ağır nəfəs aldı. Onun qəlbi qüssə ilə doldu. “Taleyin hökmünə bax, – fikirləşdi. – Uzun illər məktub vasitəsilə dostluq elədiyim Ağaəli bəyin oğlu ilə gör harda görüşdüm?”

Firidun bəy ötən əsrin sonlarından ta 1914-cü ilə kimi Şir-

van şairi Ağaəli bəy Nəsehlə məktublaşmışdı. O, dostundan aldığı məktublar əsasında «Materialları»nda “Şirvan şairləri» fəslini yazmışdı. Hətta «Ağaəli bəy Nəseh» fəslində onun şeirlərinin qayət dərəcədə gözəlliyini, rusca savadlı bir şəxs olub Şamaxının müslih divanxanasında qulluq etdiyini xatırlayırdı. Ağaəli bəyin ona köməkliyini isə ayrıca qeyd edirdi: «Xüsusən Ağaəli bəyin haqqı bizim boynumuzda artıq dərəcədədir ki, Şamaxı şüərasının tərcümeyi-hallarına dair bir çox məlumat bizə cəm edib göndərmişdi. Bu barədə ol cənabə səmimi-qəlbədən razılıq izhar edib, cənab haqqdan ona xoşbəxtlik və tuli-ömr mərhəmət olunmağını təmənna edirik».

Gecdən gec xəyaldan ayrılan Firidun bəy oğlanı sakitcə ağlayan görüb:

– Ağlama, oğlum, – dedi, – ağlama, həyatın enişi, yoxuşu çoxdu. Bu da bir bələdi gəlib bizi tapıb. Ondan nə qaçıb qurtarmaqla uzaqlaşma bilərsən, nə də axtarmaqla taparsan. Bəla elə şeydi ki, o özü gəlib səni tapar. Bircə səbirli olmalı. Yeri gələndə canavar arasında aslan olmaq gərəkdir. Sən cavansan, ehtiyatlı ol, özünü hayıf edərsən. Atanın bir müxəmməsi yadıma düşdü. Yazır ki, dünyanın işləri qaydasınca getmir. Haqqın yerini nahaq tutub. Rəhmətlik elə bil bizim bu günümüzü, vəziyyətimizi görüb, bilib yazıb.

Basıb ələmləri bidadü ədalət yoxdur,

Qövlər gizb, əməl ləğv, sədaqət yoxdur.

Həsədü büğzdən özgə dəxi adət yoxdur.

Heç bir kəsdə vəfa, sidqü dəyanət yoxdur,

Nasəza fəhşü izə, qeybətü böhtan görürəm.

– Atamın dostusunuz, onu hardan tanıyırsınız?

– Dostu deyəndə ki... Mən Qoridə yaşayanda Şirvan şairləri ilə məktublaşardım. Mirzə Sabirlə, Abbas Səhhətlə, Məhəmməd Tərrahla müntəzəm olaraq yazışırdıq. Onlar mənə öz yazılarından başqa qədim təzkirə və cünlərdə itib-batmaqda olan Şirvan şairlərinin şeirlərini göndərirdilər.

–Demək, siz də şairsiniz? – səbri çatmayan Cümşüd maraqla soruşdu.

Firidun bəy gülümsündü. Ani olaraq baxışlarını oğlanın üzündən çəkdi. Cümşüd öz sualı ilə elə bil onu pis vəziyyətdə qoymuşdu. Oturmaqdan uyuşmuş ayağını irəli uzadıb:

– Bilmirəm, səni necə başa salım, – dedi. – Mən şair deyiləm. Mən şairlərə, şeirə, sənətə qiymət qoyan adamlarla məktublaşırım. O ziyalılardan şəxsən kitabxanalarında, arxivlərində olan materialları alıb ədəbiyyat məcmuəsi, ədəbiyyat tarixi yazıram. Belə sənət sahibinə ədəbiyyatşünas, ədəbiyyat toplayıcısı deyirlər. Onu bil ki, oğul, «bir millətin ədəbiyyatı, demək olar ki, onun məişətinin ayinəsidir. Hər millətin dolanacağını, övza-məişətinin, dərəcəyi-tərəqqisini, mərtəbəyi-kamalını, qüdrət və camalını onun ədəbiyyatından bilmək olar».

Atanla da belə tanış olmuşuq. Atanın məndə şeirləri çoxdu. Şirvan şairi Məhvəşi, Zülali, Vaiz əfəndi Şirvani, Əsgər Şirvani, Nəbi əfəndi Şirvani, Hümməti Şirvani, Asəf Şirvani, Nəsimi Şirvani, Məhzun Şirvani, Molla Qədir Hacı Şirvani və qeyriləri haqqında nə yazmışamsa, rəhmətlik atan Ağaəli bəyin xidməti sayəsindədir. – Firidun bəy nəyisə xatırlayırmış kimi, gülümsünüb sözünə davam etdi:

– Bir gün atandan yenə məktub aldım. O, Naseh təxəllüslü bir şairin şeirini də göndərmişdi. Şeir qayət dərəcədə xoşuma gəldi. Dərhal ona məktub yazıb xahiş elədim ki, həmin şairin nə qədər şeiri varsa göndərsin. Sağ olsun, göndərdi. Ancaq bir neçə gündən sonra Səhhətdən aldığım məktub məni heyərdə qoydu. O yazırdı ki, şeirlərini «Naseh» təxəllüsü ilə imzalayan, Ağaəli bəy Əfəndizadənin özüdür. Rəhmətlik atan çox təvazökar adam idi. Şirvan şairləri Sabir, Hadi, Səhhət, Tərrah onu öz aralarında zarafatla, «Mizanüş-şüəara», yəni şairlərə qiymət verən ən düzgün tərəzi adlandıırırlarmış.

Firidun bəy özünə həmsöhbət tapdığına sevinirdi. Ac-susuz olmasına baxmayaraq kefi bir az açılmışdı. Danışıb ürəyini boşaldan Firidun bəy özündə bir yüngüllük hiss edirdi. Bir tərəfdən isə qarşısında nəzakətlə əyləşən dostunun oğluna

baxanda yanıb-yaxılırdı. Bunun nə vaxtıdı, həbsxana küncündə çürüyür. Zəmanənin üzü qara olsun. O qədər qarışıqlıqdı ki...

– Son vaxtlar atan gərək ki, məhkəmədə işləyirdi? – xəyaldan ayılan Firidun bəy yenidən dostu haqqında soruşdu.

– Bəli, «Mirovoy sudya»nın idarəsində katib idi. Atamı məhv eləyən də bu vəzifə oldu. Ailəmiz böyük idi, altı baş idik. Üstəlik də beş baş olan Camo dayımgilin aiəsi ehtiyac içində idi. Maaşla on bir baş ailəni o ağır illərdə atam güclə saxlayırdı. Kobud və kimsəni adam saymayan sudya Jurpinski ilə işləməyi atam özünə təhqir sayırdı. Sudya Şamaxıda heç kəslə hesablaşmır, hətta ən bacarıqlı, maarifpərvər müsəlman ziyalılarını belə təhqir edirdi.

Atam hər gün evə gələndə şikayət edirdi, yeməyini belə çox iştahasız yeyərdi.

– Mənim otuzillik məhkəmə idarəsindəki xidmətimin nadan Jurpinskiyə gözümdə bir qara qəpik qədər qiyməti yoxdur. – Atam son illər lap əsəbi olmuşdu. Allah kəssin, – deyirdi, – belə qulluğu, bu qulluq adamı lap inək edərmiş.

Bir dəfə evə lap əsəbi gəldi. Sabah – dedi – gedib o vicdansızın üzünə tüpürüb, bu olmazın həqarətdən qurtulacam. Səhəri qulluqdan azad olmaq üçün ərizə verən atam Jurpinskiyə bərk təhqir etmişdi. Evə qayıdanda əsəbdən tir-tir əsirdi. Halsız yatağa uzandı.

– Oğul, – dedi, – inək kimi qulluq edib yaşamaqdansa kişi kimi ölmək yaxşıdır. Bütün günü od-alov içində çırpındı, danışdı. Axşamüstü yaş dolu gözlərini tavana zilləyib birdəfəlik susdu.

Divara söykənən Firidun bəy söhbətin ağrı-acısından gözlərini yummuşdu. Dinib-danışmırdı. Atasının faciəsini söyləyən Cümşüd də susmuşdu. O, gözlərində gilələnən yaşı əlinin dalı ilə silir, axşam toranında həmsöhbətini ala-yarımçıq görə bilmirdi. Birdən avazla dustaqxananı bürüyən mahnının səsinə gözlərini açdı. Arakəsmənin o üzündə bir dustaq yanıqlı-yanıqlı oxuyurdu.

*Mən aşiq, Gəncəm, haray,
Tiflisdən gəncəm, haray!
Dustaq canım çürüdü,
Mənə bir əncam, haray!*

Tən ortadakı yoğun tağın dibində üç-dörd nəfər baş-başa oturmuşdu. Tez-tez bir gəncin çiyinə toxunur və təkidlə:

– Cəmil, sən Allah, bir oxu, o yazığın səsinə səs ver. Sənin ki yaxşı səsin var. Bir ağız oxu, sən Allah, ürəyimiz partladı, – deyirdilər.

Cəmil deyilənin zil səsi karvansaranı qəfildən başına götürdü.

*Gəncənin küçələri,
Banlamaz beçələri.
Necə sənsiz yatım mən
Bu uzun gecələri?*

Qapı bərkdən döyüldü. Yarisiniq pəncərədən dalbadal atılan güllələr tavandan qopardığı suvaq qarışıq daş qırıntılarını yerə tökdü.

Kim idi bu yaşılıpapaq nəzarətçi?

1920-ci il mayın 26-dan 30-dək olan Gəncə qiyamında XI Ordu sıralarına soxulmuş mauzerçi-müstəntiq Liberman. Qatı daşnak olan Liberman bu qarışıq vaxtda bəzi rəhbərlərin hörmətini qazandı. Özünü onlara sadıq göstərərək, XI Ordunun xüsusi şöbə rəisi kimi məsul vəzifəyə irəli çəkildi. Əlinə girəvə düşdüyünü görən Liberman Sovet hökuməti adından istifadə edərək, Azərbaycanın qiymətli oğullarının kimisini güllələyir, kimisini də zindanda çürüdüdü. Elə adamları şübhə toruna salmışdı ki, onlar xalqın gələcəyi, düşünən beyni idi. Ondən soruşan yox idi ki, əgər qiyam Gəncədə olubsa, yüz kilometr aralıda xalq müəllimi işləyən, heç vaxt siyasətə qarışmayan Fi-

ridun bəy onun – qiyamın necə təşkilatçısı, rəhbəri ola bilərdi?

Əslində onun heyif almaq istədiyi üsyanın təşkilatçısı, müsəvat generalı Cavad bəy Şıxlinski, jandarm idarəsinin hissə rəisi Sarı Ələkbər İmamqulu oğlu, müsəvat xəfiyyə idarəsinin rəisi Qəmbər Bəhmənli, Gəncə alayının komandiri, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov idi.

Cəllad kötüyünə də düzlüklə ...

Qocaman müəllim Mir Cavadın xatirəsindən:

– Bir yandan, içəri təzə dustaqlar gətirilir, digər yandan da, ikibir, üçbir ad-familiya ilə çağırır, harasa aparırdılar. Yəqin ki, güllələməyə. İçəri girən bolşevik əsgərinin yanında bir erməni də olurdu. Erməninin göstərdiyi adamı Liberman dərhal çölə çıxarıb güllələnməyə göndərirdi. Mən Firidun bəy Köçərlini yaxşı tanıyırdım, həm də çox istəyirdim. Ona dedim:

– Ağa, burada vəziyyət çox qəlizdir. Ermənilər bizim say-seçmə adamlarımızı bolşeviklərin əli ilə güllələdirlər. Ona görə Sizdən acizənə xahiş edirəm, adınızı gizlədin, yəni deməyin ki, Siz Firidun bəy Köçərlisiniz.

Firidun bəy təəccüblə, bir az da qəzəblə mənə baxdı:

– Necə yəni adımı gizli saxlayım?

– Deyin ki, adım Məmməddir, ya da Həsən Əliyevdir. Köçərli famili çox məşhurdur, ermənilər də tanınmış adamlarımızın qanına yerikləyib.

Firidun bəy çox sərt görkəm aldı, qəzəblə dedi:

– Çox ayıb olsun sənə, gör nə təklif edirsən. Bəyəm insan da yalan danışarmı?!

Həbs olunanlar arasında o zaman Azərbaycan Mərkəzi Komitəsinin üzvü Eyyub Xanbudaqovun yaxın qohumu Abbas Rzaquluoğlu da vardı. Abbas yemək gətirən bir qadına məktub verir ki, onu Eyyub Xanbudaqova çatdırın.

Abbas məktubunda yazır ki, əslində qatı daşnak olan Liberman hazırda XI Ordunun xüsusi şöbə rəisi kimi məsul vəzifə daşıyır. Liberman yüzlərlə adamı günahlı-günahsız qiyamçı adı ilə həbs etmişdir. O, gecələr Gəncə quberniyasının fəvqəladə komissarı Həmid Sultanovdan gizlin, xüsusi bir yerdə dustaqlar arasından Azərbaycanın adlı-sanlı oğullarını seçib güllələyir. Günahsız tutulanlar arasında Qazax Seminariyasının müdiri Firidun bəy Köçərli də var.

Eyyub Xanbudaqov aldığı xəbəri Nərimanova çatdırır. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin Sədri Nəriman Nərimanov təcili teleqram vurur ki, Firidun bəy Köçərliyə həbsdən azad etsinlər.

El yatandan, bir az əvvəl nəzarətçi bağlı qapı arxasından qışqıra-qışqıra soruşdu:

– Ey, dustaqlar, burda Qazax Seminariyasının müdiri Firidun bəy Köçərli var mı?

Heç kəs dinmədi. Cümşüd qaranlıqda əlilə Firidun bəyi axtardı. Onun əli mürgüləyən Firidun bəyin dizinə toxunan kimi diksindi.

– Hə, kimsən? – deyə hövlnək soruşdu.

– Firidun bəy, nəzarətçi Sizi qapıya çağırır.

O, dərhal yerindən durdu. Karvansara tağlarına mətərislənmə-mətərislənmə qapıya yaxınlaşdı. Üzünü bağlı qapıya tutub:

– Kimdi, məni soruşan? – dedi.

– Köçərli kimi sən sən?

– Bəli.

– Qazax Seminariyasının müdiri?

– Bəli.

Nəzarətçi daha heç nə deməyib getdi. Firidun bəy gah divarlardan, gah da tağlardan tuta-tuta yenə geri qayıtdı. Gələ-gələ «Cümşüd, oğlum, hardasan?» – deyib əlilə onu axtardı. Cümşüd ayağa durub onun əlindən tutdu, öz yerində oturmağa kömək elədi.

– Nə yaxşı yatmışdım, bu nadürüst hardan gəldi, – deyib nəzarətçinin dalınca deyindi.

– Firidun bəy, yəqin Sizi azad edəcəklər, ona görə də soruşurlar.

– Yox, oğlum, inanmıram, görünür, növbə mənimdir, – deyib ciblərini axtardı. Jiletinin sağ cibindən bir gümüş manatlıq çıxarıb:

– Cümşüd, oğlum, al, – dedi, – sənə lazım olar, birdən buraxsalar, evə gedəndə xərclərsən. – Heyranlıqla altdan yuxarı baxan Cümşüdə elə gəldi ki, Firidun bəyin son dəqiqələridir; ona vəsiyyət edir. O nə qədər boyun qaçırdısa, Firidun bəy qaranlıqda onun əlini tapıb gümüş manatlığı ovcuna basdı. Gəncin təəccüb və şübhələrini dəf etmək üçün: – Mən sənə atan rəhmətliyini yaxın dostu idim, sənə bu gümüş manatlıqdan milyonunu da versəm, atan Ağəli bəyin yenə yaxşılığının əvəzini çıxma bilmərəm. İnşallah, mənim yazdığım kitab bir gün, bir fazil şəxsə əlinə keçər, ol qeyrətli millət oğlu onu çap edər, o vaxt sən oxuyub, görərsən ki, atan haqqında yazmışam: «Ağəli bəy cənablarının bizə artıq hüsni-xidmətləri olubdur ki, Şamaxı şüərasının seyr-sülukuna dair bəzi mühüm məlumatı ol cənabın həmiyyəti ilə kəsb etmişik. Buna binaən münasib məqam bilib burada ol cənaba izhari-məmnuniyyət qılmağı gözəl vəzifələrimizdən ədd edirik». Sabir də, Tərrah da, Səhhət də məktublarında dönə-dönə yazdılar ki, Nəsehb dostumuz o qədər gözəl xasiyyətli, xoşqılıq və yaxşı məramlı zəttir ki, öz həmişəliklərinin, onu tanıyanların cümləsinin dərin hörmət və məhəbbətini qazanmışdır.

Firidun bəy məhbəsdə olduğunu unutmuşdu, ürəyini boşaldırdı. Elə bil tələbələrini qarşısında idi, bu neçə gündə dərs deməməyinin əvəzini çıxırdı. «Şirvan şairləri» fəslini tədris edirdi.

– Yadımdadır, – deyə yanıqlı-yanıqlı sözüne davam etdi. – Atan mənə millətimizin məşhur şairi Hacı Seyid Əzim Şirvaninin ölümünə inşa etdiyi qəzəlini göndərmişdi:

*Qan ağla, gözüüm, sərvəri dövrən getdi,
Sərdəftəri-əhli-fəzli ürfən getdi.
Ayineyi-ovqat ol zati-şərif,
Səngi-əcəl ilə sındı əlan getdi.
Heyrətdəyəm, ey xak, necə sığdırdın
Ağuşuna, ta o bəhri-ümman getdi.
Nəseh dedi: tarixi-vəfatın qəm ilə,
Səd heyf ola Seyyidi-Şirvan getdi.*

İndi özün düşün. Gördünmü atan mənə necə təmənnəsiz yaxşılıqlar edib. Dərvişin payı bir yaşıl yarpaq olan kimi, mən də sənə vur-tut bir gümüş manatlıq verirəm. Eh, bir də ki, mənim nəyimə gərəkdi, – deyib kədərlə köks ötürdü. Susdu. Handan-hana:

– Mənimki buraya qədər idi. Yuxuda hər şey insana əyan olur. İndicə mürgüləyəndə gördüm ki, məni buraxıblar. Evə pay-piyada gedirəm. Qarşımdan gələn qoca, cavan hamısı təəccüblə üzümə baxıb deyirlər ki, ey qoca, hələ Qazaxa çox var, piyada gedə bilməzsən, özünə bir minik tap. Gəncədən Qazaxa kimi yolboyunca bitən ağ rəngli qızılgülləri göstərib deyirəm ki, bu güllərin ətri mənzil kəsən olacaq. Bu yol məni yormaz. Harda olsam, gərək səhər dərsə çatam. Uşaqlar məəttəl qalmasınlar, məni gözləyirlər.

Elə bu vaxt sənin əlin dizimə toxundu, oyandım. Gör necə də tərləmişəm, qan-tər içindəyəm. – Kraxmallı yaxalığını açıb əlini köynəyin altında gəzdirdi. – Sən özünü qoru, oğul. – Cümşüdə təsəlli verdi və yenidən yuxusuna qayıtdı. – Oğul, yuxudakı getmək – getməməkdə; ağ rəng – qırmızıdı. Azad edilmək – buraxılmamaqdı. Hə, gecə keçir, hamı yatıb, gəl bir az da biz mürgüləyək.

Ay fırlanıb karvansaranın dəmir barmaqlı yanları uçmuş gözlüyünün bərabərində dayandı. O hər gecə süd işıqlı iyun ayını gözlərdi. İlin iki fəslində ona baxmaqdan, tamaşa etməkdən xüsusi zövq alardı: bir qışın oğlan çağında, bir də

yayın ortalarında. Hər gecə dəmir barmaqlıqlar arasında gəlib dayanan ayı görəndə ruhu səmələrə uçar, ana ağuşuna atılan körpə kimi sonsuz sevinc hissi keçirər, ən bəxtiyar dəqiqələrini yaşardı. Onu görəndə sanki geniş dünyaya çıxır, karvansara məhbusluğundakı üfunəti, darısqallığı, nəzarətçi hədə-qorxusunu, zil qaranlığı belə unudardı.

Yalçın qayalar üstündə qərar tutan Şuşanı, Gəncə darvazasından bir azca aralı ata-baba yurdunu, uşaqlıqda sümükətmə oynadığını, ilk gəncliyində tay-tuşları ilə şeirləşdiyini xatırladı. Ərimgəldidən lap yaxın görünən az qala «əl uzatsan çatar» olan Aya, saysız-hesabsız ulduzlara baxmaqdan doymadığını yada salıb kövrələrdi.

Cümşüd sol böyrü üstə yatmışdı. Onun məsum gənc üzündə ayın parlaq şüaları oynayırdı. İçəri isti olduğundan üzündə, boynunda yuvarlanan tər damcılarını aydın görünürdü. Firidun bəy dəsmalını çıxarıb ehtiyatla Cümşüdün üzündəki tər damcılarını hopdurdu. Quru yerdə uzanan Cümşüd elə şirin-şirin yatırdı ki, Firidun bəy ona həsəd apardı.

Dönə-dönə gözünü yumdusa yata bilmədi. Oturmaqdan kürəyi qovuşurdu. Uzanmaq istədi. Yer yox idi. Birisi başını ona tərəf söykəmişdi, digəri ayağını uzatmışdı. Həsərlə, həsədlə uzaqlaşmaqda olan Aya baxmaqdan başqa çarəsi qalmadı. İndi dünyada ən çox istədiyi adamla xəyalən danışırdı.

Firidun bəy: – Evi axtardılarmı, yazı-pozum, bir də kitablarım amanat, Badisəba.

Badisəba: – Arxayın ol, nə hazır kitabının, nə də yarımçıq əlyazmalarının bircə vərəqi də tərpənməyib. Özüm sahmana salmışam.

Firidun bəy: – Məktublar necə, onlara cavab gəldimi? Şamaxıdan Mir Cəfər Seyidzadə Sabirin tərcümeyi-halını göndərməli idi.

Badisəba: – Xeyli məktub almışam. Şaiq əfəndidən, Üzeyir bəydən, Əhməd Cavaddan, Təbrizdən, bir də Qum şəhərindən sənə

məktub var. Bağlama da var, deyəsən əlyazmasıdır. Açmamışam, özün gəlib açıb oxuyarsan. Şəkiddən Rəşid bəy Əfəndizadə də məktub yazıb, onu oxudum. Tutulmağından xəbəri yoxdu.

Firidun bəy: – Abbas ağa Nazirin şeirlərini topla, qayıdanda XX əsr şairlərini işləyəcəyəm. Cavid əfəndiyə mənim adımdan məktub yaz, əsərlərini istə. Hadi necə, ondan bir xəbər varmı?

Badisəba: – Deyirlər Gəncədə xəstə yatırmış. Bir gün xəstə yoldaşlarından birisi qəzətdə onun nekroloquna rast gəlir, özünə göstərir, halı çox pərişan olan Hadi o vaxtdan yoxa çıxıb. İmkanın varsa, soruş gör, hardadı. Sən Allah, görüşsən onu da gətir, yazıqdı, Allah bilir, əyin-başı nə gündədir. Mirzə Abbas Səhhəti keçən il ailəsilə birlikdə udan Gəncədən qorxuram.

Firidun bəy: – Seminariyada işlər necədi? Uşaqları dağılmağa qoyma. Yemək-içməklərini çatdırı bilirsinizmi? Məşədi İbrahimin oğlu Müseyibdən muğayət ol. Kişinin bizim üstümüzə haqqı-sayı çoxdur. Bir oğul olduğuna əfsus ki, ərköynlüyü var. Dərsini buraxmağa qoyma, hafizəli uşaqdır. Bircə dərsə davamiyyətindən nigaranam. Rəhmətlik Məşədi İbrahim son nəfəsinə qədər «Müseyib amanatı, Firidun bəy», – deyib getdi.

Badisəba: – Sən bircə gəl çıx, hər şey yaxşıdır. Sənin əvəzində ucitel Əhmədəğa işləyir. «Qocalmışam, əldən düşmüşəm, işləyə bilmərəm, bacarmıram» – deyə-deyə çox gözəl də işləyir. Deyir ki, Firidun bəy gələn kimi salaməleykdən qabaq deyəcəm, təhvil al seminariyanı, sonra xoş gəlmisən. Niyə elə gülürsən, səni heç belə qaşqabaqlı gülən görməmişəm, o nədi, a Firidun bəy, necə gülüşdü. Başdan ayağa kədər...

Firidun bəy: – Sən seminariyadan danış, Badisəba. Uşaqlar qəzeti yenə çıxarırmı? Adını dəyişdilərmi, yoxsa yenə «Tələbə əfkarı» qaldı?

Badisəba: – Elə bir söz oldu, dəyişmək haqda. İbrahim əfəndi Qayıbzadə, Mirzə Vəlizadə, tələbə Aslan Əfəndiyev və bir qrup uşaq bir tərəfə oldu; ədəbiyyat müəllimi Yusif Qasimov, tələbə Səməd Vəkilov, Möhsün Poladov, Mirqasım – Şıxlı balasını deyirəm, bir tərəfə. Sənin çox sevdiyin o balaca Səməd heç

yaxın qoymadı. Dedi ki, Firidun bəyin yadigarıdır, olmaz. Qayıdar gələr, özü bilər, istər dəyişər, istər saxlar. Hələlik qalsın. Elə də qalıb.

Firidun bəy: – Onda gözün olsun, sən Allah, anasız uşaqdı. Həm riyaziyyatda, həm də ədəbiyyatda böyük qabiliyyəti var. Nazirin şeirlərini ona tapşır, qoy toplansın, o, elə şeyə qoçaqdı. Bir də deyirdi ki, evimizdə babam Mehdişan Kūhənsalın dağarcığı yazılmış şeirləri var. Usub ağa vermir. Aşa nənəmə demişəm, alıb verəcək. Yadına sal, qoy alıb gətirsin...

Badisəba: – Sən Allah, belə şeylərin dərdini az çək, özündən danış. Günlərini necə keçirirsən? İki dəfə gəldim buraxmadılar. Boy, ay Firidun bəy, gör heç yadıma gəlirmi, səni gördüm, özümü itirdim, Allah sənə də insaf versin, ağzımı söhbətə tutmusan. Nərimanovdan teleqram almışam. Yazır ki, birini də Həmid Sultanovun üstünə vurmuşam. Səhər səni azad edəcəklər. Sağ olsun, yenə keçmiş tələbən səni unutmayıb, qayğına qalıb. Bıy Allah, hara qoydum, teleqramı Ağstafadayam, qatarı gözləyirəm, indicə gələr, yola düşərəm. Səhər Allah qoysa, birgə qayıdacağıq.

Firidun bəy: – Tələsmə, nə yaman yorğunsan, gözlərin nə qıpqırmızıdır. Get yat, dincəl, sabah olmasın, o biri gün olsun...

Badisəba: – Yox, yox, nə danışırsan. Bir yaxalığına bax, gör bir nə gündədi, elə bil qazan qarasıdır. Sən heç elə köynək geyinməzdin, nə oldu?

Firidun bəy: – Badisəba, sən mən deyənə bax, tələsmə. Teleqram gəlibsə, lap yaxşı buraxarlar. Səhər gedib Camogildə köynəyimi dəyişərəm. İstəsən, lap qırmızı rənglisini geyinərəm. Hə, yadımdan çıxmışdı. Camonun bacısı oğlu Cümşüd də burdadı, bax bu yatan odu. Ağaəli bəyin oğlunu deyirəm.

Yaxşı, biz Cümşüdlə birgə getdik. Baqi Allah amanında olasan... Yox, yox, gələrik...

Badisəba: – Firidun, ay Fi..ri..dd..un, Firidun bəy...

Firidun bəyin bədəni səsdən üşəndi. Badisəbanın qiyyə səsi beynini ox kimi dəlib keçdi. Ay dar dəmir gözlüyün

bərabərindən uzaqlaşmışdı. Karvansaranı qatı qaranlıq bürümüşdü. Çöldə, divarın dəliklərində səs-səsə verib kəsik-kəsik cırıldayan qarafatmaların səsinin ahəngi də ona qəmli gəldi. Firidun bəy gözünü yumdu. Badisəbanın od olub beynini, sinəsini yandıran səsi onu hələ də tərk etməmişdi. Başını divara söykəyib ağır-ağır nəfəs aldı. Əlilə alnını, sinəsini övkələdi. Uşaq kimi öz-özünə: «İstəmirəm, xatırlamayacağam, istəmirəm», – deyərək astadan pıçıldadı. Gözüyumulu halda divara söykəli qaldı.

...Qoridə qış olanda belə aylı gecələrdə Badisəba ilə gəzməyə çıxardı. Xırçıldayan təzə-tər qarın üstündə gəzə-gəzə Badisəbanın «dərsini» soruşardı, yeni tapşırıqlar verərdi. Badisəba suallara düzgün cavab verməyəndə zarafatla deyirdi:

– Əzizim, bu günahını mən bağışlasam da, o müqəddəs ay bağışlamaz, bir fikir ver, gör necə də pakdır. O hər şeyi görür, eşidir. Ora bax, sən suallara düzgün cavab verməyəndə onun üzündə nazik bir pərdə görünür. Sənin əvəzinə o, xəcalət çəkir.

–Demək, siz ikiniz bir oldunuz, mən tək qaldım? – deyərək Badisəba əllərini yuxarı qaldırır, üzünü göyün dərinliklərinə tutub, aya müraciətlə deyərək:

*Xuda, sən saxla gəl fərdi, çətindir yalqızın dərdi,
Pərişanlıq tapar mərdi havadar olmayan yerdə.
Gəl, ey könlü olan rövşən, qəbul et bu sözü məndən,
Necə məqdur olur məskən gülə xar olmayan yerdə.
Könül dünyada yar istər, olubdur, biqərar istər,
Vidadi xəstə var istər, haçan yar olmayan yerdə.*

Badisəba xanım heç bir gimnaziya, seminariya oxumamışdı. Firidun bəyin özü onun təhsili ilə məşğul olurdu. Hər gün evdə bir neçə saat dərs keçməklə ona ali təhsil həcmində bilik, savad öyrətmişdi. Vəfalı həyat yoldaşı həm də əlyazmalarının surətini köçürməklə Firidun bəyin ən yaxın köməkçisi olmuşdu.

Xoruzların ilk banına az qalmış dəmir qapı açıldı. Əliçıraqlı nəzarətçi işığı yatmış dustaqların üzünə tutur, astadan Firidun bəyi soruşurdu. Onu tapan kimi sərt və ötkəm səsle: «Yığış, dalımca gəl», – dedi.

Firidun bəy hara və niyəsini soruşmadı. Ürəyində «nəyim var, nə yığışdıram», – deyərək qarısına deyindi. Cümşüd elə şirin yatmışdı ki, oyatmağa qıymadı. Onun sol ayağı Firidun bəyin keçəcəyi tərəfə uzanmışdı. O, Cümşüdü ayağını ehməllə götürüb divara tərəf qoydu. Yatanların arasından keçib qapıya doğru irəlilədi. Çıraqlı işığı yenidən onun üzünə tutan nəzarətçi «keç» dedi. Qapını bağlayıb ona yaxınlaşdı, çırağı bu dəfə lap yuxarı qaldıraraq ona zəndlə baxdı. Sol əlində hazır tutduğu tufəngi çiyinə keçirib, qəfildən onun papağını başından götürdü. Firidun bəy dinməyə macal tapmamış onu itələdi.

– Yeri, yeri, – dedi, – sən elə yerə gedirsən ki, heç vaxt üşüməyəcəksən.

Beş-on addım kənarda dayanan Liberman nəzarətçiye təpindi:

– Tez ol, – dedi, – orda nə bazar açmışsan, indi səhər açılacaq. – Deyinə-deyinə yaxın gəlib: – Hə, qoca bəy, necəsən? Gəncə çayında çimə bilərsənmi? Qorxma, su soyuq deyil, orda sənin dindaşlarının qanı çoxdur. Şərq qanı suyu isidib.

– Mən pakam, qoy orda natəmizlər çimsin, – deyib Firidun bəy acıqla Libermana baxdı.

Kinayə ilə:

– Bəy, – dedi, – nə vaxtdan Qazaxda müsəvat hökumətinin səlahiyyətli nümayəndəsisiniz?

– Partiya yaranan gündən onun üzvüyəm, 1918-ci ildən isə Qazaxdakı Azərbaycan Demokratik Partiya təşkilatının katibiyəm. Niyə təəccüblə baxırsınız, burda qeyri-adi nə var ki... Xalqımın min bir əziyyətlə qurduğu partiyaya siddiq-

ürəklə xidmət etmək məgər qəbahətdir.

- Saqqalından utanırsan, özün də bəy nəslindən, savadlı...
- Mən heç nəyi danmıram. Utanmağa qalanda qoy o şəxslər utansın ki, Şirazlı Sədi demişkən:

*Utansın o kəs ki, ömrü puç etdi,
Dünyadan köçəndə xəcalət getdi.*

...Qəfil vurulan qılınc zərbəsindən Firidun bəy səndirlədi. Sol gözündən və sifətindən fişqıran isti qan əlindən şorranıb yaxası boyu axdı. Qılınc zərbəsi alt çənəsindən alınına qədər çapmışdı. Onu itələdilər. Kor adamlar kimi sağ əlini irəli uzadıb, iki-üç addım atdı. Bilmədi haraya, hansı səmtə yerisin. Arxadan vurulan tufəng qundağı az qaldı onu ağziüstə sərsin.

– Qurtarın, elə burda qurtarın, sonra sürüyüb apararsınız, – deyən Liberman irəli yeriyib tufəngin lüləsini Firidun bəyin sol qoltuğunun altına dirədi. Tətik çəkilən kimi o, ağziüstə düşdü... Liberman üzünü nəzarətçiyə tutub: – Telegramı isə cırıb atın, biz heç bir telegram-zad almamışıq, – deyib uzaqlaşdı.

Liberman kabinetinə qayıdıb yanından heç vaxt ayrılmayan, milliyyətçə erməni olan, kimə və nəyə, hansı ideala qulluq elədiyi bəlli olmayan Sarkis Danilyanın diktəsilə Firidun bəy haqqında saxta hökm yazdı:

4 iyun 1920-ci il, Gəncə:

«Mən, iyirminci diviziyanın Xüsusi şöbənin hərbi müstəntiqi bu gün Firidun bəy Köçərlinskinin əksinqilabçı kimi ittihamnaməsi üzrə işinə baxaraq və Qazax İnkilab Komitəsinin ona verdiyi xasiyyətnaməni nəzərə alaraq bildirirəm ki, müttəhim Köçərlinski özünün hakimiyyətindən və böyük səlahiyyətindən istifadə edərək zəhmətkeş xalqa zorakılıq göstərmişdir. Köçərlinski Qazaxda «Müsəvat» partiyasının sədri olarkən millətçilik ehtiraslarını qızıqırmışdır. Nəticədə qonşu millətlər arasında toqquşmalar baş vermişdir. Onun verdiyi izahət heç də

inandırıcı deyildir... Müttəhim Köçərlinskinin şahidlərin dindirilməsi haqqında ərizəsini nəticəsiz qoymaq (rədd etmək) lazımdır. Onun gələcəkdə azadlıqda qalması Qazax qəzasında əksinqilabi hərəkətin baş verməsinə, fəhlə və kəndlilərin günahsız olaraq qanlarının tökülməsinə səbəb ola bilər».

Qərara alınır: müttəhim Köçərlinski güllələnsin.

Təsdiq edirəm: 7№-li Xüsusi bölmənin rəisi Liberman

Təsdiq edirəm: Fövqəladə komissar H.Sultanov

* * *

Firidun bəy tutulandan sonra Badisəbaya baş çəkən, təsəlli verən çox idi. O hər gün seminariyaya gələr, təzə xəbər olub-olmadığını soruşardı. Firidun bəylə birgə aparılan İsfəndiyar bəy Muradovdan, nə də Məcid bəy Vəkilovdan da heç bir xəbər-ətər yox idi. Badisəba o günü – mayın iyirminisini soldatların hər üçünü qabaqlarına salıb Qazaxdan Ağstafaya silah altında pay-piyada apardıqları günü xatırlayanda əti ürpəşirdi. Ağlamaqdan, sızlamaqdan başqa çarəsi qalmırdı. Ağlayır və ağladıqca da yana-yana deyirdi: «Bir günahı olsaydı, mənə bu qədər yandırmazdı».

İsfəndiyar bəy Qazaxda pristav olmuşdu. Bıgılı Məcid bəy uzun illər orduda xidmət etmişdi. Müsəvat vaxtı şəhər qlavası idi. Tutaq ki, bunları çara xidmətdə günahlandırırırdılar. Bəs maarif xadimi, ədəbiyyat sahəsində xalqına misilsiz xidmət edən Firidun bəy Köçərlinin günahı nə idi? Qazaxda hamı onun nahaq tutulmağından danışdı. Tutulub aparılmağını görənlər belə inanmırdılar. Hamı onun tezliklə buraxılacağına ümid bəsləyirdi.

Qubernator Əmirxan Xoyski yoxa çıxan gündən Badisəbanın sümüyü sancmışdı. 1919-cu il, oktyabrın 13-dən dekabrın axırlarına qədər Qazax qubernatoru işləyən Əmirxan Firidun bəylə heç bircə gün belə düz gəlmədi.

Qubernator istəyirdi ki, Firidun bəy Qazax camaatının

ağzını yığmaqda onun yaxın köməkçisi olsun, xalq arasında hədsiz sevilən, nüfuz sahibi olan bu müəllim onunla birgə kəndləri gəzib üsyanları, iğtişələri yatırırsın. Kəndlilər arasında gizli iş aparən Muxtar Hacıyevin, Müseyib Əliyevin, Alsöyün Arıxovun nüfuzdan düşməsində Firidun bəy də yaxından çalışsın. Əksinə o, Yusif Qasimov, Nacıoğlu kimi inqilabçıları seminariyada müəllim saxlayırdı. Əmirxanın ən dəhşətli dəqiqələri onda olurdu, casus xəbər gətirirdi ki, Firidun bəyi Qazaxın ortasında inqilabçı Bala Əfəndiyevlə, Mirzə Səmədlə, İsmayıl Zeynalovla söhbət eləyən gördüm. Bu zaman varlığı titrəyən qubernatorun gözləri qan çanağına dönürdü, yana-yana, qovrula-qovrula qalır. Əgər bütün Qazaxın ayağa qalxmasından qorxmasaydı, o dəqiqə Firidun bəyi həbs etdirərdi. Qubernator hər dəfə «qırmızılar»dan söz açanda Firidun bəy bircə bunu deyirdi: «Xan, yetişən almanı ağacda saxlamaq olmaz».

İndi Badisəba xanım eşidəndə ki, Gəncə üsyanının təşkilatçılarından biri də Əmirxan Xoyskidi, narahatçılığı daha da artdı. «Gora gedən özünə yoldaş axtarar», – düşündü. Şübhəsiz ki, Firidun bəyin adını verən də o olmuşdu. Tələyə düşən qubernator «üsyanın düşünən beyni Qazaxda oturub, siz isə məni mühakimə edirsiniz», – deyə ölüm ayağında da Firidun bəydən heyif almışdı.

* * *

Firidun bəyi gətirməyə gedən Badisəba xanım həmin günü Gəncədən məyus qayıtdı. Hacı Rəsul evinin yanından üzüaşağı gələndə qarşısına əmisi oğlu Mehdi ağa Vəkilov çıxdı.

– Nə oldu, – dedi, – niyə tək gəldin, deyəsən heç yeməyi də verməmişən?

Badisəba:

– Götürmədilər, – dedi.

– Niyə?

– Dedilər ki, Firidun bəyi başqa həbsxanaya aparıblar. Ancaq yalan deyirlər.

– Bəlkə azad eləmək üçün Bakıya dəyişiblər, nə bilirsən?

– Yox, yalandı, əmioğlu, – deyib ağladı. Kəlağayısının ucu ilə gözünü nə qədər sıxdısa, göz yaşını saxlaya bilmədi. Hıçqıra-hıçqıra öldürüblər, məni aldatdılar, – dedi.

– Nə bilirsən, kim dedi?

– Firidun bəyin papağını bir erməni zabitinin başında gördüm... Demək, öldürüblər, – deyib daha bərkdən hönkürdü.

İyunun dördündə Eyyub Xanbudaqovun gətirdiyi məktub Nərimanovun qanını qaraltdı. «Mən elə belə də gözləyirdim» – fikirləşdi. – Niyə dayanmışınız, dərhal teleqram hazırlayın, mənim adımdan, Həmid Sultanova – köməkçisi Nurməmməd Şahsuvarova və Eyyub Xanbudaqova tapşırıq verdi. – Yazın ki, günahsız həbs olunanlar diqqətlə yoxlanılıb azad edilsin. Firidun bəy Köçərliyə isə teleqram alınan kimi azad edib öz işinə qaytarsınlar. Başqalarını bilmirəm, şəxsən mən Firidun bəyə zəmin ola bilərəm. Onu bu işə qatmaq, mənə, ən böyük haqsızlıqdır. Baş aç bilmirəm, Qazaxda üsyan olmayıb ki, Firidun bəyin bu üsyana nə dəxli?

Teleqram göndərildəndən sonra Nərimanov rahat ola bilmədi. Amma işin çoxluğu, Bakıda, Zaqatala və Qarabağda vəziyyətin ağırlığı bir neçə saatdan sonra Gəncə hadisələrini unutturdu. Üç gün keçdi. Firidun bəyin azad edilməsi haqqında bir xəbər gəlmədi. Nərimanov Bakıda işlərini sahmana salıb Gəncəyə getməyi qərara aldı.

Vağzaldan inqilab komitəsinin qərargahına kimi piyada getdi. Əhalinin əhvali-ruhiyyəsini, şəhərdəki dəyişikliyi görməyin xatirinə. Qərargaha çatan kimi həbs olunanlarla maraqlandı. Həmid Sultanov qısa izahatdan sonra üz bəz oturduğu Nərimanovun qarşısına üç siyahı qoydu.

– Hazırda, – dedi, – həbs olunanlar diqqətlə yoxlanılır. Bu siyahıda olanlar, – şəhadət barmağını birinci siyahının üstünə qoydu, – həqiqətən üsyanın təşkilatçılarıdır. Artıq

dəqiqləşdirilib. Bu isə, – ikinci siyahını əlinə aldı, – az günahı olanlardır, demək olar ki, günahsızlardır, bir neçə günə onları azad edəcəyik.

Nərimanov üçüncü siyahını özü götürüb birinci səhifəsinə öteri baxdı. İkinci səhifəni açanda dördüncü adı pıçıltı ilə oxudu, başını qaldırıb:

– Bunu niyə həbs etmişiniz, bunun günahı nədi, Firidun bəy hara, qiyam hara?!

– Kimi deyirsiniz?

– Firidun bəy Köçərli, məgər tanımırısan?

– Onun həbs olunmağından, mənim xəbərim yoxdu. Onu...

– Dərhal onu azad etmək lazımdır.

– Yoldaş Nərimanov, bu güllələnlərin siyahısıdır, artıq...

– Nə danışırısan?! – Nərimanov özü də hiss etmədən səsi bərkədən çıxdı. Eşitdiyi sarsıdıcı xəbərdən səsi də, əli də titrədi. Alnına soyuq tər gəldi. Bir neçə dəqiqəlik cansıxıcı sükutdan sonra: – Necə yəni xəbərim yoxdu? Mən sənə adına bir həftə əvvəl teleqram da göndərmişəm ki, Firidun bəy Köçərli azad edin.

– Bağışlayın, yoldaş Nərimanov, mən elə bir teleqram almamışam...

– Kim həbs edib Firidun bəyi? Bəs soruşmazlar günahı nədi? Qala komendantını çağırtdır gəlsin.

Dayanan komandirlərdən biri:

– Yoldaş Nərimanov, Libermanın tapşırığı ilə Qazaxdan üç nəfər gətirilib. Firidun bəy də onların arasında idi.

– Kimdi Liberman? – deyə Nərimanov sərt səslə soruşdu.

– Xüsusi şöbə rəisi.

– Hər kimdisə xalq düşmənidir. Dərhal həbs edin, – deyə Nərimanov əsəbiliklə bildirdi.

– Budur, özü də gəldi, – deyə hamı bir ağızdan dilləndi.

Nərimanov qarşısında dimdik dayanan yaşılıpapaq Libermana nifrətlə baxdı.

– İzah edin görüm, xalq müəllimi Firidun bəy Köçərli hansı

günahına görə güllələmişiniz?

– Mənə dedilər ki, o, müsəvat parlamentinin üzvü olub. Həm də üsyana başçılıq edib. Qazaxdan süvari dəstə yığıb göndərilib.

– Əlli yeddi yaşlı qoca xalq müəllimi Qazaxda ola-ola Gəncə qiyamına necə başçılıq edib? İkincisi də Firidun bəyi mən çox gözəl tanıyırdım. O, Qori Seminariyasında mənim müəllimim olub, heç vaxt siyasətə qarışmayıb. Bir də hansısa partiyanın üzvü olanı, məgər, güllələyirlər?.. – Üzünü Sultanova tutub: – Firidun bəydən başqa Qazaxdan neçə nəfər gətirib həbs etmişiniz?

Həmid Sultanov:

– Yoldaş Nərimanov, Qazaxdan gətirilənlərdən mənim heç xəbərim olmayıb.

– Çox nahaq, bəlkə siz cavab verəsiniz, xüsusi şöbə rəisi?

– Üç nəfər, – deyib Liberman udqundu.

– Kimlərdi, adlarını deyə bilərsinizmi?

– Məcid bəy Vəkilov, İsfəndiyar bəy Muradov, bir də Firidun bəy.

– Aydındı, – deyə Nərimanov öz-özünü məzəmmət edirmiş kimi bir anlığa xəyala daldı. İndi sənə əqidən tam aydın oldu, «yoldaş» Liberman, – deyib Nərimanov əsəbi halda gəzişdi. Dayanıb şəhadət barmağını Həmid Sultanova tuşladı. – Bütün günahlar sizdədi, yoldaş Sultanov. Hələ Bakıdan yola salanda mən sizə dönə-dönə tapşırıdım ki, yerli əhali ilə həddindən artıq ehtiyatlı olun. Özünü sadıq, inanılmış bolşeviklər seçin. Çalışın ki, günahsız adamlar nə həbs edilsin, nə də öldürülsün. Siz isə görün nə eləmişiniz? Necə deyərlər, qoyunu qurda tapşırırmısınız. Görün kimi özünü xüsusi şöbə rəisi seçmişiniz, qatı daşnak olan Libermanı. Tərk-silah edin onu, qollarını bağlayın, harda Firidun bəy Köçərli güllələnilib orda da bu əclafı qətlə yetirin...

SEMİNARİSTİN NAKAM ÖMRÜ

*Gül budağına xar həris olan kimi, cavan
müəllimlərə də bimürvət ciyər vərəmi hərisdir.*

*Soltan Məcid Qənizadə 1905–1908-ci
illərdə seminariyada Azərbaycan
şöbəsinin müfəttişi*

Zülfüqar bəy Hacıbəyli Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına 1899-cu ildə qəbul olunmuş, 1904-cü ildə əla qiymətlərlə qurtarmışdır. Həmin ili Seminariyanı on yeddi nəfər azərbaycanlı gənc bitirmişdi. Həsən Sultanov Zəngəzur qəzasından, Möhsün Cabbarxanov İrəvandan, Əli Terequlov – Tanrıqulov (Tiflisdən), Əbdülqədir Əlqədari Dağıstanın Kürə nahiyəsindən (məşhur tarixçi-alim Həsən Əlqədarinin (1835–1910) oğlu idi), Müslüm Maqomayev – Çeçenistandan, Osman Əfəndiyev – Qazax qəzasının Şıxlı kəndindən, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Azad Əmirov, Zülfüqar bəy Hacıbəyli, Abbas İsmayılbəyov – dörd nəfər isə Qarabağın Şuşa şəhərindəndir. Onlar Seminariyanı müvəffəqiyyətlə bitirib müəllimlik şəhadətnaməsi aldılar.

Tələbələrinin müvəffəqiyyətlərindən sevinən Firidun bəy Köçərli «Şərqi -Rus» qəzetində çıxış edərək yazırdı:

«Əziz və mehriban balalarım, Seminariyada aldığınız bilik və mərifəti cəhalət və nadanlıqda qalan qardaşlarınıza sərf edin. Cəhd edin ki, Sizi sevsinlər, sizə etibarları olsunlar. Burdan apardığınız elm və tərbiyəni elə yüksək və hündür məqamda saxlayın ki, nuru ətrafı da işıqlandıra bilsin.

Müəllimlik ağırdır, ancaq pak və müqəddəs xidmətdir. Zəhmət çəkin səy edin ki, vəzifənizi kamalınca, layiqincə yerinə yetirəsiniz. Sizin tərifiniz bizi xoşhal və başıuca edəcəkdir, eybiniz isə məyus və məlul qılacaq. Əlbəttə, bizi məyus etməyi özünüə rəva görməzsiniz... Əziz balalar, inanıram ki, siz xalqa

sidqi-dil ilə qulluq edəcəksiniz».

Yuxarıda adları çəkilən seminaristlərin hər biri ömürlərinin sonuna kimi əziz müəllimləri Firidun bəy Köçərlinin xidmətini ehtiramla yad etmişlər. Hələ 1909-cu il avqustun 20-də «Tərəqqi» qəzetində çıxış edən Üzeyir bəy Hacıbəyli sevimli müəllimi Firidun bəyin yad bir şəhərdə onlara doğma ata qaygısı göstərdiyini, şirindilli məqalələri ilə tərbiyə və təlimin lüzumu və vacibliyi haqqında vazeh bəyanlar buyurduğunu iftixarla yazmışdır.

1910-cu ildə Firidun bəy Seminariyanın keçmiş müfəttişi Aleksey Çernyayevskinin (1840–1894) ibtidai məktəb şagirdləri üçün yazdığı «Vətən dili» dərsliyinin yeddinci nəşrini hazırladı. Bu uğura sevinən Üzeyir bəy həmin ilin beş mart tarixli nömrəsində yazırdı: «Vətən dili» üsuli-sövti üzrə tərtib olunmuş təlim kitablarının anası mənziləsindədir. Seminariyanın elmi-ilahi müəllimi olan məşhur pedaqoq və yazıçılarımızdan möhtərəm Firidun bəy Köçərli cənabları tərəfindən islah edilib, gözəl surətə salınıb.

Firidun bəy cənabları kimi üsuli-tədrisə və ədəbiyyata mükəmməl surətdə aşına olan bir zətin iştirakı «Vətən dili»nin faydalı və lüzumlu bir kitab olduğu təmin edir».

Möhtərəm oxuculara yaxşı məlumdur ki, 1904-cü ildə Seminariyanı müvəffəqiyyətlə bitirən bu gənclərin hər biri Azərbaycan ədəbiyyatında, maarifində və musiqi aləmində əvəzsiz mütəxəssislər oldular. Sevimli müəllimləri Firidun bəy Köçərlinin inamını doğrultdular.

Yalnız bir nəfərin ömrü və pedaqoji fəaliyyəti çox qısa oldu. Zülfüqar bəy Məmmədəli bəy oğlu Hacıbəylinin. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar soyadına görə, səhvən onu Üzeyir bəy Hacıbəylinin böyük qardaşı olduğunu yazıblar. Yalnız mərhum tədqiqatçı-alim Mirabbas Aslanov arxiv sənədlərinə əsaslanaraq Zülfüqar bəyin Üzeyir bəy Hacıbəylinin qardaşı yox, əminəvəsi olduğunu, Şuşada rus-tatar məktəbində və Qori

Seminariyasında kurs yoldaşı olduğunu üzə çıxartmışdır. (Bax: «Üzeyir bəy Hacıbəyli gündəlik yazmış olsaydı» kitabçası, Bakı, 1994-cü il, səh.16-da).

Seminariyanı əla qiymətlərlə bitirən Zülfüqar bəyə bir il on ay Gəncədəki sənət məktəbində müəllimlik etmək qismət oldu.

Gəncədə müəllimlik etməklə yanaşı Zülfüqar bəy də dayısı Firidun bəy Köçərli kimi kəndbəkənd düşərək Azərbaycan ədəbiyatı haqqında itib-batmaqda olan məlumatları toplamaqla məşğul olmuşdur. O, istirahət bilmədən uzaq dağ kəndlərindən sorağını aldığı aşıq şeirini, divan və cüngləri əldə etməyə pay-piyada yollanmışdır. Zülfüqar bəyin Füzuli adına Respublika Əlyazmaları İnstitutunun elmi arxivində sevimli dayısı Firidun bəyə yazdığı cəmi üç məktubu saxlanılır. Məktubun ikisində o, dayısına «qibləgahım», birində isə «əziz dayım» deyə müraciət edir. Və «Zülfüqar Şamani» təxəllüsü ilə imzalayıb.

Birinci məktub

«Əziz dayı!

Mənim təyinatımı Yelizavetpola (Gəncə) verdilər. Sabah ora yola düşürəm. Sizə salam göndərirəm. Təyinatıma kömək etdiyiniz üçün minnətdarlığımı bildirirəm. Hamıya salamım var. Sizin Zülfüqar. 5 sentyabr 1904-cü il».

Zülfüqar bəydən yadigar qalan **ikinci məktub** da 1904-cü il dekabrın 14-də yazılıb: «Qibləgaha! Ərzi-salamımı hüzzurunuza yetirəndən sonra məlum edirəm ki, biz Əyricəyə (Əyricə – Bərdə rayonunda kənd. Firidun bəyin atası Əhməd ağanın bu kənddə tut bağı və əkin sahəsi vardı. Ailəsi qış fəslini Əyricə kəndində, yaz və yay fəslini isə Şuşada yaşayırdılar – Ş.N.) iyirmi üçüncü gedəcəyik. Əgər Siz və yainki uşaqlar bu günlərdə gəlsəniz, xəbər versəniz, gözləyək, bir yerdə getməyimiz çox yaxşı olardı. Baqi Allah, Zülfüqar. Ruzi-düşənbə. 14 dekabr».

Üçüncü məktub:

«Qibləgaha! Çoxdandır ki, məktub-müşfiqəniz vüsul olub qəlbimi şad və könlümü abad etmişdi. Nəhayət, məktəbimizə təzə bir rəis qoyulmaq cəhətinə şıqqilim artıq olub, cavabını əda etməyə macal tapmayırdım. İndi bu neçə kəlimatı hüzzurunuza göndərrib, üzr istəyirəm və salamımı əziz mehribanə Badisəba bacı xidmətinə yetirib, bu mahi-mübarəki-ramazanda etdiyi ibadət və itaatın məqbulunu Xudavəndi-Həqqimdən diləyəm. Allah.

**Zülfüqar Şamani,
6 noyabr 1904-cü il. Gəncə»**

Qarda-boranda uzaq yollar qət edən fədai Zülfüqar bəy 1906-cı ildə ciyər vərəmi xəstəliyinə tutulur.

Dayısı Firidun bəy Köçərli bu bəd xəbəri eşidib Gəncəyə gəlir. Bacısı oğlunu Tiflisə gətirib adlı-sanlı həkim Məmmədrza ağa Vəkilova müalicə elətdirir. Ciddi müayinədən sonra Məmmədrza ağa bildirir ki, xəstəlik çox şiddətlidir, bacınız oğlu vaxtında həkimə müraciət etməyib, müalicənin heç bir köməyi olmayacaq.

Çarəsiz qalan Firidun bəy bacısı oğlu Zülfüqar bəyi Qoriyə gətirib seminariyanın həkimi Barsukova da göstərir. O da eyni diaqnozu təyin edir.

Əlyazmalar İnstitutunda Firidun bəyin arvadı Badisəba xanıma yazdığı xeyli məktubu saxlanılır.

1906-cı il 18 mart tarixli məktubundan:

«...Zülfüqar Əbdürrəhman ağa (1867–1931, Firidun bəyin qaynıdır – Ş.N.) gətirdiyi şəkərçörəyinin birinə tamahı düşüb yeyibdir və həmin şəkərçörəyi onu bərk pozubdur. İndi yorğan-döşəkdə yatır və gün-gündən zəif düşür. Dünən Məmmədəli bəydən (Zülfüqar bəyin atasıdır – Ş.N.) tel var idi. Zülfüqarın əhvalını soruşur. Mən də cavab yazdım ki, həkimlər məsləhət görürlər onu Suxuma göndərməyi».

1906-cı il 22 mart tarixli məktubundan:

«...Hamımız salamat varıq. Zülfüqar da yavaş-yavaş yaxşı olur. Uşaqları öpərsən və Həcər də (Firidun bəyin övladlığa götürdüyü qızıdır – Ş.N.) sənin əlini öpür. Zülfüqar da salam edir hamınıza. Mən də Cənnətimi öpürəm və xəyalla günümü xoş keçirirəm».

Həmin il 25 mart tarixli məktubundan:

«...Allah sənə insaf versin. Mən indi, bu saat uşaqlar ilə gələ bilərdim, amma Zülfüqar günü-gündən geri gedir, bilmirəm nə eləyim. Qalmışam mat-məəttəl. Onu bu halda qoyub gedə bilmirəm. Havalar da düzəlmir ki, onu Suxuma göndərəm Ağalar ilə...»

İyirmi bir yaşı tamam olmayan Zülfüqar bəy Hacıbəyli 1906-cı il aprelin 15-də Qoridə vəfat edir. Qori şəhər qubernatorunun rəsmi icazəsi ilə Firidun bəy nakam bacısı oğlunu Qarabağa gətirir. Həmin ili mayın 9-da “İrşad” qəzetində “Əcəlsiz önlərimiz” məqaləsində ölkədə səhiyyə xidmətinin zəif olmasından vaxtsız, cavan ikən önlərin acınacaqlı halına acıyır. Firidun bəy ürəkəğrısı ilə yazır ki, əcəlsiz önlərin günahkarı ara həkimlərinin “müalicəsi” və möminlərin duasıdır: «Bu yaxınlarda həmsirəzadəm – bacım oğlu Zülfüqar bəy Hacıbəylinin nəşini dəfn etmək üçün Qoridən Qarabağa Bərdə qəryəsində olan İmamzadə hüzuruna aparmışdım...»

Bu vaxtsız ölüm hamıdan çox həmyerlisi, altı il Seminariyada birgə oxuyan Üzeyir bəy Hacıbəyli yandırır-yaxır. Üzeyir bəy sevimli müəllimi Firidun bəy Köçərliyə göndərdiyi başsağlığı məktubunda yazırdı: «Zülfüqar bəy öldü. Bu bir acı həqiqətdir! Nakam öldü! Valideyni Zülfüqar bəy adlı bir oğul itirdisə, biz Zülfüqar bəy adlı bir adam itirdik ki, xalqımız üçün yıxılmaz, qaralmaz bir sütun olacağı apaşkar idi! Birəhim tale əziz və sevimli yoldaşımızı əlimizdən aldısı, onun əməl və əfkari-alisini ala bilmədi. Onların səmərəsi dostumun ruhunu şad edəcəkdir. Bu, bizim təsəllimizdir».

Seminariyanın musiqi müəllimi Mixail Leontyeviç Pekker Zülfüqar bəy Hacıbəylinin şəxsi işinə yazdığı rəydə göstərir ki, bütün əsas fənləri əla qiymətlərlə oxuyan seminarist Zülfüqar bəy gələcəyin istedadlı musiqiçisi olacaqdır. Musiqiyə böyük həvəs göstərən Zülfüqar bəy 1904-cü ildə seminariyanın orkestrində həmyerliləri Üzeyir bəy Hacıbəyli ilə, Azad Əmirovla və Müslüm Maqomayevlə birgə əla ifaçılıq fəaliyyətinə görə pulla mükafatlandırılmışdır.

Ciddi təhsil ocağı olan Seminariyada belə bir qayda vardı: jurnalda şagirdlərin ad və familiyası əlifba sırası ilə yox, əlaçılarının adı birinci yazılırdı. Zülfüqar bəy Hacıbəyli təhsil aldığı altı il müddətində adı həmişə birincilər sırasında olmuşdur.

Zülfüqar bəy Məmmədəli bəy oğlu Hacıbəyli 1885-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. O, Firidun bəy Köçərlinin bacısı Afərin xanımın oğlu idi.

Bakı, 14 dekabr 2008-ci il

BADİSƏBA ANANIN ŞƏKİ ÜNVANI

Badisəba xanım son dərəcə məlahətli, gözü açıq, dilavər və mədəni xanımdır. Firidun bəy Köçərli kimi adamın təsiri dərhal duyulur. Mənimlə çox mehriban və eyni zamanda ciddi danışır. Tanış olan kimi Mirzə Fətəlinin təzə tapılmış arxivindən söhbət açdı və bu arxivi üzə çıxartdığım üçün məndən razılıq elədi.

Əziz Şərif, professor

*Evləri Qazaxdadı,
Qazax nə uzaxdadı,
Mənə yarsız deməyin,
Yarım var, uzaqdadı.*

*Firidun bəyin 1895-ci ildə
İrəvandan bacısı Afərin xanıma
yazdığı məktubdan*

Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim, maarifçilik tariximizdə misilsiz xidmətləri olan XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində müəllimlər müəllimi kimi çox böyük nüfuz qazanan Firidun bəy Köçərlinin (1863–1920) həyat yoldaşı Badisəba xanım Mustafa ağa qızı Vəkilova 1881-ci il martın 2-də Qazax qəzasının Salahlı qəryəsində anadan olmuşdur. Onun qardaşları Məmməd ağa və İsmayıl ağa Qori Müəllimlər Seminariyasında şuşalı Firidun bəylə birgə oxuyurdular. 1897-ci ildə tələbə dostları ilə birgə Salahlıya gələn Firidun bəy Badisəba xanımla ailə qurmuşdur.

Firidun bəy Qoridə müəllim işləyəndə Badisəba xanımın təhsili ilə fərdi məşğul olmuş və onun maarifçi-qadın kimi

yetişməsində böyük zəhmət çəkmişdir. Badisəba xanım öz xərçilə 1918-ci ildə Qazaxda «Yetim və qaçqın uşaqlar evi» açmışdır. 1920-ci ilin iyun ayında bolşevik-daşnaklar tərəfindən Gəncədə güllələnən Firidun bəydən sonra Badisəba xanım onun maarifçilik fəaliyyətinin davamçısı olmuşdur. Bakı Pedaqoji Texnikumunda müəllim işləyən Badisəba xanım həm də pedaqoji institutda ali təhsil almışdır.

1925-ci il mayın 1-də Maarif Komissarlığının əmrilə Badisəba xanım Köçərli Zaqatalaya göndərilmiş və orada ilk dəfə Pedaqoji Texnikum təşkil etmişdir. 1929-cu ildə isə Quba Pedaqoji Texnikumunun yaradıcısı olan bu fədakar qadın 1930-cu ildə Şəkiddə 2 saylı uşaq evinin də yaradıcısı və direktoru olmuşdur. Yüzlərlə kimsəsiz uşağın böyüməsində və təhsil almasında Badisəba xanım Köçərlinin əvəzsiz xidməti var. Yorulmaz maarif xadiminin böyüməkdə olan balalarımıza təmənnəsiz qayğısı Əməkdar müəllim adı ilə, «Şərəf nişanı» ordeni və «Qafqazın müdafiəsinə görə» medalı ilə təltif olunmuşdur.

Badisəba xanımın səmərəli xidməti mərhum yazıçı Hacıağa Cümşüdlünün «Badisəba» povestində və akademik Bəkir Nəbiyevin «Firidun bəy Köçərli» monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır.

Gecə yağan yağışdan sonra şəhərdə əməlli-başlı yaz bürküsü vardı. Bir fəsildə üç dəfə gəldiyim Şəkiddə belə bürkü görməmişdim. Şəhərin sağ, solu və arxası yamyaşıl meşə ilə əhatə olunsa da, sərinlikdən əsər-ələmət yox idi. Yalnız Qışlaq deyilən məhəllənin yanında şəhər eninə doğru uzanır. Ona görə də Təpəcənnət kəndi tərəfdən əsən sərin meh ürəkaçandır.

Şəkiddə yağışlar sürətlə yağır, çox da çəkmir ki, kəsir. Az vaxtda sellər-sular oynaşır, yerdə bir gölməçə belə qalmır. Xan yaylağına sığınan Şəkiddə ancaq yağışın bürkü nişanəsi qalır.

Günortaya yaxın Qurucana çayı boyunca üzüyuxarı yol

aldım. Nə qədər yavaş yerisəm də isti məni təntitdi, pencəyimi çıxarıb çiynimə atdım. Şəkiddə qədimi binalar bir-birindən o qədər gözəl və yaraşılıqdır ki, istər-istəmöz tez-tez dayanıb tamaşa etməyə məcbursan. Bu gözəllikləri görüb seyr etdikcə, qeyri-ixtiyari Aleksandr Dümanın: «Nuxa olduqca cazibədar, adamı heyran qoyan şəhərdir» – sözlərini xatırlayırsan.

Elə bu xatırlamaların axarında Firidun bəyin 1911-ci ilin may ayında Şəki haqqında heyranlıqla yazdığı cümlələri yadıma düşür. «M.F.Axundov həzrətlərinin anadan olmasının yüz il mürür etməsi münasibətilə risaleyi-yadigarandır» kitabını yazarkən Şəkiddə olan Firidun bəy şəhərin gözəlliyini belə təsvir edir:

«Sabiqdə Şəki əhli öz xanlarına tabe və çox zirək bir tayfa imiş. Şəhərin ab-havası mötədil və səlamətdir. Çahar fəsli çox düz və hər fəsli öz iqtizasına müvafiq gəlib-keçir. Şəhərin içində hər tərəfə sular və çeşmələr axır; hər evin özünəməxsus məhəlləsi və bağçası olduğundan şəhər yaşıl yarpaqlar ilə əhatə olunubdur.

Ətrafda olan dağ ətəyindən Nuxaya tamaşa etdikdə gözün qabağında gözəl bir mənzərə açılır, ruh təzələnir. Uca və böyük ağacların arasından minarələr dəxi göy tərəfinə sərkeşlik edib, guya zəbani-hal ilə onlara deyir: Nə qədər siz uca olsanız da, bizim rütbəmiz və hörmətimiz sizinkindən əladır; bizim başımızdan «Allahu-əkbər» sədası, sizin üstünüzdən qarğadolaşalar qıqqıltısı eşidilir» (F.Köçərli, «Azərbaycan ədəbiyyatı», I cild, M.F.Axundov fəsli, səh. 419).

Elə-belə təkbəşinə, heç kimdən, heç nə soruşmadan gedirəm. Aşağı Karvansararı keçib sola dönürəm. Mehmanxanadan bir arzu ilə çıxmışam: 1930-cu ildə görkəmli maarifçi Badisəba xanım Köçərlinin təşkil etdiyi 2 saylı uşaq evini tapmalıyam.

Dünən axşam ağsaqqal bir şəkildən 2 saylı uşaq evinin harada yerləşdiyini soruşdum. Təəccüblə üzümə baxıb dedi:

– Vallah, uşaq evini bilmirəm, amma bizdə internat məktəb var, o da Xan sarayına çatmamış Qurulcana çayının sağ sahilindədir.

– Ağsaqqal, mənə vaxtilə Badisəba xanım Köçərlinin işlədiyi uşaq evi...

– Hə, indi bildim Sizə hara lazımdır. Nömrəsini bilmirəm, ancaq bizim Şəkiddə ora «Badisəba ananın yetimlər evi» deyirlər. Siz Çatqal dərəsi (el arasında Çatqal dərəsi də deyirlər) adlı məhəlləyə getsəniz, oranı çox asan taparsınız.

Xeyirxah qocanın məsləhəti ilə gəlib dörd yanı hasara alınmış bir abidəyə çatdım. Yarıaçıq qapıdan içəri keçib üstündəki yazını oxudum: «1930-cu ilin aprelində Sovet hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırmış banditlərlə mübarizədə həlak olanların xatirəsinə». Abidənin üzərində yazılmış soyadları oxuyanda məni ikrah hissi bürüdü. Bu üsyanda Milli Ordumuzun mərd polkovniki Bəhram bəy Nəbibəyovun (1884–1930) başçılığı ilə xalqımızın igid oğulları son nəfəsinə qədər vuruşub həlak olublar. Yetmiş ildən çox onların adı «bandit» kimi sovetlər tarixində çəkilib. Təəssüf ki, azadlığımızı, istiqlaliyyətimizi boğan, yüzlərlə soydaşımızı qanına qəltan edən bolşevik-daşnak əsgərlərinin «şərəfinə» qoyulmuş abidə hələ də qalır.

– Sizin tanışınızın adı var, burda?

– Yox, – deyə dərhal cavab verdim, Allah eləməsin, burada adı yazılanların hamısı xalqımızın düşməni olublar...

Bu ortayaşlı kişi hardan, nə vaxt gəldisə, səmindən diksinib, təəccüblə ona baxdım. Qısıq səslə danışan kişi elə bil yerin tərəkindən çıxdı. Mənə şübhə ilə baxıb müti bir görkəmə düşdü.

– Qorxmayın, – deyib ona təsəlli verdim, – daha bunların dövrünü getdi. Sən Badisəba ananın uşaq evinin harada olduğunu mənə göstərsənmi?

– Çıxaq yuxarıdakı yola, oradan görünür, – deyib şübhəli-şübhəli mənə başdan-ayağa yenidən baxdı.

Yola çıxdıq. Qənbər daşı döşənmiş üzüyuxarı gedən yolun solundakı üçmərtəbəli qədimi bir binanı göstərdi.

...Mavi rəng çəkilmiş taxta qapıdan içəri keçdim. Daş pilləkənləri qalxıb geniş, səliqəli bir həyəətə girdim. Bir azdan

öyrəndim ki, bu yaraşlıq ev 37-ci ildə güllələnmiş Rüstəm bəy Zülfüqarovun şəxsi mülkü imiş. Həyətdə sakitlik hökm sürürdü. Evin alt mərtəbəsindən yaşlı bir qadın çıxdı. Mənim ona yaxınlaşıb salam verməyimi gözləməyə amanı çatmayan qadın, uzaqdan yuxarını göstərib bərkəndən:

– Direktor yuxarıdadı, uşaqlar da dərsdədirlər, – dedi.

Sərt dikdirli taxta pilləkənlə ikinci mərtəbəyə çıxdım. Sol tərəfdəki qapını açıb içəriyə boylandım. Zövqlə təmir olunmuş otaqda, güllər və çiçəklər gözoxşayırdı. Otağın baş tərəfində rəngli bir portret asılıb. Bu, Badisəba xanım Köçərlinin yağlı boya ilə işlənmiş əksidir. Altında heç bir yazı-filan olmasa da vaxtilə yüzlərlə kimsəsizin anası olmuş, portretdəki ağbırçəyi dərhal tanıdım.

Xatirə otağında müasir mebel, pianino və xeyli kitab divarboyu səliqə-sahmanla düzülüb. Stullardan birində oturub onun əzizi və xalqımızın ölməz ədəbiyyatşünası Firidun bəy Köçərli günlərini bir-bir xatırlayıram... Məni təsvirəgəlməz qəm, kədər ağuşuna alıb. Bura indi də uşaq evidir. Daha doğrusu, «Şəki qarışıq tipli uşaq evi»dir. Bu xoşuma gəlməyən rəsmi adı çöldə oxudum. Və dərhal fikrimdən keçdi ki, niyə lövhədə Badisəba ananın adı yoxdu. Axı o burda, məhz bu binada nə az, nə çox, düz iyirmi dörd il zəhmət çəkib, yüzlərlə kimsəsizə ana olub...

İlk görüşdən iradəmi uşaq evinin tədris işləri üzrə direktor müavini Qurbanəli Cabbarova da bildirdim. O təəssüflə dedi ki, dəfələrlə yuxarı təşkilatlara müraciət etsək də, bir cavab yoxdur. Bircə təsəllimiz var ki, bütün Şəki əhalisi bura «Badisəba ananın uşaq evi» deyir.

Vaxtilə Badisəba ananın yaşadığı otağı görmək istədim. Qurbanəli müəllim mənə üçüncü mərtəbəyə çıxmağı təklif etdi. Sağ tərəfdəki birinci otağı açıb:

– Otuz il bu otaqda yaşayıb Badisəba ana, – dedi. – Buranı muzey etmək istəyirik, hələlik onun haqqında sənədlər, fotosəkillər və şəxsi əşyaları toplayırıq.

– Mənə məlumdur ki, Badisəba ana burada işləyəndə Roza adlı üçyaşlı qız uşağını övladlığa götürüb. Görəsən, sağdır mı Roza, bilmirsiniz?

– Sağdır, əlbəttə, Mehdi Hüseynzadə küçəsindəki on sayılı evdə yaşayır.

...Şəkilərə məxsus xoşsimalı, cəld yerişli, gözlərindən gülən bir ana bulud kimi tutulur. Roza Hədidullah qızı Həşimova Badisəba xanımın adını eşidən kimi gözlərində yaş gilələndi. Bizi də kövrəltdi. Bir xeyli özünü ələ ala bilmir, titrək, kövrək səslə: “anama qurban olum, Allah ona rəhmət eləsin, bax-bax buramda yaşayır – deyib, sol əlini ürəyinin başına qoyur. Mənim nurum, pakım, gözümün işığıdı analar-anası Badisəbam...”

Həyəcandan əsən, hər şeyi birdən danışib qurtarmaq istəyən Roza xanıma təsəlli verə bilmirəm. Qurbanəli müəllimin dinməyi, məsləhəti onu az da olsa toxtadır.

– Yaxşı, Roza xanım, necə oldu ki, yüzlərcə uşaqdan Badisəba ana sizi seçdi, sizi övladlığa götürdü?

– Yox, ay oğul, düz demədin, Badisəba ana heç kəsi seçməzdi.

O, uşaq evindəki dörd yüzdən çox uşağa eyni ana qayğısı, ana gözü ilə baxırdı. Mən 1926-cı ildə Şəkidə anadan olmuşam. İki yaşım tamam olar-olmaz anam ölüb. Atamı 1929-cu ildə «xalq düşməni» eləyib tutublar. O, müəllim olub. Mən bir il nökrərimizin ümidinə qalmışam. Sonra bibim Xubnisəyə veriblər. Dörd yaşına qədər bibim saxlayıb. Bibim ərə gedəndə gətirib məni aşağı məscidin yanındakı yetimxanaya verib. 1930-cu ildə gəlib oradan təşkil elədiyi yetimxanaya uşaq seçən Badisəba ana məni də gətirib.

Yeddi yaşına çatmışdım, bibim hədiyyə ilə gəldi. Nə qədər yalvardısa vermədi Badisəba ana: «Harda ölmüşdün indiyədək» – dedi. – Birdən hirsəl: – Buyur, apar, – əlini mənə uzatdı.

Mən dərhal Badisəba anamın dizini qucaqlayıb ağladım, hönkürə-hönkürə:

– Yox, istəmirəm, nə hədiyyəsini, nə özünü. Ana, qurban olum, vermə məni ona... – dedim.

Badisəba ana sərt səslə dedi:

– Get, sənəd gətir ki, Roza həqiqətən sənın qardaşın qızıdır. Bunu hökumət mənə sənədlə verib.

Bibim:

– Sənəd yoxdu, hardan alım, – dedi. – Sənədlər it-bat olub.

– Yaxşı ki yoxdu. Heç olsa da verən deyildim. Özümün övladım yoxdu, Rozanı özüm götürüb övlad kimi böyüdəcəyəm.

Bundan sonra məni özü ilə üçüncü mərtəbəyə, evinə apardı. O gündən onunla yaşadım. Məni özü ilə yatızdırardı. Qorxurdu ki, bibim gəlib oğurlayıb aparar məni...

– Roza xanım, heç həyat yoldaşı Firidun bəy Köçərlidən danışdı mı?

– Danışdı nədi, ay oğul. Deynən heç dilindən düşərdimi onun adı. Nəyə əl atırdın, deyirdi, Firidun bəyin yadigarıdır. Nədən danışdı, deyirdi, Firidun bəy belə deyirdi. İlahi, insanın insana nə boyda məhəbbəti, nə ülvı sevgisi olarmış.

Gümüş qabın içində yumurta boyda ləli vardı. Pəncərənin pərdələrini saldırar, qapını da bağlatdırardı. Otaq tam qaranlıq olanda gümüş qabın ağzını açardı. Ləlin işığında Quran oxuyardı. O vaxt «Allahsızlar ittifaqı» vardı. Möhübbəli adlı cavan bir oğlan qapı-qapı gəzib allahsız bileti paylayırdı. Bir dəfə Möhübbəli bizə də gəldi. Badisəba anaya da təklif elədi. Anam bərk əsəbiləşdi: «Rədd ol, – dedi, – biqeyrət, tutduğun işdən xəbərin var, get papağını qoy qabağına yaxşı-yaxşı fikirləş... Allahsız da insan olar?»

Qonşuluğumuzda keçmiş bəy oğlu vardı. Fərhad bəy Zülfüqarov bizə tez-tez gələrdi. Səliqəli geyimli, şirin danışqılı, yaraşqılı cavan adam idi, otuz yaşı ancaq olardı. Bankda işləyirdi. Axşamüstü bizə gəldi. Həyəcanla:

– Ay Badisəba ana, neyləmişən. Axı, o Möhübbəli şuşulun biridir, sən də onu acılamısan. Əşi, bir parça kordon biletdi, al at qalsın evdə, onunla sən dinsiz olmayacaqdın ki?..

Anam hirsle:

– Fərhad bəy, nəslı-nəcəbətınə layıq olmayan söz danışma. Qoy getsin nə gədəlik eləyir başqasının qapısında eləsin. Bir o qalmışdı pak evimi «Allahsız bileti» ilə murdarlayam. Heç bilirsən Firidun bəy yuxuma girib məni necə töhmətləndirərdi, – dedi.

Möhübbəli o gedən oldu. Bir də bizim qapıya gəlmədi.

Evdə Firidun bəyin gümüş qaşığını, bıçağını, lampasını və nəlbəkisini də ayrıca saxlayardı. Qızıdan papirosqabı vardı, üstündə «Firidun bəy Köçərli» yazılmışdı. Çəkisi dörd yüz əlli qram idi.

Evimizdə onun ən çox əzizlədiyi, ağlaya-ağlaya vərəqləyib baxdığı bir böyük albom vardı. Mən onu zorla yerdən qaldırardım. Üstündə rusca gümüşdən iri hərflərlə «F.K.» yazılmışdı. Onu 1895-ci il oktyabrın 23-də İrəvan gimnaziyasının müdavimləri Firidun bəyə avtoqrafla hədiyyə vermişdilər. Orada Firidun bəyin çərkəzi geyimdə, Badisəba xanımla, qohumları ilə, qardaşları İsmayıl və Məmmədəğa Vəkilovla, tələbələr ilə, Şuşada, Qoridə və Tiflisdə çəkilmış çoxlu fotosəkilləri saxlanılırdı. Axı, Firidun bəy on il İrəvan gimnaziyasında tərbiyəçi-müəllim işləmişdi.

Badisəba ana Firidun bəyin iki dəst paltarını saxlayırdı. Bir dəsti çərkəzi formada, o birisi kostyum idi. Corabına kimi yuyub, ütüləyib sandığa yığmışdı. Deyirdi ki, Firidun bəy mütləq gələcək, o məni tək-tənha yetim qoymaz. Firidun bəy öləsi adam deyil. Hər axşam ona Quran oxuyardı. Əziz gündə, aşurada halva bişirib, uşaqlara paylayardı. Amma demirdi ki, halva Firidun bəyə görə bişirilib. Ehtiyat edirdi. Gözü yolda, qulağı səsdə idi...

Bir dəfə soruşdum ki, ana, Firidun bəyi niyə tutublar?

– Biləmmədik, ay bala, 1920-ci il mayın 31-də axşamüstü gəlib Qazaxdan qızıl ordu əsgərləri apardılar. Soruşdum ki, hara aparırsız. Dedilər ki, tezliklə qayıdacaq. O gedən oldu...

Çox vaxt çarpayıdan düşüb yerdə yatardı. “Çarpayı boş ola-

ola niyə yerdə yatırsan, ay ana?" – deyə soruşanda cavab verərdi ki, Firidun bəy kimi can torpaqda yatsın, mən çarpayıda... Bilirdi, çox yaxşı bilirdi ki, Firidun bəyi bolşevik-daşnaklar 1920-ci ilin iyununda Gəncədə güllələyiblər. Amma yenə ümidini üzmürdü. «Axı onun günahı nəydi? O, aydan arı, sudan duru bir insan idi» – deyib yanıb-yaxılandı. \

Badisəba anam danışdı ki, Qoridə yaşayanda bir gün Firidun bəylə şəhərə gəzməyə çıxmışdıq. Bizə bir qaraçı rast gəldi. Qabağımızı kəsib dedi ki, qoyun falınıza baxım. Firidun bəy razı olmadı. Aralanıb: «Gəl, bəri, – dedi. – Boş şeydir, inanma bunların danışığına». Mən getmədim. Qaraçı falıma baxıb əvvəlcə xoş sözlər dedi. Sonra bir addım da irəli atıb, pıçılı ilə: «Sənin ərin dəmirdən, yəni güllədən öləcək. Sən özün isə uzun ömür sürəcəksən» – dedi.

Mən əsəbiləşib qaraçıya ağır söz dedim: «Mənim ərim elə kişidir ki, onsuz bir gün yaşamaq lazımm deyil. Səfeh-səfeh danışma», – deyib qaraçıdan aralandım.

Firidun bəyə bu barədə heç nə deməsəm də, üç-dörd gün özümə gələ bilmədim.

Badisəba anam köksünü ötürüb: – İndi görürsən, qızım, mən dözümlüyəm, on ildən çoxdur Firidun bəy gəlib çıxmır, mən isə hələ də yaşayıram.

Bir gün mənə dedi ki, get, Fərhad bəyi çağır gəlsin bizə. Fərhad bəyə dedi ki, gərək sən mənim xətrimə Şuşaya gedəsən. Mənə xəbər çatıb ki, övladımız olmadığına görə Firidun bəy vaxtilə Şuşada məndən gizli evlənibmiş. Deyirlər bir oğlu qalıb. Onu dəqiqləşdir, qayıt. Sonra özüm gedib o oğlanı gətirəcəyəm. Qoy gəlsin, yurduna yiyə dursun, axı o, Firidun bəyin yadigarıdır. Mənim üçün çox əzizdi. Sonra ona Firidun bəyin Şuşadakı qohumlarının adlarını verdi. Bir neçə şuşalı ağsaqqal, ağbirçək adı çəkib tapşırırdı ki, onlarla görüş, soruş, onlar mütləq bilərlər, tanıyarlar Firidun bəyin oğlunu.

Bir həftədən sonra Şuşadan qayıdan Fərhad bəy şad xəbər gətirə bilmədi. Anam çox məyus oldu.

Əllinci illər idi, dəqiq ili yadımda deyil.

Bir dəfə də dərstdən gələndə gördüm anam yır-yığış eləyir. Mənə bir qəzet göstərib sevinclə dedi ki, bu qəzetdə elan yazılıb ki, Firidun Köçərli adlı gənc aspirant, elmlər namizədi adı almaq üçün Universitetdə müdafiə edəcəkdir. Bu, yəqin ki, Firidun bəyin yadigarıdır. Gedib oğlanı axtaracağam, Universitetdə olar, onu tapmaq asandı.

İlahi, anam necə sevinirdi. Onun qədd-qaməti düzəlmişdi, üzü sevinc işığı ilə dolu idi. Onun sevinc dolu, şən vüqarı indi də gözümün qabağında. Elə bil ilk görüşə gedən cavan qız uşağı idi.

Amma dörd-beş gün sonra qayıdan Badisəba anam qanadı qırılmış quşa bənzəyirdi. Durub-oturub Qazax ləhcəsində yana-yana deyirdi:

– Ay Firidun bəy, a evi yıxılmışın oğlu, bu qədər də uzaq səfər olarmı?..

– Roza xanım, şahid oldum ki, Badisəba anaya hüdudsuz məhəbbətiniz var. Şübhəsiz ki, o da sizə az qayğı göstərməyib, o çətin, ağır uşaq illərinizdə sizə ana əvəzi olub. Çox sağ olun ki, onun xatirəsini yaşadırsınız. Bayaقدan fikir verirəm nəvələrinizdən heç birini «Badisəba» – deyə çağırırsınız.

Roza xanım ovcundakı güllü dəsmalla göz yaşlarını silib, qəddini düzəltdi. Ötkəm və məğrur səslə:

– Anamın adını heç bir nəvəmə qoymaram. Ona görə yox ki, nəvələrim ona layiq deyillər. Bəlkə də layiqdirlər. Amma o adı, o insanı, Badisəba anamı qəlbimdə, varlığımda yaşadıram, yaşadacağam.

– Roza xanım, Firidun bəyin tələbələrindən, Badisəba ananın qohumlarından onun yanına gəlib-gedən olurdu mu?

– Gələnlərdən ən çox yadımda qalan Səməd Vurğun olub. Səməd gələndə uşaqlar kefdə-damaqda olurdular. Heç vaxt əli-boş gəlməzdi. Oğlanlara şalvar, köynək, qızlara çit don, saçlarına bağlamağa lent, balacalara isə çoxlu konfet və oyuncaq gətirərdi. Oğlan uşaqlarını yığıb meşəyə aparar, bulaq

başında yedizdirib-içizdirərdi. Ağaca çıxıb uşaqlara meyvə yığardı. Üst-başımı bulayanda Badisəba ana onu danlaya-danlaya bulaşlıq paltarını özü yuyardı. Səməd Vurğun onu «a biji» – deyər çağırırdı.

Əliboş gəlməyən bir də Əli adında Firidun bəyin tələbəsi vardı, o da çox gələrdi. Əli Səbrini anam «oğlum» – deyər çağırırdı. Deyirdi ki, Əli Qoridə oxuyanda Firidun bəy onu övladlığa götürmüşdü. Mühəribə başlanmamış Əli daha gəlmədi. Bir dəfə Səməd Vurğun gələndə anam Əlini soruşdu. Anam soruşduqca Səməd Vurğun eşitməzliyə vururdu. Anam ərklə üstünə qışqıranda Səməd Vurğun sakitcə ona nəsə dedi. Anam «balam vay» – deyib ağladı. Məlum oldu ki, Əlini 1937-ci ildə həbs edib sürgünə göndərirlər.

Bacısı oğlu Fəxri Vəkilov gələndə çox qalardı. Bəzən bir həftə, on gün anası Dürnətnisa ilə qalardılar. Uşaq evinə yardım almaqda bacısı oğlunun köməyi çox olurdu. Müğənni Bülbülün, Rəşid bəy Əfəndiyevin gəlməyi də yadımdadır. Rəşid bəy o qədər qocalmışdı ki, qolundan tutub zorla gətirərdilər.

Şəkidən ən çox anamla söhbətə gələn Əbdürrəhman Abdullayev olurdu. O gərə ki, raykomda işləyirdi. Deputatlıqdan çox danışardılar. Axı anam Badisəba üç çağırış – 1946-cı ildən 1952-ci ilə kimi Şəki şəhər Sovetinin deputatı olmuşdur. Həm də Şəhər Deputat Komissiyasının sədri idi. Oğlan uşaqlarını başına yığıb şəhərin abadlaşdırılmasına aparardı. Anamın təşəbbüsü ilə Ağamalıoğlu küçəsində pioner parkı salınmışdı.

– Roza xanım, bəs toyunuzu necə, Badisəba ana gördümü, sizin xoşbəxtliyinizin şahidi oldumu?

– On yeddi yaşım tamam olanda dedi ki, səni ərə verəcəyəm. Mən özüm də on yeddi yaşımda Firidun bəylə ailə qurmuşam. O, qardaşlarım – İsmayilla, Məmmədəğa ilə Qori Seminariyasında birgə oxumuşdu. Bir dəfə qış təttilində Salahliyə gələndə mənə görüb bəyənmişdi. – Ana, – dedim, – mən Bakıya oxumağa getmək istəyirəm. – Buraxmaram, – dedi, – gözəl-göyçək qızsan, səni götürüb qaçırdarlar, mən tək-

tənha qalaram, mənə də yazığın gəlsin. Qonşumuz Teymur yaxşı cavandı, əxlaqlı oğlandı. Onun da taleyi səninkinə oxşayır, o da bəy nəslindəndi, atasını bolşeviklər həbs edib güllələyiblər. Fərhad bəy kimi ağıllı qohumu var. Baş-baş verib, xoşbəxt yaşayarsınız. Bilərəm ki, səni xoşbəxt elədim, arxayın ölərəm. Anam mənə Teymura ərə verdi. Toydan bir neçə gün sonra Bakıya getməyə hazırlaşdı. 1954-cü ilin yanvar ayında dedi ki, gedirəm Bakıya, pensiyaya çıxıb, qayıdıb gələcəyəm, ev alacağam. Sən, mən, Teymur birgə yaşayırıq.

Qatarla gedəndə ona bərk soyuq dəyir, xəstələnir. Dörd gün sonra teleqram aldım. Yazırdı ki, təcili gəl. Dərhal yola düşdüm. Son nəfəsinə çatdım...

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN MÜDRİK FİKİRLƏRİNDƏN

Əgər bir xalqı məhv etmək, onu adam toplusuna çevirmək istəyirsənsə, müəllimini savadsız, həkimini isə kəmsavad eləyin. Biri onun başını, o biri isə canını zay eləsin.

* * *

Əsl gözəllik surətdə deyil, ağıl və kamalda, əxlaq və rəftardadır.

* * *

Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşlıq şəxsin fikri də dolaşlıqdır.

* * *

İnsanın dırnağı ilə ayaqqabısının təmizliyi onun mədəniyyətini göstərir.

* * *

Hansı millətin içində belə hünərmənd (şair S.Ə.Şirvani

nəzərdə tutulur – Ş.N.) və sahibi-rəyü mərifət peyrəvilər olmasa, vay o millətin halına! Belə sahibsiz millət tezliklə zəlalət və rəzalət quyusuna düşüb, cəhalət cəngində boğulub məhvü nabud olacaqdır.

* * *

...Biz də müsəlman qardaşlara xitabən ərz edirik: – Ey qardaşlar, həyatın qədrini biliniz, ayılınız, hərəkət ediniz, qapı-bacalarınızı açınız, evinizə işıq düşsün, üfunətin ağır havası dəyişilsin. Gözünüzün tozunu silib, diqqət ilə ətrafa baxınız: hər kəs işləyir, çalışır, həyatdan nəfərdar olur.

* * *

Qəliz, çətin və dolaşlıq dildə yazan ədiblərin fikirləri də dolaşlıq olur; onların əsərləri çətin və ağır oxunulur və insana fərəh əvəzinə qəm və kədər gətirir.

* * *

Vaqifin adını eşitməyən və şənində söylənən «Hər oxuyan Molla Pənah olmaz» məsələni bilməyən qafqazlı oğlu yoxdur. Vaqifi belə şöhrətləndirən, əlbəttə, onun pəvan təbi, mövzun kəlamı və gözəl qafiyələri olubdur, şairin əsərləri indi də dillər əzbəridir. Vaqifin kəlamlarını oxuduqda bilaixtiyar onlara rəğbət bəsləyirik. Şair hər nə vücuda gətiribse, öz ana dilimizin tərzü şivəsində gətiribdir. Onun əşarında istemal olunan türk və ya türkləşmiş fars və ərəb sözləri elə bir məharətlə nəzmə çəkilibdir ki, oxuyanları valeh və heyran edir.

* * *

Müəllimlik ağırdır, ancaq pak və müqəddəs xidmətdir. Seminariyada aldığımız elm və tərbiyəni elə yüksək və hündür məqamda saxlayın ki, nuru ətrafı da işıqlandıra bilsin.

* * *

Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və Vətəni sevdiiyi kimi, ana dilini də sevir.

* * *

Azadəlik sevən və qardaşlıq axtaran, ittihad və tərəqqi arzusunda olan milləti kim istəməz. Kim belə millətə afərin oxumaz.

* * *

Nizami Gəncəvi kimi fəsih (söz ustadı), rəvan təb və şirin zəban şair dünya üzünə az gəlibdir, heç bir şair o lətafət və zəriflikdə söz deməyibdir. Onun cümləyə məşhur olan «Xəmsə»si bimisil və binəzir əsərlərdir ki, həqiqətdə xəzinə malıdır.

* * *

Ünas əhlinin (qadınların) elm və mərifətsizlikləri ucundan bu qədər dalda qalmaları, bu qədər biixtiyar, avam və sadədil olmaqları məhz bir özlərinə və kişilərinə zərər yetirməyir, bəlkə onlardan da artıq onun ziyanı və sədəməsi övlada və körpə balalara toxunur. Hünərli, tərbiyəli, cürətli və bacarıqlı nəsil ancaq elmlə və bacarıqlı analardan yetişə bilər («Tərəqqi» qəzeti, 4 avqust 1909-cu il).

* * *

...Qoy müəllim pozulmuş uşağa məhəbbətlə, hərərətlə və səmimi yanaşsın. O, ətrafdakı məhəbbəti hiss edəcək, o zaman müəllim uşaq ruhunu belə rəftarı nəticəsində ələ alacaq və uşaq da əxlaqca yaxşı olacaq. Doğrudur, pozğun uşaqı yenidən tərbiyə etmək üçün müəllim tərəfindən iş çox məhəbbət, səbir, mərifət və uşaq təbiətini anlamaq lazımdır.

Qabiliyyətli və vicdanlı müəllim ən küt şagirdə də az-çox elm və bilik aşılaya bilər.

* * *

Söz yoxdur ki, hər şeydən qorxan, həmişə qorxu altında ömürlərin çürüdən, dilsiz-ağızsız, fəqir və yazıq anaların südünü əmən balalardan qorxaq, aciz və bacarıqsız nəsil əmələ gələcəkdir. «Maya budlu arvad gərəkdir ki, onlardan da mərbudlu oğlan doğsun». Hünərli, elmlə və bacarıqlı və xüsusən, hüriyyət kəsb edən analar gərəkdir ki, onlar da hünərli, tərbiyəli, cürətli və bacarıqlı nəsil yetirsinlər. («Tərəqqi» qəzeti, «Dünyada bəla nədən törəyir?» məqaləsi, 26 mart 1909-cu il).

* * *

Müəllim məktəbin canı və içində olduğu camaatın çırağı məqamındadır. Müəllim öz peşəsini sevsə, öz şagirdlərini övladı kimi istəsə, onların təlim və tərbiyəsinə can yandırsa, əhalinin gözünü açmağa və xeyriyyətli biliklərlə cəhalət pərdəsini yırtmağa sərfi-hümmət etsə, biləşübhə, böyük kərəmətlər göstərər və cümlənin rəğbət və məhəbbətinə nail olar.

Hər bir şey məhəbbətə bağlıdır. Hər bir şeyə həyat verən, hər bir şeyi tər və təzə qılan, hər bir şeyi gözəl, məqbul və nurani edən məhəbbətdir!

* * *

Qarnı ac abidin – dindarın ibadəti dürüst olmayan kimi, ac müəllimin müəllimliyi dəxi dürüst deyil və ondan fayda gözləmək əqli-səlimdən bənddir.

* * *

İnsanın qəlbi karvansara deyil ki, yol ilə hər ötüb-keçən onda özü üçün məqam bulsun və onun içində olan yaxşı-yamanı görüb aləmə faş qılsın.

* * *

Kişi dərini söyləsə, gərəkdir dər əhlinə söyləsin və bilmək istəsin ki, dər-əhli və dusti-həqiqi kimdir. Lazımdır dost adlandırdığı şəxsi yaman günündə, yəni sənə bir yas və müsibət üz verən halda imtahan edəsən.

Hərgah dostun yaman günündə dəyanət göstərüb öz dostluq və sədaqətində möhkəm və sabitqədəm olsa, o, həqiqi dostdur.

* * *

Hər bir xalqın maddi yoxsulluğu, iqtisadi düşkünlüyü onun zehni yoxsulluğunun, mənəvi düşkünlüyünün nəticəsində meydana çıxır.

* * *

O millət ki, öz tarixini, dolanacağını, vətəninə və dilini sevir – bu qism əsərləri (Firidun bəy 1912-ci ildə nəşr olunmuş «Balalara hədiyyə» əsərini nəzərdə tutur – Ş.N.) kəməli şövq və diqqətlə cəm edib ziqymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsinə onları öyrətməklə başlayır.

* * *

Biz dilimizi bilmirik və bunun təqsiri bizdədir, dilimizdə deyil. Fars və ərəbə meyil və rəğbətımız o qədər çox olubdur ki, öz dilimizdə olan sözləri atıb, əvəzində əcnəbi dillərin qəliz ibarələrini və sözlərini götürmüşük. Götdürdüyümüz sözləri və ibarələri dilimizin şivəsinə uyurmayıb, eyni hal ilə diliyə qarışdırmışıq və naqabil pinəçilər kimi əlimizə hər nə düşübsə, paltarımıza yamamışıq. (Firidun bəy Köçərlinin Qori şəhərindən 1911-ci il iyunun 14-də Abdulla Şaiqə yazdığı məktubundan).

* * *

Söz yox ki, Vətən şirindir, amma vətən bir anadan olduğumuz ev, məhəllə, şəhər və ya kənd deyil. Vətən geniş

vüsətli bir diyardır. Bir ölkə və məmləkətdir ki, onun hər bir nöqtəsi övladı üçün əziz və mübarəkdir.

Ey qardaşlar, həyatın qədrini biliniz, həyat Allah-təalanın ətiyyəsidir, bəxşisidir, ayılınız, hərəkət ediniz, qapı-bacalarınızı açınız, evinizə işıq düşsün, üfunətli və ağır havası dəyişilsin. Gözünüzün tozunu silib, diqqət ilə ətrafa baxınız, hər kəs işləyir, çalışır, həyatdan nəfərdar olur. Haqq-təala «İnsan üçün onun əməllərindən başqa bir şey qalmayacaqdır» əmr buyurmamışlardır? («Həyata dəvət» məqaləsi, 14 dekabr, 1911-ci il).

* * *

Qəlbi şad etmək özlüyündə bir xidmətdir.

* * *

Şuşa şəhərinin ab-havasının təsirindən və torpağının bərəkətindən burada çox xoşsifət adamlar, ədiblər və şairlər vücuda gəlir. Belə ki, Şuşa qalası Zaqafqaziyanın Şirazi mənziləsində olub, ərbbabi-zövqü səfa oymağı və əhli-hal və sahibi-dil yatağı hesab olunur.

* * *

Çoxumuz müsəlman isək də, insan deyilik, çoxumuz insa-nıqsa da, həqiqi müsəlmanlıqdan çox uzaq və kənarıq.

* * *

Əgər mətləbin künhünə diqqət yetirib dürüst fikir etsək, onda görürük ki, arvadların təlim və tərbiyəsiz qalmaqlarının, çox işlərdə ixtiyarsız olmalarının, övladi-zəmanədən və dünya işlərindən bilküllüyyə bixəbər qalmalarının zərəri özlərindən artıq kişilərə yetişir, ağılsız, elm və mərifətsiz arvadın yaraşıqsız işi və uyğunsuz hərəkət və söhbəti hamıdan artıq öz kişisinə təsir edir. Kişi təcrübə, elm və bilik cəhətinə hər zaman və

məkanda arvadın artıq olubdur və özünün şaqqası məqamında olan arvadın ağılsız, fəhmsiz, sadədil olduğunu müşahidə etdikcə ürəkdən ağrıyıb içəridən yanır...

...Ər və arvad arasında olan əlaqəyə diqqət yetirdikdə görürük bunların mabeynində təfəvüti-əql, fəhm və idrak daha da artıq dərəcədədir. Bu təfəvütdən nəşət edən fənalıq və nifaq məişətimizi pozğun edib, dolanışığımızı nizam və qaydadan salır və bu yolda o qədər faciələr və ürəkyaandırıcı müsibətlər vüquə gəlir ki, onları dil ilə söyləmək və qələmlə yazıb başa yetirmək olmaz. Ər və övrət... bir bədənin iki şaqqası və müvafiq hissəsi olduqlarına görə bunların arasında olan yekdillik, ülfət, məhəbbət və mənəvi qərabət gərəkdir. Heç kəsin mabeynində mülahizə olunmasın... («Tərəqqi» qəzeti, № 169, 29 iyul 1909).

* * *

...Kişini arvad özünə məhz bir cismi və zahir camalı ilə bənd edə bilməz. Bunun üçün ağıl və kamal da lazımdır. Zahir gözüllük kişini ancaq əvvəl dəfələrlə özünə mail və rağib edir. Necə ki, kişi bir gözələ malik və sahib olmayıbdır, onun tələbindədir və bu halda gözüllük nüfuzu artıq və hökmrəvandır. Amma elə ki, kişi ona qalib gəldi və ona sahibləndi, onda zahir gözüllük mənadan düşür və bir az vaxtdan sonra əzəlki qədrü qiymətini sahibinin nəzərində itirir. Bundan sonra kişini özünə bənd edən ağıl və kamal və surətin gözüllüyüdür. Və həqiqəti əmrə insanı özünə bağlayan və həmişəlik aşiq edən camali-zahir deyil, camali-mənəvidir. Əsil gözüllük surətdə deyil, ağıl və kamalda, əxlaq və sirətdədir...

...Təccüb etməli haldır ki, analıq və ana olmaqlıq ziyadə çətin və bununla belə müqəddəs bir peşə sayıldığı halda o çətin peşəni və müqəddəs vəzifəni layiqincə icra etməyə analar hazırlaşdırmaq fikrinə düşürlər... Dünənki uşağı, gəlin oynadan və ağzından hənzür süd iyi gələn körpə bir qız balasını bu gün arvad edib, gəlin oynatmaq əvəzində balaya süd və

tərbiyə verməyə vadar və məcbur qılırlar. Nə böyük zülm və ədalətsizlik. Və nə böyük cəhalət və divanəlik. Filhəqiqə, belə körpə, ətə və sümüyü bərkiməmiş anadan vücuda gələn balalar cismən və aqlən nə qədər zəif, nəfih və mayasız gərək olsunlar. Övladın tərbiyəsi və təlimi ancaq o vədə qaydaya düşüb təbii ola bilər ki, onların vücuduna səbəb olan ata və ana həddi-kamala yetişib, ağıl və fərasətdə, elm və bilikdə, ixtiyar və hüquqda bir-birinə müvafiq olalar, bir-birinə həqiqi mərifət və məhəbbətlə bağlanmış olalar və hər ikisi təlim və tərbiyənin yolunu kamalınca anlayalar...

...Elmsiz və cahilə ananın öz övladına nüfuzu o vaxta kimi ola bilər ki, onlar nabaliğ tifi halındadırlar. Necə ki, onların ağıl və fəhmi yaxşı-yamana fərq verməkdə acizdir. Amma zamani ki, övlad böyüyüb təlim-tərbiyə alır və elm nuru ilə ağıl və zəkavətini işıqlandırır, onda anasının dünyadan bixəbər və sırf cahilə olduğunu bilib, bir yandan onun sadəliyinə təəccüb edir və bir yandan ona yazığı gəlir. Belə olan surətdə mənəviyyat sarıdan onların yaxınlaşmağı mümkün olmur.

Ananın sözünü övlad, övladın dediyini ana başa düşməyib, xilqətən bu qədər yavuş ikən bir-birinə yad olurlar. Bu halda biçərə ana övladından şikayətçi olub, onların əmək itirməklərindən, haqsünas olmaqlarından başlayır qonum-qonşuya giley etməyə. Bu hal həqiqətdə hər iki tərəf üçün ağır və ürəkandırıcı bir haldır. («Tərəqqi» qəzeti, № 173, 4 avqust 1909)

* * *

Əsl ədəbiyyat həyatı həqiqətləri əks etdirməklə yanaşı cəmiyyəti, xalqı qabaqcıl ideyalarla silahlandırılmalıdır, onun azadlıq mübarizəsinə kömək etməlidir: həqiqi şair millət və Vətən yolunda canlar fəda etmək lazım isə vətən oğlanlarının ürəyinə yandırıcı od salıb, onları hər qism fədakarlığa və cannisarlığa şövqmənd etməlidir.

* * *

Simaca gözəl olan qadını gözəl hesab etmək olmaz. Bu zahiri gözəllikdir. Zahiri gözəl qadın o zaman tam gözəlliyə malik olur ki, onun ağılı da, idrakı da gözəlliyə uyğun gəlsin.

TƏRBIYƏNİN AMİLLƏRİ

Uşağın şəxsiyyətini tərtib və təşkil etməkdə tərbiyə nüfuzu böyük əqddir. Tərbiyə nüfuzu çocuğun ruhunda və qəlbində bir iz, bir əsər buraxıyor və onun qəlbini bu və ya digər hala salıyor. Binaənəleyhi tərbiyə nüfuzu həman tərbiyənin amili deməkdir. Tərbiyənin amilləri çox olmaqla bərabər, qayət müxtəlifdir.

İnsanı əhatə edən bütün şeylər, yaxud ona müəyyən təsir göstərən hallar bu qəbildəndir. Bütün bu amillər ona nüfuz yetiriyor. Tərbiyə amilləri bunlardır: ailə, məktəb, kitablar, din və ittifaqi hallar.

İnsanı əhatə edən təbiəti-cismaniyyə ona böyük nüfuz göstərir. Havanın isti-soyuqluğu, yaxud yağmurluğu, yaşadığı yerin mövqeyi, coğrafiyası tamamilə insanın ruhuna və qəlbinə təsir edir. Şübhə yoxdur ki, millətlərin müxtəlif ruhda və xasiyyətdə olmaları onları əhatə edən təbiətin nüfuzu altında tərbiyələnməmişdir. Abü-həva insanın səhhətinə, səhhət isə ruhunun və qəlbinin əxlaqına səbəb olur. İnsanın əfkar və təsəvvüratının əksər qismi onu əhatə edən təbiətin bəxş etdiyi təsiratdan hasil olur. Aşkardır ki, insanları əhatə edən təbiətin müxtəlif olması onlarda əfkar və təsəvvüratın müxtəlif olmasına bəis olur. Təbiətdə mövcud əşya və hallar insanda bu, ya digər hissənin oyanmasına səbəb olur. Məsələn, təbiətin gözəl mənzərələri insanda hissiyyəti-ruhiyyənin oyanmasına vasitə olur. Şükümlü mucab olan hallar, yaxud təbiətin mənzərələri onda hissiyyəti-diniyyəni oyandırır. Belə halları və mənzərələri görəndə insanın qəlbi filhal cənabi-Həqqimiz tərəfinə mütəvəccəh olur. Bu kibi və ya digər hissələrin insanda

oyanmasının isə ona böyük tərbiyəti-nüfuzu ola bilər.

Tərbiyə amillərinin ən mühümlərindən birisi də ailədir. Ailə arasında uşaq öz böyük həsaili-mənəviyyəsinin əsas dünyasını alıyır. Burada onun qəlbinə yüklənmiş xasiyyətlərin, yaxud qəbahətin toxumları saçılır. Ailədə hökmfərma olan mənəvi məfkurələr (ideal) yavaş-yavaş onun qəlbində yayılıyır. Uşaq bilaixtiyar ailəyə hökmfərma olan mənəviyyətə alışır və onun ayna kimi saf qəlbinə ailənin mənəviyyəti əks salır. Əgər uşaq öz ailəsində sədaqət, hörmət, müriyyə, yaxud adamlara məhəbbət, itaət və ifayi-vəzifə görüyorsa, öyrəniyir. Əgər bunların əksinə olaraq, ailəsində xudpəsəndlik, tənbellik, şərərət, dürüştlük müşahidə edirsə, özü də dürüşt, xudpərəst və tənbel bir vücud olub, heyəti-ictimaiyyənin nəinki faydasız, bəlkə, müzirr bir fərdi olur. Uşaq bir şeyi yaxşı və ya yaman tövsiyə və nəsihətlə yox, əksərən əmsalə rəğib olmaqla götürür.

Ailədə uşağa tərbiyə nüfuzu göstərilir. Ata, ana, qardaş, bacı əzizləri olur. Atanın nüfuzu başqalarından ziyadə olur. Ailədən sonra tərbiyə amilinin rəsmi məktəbidir. Məktəbdə müəllimə müəllimləri, təlim, məktəb həyatı və yoldaşları böyük təsir və nüfuz göstərir. Öz vəzifəsini düşünən yaxşı bir müəllim şagirdlərinə öz nəsayət və xasiyyəti ilə nüfuz edərək, onun şəxsi misalı, rəftarı və tövsiyələri ilə şagirdlər sədaqətə, zəhmət sevməyə və ədalətə, rəhmdilliyə və sair gözəl xasiyyətlərə adət ediyir. Təəllüm vaxtı üzrə aparılan təlim çocuqların idrakını genişləndirməklə bərabər, onları əhatə hallara və həyatilicənəbanəli və gözəl məqsədləri oyandırır.

Tərbiyə amillərindən birisi də məktəbdən sonra uşaq daxil olduğu cəmiyyətdir. Bu cəmiyyət mənəvi cəhətcə nə sayaq isə, onun nüfuzu da məzkur şəxsə öylə olacaqdır. Mənəviyyətə pak olub, öz hərəkət və əfəlinə ali məfkurələri rəhbər ittixaz etmiş olan cəmiyyətin nüfuzu da faydalı, gözəl və ali olacaqdır. Əksinə olaraq, mənəviyyətə alçaq, xudpərəst cəmiyyətin nüfuzu da fəna və müzirr olacaqdır.

ŞƏXSİYYƏT

(*Mirzə Hüseyn Əfəndi Yusif oğlu Qayıbzadə*)
(1830–1917)

Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə, Mirzə Fətəli Axundovun çox yaxın dostu idi. O, ərəbcə kitab və təzkirələri oxumaqda Mirzə Fətəliyə kömək edirdi, çünki ərəbcəni o, Mirzə Fətəlidən daha yaxşı bilirdi. Ədəbiyyatı çox sevdiyindən Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən ibarət dördcildlik böyük bir külliyyat tərtib etmişdir.

General Əliağa Şıxlinski
«Xatirələrim» kitabından

Müfti Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə «Azərbaycanın məşhur olan şüərasının əşarına məcmuədir» təzkirəsini düzüb qoşmaqla millətin mənəvi sərvət xəzinəsində iftixar doğuran və təqdirəlayiq olan sənət nümunələrini aşkara çıxarıb nişan verdi.

Xeyrulla Məmmədov,
professor

Müfti Mirzə Hüseyn Əfəndi Yusif oğlu Qayıbzadə Tiflisdə Zaqafqaziya Ruhani İdarəsinin müsəlman mədrəsəsində şəriət müəllimi olmuş, ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl bilirmiş. Bu dövrdə Mirzə Hüseyn, M.F.Axundov, Adolf Berje, Məmmədəğa Şahtaxlı, Səid Ünsizadə, Aleksey Çernyayevski, Səfərəli bəy Vəlibəyov və gürcü şairi İlya Cavçavadze ilə tanış və dost olur. Qori Müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan şö-

bəsinin açılması üçün Mirzə Fətəli Axundovla birgə səy göstərir. 1858-ci ildə Tiflis Müsəlman məktəbində Şərq dilləri müəllimi işləyən Mirzə Hüseyn 1875-ci ildə kasıb balaları üçün xüsusi «Müfti məktəbi» açmışdır. O, 1882-ci ildə «Tövsiyələr», 1906-cı ildə «Ariflərin şəriət qanunları» kitabını nəşr etdirmişdir. Qori seminariyasında işlədiyi illərdə «Nümuneyiləhçeyi-Azərbaycan», «Müqəddəs tarix və sərf-nəhv» (Yeniyyətələr üçün elmin əsasları), «Məsaili - aləmi - hesab», (Dünyəvi hesab elminin məsələləri) adlı dərslik kitablarını yazmışdır.

Mirzə Hüseyn Qori Seminariyasında Şərq və Azərbaycan dillərindən dərs deyib, 1884-cü il yanvarın 1-də Qafqaz Canişininin əmrilə müəllimlikdən azad olub, Zaqafqaziya Sünni Məzhəbi İdarəsinin sədri təyin edilir. Müfti vəzifəsinə seçilərkən Mirzə Hüseyn demişdir: «Mən heç vaxt ruhani olmamışam və heç bir dini ayin icra etməmişəm. Bundan sonra da icra etməyəcəyəm. Lakin mənə təklif olunan vəzifəni qəbul edirəm. Çünki bu vəzifədə xalqıma daha böyük fayda verə biləcəyimi güman edirəm». O, bu vəzifədə otuz üç il fəaliyyət göstərmişdir. Yüzlərcə azərbaycanlı gənci maarif və mədəniyyətə cəlb etmişdir. Qadın təhsili və qadın azadlığı məsələsi onu çox düşündürmüş, bu yolda böyük əmək sərf etmişdir. O, «Dəsturi-nisvan», «Qadın və qızlarımızın təlim və tərbiyəsi» adlı məqalələrində sübut edirdi ki, qızların yeni tipli məktəblərdə təhsil almaları heç də şəriət qanunlarına zidd deyildir. Şəriətin qara qanunlarının hökm sürdüyü belə bir ağır vaxtda o, öz həyat yoldaşı Səadət xanıma «Qafqaz Qadınları Xeyriyyə Cəmiyyəti»ndə iştirak etməyə icazə vermiş, qızları Nigar və Gövhəri rus dilində Tiflis Nücabə Qızlar İnstitutunda oxutmuşdur. Həmin İnstitutu Nigar xanım Qayıbova (Şıxlinskaya) 1889-cu ildə, Gövhər xanım Qayıbova (Usubova) 1903-cü ildə qızıl medalla bitirmişdir.

Hər ikisinin həyat yoldaşı hərbiçi idi. Nigar xanım 1909-cu ildə tam artilleriya generalı Əliağa Şıxlinski ilə, Gövhər xanım

isə 1911-ci ildə süvari generalı İbrahim ağa Musa ağa oğlu Usubovla ailə qurmuşdur.

Mirzə Hüseyn Əfəndi üç oğul atası idi. Oğlanlarının hamısına ali təhsil vermişdir: Nadir bəy (1874–1941) Sankt-Peterburqdakı Yol Mühəndisləri İnstitutunu, Bahadır bəy (1878–1949) Xarkov Universitetinin tibb fakültəsini qızıl medalla, Cahangir bəy (1882–1938) isə Moskvadakı Lazarev İnstitutunun Şərq dilləri fakültəsini birinci dərəcə ilə bitirmişdir.

Mirzə Fətəli Axundovun Adolf Berjeyə 1876-cı il 21 oktyabr tarixli məktubu bu faktı bir daha açıqlayır: «Biz sizin gəlməyinizi səbirsizliklə gözləyirik. Bu məktubu qurtaran kimi mən şairlərin tərcümeyi-halı haqqında Molla Hüseyn Qayıbovun bu gün Azərbaycan dilində göndərməli olduğu məktubu tərcümə etməyə başlayacağam».

Mirzə Hüseyn dördcildlik toplusunda söz sənətinin mahir ustadı M.P.Vaqifin şeirlərinə geniş yer verilmişdir. Araz Dadaşzadə «M.P.Vaqif» kitabında A.Berje, F.Köçərli, M.Y.Nersesov kimi görkəmli tədqiqatçılara yanaşı, M.H.Qayıbovun da fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir: «A.Berjeyə böyük ədəbiyyat həvəskarı, Zaqafqaziya müftisi Hüseyn Əfəndi Qayıbovun da müəyyən köməyi olmuşdur» qənaətinə gəlir.

İnqilaba qədər Vaqifin əsərlərinin toplanmasında, onun qeyri-mətbu şeirlərinin aşkara çıxarılmasında M.Y.Nersesovdan sonra ən mühüm rolu Hüseyn Qayıbov oynamışdır. M.F.Axundovun arxivindəki bir məktubdan anlaşılır ki, Hüseyn Qayıbov ondan «Vaqif və digər müasirin» məcmuəsinin göndərilməsini xahiş edir və açıqca göstərir ki, «Məcmueyi-əşar» hazırlamaq fikrindədir.

Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbov bu işə hələ altmışıncı illərdən başlamışdır. Onun tərtib etdiyi dördcildlik məcmuə səksəninci illərdə tamamlanmışdır. O, toplusunda Azərbaycanda tanınmış, məşhur və az tanınan yüz doqquz XVIII–XIX əsr şa-

ayrı hissələr Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadəni heyran qoydu. Seyid Əzimin köməkliyi ilə Qayıbov, Nişat Şirvaninin, Ağa Məsih Şirvaninin, Ağa Bağırın, Əliqulu bəy Köçməzin, Zülali Şirvaninin, Molla Qədir Nacinin, Vaiz Şirvaninin və başqa şirvanlı şairlərin əsərlərini gələcək məcmuəsi üçün topladı.

Şair «Qəsideyi-türki» mənzuməsində əleyhdarlarından, şəxsi məktəbini bağlatmaq istəyənlərdən əqidə, inam dostu olan Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbzadəyə acı-acı şikayətlənirdi:

*Özün agahsan hər bir kəsin felü ədasından,
Bilirsən, kim sədaqət etdi, kim əhli-riya gəldi.
Dağıtdı məktəbimi sədri-pakun sui-tədbiri
Təmlə hər tərəf kim, atdı ox tiri-xata gəldi.*

Müfti H. Qayıbzadənin Şirvana gəlişini alqışlayan Seyid Əzim dostuna həsr etdiyi səksən dörd misralıq qəsidəsində onu ilk dəfə məktəb bina edən peyğəmbər adlandırır:

*Hüseyni-paktinət, müftiyi-Qafqaz kim, anın
Vücutundan bu torpağə xəvasi-kimya gəldi.
Sanırsan bir yədi-qüdrətdü, oldu qeybdən zahir,
Bu Qayıbzadə zahir oldu, dəhrə yüz cila gəldi.
Hüseyn namında çün məşhur idi imdadə yetməklik,
Vilayət mülkünün şahı «vəliyyü-innəma» gəldi.
Vücutun oldu çün öz ülfətinlə mürşidi-kamil,
Sənə tədrisdə İdrisdən yüz mərhəba gəldi.*

«Seyid Əzimin Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir» adlı toplusundakı əsərlərini H. Qayıbzadə bilavasitə şairin özündən almışdır. Bu, Seyid Əzim ilə Müfti əfəndi arasındakı görüşün ilk faydalı nəticələrindən idi. İkincisi, «Qəsideyi-türki» mənzuməsində şairin sevimli məktəbdən ayrılması ilə əlaqədar olaraq keçirdiyi həyəcan və iztirablar H. Qayıbzadəyə təsirsiz qalmazdı. Çalışqan müəllimin

göstərdiyi səylər Qayıbzadənin də nəzərini cəlb etmişdi. Təsadüfi deyil ki, həmin görüşdən bir qədər sonra müəllim Seyid Əzimin medalla təltif edilməsi məsələsi ortaya atılır. Bu təklifin irəli sürülməsində ilk təşəbbüskarlardan biri də Hüseyn əfəndi Qayıbzadənin olduğuna qətiyyən şübhə ola bilməz» (S. Hüseynov. «Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq yolu», B., 1977, səh. 56).

Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbzadə 1830-cu ildə Qazax qəzasının Salahlı qəryəsində anadan olmuşdur. 1917-ci il fevralın 20-də vəfat edən Mirzə Hüseyn Tiflisdə böyük məsləkdaşı Mirzə Fətəli Axundovun yanında «Nəbatat bağı»nda dəfn olunmuşdur.

Fevralın 21-də Əlahəzrət Qafqaz canişini Qafqaz Maarif Sərdarının popeçiteli N.F. Rudolfa əmr göndərmişdir ki, görkəmli maarifçi, din alimi Müfti Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbzadənin vəfatı münasibəti ilə Tiflis və Bakı quberniyalarındakı təhsil müəssisələrində dərslər dördgünlüyə dayandırılсын. Qori şəhərindəki seminariyanın şagirdləri də Tiflisə gətirilib Qayıbzadənin son mənzilə yolasalma mərasimində iştirak etsinlər.

Bakıdan «Nəşri-maarif» cəmiyyətinin sədri Hacı Zeynalabdin Tağıyev, «Səadət» İlahi Qüvvələr Cəmiyyətinin sədri Axund Hacı Abdulla Rəhim Hadızadə, «Nicat» Cəmiyyətinin sədri Mirzə Əsədullayev və başqa görkəmli şəxslər Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbzadənin yas mərasimində iştirak edib, ailəsinə başsağlığı veriblər.

Müfti Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbzadə vəsiyyətində demişdir ki, tabutumun üzərinə əklil qoymayın, təmtəraqlı mərasimə yığılan pulları xeyriyyə və məktəb işlərinə sərf edin. Onun vəfatı ilə əlaqədar «Kaspi», «Kavkaz», «Tərcüman» və başqa qəzetlər yazılar vermiş, mütərəqqi ziyalılar matəm saxlamışlar.

Dövrünün çox görkəmli şəxsiyyəti olan Mirzə Hüseynin sağlığında məşhur şairlər onun şərəfinə şeirlər yazmışlar. Seyid Əzim Şirvani (1835–1888), Mirzə Ələsgər Növrəs (1836–1912),

Şuşalı Mirzə Rəhim Fəna (1841–1929), Qobustan İmamı Molla Zəkəriyyə Qədir Əfəndizadə və başqaları.

Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbzadənin müasiri görkəmli şair Abbas ağa Nazir (1849–1919) də onun maarifçilik və elmi fəaliyyətinin əlli illiyi münasibətilə 43 beytlik «Vücudun fəxrinsandır» adlı şeir yazmışdır. 1908-ci ildə görkəmli alim M.H.Qayıbzadənin şərəfinə yazılan bu şeir indiyədək oxucu üzünü görməmiş, alimin arxivində qorunub saxlanılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində, akademik Heydər Hüseynovun şəxsi fondunda general Əliağa Şıxlinskiyə məxsus çoxlu sənəd və müxtəlif material var.

Beş yüz on dörd nömrəli fonda general Əliağa Şıxlinskiyin bir dəftəri də saxlanılır. Qara meşin üzlü zabit dəftərində generalın öz dəsti-xəttiylə yazdığı şeirləri, bədii parçaları, tərcümə və qeydləri var. Həmin dəftərin 8-ci səhifəsində 1908-ci il fevralın 6-da Rəhim bəy Qayıbovun Zaqafqaziya müftisi Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbzadəyə göndərdiyi məktubun mətninə rast gəldim.

«Yanvarın otuz birində azərbaycanlıların nəfinə səmərəli fəaliyyətimizin 50 illiyi tamam oldu. Sizin həmişə həyat şüarınız belə olmuşdur: hər şey xalq üçün, özün üçün isə heç nə. Siz hazırkı şəraitdə görüləsi mümkün olan bütün işlərin öhdəsindən gəlmisiniz. Cəsarətlə deyə bilərsiniz ki, nahaq yerə yaşamamışam. Çox faydalı əməyinizin 50 illiyi münasibətilə təbrik edir, Sizə hələ bundan sonra da yaradıcılıq nailiyyətləri arzu edirik».

Mirzə Hüseyn əfəndi Qayıbzadənin əvəzsiz maarifçilik xidməti müasirlərinin nəzər-diqqətini həmişə cəlb etmişdir. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış şair Abbas ağa Nazir fəxrlə yazırdı:

*Var idi bir müəllimi-mümtaz,
Sözü əlan Müftiyi-Qafqaz,
Şəxsi-qabil hünərvər adı Hüseyn,
Əsl ustadı həm müəllimi-eyn.*

*Hücrədə əyləşib sabah-axşam,
Vəxti tədrisə sərf edərdi müdam,
...Müxtəsər, ol müəllimi-fazil,
Elmi-tədrisdə mahiru-kamil.*

Mirzə Hüseyn əfəndi din alimi olduğuna görə sovet dövründə onun haqqında var səsimizlə danışa bilməmişik. Tədqiqatçılar, ədəbiyyatşünaslar, tarixçiləri ondan bol-bol bəhrələnsələr də onun xidmətini danmışlar. Təkcə məşhur ədəbiyyatşünas-alimimiz Firidun bəy Köçərli (1863–1920) onun əvəzsiz xidmətini yüksək qiymətləndirmişdir. Bu gün bəyənmədiyimiz, yetmiş il tənqid atəsinə tutduğumuz çar hökuməti Mirzə Hüseyni 1878-ci ildə «Qızıl Xaç» medalı ilə, Yaxın Şərq xalqları üçün dərsliklər müəllifi olduğuna görə 1884-cü ildə İranın «Şire-Xurşid» ordeni ilə, 1871-ci ildə qeyri-xristianlar üçün təsis olunmuş üçüncü dərəcəli «Müqəddəs Anna», 1876-cı ildə ikinci dərəcəli «Müqəddəs Stanislav», 1879-cu ildə ikinci dərəcəli «Müqəddəs Anna», 1883-cü ildə dördüncü dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» ordenləri ilə və dəfələrlə pulla mükafatlandırılmışdır.

**AXUND ƏBDÜSSƏLAM MƏHƏMMƏD
OĞLU AXUNDZADƏ
(1843–1907)**

Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin Şeyxülislamı, yazıçı və ilahiyyət alimi. 1879-cu ildən Qori seminariyasında Azərbaycan dilindən və şiə təriqətli tələbələrə dərs demişdir. Onun inqilabdan əvvəl nəşr olunmuş əsərləri: «Müxtəsər sərf» («Qısa qrammatika», Qori, 1891), «Rəz və nəsihət» (Tiflis, 1903), «Miftah lisani-farsi» («Fars dilinin açarı», «Xətti təliq və nəstəliq» (1894), «Risale zabdətül-ehkam» («Ən gözəl fikirlər kitabı», Tiflis, 1903), «Ümdətül-ehkam» («Hökmlərin başlıcası», Təbriz, Hicri, 1300), «Tərbiyə kitabı» (Tiflis, 1879),

«Müqəddəs peyğəmbərlərin tarixi» (1893, Bakıda nəşr olunub) və başqa ictimai məsələlərdən, şəriətdən bəhs edən əsərləri var.

Əbdüssəlam Axundzadə 1843-cü ildə Salyan şəhərində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. O, ərəb, türk, fars və rus dillərini atasından öyrənmişdir. Yaxşı təhsil və mükəmməl biliyə yiyələnən Əbdüssəlam 1861-ci ildə Tiflisə gedir, Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin nəzdində açılmış mədrəsədə Şərq dilləri müəllimi işləyir. 1879-cu ildə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi açılanda oraya şəriət müəllimi dəvət olunur. Mütərəqqi baxışlı görkəmli pedaqoq yazıçı kimi geniş şöhrət qazanır. Onun seminariyadakı əvəzsiz müəllimlik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Nəriman Nərimanov 1906-cı ildə «Qori seminariyası neredə olmalı» məqaləsində yazırdı: «Türk dili və şəriət müəllimi indiki Şeyxülislam cənab Axund Molla Əbdüssəlam olub, orada tərbiyə alan müsəlman uşaqlarına böyük nəflər gətirirdi... Cənab Axund Molla Əbdüssəlam türk dilinə və şəriət dərslərinə artıq diqqət edirdi. Dərslər az isə də, o, vaxtını itirməyib bacardığı qədər ciddi-cəhd edirdi. O vaxt təlim kitabları yox idi. Bununla bərabər, gecələr işləyib, gündüz dərsləri üçün hekayələr düzəldirdi. Türk dilində sərf və nəhv öyrədirdi. İnsaf məqamında demək olar ki, Qori seminariyasında elmini tamam edib, indi millətpərəst və yainki əli qələm tutan beş-üç nəfər varsa, cənab Axund Molla Əbdüssəlamın tərbiyəsinə bağlıdır...».

1894-cü ilə kimi seminariyanın Azərbaycan şöbəsində balalarımıza dərs deyən Əbdüssəlam həmin ili Tiflisə dəvət olunur. Ona Şeyxülislam rütbəsi verilir və şiə məzhəbi üzrə Qafqaz Ruhani İdarəsinin rəisi təyin olunur. Ə.Axundzadənin böyük dramaturqumuz Mirzə Fətəli Axundov, Cəlal və Səid Ünsizadə qardaşları, Əlibəy Hüseyinzadə, Firidun bəy Köçərli, M.H.Qayıbzadə, A.O.Çernyayevski, H.Z.Tağıyev (onun «Müqəddəs peyğəmbərlər tarixi» əsəri 1901-ci ildə H.Z.Tağıyevin təşəbbüsü və yardımı ilə Bakıda nəşr olunmuşdur) və dövrünün

tanınmış maarifçilərlə yaradıcılıq əlaqələri olmuşdur.

Görkəmli maarifçi, din alimi və yazıçı 1907-ci ilin may-noyabr aylarında Tiflisdəki Qızlar İnstitutunda oxuyan azərbaycanlı qızlar üçün şəriət və ana dili dərsi demiş, həmin il buraxılış müsamiyəsində iştirak etmişdir.

Yazıçı-alim Şeyxülislam Əbdüssəlam Axundzadə 1907-ci ildə, noyabrın 18-də Tiflisdə vəfat etmişdir. O, böyük məsləkdaşı M.F.Axundovun dəfn olunduğu «Nəbatat bağı»nda torpağa tapşırıldı. Əbdüssəlam Axundzadənin elmi və maarifçilik fəaliyyəti İranın «Şire-Xurşid» ordeninin dördüncü və üçüncü dərəcəsilə, rus hökumətinin isə «Müqəddəs Stanislav» (3-cü dərəcəli) və «Müqəddəs Anna» ordeninin 3-cü və 2-ci dərəcəsilə qiymətləndirilmişdir.

Bu görkəmli maarifçinin yeganə fotosəklini bu sətirlərin müəllifi 1978-ci ilin sentyabr ayında Tiflisdə yaradıcılıq ezamiyyətində olarkən Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivindən tapmışdır. Fotosəkli 1891-ci ildə məşhur Qafqaz fotoqrafı Dmitri Yermakov çəkmişdir.

Xalqımız üçün təmənnasız xidmət göstərən pak şəxsiyyət Əbdüssəlam Axundzadənin Sovetlər dövründə adı və fəaliyyəti, təəssüf ki, həmişə mənfi mənada çəkilmiş və layiqli qiymətini almamışdır.

SEMİNARİST ƏLİ QASİMOVUN LEV TOLSTOYLA GÖRÜŞÜ

Lev 1842–1844-cü illərdə Kazan Universitetinin Şərq dilləri fakültəsində oxuyanda türk dili profesoru Mirzə Kazım bəy qardaşımın türk dilini qeyri-adi dərəcədə mənimsəyib öyrənməsinə heyran qalmışdı.

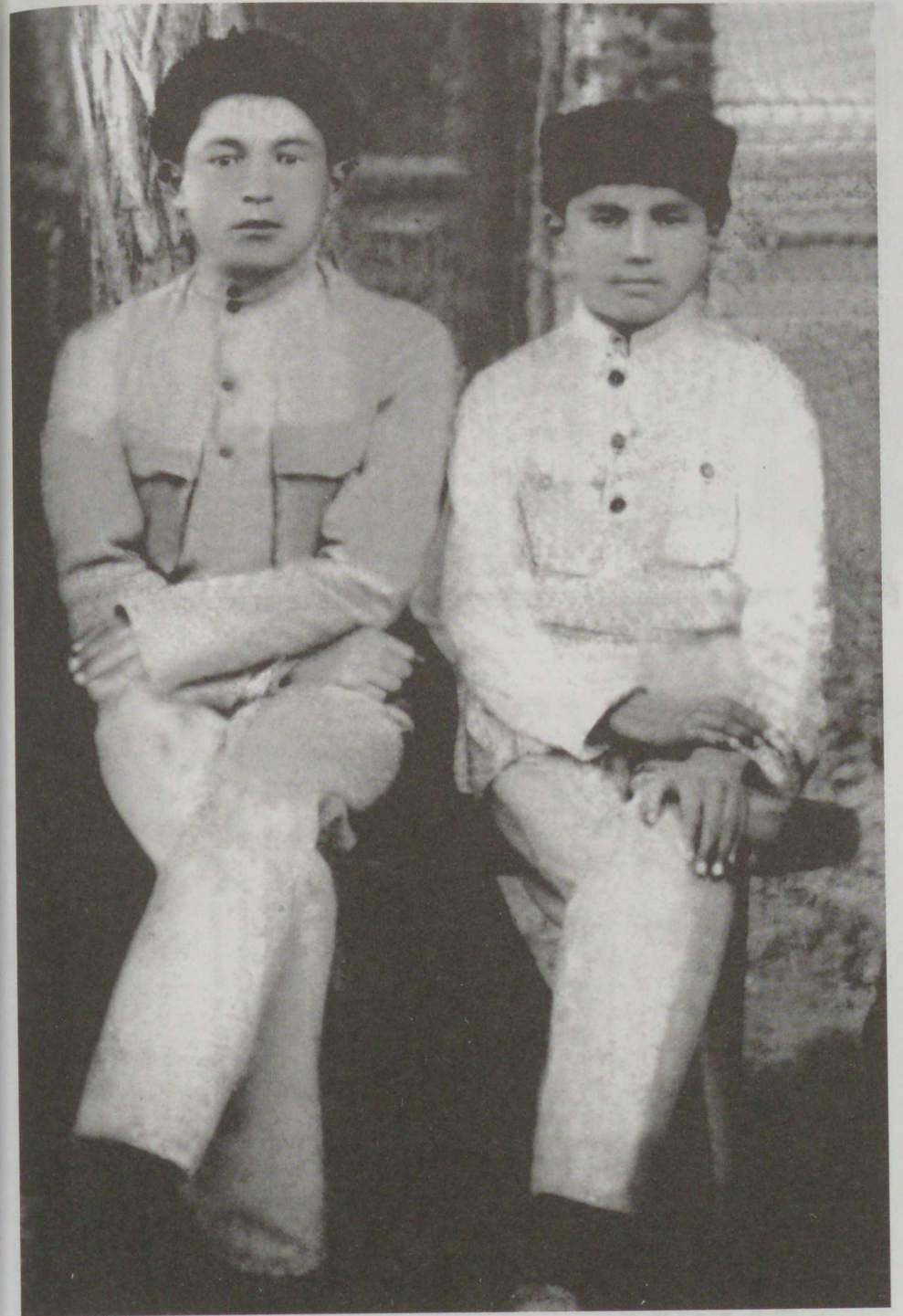
*Lev Tolstoyun böyük bacısı
Mariya Tolstoyanın xatirələrindən*

*Qafqazın ilham ölkəsi olub-olmadığını bilmirəm,
lakin o, şübhəsiz məhəbbət ölkəsidir.*

*Lev Tolstoyun 1852-ci ildə xalası
T.A.Yerqolskayaya Qafqazdan
yazdığı məktubdan*

Məşhur Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında (Qori) 1879-cu ildən 1918-ci ilə qədər üç yüz iyirmidən çox azərbaycanlı gənc təhsil almışdır. Bu məzunlar Azərbaycanın uzaq və yaxın dağ kəndlərində maarif çırağı yandırmaqla yanaşı, həm də Qafqaz və Dağıstanın da kənd və aullarında təhsilin inkişafı üçün əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.

Belə məzunlardan biri də 1876-cı ildə Salyan qəzasında dünyaya gələn Əli Məmmədağlı oğlu Qasimov olmuşdur. Əli təhsil aldığı beş il (1890–1895-ci illər) müddətində bütün fənlərdən əla qiymətlər almışdır. Heç təsadüfi deyil ki, otuz beş il Qori Seminariyasında Azərbaycan dilindən dərslər deyən, görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Firidun bəy Əhmədağa oğlu Köçərli Əli Qasimovun 1894–1895-ci il dərslərinin xasiyyətnaməsində sinif rəhbəri kimi yazırdı: «Nəzakətlidir, başısağı və intizamlı şagirdidir. Dərsə davamiyyətində

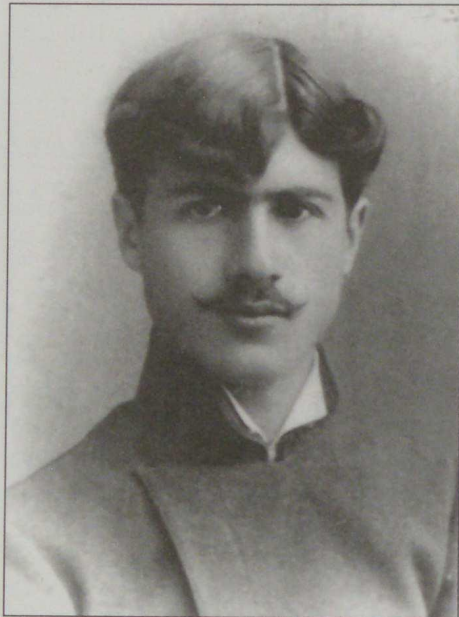
Qazax seminariyasının məzunları. Soldan: Səməd Vəkilov
və Möhsün Poladov, 1920-ci il, noyabr
(Şəkil ilk dəfə dərc olunur.)

Qazax seminariyasının ədəbiyyat müəllimi Yusif Əfəndiyev (1887–1934).
1894–1899-cu illərdə
Qoridə təhsil alıb.

Müfti Mirzə Hüseyn Əfəndi
Qayıbov (1830-1917)

Seminarist Teymur Quliyevin müəllimi Firidun bəy Köçərliyə hədiyyə etdiyi foto-şəkli.
(1914-ci il, Qori)

Badisəba xanım Köçərli.

səliqəlidir, öz üzərində çalışqan, bilikli şagird kimi yaxşı müdavimlərdən biridir. Şagird yoldaşları ilə rəftarında kurs yoldaşlarına nümunə olmağa layiqdir».

1895-ci ilin may ayında seminariyanın Azərbaycan şöbəsini əla qiymətlərlə bitirən Əli Qasimov Bakıya – Balaxanı kəndindəki ibtidai məktəbə təyinat alır. Beş il böyük şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin işlədiyi məktəbdə dərs demək şərəfinə nail olur.

1914-cü ildə Əli Qasimov qabaqcıl maarif xadimi kimi Mahaçqaladakı rus-müsəlman məktəbinə müdir təyin olunmuşdur. Xalqımızın ədəbiyyatına və tarixinə sonsuz sevgisi olan Əli Qasimov 1907-ci ilin aprel ayında gənc aktyor Hacığa Abbasovu da götürüb Yasnaya-Polyanaya getmiş və dahi rus yazıçısı L.N.Tolstoyun qəbulunda olmuşlar.

Çox sonralar – 1968-ci ildə o unudulmaz görüşü yada salan Azərbaycanın xalq artisti Hacığa Abbasov xatirələrində yazırdı:

«Petrovski-Portda (indiki Mahaçqala) ədəbiyyat müəllimi Əli Qasimovla tanış oldum və get-gedə onunla dostlaşdım. Məlum oldu ki, o da mənim kimi Lev Tolstoya pərəstiş edənlərdəndir. Hətta onunla məktublaşır da. Əli müəllim Tolstoyun «Allah haqqı görər, amma tez aşkar etməz» əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyimi də ona yazmışdı. (Hacığa Abbasov həmin əsəri Bakıda 2 nömrəli məktəbin son sinfində oxuyanda tərcümə etmişdi. Tərcümə 1906-cı il dekabrın 10-da (№ 265) «Kaspi» qəzetində dərc olunmuşdu. Qəzet hələ on beş yaşına çatmayan mütərcimdən ehtiramla danışır onu tərifləmiş, məharətini alqışlamışdı – Ş.N.).

Əli Qasimov dedi ki, Tolstoyla şəxsən görüşmək istəyirəm və ona məktub yazıb xahiş edəcəyəm ki, Yasnaya-Polyanaya – onun yanına gəlməyə icazə versin.

Sonra Əli Qasimov mənim də onunla getmək istəyib-istəmədiyimi soruşdu:

– Əli qardaş, – dedim, – canla-başla gedərəm, təki Lev Tol-

stoy xahişinizi qəbul etsin.

Yaxşı yadımdadır, 1907-ci ilin aprel ayında Lev Tolstoyun şəxsi katibi Vladimir Çertkovun (1854–1936) imzası ilə Əli müəllimə bir məktub və yol xərci olaraq yüz əlli manat pul gəldi. Məktubda yazılmışdı ki, Lev Nikolayeviç ona qonaq gəlməyinizə məmnuniyyətlə razıdır. Bu xəbər məni o qədər sevindirdi ki, gecə səhərə kimi gözümə yuxu getmədi. Öz-özümə sual verirdim ki, dahi söz ustasının hüzurunda özümü necə aparacağam, onunla necə danışacağam.

1907-ci il aprelin 14-də Əli Qasımova Yasnaya-Polyanaya – Lev Nikolayeviçin malikanəsinə getdik. Yaz günü idi. Əli qabaqda, mən də onun arxasınca pilləkənlə yuxarı mərtəbəyə qalxdıq. Müşayiətçi bizi geniş bir otağa apardı. İcazə aldıqdan sonra ədibin iş otağına daxil olub salam verdik. Şəkillərdə gördüyüm saqqallı adam başını yuxarı qaldırıb bizə baxdı, gözlərini qıyaraq gülümsündü, köhnə tanış kimi bizim salamımızı aldı. Bu əsnada onun arvadı Sofiya Andreyevna otağa daxil oldu. Tolstoy bizi nişan verərək dedi:

– Sofiya Andreyevna, mənim qafqazlı müsafirlərə artıq dərəcədə ehtiramım var. Sən bilirsən ki, keçmişdə Kazan Darülfünununda oxuyan vaxt mənə Şərq dillərindən təlim verən qafqazlı şərqşünas professor Mirzə Kazım bəy (1802–1870) olmuşdur. Qonaqlarımıza hörmət və ehtiram etmək lazımdır.

Sofiya Andreyevna dedi ki, qonaqlara ayrıca mənzil düzəltmişəm.

Yol gəlib yorulduğumuz üçün Lev Nikolayeviç bizimlə çox söhbət etmədi. «Axşam görüşərik» – deyib bağa gəzməyə getdi. Arvadı Sofiya Andreyevnanın tapşırığı ilə bizi yaraşlıq, rahat bir otağa apardılar. Yeyib-içdikdən sonra bir qədər yatıb dincəldik.

Axşam Lev Nikolayeviç bizi şama dəvət etdi. Biz həyəcanlı halda onun yanına getdik. Ədib bizi səmimi, açıq ürəklə qarşıladı. Söhbət zamanı mənim rus dilində sərbəst

danışmağım onun çox xoşuna gəldi. Biz ona əsərlərinin Azərbaycan ziyalıları arasında böyük rəğbət qazandığını, sevilə-sevilə oxunduğunu söylədikdə, gülümsünüb razılığını bildirdi. O, Qafqaz xalqlarının həyatı, məişət ilə maraqlandığı üçün bizə də bu barədə tez-tez suallar verirdi. Lev Nikolayeviç Şərq ədəbiyyatından söhbət açdı. Nizami, Sədi və Hafiz yaradıcılığından danışdı. M.F.Axundovu xatırladı. Söhbət zamanı Şərq dillərindən söz düşdükdə, Lev Nikolayeviç bizə fikrini izah etdi ki, mən Kazan Darülfünununda Şərq dillərini öyrənən zaman yoldaşlarımdan biri mənə dedi ki, sənə ərəb dili nə verə bilər, fransız, ingilis dillərini öyrən, o daha çox faydalı olar. Mən ona cavab verdim ki, fransız və ingilislər də vaxtilə çox şeyi ərəblərdən öyrənmişlər və bir də ərəb dili çox zəngin dildir. Ərəb dilində olan kitablarda böyük və mənalı sözlər var ki, onları bilmək mənə və sənə çox fayda verə bilər. Bu sözləri Şərq dilləri müəllimi professor Mirzə Kazım bəy eşidib məndən çox razı qalmışdı.

Biz üç gün Yasnaya-Polyanada Lev Nikolayeviç Tolstoyun qonağı olduq. Çertkov bu müddətdə bizi kəndin görməli yerləri ilə tanış etdi. Kənd camaatı Lev Nikolayeviçi çox sevirdi, ona böyük hörmət bəsləyirdilər və onu özlərinə ata hesab edirdilər.

Biz yola düşəndə Lev Nikolayeviç Tolstoy «Hərb və sülh» əsərinin bir nüsxəsini Əli müəllimə, bir nüsxəsini də mənə bağışladı. O, hər iki kitabı öz əli ilə belə yazmışdı: «Yadigar üçün Lev Nikolayeviç Tolstoy». (Hacıağa Abbasov «Xatirələrim» kitabı, Azərneşr, 1968-ci il, səh.26-28).

Görkəmli maarifçi Əli Qasımov 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra Azərbaycana qayıtmış, Lənkəran, Şuşa və Salyan qəzalarında pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. Azərbaycanda yeni pedaqoji məktəblərin və kursların açılmasında fəal iştirak etmişdir. 1924-1930-cu illərdə Bakı Dövlət Universitetində rektor müavini, Ali Pedaqoji İnstitutda və Nəriman Nərimanov adına Bakı Sənaye Texnikumunda müxtəlif vəzifələrdə işləyən Əli Qasımov həm də ədəbi-bədii

sahədə səmərəli işlər görmüşdür.

Əli Qasimov məşhur Amerika yazıçısı Cek Londonun bir neçə hekayə və povestini, Rafaello Covanyolinin «Spartak» romanını 1926-cı ildə ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Əsər həmin il «Azərnəşr»də çap olunmuşdur.

Bu günə qədər unudulmuş və yaddan çıxmış Əli Qasimov 1931-ci il yanvarın 31-də Bakıda vəfat etmişdir.

ŞİRVANLI ŞAİR AĞAƏLİ bəy NASEH

1903-cü ildə Firidun bəy Köçərlinin «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» kitabı Tiflisdə nəşr olundu. Kitabı ədəbi ictimaiyyət çox böyük maraqla qarşıladı. «Tiflisskiy listok» qəzeti yazırdı: «Müasir oxucunun böyük əksəriyyətinə Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında heç bir şey məlum deyildir. Onunla ancaq bəzi mütəxəssislər tanışdırlar. Buna görə də bir neçə gün əvvəl haqqında müxtəsər məlumat verdiyimiz Firidun bəy Köçərlinin yenidən çıxmış, azərbaycanlıların ədəbiyyatına həsr olunan kitab xüsusi maraq doğurur».

Araşdırmalar göstərir ki, Firidun bəyin «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» kitabının nəşr olunması ziyalılar üçün tam bir sevinc olmuşdur. Kiyevdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr, Bakı, Tiflis, İrəvan ziyalıları, Dərbəndin bir qrup din xadimi, Novorossiya İmperator Universitetinin tələbəsi Nəriman Nərimanov, Omsk şəhərinin sakini Məhəmmədov və başqaları Firidun bəyin bu zəhmətini millətimiz və xalqımız üçün əvəzsiz töhfə kimi qiymətləndirirdilər.

Kitabı qəza mərkəzində yaşayan ziyalılar da maraqla qarşıladılar. Onlar vaxtilə şairlik etmiş ata-babaları haqqında Firidun bəyə məlumat verir, sandıqçalarda saxlanan əlyazmalarını, cümlələri ona göndərirdilər.

Şamaxıdan Ağaəli bəy Əfəndizadə Şirvan şairlərinin bir bağlama şeirlərini göndərmişdi. Onların arasında Naseh

təxəllüslü şairin də bir neçə qəzəli vardı. Firidun bəy bağlamadakı şeirlər içərisində ən çox Nasehin qəzəllərini bəyənmişdi. Ona görə də Ağaəli bəy Əfəndizadəyə məktub yazıb rica edirdi ki, yeni kitabına daxil etmək üçün Naseh təxəllüslü şairin qəzəllərindən bir neçəsini yenə göndərsin.

Bir neçə gündən sonra Abbas Səhhətdən aldığı məktub Firidun bəyi heyrətdə qoydu. Səhhət yazırdı ki, sizə şeirlərini Naseh təxəllüsü ilə göndərən Ağaəli bəy utancaq və təvazökar olduğuna görə sizə özü barədə məlumat verməmişdir.

Sonralar Firidun bəy Köçərli «Azərbaycan ədəbiyyatı» kimi sanballı əsərinin «Şirvan şairləri» fəslində şamaxılı Ağaəli bəy Nasehi hörmət və məhəbbətlə yad edirdi:

«Ağaəli bəy Nasehin şeirləri qayət dərəcədə gözəldir. O şəxsin özü isə farsca, rusca savadlı bir şəxsdir, hətta ərəbcəni də yaxşı bilir. Xüsusən Ağaəli bəy Nasehin haqqı bizim boynumuzda artıq dərəcədədir ki, Şamaxı şüərasının tərcümeyihallarına dair bir çox məlumat bizə cəm edib göndərmişdir. Bu barədə ol cənabə səmimi-qəlbdən razılıq izhar edib, cənabihəqdən xoşbəxtlik və tulii ömür mərhəmət olmasını təmənna edirik».

Müasirlərinin xatırladığına görə, Firidun bəy Köçərlinin bu sözləri Ağaəli bəy Nasehə verilən ən düzgün qiymətdir.

İndiyədək ədəbiyyatşünaslığımızda tədqiq olmayan Naseh təxəllüslü şair Ağaəli bəy Hacı Məhəmməd oğlu Əfəndizadə 1856-cı il sentyabrın 10-da Şamaxıda anadan olmuşdur. İlk təhsilini Şamaxıdakı «Üsuli-cədid» məktəbində almışdır. Atası tacir olduğundan ona ticarət işlərində köməkçi olan Ağaəli bəy on altı yaşına çatdıqda fars və türk dillərində aldığı təhsillə kifayətlənməyib rus dilində də oxumağa həvəs göstərmiş və üçsınıfli şəhər məktəbində dörd il təhsilini davam etdirmişdir.

Respublika Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində «Nasehin tərcümeyi-halı» adlı əlyazma saxlanılır. Əlyazmanın müəllifi göstərilməsə də, üslubundan və faktlardan onun müəllifinin məşhur maarifçi Camo Cəbrayılbəylinin olduğu biz şəkk-

şübhəsiz təsdiq edirik. Çünki Camo Cəbrayılbəylinin 1966-cı ildə nəşr olunmuş «Xatirələrim»dəki faktlarla Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan «Nasehin tərcümeyi-halı»ndakı faktlar arasında çox böyük oxşarlıq var. Camo xatirələrində etiraf edir ki, Nasehin tərcümeyi-halını ondan yaxşı bilən yoxdur. «Mən hələ uşaq ikən ailəmiz Nasehgil ilə yaxınlaşmış, Naseh böyük bacımla evlənmişdi».

Camo Cəbrayılbəylinin əlyazmalar xəzinəsində saxlanan yazısı Nasehin ilk gəncliyi haqqında daha maraqlı faktlarla zəngin olduğu üçün bir parçanı diqqətinizə çatdırırıq:

«Babası hacı Baba Əfəndi zəmanəsinin adlı adamlarından olub öz övladları üçün bir qədər maddi ehtiyat qoymuşdu.

Hacı Məhəmməd bir müddət ticarətlə məşğul olduğdan sonra kasıblığa düşüb vəfat etmişdir. Ağaəli bəy yalnız öz təşəbbüsü ilə uyezdnoye uçilişə adlı məktəbə girib orada oxumağa başlamış, bərabər olaraq türk, ərəb və farsca dəxi Molla Cami adlı şəxsin mədrəsəsində təhsilini davam etdirmişdir.

Rusca məktəbə girməsindən qoca anası və əqrəbası məmnun deyillərmiş. Çox vaxt anası Pərizad rus dilində yazılmış kitabları gizlədərmiş, ya da çölə tullarmış. Bununla belə az bir zamanda təhsilində müvəffəqiyyət qazanıb yavaş-yavaş fars kitabları oxumağa başlamışdır. Ehtiyac məcbur etdiyi üçün təhsili buraxmış və uyezdnoye uçilişin üçüncü sinfindən çıxıb qulluq etməyə başlamışdır. Bir müddət əvvəl Kürdəmirdə, sonralar Şamaxıda silistçi dilmancı vəzifəsində çalışaraq dolanmışdır. Həm rusca, həm də türk, ərəb və farsca mütaliə edərək təhsilini daim artırmağa çalışmışdır. Nəhayət, rus və türkcə mükəmməl savadlı olduğu üçün o vaxtkı mülahizələrə görə, bir qədər də tərəqqi edərək mirovoy sudda katib müavini vəzifəsinə cəlb olunubmuş.

Hələ uşaq ikən şeir yazmağa həvəsi olduğu üçün doqquz yaşında yazdığı məktubu nəzmlə yazmağa can atmışdı. Bir tərəfdən çarizm siyasətinin boğucu təsiri, o biri tərəfdən

zəmanəsinin şairlərlə rəqabətsizliyi, nəhayət, cüzi bir dolanacaq ehtiyacı vaxtını əsər yazmağa sərf etməyə imkan verməmişdir. Şeirlə yalnız imkan bulduğu zaman məşğul olurmuş. Ərəb və farsca biliyi o dərəcədə idi ki, istər ərəbcə, istərsə də farsca kitabların üzərilə göz gözdirib hekayə kimi nəql edərdi.

Çocuq ikən başına toplanıb «Min bir gecə»dən hekayə söyləməsini rica edərdik. Şeirlərini Sabir, Səhhət, Tərrah, Hacı İsmayıl Veysov və bir-iki nəfər sair yaxın adamlarından ibarət olan məhramanə məclisində oxuyurdu.

Çox zaman Firidun bəy Köçərli ilə yazışaraq öz əsərlərini ona göndərirdi. İlk zamanlar Naseh Köçərliyə kim olduğunu söyləməyib Nasehin şeirləri haqqında onun rəyini sorurdu. Köçərlinin məktublarından birində «Nasehin şeirləri filhəqiqət qüvvətlidir və xoşuma gəldi» yazısını şəxsən özüm 1912-ci ildə oxumuşam. Səhhət, Sabir, Tərrah da öz şeirlərini Köçərliyə Naseh vasitəsilə göndərirdilər.

Zatən çox utancaq və başısağrı bir adam olduğu üçün yazdıqlarını hələ-hələ meydana çıxarmazdı və yalnız ən yaxın adamlar üçün oxuyardı.

Naseh çox gənc ikən Şamaxıdakı «Beytüs-səfa» şairlər məclisinin fəal iştirakçısı olmuşdur. O, Məhəmməd Səfa, Ələkbər Qafil, Qafar Raqib, Molla Ağa Bixud, Ağababa Zühuri, Mirzə Mahmud Zui, Mirzə Məhəmməd həsən Nalə, Salik Şirvani kimi klassik üslubda yazan şairlərlə şeirləşmişdir.

Şeirdə, sənətdə ən yaxın dostları Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Məhəmməd Tərrah və Məhəmməd Hadi olmuşlar. Məclislərdə oxunan şeirlərə ən düzgün qiyməti Naseh verdiyinə görə dostları onu öz aralarında Mizanuşşüəra – şairlərə qiymət verən ən düzgün tərəzi adlandırırdılar. Seyid Əzim Şirvanidən sonra Şamaxı şairlər məclisinin rəhbəri Ağaəli bəy Naseh olmuşdur.

Nasehin məsləhətilə Abbas Səhhət tədriclə rus dilində oxuyur, klassikləri öyrənirdi. Onun üçün aydın olmayan cümlələr

və kəlmələrin izahı haqqında Nasehə müraciət edirdi. Naseh isə hər bir sözün həqiqi və məcazi, dar və geniş mənasını cümlə içərisində konkret misalla izah edirdi. Nasehlə Səhhət arasındakı belə elmi mübahisədən mən daha çox qazanırdım. Birindən rus dilinin incəliklərini, o birindən Şərq ədəbiyyatının qüdrətini öyrənirdim.

Abbas Səhhət də bu yaxşıqları unutmamış, 1912-ci ildə məslək dostuna «Naseh» adlı gözəl bir şeir həsr etmişdir.

*Naseh, ey nüsxeyi-kubrayi-kamal:
Naseh, ey gövhəri-dəryayi-kamal!
Lütf ilə bizləri şad etmişdiz.
Sabiri, bəndəni yad etmişdiz.
Oldu məktubi-şərifiz vasil –
Dəsti-şükranımıza, əlhasil.
Oxuduq cümlə nəsihətlərizi,
O gözəl, dadlı məzəmmətlərizi.
...Doğrudur, sözləriniz, can Naseh,
Ey hünərməndi-süxəndan, Naseh!*

Ağaəli bəy Naseh təbiətən çox ciddi adam olmuşdur. Həmişə qəmli və fikirli gözən Naseh Şamaxı divanxanasında katib vəzifəsində işləmişdir. Altı nəfərdən ibarət ailəsini güclə saxlayan şair həm də mirzəlik etmişdir.

1911-ci ildə Jurpanski adlı bir nadanın Şamaxı qəza rəisi və qaragüruhçu- şovinist Kolomentyev familiarı bir rusun divanxana rəisi təyin olunması bütün Şamaxı maarifçilərinin ruhdan düşməsinə səbəb oldu. Heç kəslə hesablaşmayan, kimsəni belə saymayan Jurpanski qulluqda olan azərbaycanlıları incidir, yersiz bəhanələrlə şərə salıb işdən çıxarır, söyüb təhqir edirdi. «İdarəmiz rus idarəsidir, iş başında da mütləq ruslar olmalıdır» – deyən Jurpanski bacarıqlı, savadlı azərbaycanlıları xidmətdən kənar edirdi. Ömrünün otuz ilini məhkəmə idarəsində keçirən əlli beş yaşlı Nasehi də

nadan Jurpanski yaramaz sözlərlə təhqir edir, onu qulluqdan qaçıрмаğa çalışırdı. Safqəlbli Naseh nə Jurpanskiyə, nə də Kolomentyevin şovinist hərəkətlərinə dözə bilmirdi. Bu millətpərəstləri şeirlə qamçılamaqdan başqa çarəsi yox idi.

*Basıb aləmləri bidadı ədalət yoxdur,
Qövlər kizb, əməl ləğv, sədaqət yoxdur,
Həsədü büğzdən özgə dəxi adət yoxdur,
Heç bir kəsdə vəfa, sidqü dəyanət yoxdur,
Nasəza fəhşü iza, qeybətü, böhtan görürəm.
Çəkilib hər biri bir guşəyə ərbabi-ədab,
Matu heyran dayanıb, qönçə kimi açmaz ləb,
İtib ortada nəcabət, yox olub əsli nəsəb,
Kim ki bir şapka geyib, gördü də üç gün məktəb,
İddiasında onu saniyi-loğman görürəm.*

Naseh bu müxəmməsində yana-yana deyir ki, dünyanın işlərini nadanlar idarə edir, haqqın yerini nahaq tutur, ədalət və mürvət əvəzinə zülm, yalanlar meydan oxuyur. İnsanlar daşqəlbli olub, məhəbbət və ülfətdən qeyb olublar – deyər, şair fəryad edir.

Lakin bu nikbin şairin təcəllisi də var. İnsana, əsl nəcabətli adamlara inamı da.

Ülfəti, sədaqət və dəyanəti də şair Naseh nücabə insanlarda görür və bununla da özünə «Səbr eylə» mürəbbesində təsəlli edir.

*Məhəbbət əhli, Naseh, tənəyi-əğyardan qaçmaz,
Cəfalar gəlsə güldən bülbülə, gülzardan qaçmaz,
Yanar hicran ilə pərvanələrtək, nardan qaçmaz,
Vəfa göstər, nisar et canını canana, səbr eylə!*

Təəssüf ki, klassik şairimiz Ağaəli bəy Nasehin bir neçə şeir, qəzəl, mürəbbə, müxəmməsləri qalmışdır. Onun əsərləri 1902-ci ildə Şamaxı zəlzələsində və 1918-ci ildə ermənilər Şamaxını yandıranda itib-batmışdır. Onun Seyid Əzim Şirvaninin ölümünə yazdığı

«Getdi» qəzəli saf dili, mənə tutumu ilə oxucunu heyrətdə qoyur.

*Qan ağla, gözüm, sərvəri-dövrən getdi,
Sərdəftəri-əhli-fəzlü ürfən getdi.*

*Əfsus o şairi ədəbi kamil,
Əhbabı edib zarü pərişan getdi.*

*Ayineyi-ovqat idi ol zati-şərif,
Səngi-əcəl ilə sındı əlan getdi.
Heyrətdəyəm, ey xak, necə sığdırdın
Ağuşuna, ta o bəhri-ümman getdi.*

*Cufində çox idi gərçi kani-zəru ləl,
Dəfn olmağa səndə başqa bir kan getdi.*

*Etmişdi qəza gər səni əmvatə məqam,
Fəxr et ki, bu dəm cismün üçün can getdi.*

*Naseh dedi tarixi-vəyatın qəm ilə,
Səd həyf ola, Seyyidi-Şirvan getdi.*

Şamaxıda məhkəmə katibi vəzifəsində çalışan Ağaəli bəy Naseh Əfəndizadə 1914-cü ildə vəfat etmişdir. Onun vəfatının şahidi olan qayını Camo Cəbrayılbəyli xatırlayır ki, Naseh bir dəfə çox əsəbi gəldi. Hirslənərək dedi ki, bu qulluq adamı lap inək edərmiş... Vəcdansız Kolomentyevin üzünə tüpürüb istefa üçün ərizəmi verdim, həqarətdən qurtardım, başqa çarəm yox idi. Əsəbləri pozulan safqəlbli Naseh yatağa düşdü.

Bir gün eşitdim ki, çox ağırdır. Əhvalpürsan olmağa getdim. Naseh şiddətli hərarətin təsirindən sayıqlamaqda davam edirdi. Azca ayılan kimi uşaqlarını çağırıb üzlərinə güldü. Bu zaman gözlərinin dolduğunu gizlətmək üçün üzünü divara çevirdi.

Beş-altı gün ağır xəstə yatdı. Nəhayət, ürəyi davam gətirmədi

və altı xırda uşağını gözüyaşlı qoyub bizi həmişəlik tərk etdi.

Şeir sənətdə böyük Sabirin, Səhhətin, Hadinin xeyirxah məsləhətçisi olan safqəlbli Nasehdən bizə şeirləri ilə bərabər Respublika Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan bircə fotosəkli qaldı.

Nasehin son oğul yadigarı Cümşüd Əfəndizadə ötən il işıqlı dünyamızı tərk etdi. Əlli ildən çox Bakı Dövlət Universitetində çalışan Cümşüd müəllimlə görüşüb söhbət etmək bizə qismət oldu. Şair atası Naseh haqqında məlumatları da bizə rəhmətlik Cümşüd müəllim verdi.

1994-cü il

ŞIXLİNSKİ NƏSLİNİN ŞAİRLƏRİ (Kazım ağa Salik, Mustafa ağa Arif, Abdulla ağa, Mirzə Məhəmməd Fədai və Əliaga Şixlinski)

*Firidun bəy Qafqazın hər yerini özünə vətən bilirdi,
hər yerinə təfavütsüzcəsinə məhəbbəti var idi. Hətta
bəzi yerləri məsələn, Qazaxı doğma yurdu
Qarabağdan artıq sevərdi... Hər halda burası inkar
ediləsi deyil ki, Firidun bəy Qazaxı çox sevərdi, çünki
Azərbaycanın bir çox şairləri burdan törəmişdi.*

**Fərhad Ağazadə (Şərqli),
(1880–1931) görkəmli maarif xadimi**

Əgər Firidun bəy Köçərli kimi ədəbiyyatşünas-alim, mahir toplayıcı olmasaydı, XVIII–XIX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış şairlər haqqında biz çox az məlumata malik olardıq. Təkcə Qazaxlı şairlərin üzə çıxarılmasında yox, eləcə də Şirvan, Qarabağ, İrəvan, Şəki, Quba, Gəncə və başqa bölgələrin klassik şairlərinin ədəbiyyat tariximizdə yer alması Firidun bəyin əvəzsiz xidməti sayəsində olmuşdur.

Mustafa ağa Arif (1774–1845), Kazım ağa Salik (1781–1842), Şixlinskiyə, Əbdürrəhman ağa Dilbazinin (1755–

1806), Mirzə Məhəmməd Fədainin, Mustafa ağa Nasirin (1850–1890), İskəndər ağa Qiyasbəyovun (1820–1873), Mirzə Nəbi Əfəndi Qayıbovun (1810–1869), Şahnigar xanım Rəncur Qiyasbəyovanın (1850–1890), Hacı Rəhim ağa Dilbazovun (1823–1875), Yəhya bəy Məhəmməd ağa oğlu Qazağinin (?–1841) Abbasəğa Nazirin (1849–1919) barəsində ilk dəfə cəfa çəkib yazan, xalqımıza tanıtdıran Firidun bəy Köçərli olmuşdur. Demək, Fərhad Ağazadə kimi alim şəxs çox doğru deyir ki, Firidun bəy Qazaxı çox sevərdi.

Kazım ağa Şıxlinski özünə Salik (ərəbcə düz yolla gedən deməkdir) təxəllüsü götürmüşdür. Firidun bəy Köçərli yazır ki, Molla Pənah Vaqifdən sonra mərhum Kazım ağa Salik nəinki vahid Qazax mahalında, bəlkə tamami Zaqafqaziyada züھر edən şairlərin müqtədirlərindən birisi hesab olunur.

1781-ci ildə Şıxlı kəndində ağalıq ailəsində anadan olan şair ev təhsili almışdı. Həmin illərdə Şıxı ağanın, Ağdolaq Məhəmməd ağanın və Alqazax ağanın övladları əsasən Kür çayının sahilindəki Qazaxlı, birinci və ikinci Şıxlı kəndlərində sakin idilər. Böyük sərkərdə Əliağa Şıxlinski də 1865-ci il martın 3-də ulu babasının adını daşıyan Qazaxlı kəndində anadan olmuşdu. Həmin kənd 1927-ci ildə Kür çayı bərk daşdığına görə əhalisi Aşağı Salahlıya, Qazaxbəyliyə, Şıxlıya və qəza mərkəzi Qazaxın özünə köçüblər. Kənd xəritələrdən belə silinib, indi yurd yeri qalıb.

Kazım ağa Şıxlinski öz nəsli haqqında bir şeirində belə məlumat verir:

*Şeyxzadə deyərlər bizlərə, gəlmiş Qazaxlıdan,
Şıxlı qəryəmizdir, həm bizik ol qəryə ezazi²².*

Anası nəcib Dilbazilər nəslindən olan Kazım ağa Şıxlıda dünyaya gəlib, almış bir il ömür sürmüşdür. Qəbri Şıxlı

22. Ezazi – hörmətli-izzətli

kəndindədir. Zəmanəsində kamil biliyi olduğuna görə Kazım ağa fars, türk və ciğatay dillərində qəzəl, qoşma və müxəmməslər yazmışdır. Şair farsca yazdığı bir beytində deyir ki:

*Şeir qoşanda Salik qəvvas olarsa,
Qəzəl dənizindən gövhərlər çıxarar.*

Kazım ağa Şıxlinskinin böyük qardaşı Mustafa ağa rus ordusunda mayor rütbəsində xidmətdə idi. 1826–1830-cu illərdə Qafqazda istilacı ruslara qarşı tez-tez üsyanlar olduğuna görə nüfuzlu bir şəxs kimi Mustafa ağadan şübhələnir və dekabristlər üsyanının təsiri qorxusu ilə vahiməyə düşən canişin general-leytenant A.P.Yermolov Mustafa ağanı Sibirə sürgün edir. Həmin illərdə Şıxlı qəriyəsindən mindən çox kəndli üsyan edib vergi verməkdən boyun qaçırır. Sürgündən Molla Vəli Vidadinin oğlu, alim və fəzil bir şəxs olan Osman Əfəndiyə (1785–1850) nəzmlə məktub yazıb rica edir ki, oğlu Əli ağanın təhsilində göz olsun, onu məktəbi buraxmağa qoymasın.

*Olma tarik dərşdən, ey nuri-canım Əli!
Pəndimi eylə qəbul, ey xanü-xaqanım Əli!
Var ümidim etməyə zəyə Əfəndi səyini,
Qoyma dərşdən bir kəm-kəsir Osmanım Əli!
Mən səninçün eylərəm xeyir-dualar ruzu şəb,
Saxlasın hişzu himayətində sübhanım Əli!
Gərçi, ey dil, mən Əbubəkrü Ömər, osmaniyəm,
Həqq imamumdur mənim ol şiri-mərdanım Əli!
Olsun, Arif, həşrdə əvvəl şəfiin Mustafa,
Sonra Əbubəkrü Ömər, Osmanü aslanım Əli!*

Şair, Mustafa ağa Arifin oğlu Əli ağa sonralar məşhur Muğan alayının polkovniki olub. Mirzə Fətəli Axundov 1857-ci ildə yazdığı «Müxəmməs»ində (Axundov, Əsərləri, I c., səh. 344) belə xatırlayır:

*Tiflis müsəxxər sənə, ey duxdəri-tərsa!
Aşıqlərinə məbəd olub deyri kəlisə!
Məndən sənə vəsf istədi Şıxlı Əli ağa,
Dedim səni vəsf etməyə mənəndi-Məsiha,
Ruhülqüds imdadı gərək nitqi-Məsiha.*

Bəzi tədqiqatçılar Mirzə Fətəli Axundov «Müxəmməs»ində adıçəkilən Əli ağanı məşhur general Əli ağa Şıxlinski hesab edir. Bu fakt tamamilə səhvdir. Çünki Əli ağa Şıxlinski 1865-ci ildə anadan olub. Hələ anadan olmayan Əli ağa Şıxlinski Mirzə Fətəli ilə necə görüşə bilərdi?

Mustafa ağanın «Arif» təxəllüsü ilə sürgündən yazdığı qoşmaları və oğlu Əli ağaya qəzəlləri az da olsa qalmışdır.

Dərdli şair Kazım ağa Şıxlinski qardaş həsrətli şeirində yazırdı:

*Biri Arif, ona cövr etdi dövrən
Ki, qürbətə şəhidü-mübtəladır.*

Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanan sənədlərdən məlum olur ki, Mustafa ağa Arif Şıxlinski 1845-ci ildə Kazan şəhərində vətən həsrəti ilə şəhid olub.

1993-cü ildə görüşdüyüm görkəmli geoloq, şairin təxəllüsünü ad kimi daşıyan, nəvə Arif Şıxlinskinin (1929–1995) yaddaşından:

– Nənəm Aişə xanım həmişə babam Mustafa ağa Arifi kədərlə yad edərdi. İllaha, evdə mənim adım çəkildə nənəm dərhal vaxtilə babamın Sibirdən göndərdiyi qoşmasının bir bəndini qəmli-qəmli zümzümə ilə oxuyardı:

*Üstümə gələydi bir pak müsəlman,
Üzümə örtəydi ağı, ey fələk.
Sibir yolunu fikr eyləməkdən,
Əridi ürəyin yağı, ey fələk.*

Rusiyada sürgündə olanda Mustafa ağa Arif ən çox məktublaşdığı qardaşı Kazım ağa Şıxlinski olmuşdur. Bu məktublar nəzmlə yazılıb:

*Din qönçəsi qan olub, açılmaz,
Yüz min gər ola bahar, sənsiz.*

*Ey gül, gecə-gündüz Arif ağlar,
Bülbül kimi zar-zar sənsiz.*

Kazım ağa Şıxlinskinin cavabından:

*Canım çıxar oldu həsrətindən,
Ömrüm gedər oldu badə sənsiz.*

*Çəkmiş həvəsin şikəstə Salik,
Nə qövmə baxar, nə yadə sənsiz.*

Mustafa ağa Arifin Respublika Əlyazmalar İnstitutunun Arxivində saxlanan «Düşmüşəm» qoşmasında qohum-qardaşını, ömrünün əlli yaşı ötdüyünü qubar hissi ilə yad edir. Şair bircə arzu ilə yaşayır. Qürbətə nifrət vətənə məhəbbətin ülviliyi ona inam aşılrayır. Ümid edir ki, bircə tezliklə obası Qazaxı görsün, ondan sonra ölsün, onda bilərəm ki, haqq məkana düşmüşəm.

*Başına döndüyüm elim, ulusum,
Nə müddətə pisilyanə²³ düşmüşəm.
Gülüstan içində ömür sürmüşdüm,
On ildir ki, zimistanə düşmüşəm.*

*Diyari-qürbətə dərdim bilən yox,
Ağlayanda göz yaşı silən yox,*

23. Pisilyan – «poselenie» sözünün təhrif olunmuş formasıdır, sürgün deməkdir. – Ş.N.

*Ömür keçdi, bir yanıma gələn yox,
Elə bil ki, qəbristanə düşmüşəm.*

*Biqeyrətlər durdu mənim qəsdimə,
Utanmayıb böhtan atdı üstümə.
Odlanıram, gələn yoxdu tüstümə,
Baş götürüb biyabanə düşmüşəm.*

*Çoxdandı əllini ötübdü yaşım,
Tutulub qıçlarım, ağarıb başım.
Əlimdən gedibdi yarı yoldaşım,
Qan-yaş dolu bir ümmanə düşmüşəm.*

*Mən Arifəm, bir Qazaxı göreydim,
Camaatla halallaşa bileydim.
Elə o gün obamızda öleydim,
Deyəydim ki, haqq məkanə düşmüşəm.*

Kazım ağa Salik Şıxlının bayatı boğçası

Hər dəfə Respublika Əlyazmalar İnstitutunda işləyən dostum Seyfəddinin yanına yön salanda maraqlı bir faktın şahidi oluram.

...Təxminən on-on iki il əvvəlın söhbətidir. Bir günortaüstü yenə dostuma baş çəkməyə gəldim. İş otağı bağlı idi. Geniş foyenin açıq pəncərəsindən onun məşhur alim Məmmədəğa Sultanovla yanaşı oturduğunu gördüm. Həyətə düşüb onlarla görüşdüm. Məmmədəğa müəllim Seyfəddinə ötən illərdə görüşdüyü xas kişilərdən maraqlı söhbətlər edirdi. Belə söhbətlərin vurğunu olduğumdan cıncırımı çıxarmadan mən də oturub diqqət kəsildim. Bu nurani kişi, gözəl alim elə dəqiqliklə və yığcam danışdı ki, adam istər-istəməz ona həsəd aparırdı. Fasilə vaxtı olduğundan o, bir-iki dəfə ötəri saatına

baxıb ayağa durdu. Bir neçə addım atar-atmaz zəndlə mənə baxıb:

– Seyfəddin, – dedi, – səni qonağın gözləyir, mənə də hökumət işi. Gedək...

Seyfəddin əlini çiynimə qoyub:

– Qonağım jurnalistdi, – dedi, – tarixi əhvalatlarla, Sizin haqqında danışdığınız kişilərin söhbətlərilə çox maraqlanıram.

Məmmədəğa müəllim təəccüblə mənə baxıb:

– Suyu şirindi, tanış gəlir, – dedi, – harda görmüşəm anlaşıra bilmirəm.

– Mənim dostumdu. Tez-tez gəlir bura. Televizorda çıxış ələyəndə görə bilərsiniz. Ən çox da hərbi verilişlərdə çıxış edir.

– Generallardan, sərkərdələrdən danışır, eləmi?

– Özüdür ki var, – Seyfəddin sevinclə cavab verdi.

Mən ürəkləndim:

– Məmmədəğa müəllim, – dedim – təkcə generallarla yox, həm də keçmiş şairlərlə maraqlanıram. Xüsusilə, XIX əsrin və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış sənətkarların həyatından mütaliə eləməkdən çox xoşum gəlir. Sizin bu sahədə xidmətiniz çox böyükdür. Amma icazə verin soruşum, niyə indiyədək Abbasqulu ağa Bakıxanovun tam külliyyatı nəşr olunmayıb? Siz bu sahə ilə neçə illərdi ki, məşğul olursunuz. Nə vaxtadək təkrar-təkrar bircildliyi oxuyacağıq? Orada əsərlərinin əksəriyyəti də ixtisarla nəşr olunub. Qarşıdan Abbasqulu ağa Qüdsinin 190 illiyi gəlir, heç olmasa onda oxuya biləcəyikmi?

– Haqlı sualdı, haqlı tələbdi, oğul. Hələ bir neçə il əvvəl (o dəqiqə dedi, amma mən unutmuşam) Abbasqulu ağanın əsərlərinin tam külliyyatını nəşrə hazırlayıb təqdim etmişəm. Nəşriyyata gedib-gəlməkdən daha utanıram. Hələ dəqiq bir şey hasil olmur. Yüz doxsan illiyinə söz verirlər, amma bilirəm ki, yalan deyirlər. Üzüm də gəlmir deyəm ki, ay nəşriyyat işçisi, oğul, mənə niyə yalan danışsın? Görək, ya qismət, amma laqeyd millətik, klassiklərimizə laqeyd... Sən ondan

dissertasiya yazırsan-nədi?

– Yox, – dedim, – sadəcə olaraq yaradıcılığının vurğunuyam. Bir də mənim ən çox xoşuma gələn şair Abbasağa Nazir Qayıbzadədir. Siz onun rübailərini «Keçmişimizdən gələn səslər» almanaxında dərc etdirmisiniz. Məndə bir «Bəyani-halım» adlı poeması və xeyli də şeirləri var. İstəyirəm, onun və inqilabdan əvvəl yazıb-yaratmış qazaxlı şairlərin əsərlərini toplu halında nəşr elətdirəm. Bir xeyli toplamışam. Amma sizin köməyiniz olmasa, bu işin öhdəsindən çətin gələm...

– Yaxşı fikirdi, xüsusilə, Nazir inqilabdan sonra tədqiqatsız qalan şairdir. Bilirsənmi Nazir harda dəfn olunub?

– Bilirəm, Qazaxda, doğma kəndi Salahlıda, qəbrini ziyarət də eləmişəm. 1919-cu il dekabrın 31-də vəfat edib. Onun ölümü Firidun bəy Köçərlini yandırır-yaxıb.

Getməyi unudan Məmmədəğa müəllim həvəsə düşüb:

– Qulaq as, gör bir Nazir yana-yana nə deyir:

*Nazir, bədənin xakilə yeksan olacaq,
Dərda ki, vücutun evi viran olacaq.
Tən rifğət edib əslinə xak olsa nə qəm,
Səd heyf ki, gənci-nəzm pünhan olacaq.*

Buradan oxucu elə başa düşməsin ki, Nazir hər şeydən əlini üzmüş, həyatdan küskün bir insandır. Xeyr. Nikbin bir şair olan Nazir bu rübaisində deyir ki, mən öz ölümümə heyifsilənmirəm. Heyifsilənirəm ki, məndən sonra şeir xəzinəsi pünhan olacaq. Məndə şair Abbasağa Nazir Qayıbzadənin şeirləri, qəzəl və tərcümələri çoxdur. Bu günlərdə Kazım ağa Salik Şıxlınskinin də bayatılarını tapmışam. Gələrsən yanıma verərəm, sal onları da kitaba.

Müdrük söhbətlərindən doymasam da onun ayaq üstə qalmağına qıymırdım. Məmmədəğa müəllimi pilləkənin yanına kimi ötürdüm. O, ayaq saxlayıb:

– Gələn çərşənbə gözləyəcəyəm, – deyib asta addımlarla mərmər pillələri qalxdı.

Onun dediyi vaxtda görüşünə gəldim.

– Otur, mən deyim, sən yaz, – dedi.

...Xalqımız üçün qiymətli poetik söz xəzinəsi qoyub getmiş görkəmli şairimiz Kazım ağa Salik Şıxlınskinin (1781–1842) bayatılarını möhtərəm oxucularımıza təqdim edirəm.

Heç vaxt oxucu nəfəsi görməyən, bu dadlı-tamlı söz incilərində doğma Qazaxın füsunkar təbiəti və Salikin vüsalına yetmədiyi ilk məhəbbəti vəsf olunur.

Bayatıları mənə təqdim edən mərhum professor Məmmədəğa Sultanova Allah rəhmət eləsin. Qoy, müqəddəs torpaq ona qu tükü qədər yumşaq olsun.

*Yol düşdü Didivana,
Ərzini de divana,
Salik, gəldi həmdəmin,
Aqılən de divana.*

*Zəmin nədir, səma nə,
Daşa tutar zəmanə,
Qəm xərmanində Salik,
Axır döndü samanə.*

*Görünən Qaraçaldı,
Canım qaraçı aldı,
Sinəndən öpdü Salik,
Ağzını qara çaldı.*

*Guş etmə hər ədnayə,
Gəl gedək hər ədnayə,
Sana kim dedi, Ceyran,
Yoldaş ol hər ədnayə.*

*Dərya var, yazı vardır,
Kağızda yazı vardır,*

*Salik, hicran qışının,
Demək ki, yazı vardır.*

*Görünən Haçaqaya,
Şir ver ha bu çağaya,
Salik, günəş camalın,
Dəyişər haçaq aya.*

*Yapışıb yüzmə zəli,
Danışır yüz məzəli,
Salik dost ətəyindən,
Öluncə yüzməz əli.*

*Xədəngin yay iləndir,
Xasilar yayiləndir,
Ceyran, zülfün həlqəsi,
Ya əqrəb, ya ilandır.*

*Kamanın ox ilandır,
Həriflər oxilandır,
Geysu²⁴ deyil yüzündə,
Ceyran qaç, ox ilandır.*

*Çəkməsin mərdim azar,
Mərd deyil, mərdiməzar,
Bulud zülfündə Ceyran,
Gəzməsin mərdiməzar.*

*Məclisin nə şamı var,
Nə Bağdad, nə Şamı var,
Salik, dəli Ceyranın,
Nə sübhi, nə şamı var.*

24. Geysu – zülf, hörük, saç.

ABDULLA AĞA ŞIXLİNSKİ

XIX əsrin ortalarında yazıb-yaradan Şıxlinski şairlərindən biri də Abdulla ağa Şıxlinski olmuşdur. O, çar ordusunda 1830–1860-cı illərdə mayor rütbəsində xidmət etmişdir. Görkəmli şair Mustafa ağa Arifin oğludur. Doğum və ölüm tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Klassik şeirin ənənələrinə dərinlən bələd olan Abdulla ağanın əlimizə yalnız bir qəzəli gəlib çatmışdır. Vaqif təxəllüsü ilə yazdığı həmin qəzəl onun parlaq, şairlik istedadından, dövrünün ziyalı şəxsiyyətlərindən biri olmasından xəbər verir.

*Bil ki, bu çərxi-fələk heç kimə yar olmaz,
Olsa nadana məgər, aqilə zinhar olmaz.*

*Qızarıb şamü səhər etdiginə şərm etməz,
Açulur hər gün özü, munda namus, ar olmaz.*

*Dolanır leylü nahar, yıxmaq üçün tikdiyini,
Əməyi puç, dizi sıyrıq, belə memar olmaz.*

*Bir deyən yox ki, buna bu nədir, ey xanəxərab,
Bari tut xəlvətidə qəhbəlik, aşkar olmaz.*

*Çək qələm, çəkmə ləfə, getdi tamam ariflər,
Vaqifə, ağah degil Salikə izhar olmaz.*

MİRZƏ MƏHƏMMƏD QAYIB oğlu
QAYIBOV – tƏXƏLLÜSÜ FƏDAİ

Molla Vəli Vidadinin atası Məhəmməd ağa 1725-ci il müharibəsində həlak olduğundan, Poyludan olan anası Xədicə xanım on səkkiz yaşlı oğlunu da götürüb Şəmkirdən Şıxlıya qayıtmışdır. Hələ Şəmkirdə yaşayanda ərəb-fars dillərini öyrənən və kamil dini təhsil alan Molla Vəli Şıxlıda yaşasa da Poyluda məktəbdarlıq etmişdir. Burada da Molla Vəli Qayıbovlar nəslindən olan Molla Cəbrayılın qızı Tükəzban xanımla evlənmişdir. Sonralar Molla Vəli Vidadı qızı Cəvahiri Mirzə Məhəmməd Qayıbova ərə vermişdir.

Gürcü çarı II İraklinin sarayında xidmətdə olanda Molla Vəli kürəkəni Mirzə Məhəmməd Qayıbovu da özü ilə Tiflisə aparmışdır. Mirzə Məhəmməd sarayda müstövfi²⁵ vəzifəsində çalışmışdır. Dövlət xidmətində müstövfi Qazaği, şair kimi Fə dai tƏXƏLLÜSÜ ilə eldə-obada böyük nüfuza malik olmuşdur.

Məşhur sərkərdəmiz Əliağa Şıxlinski (1865–1943) «Xatirələrım» əsərində yazır ki, anam Şah Yəmən xanım Qayıbova Azərbaycanın məşhur şairi Molla Vəli Vidadinin qız nəvəsidir, yəni Mirzə Məhəmmədin qızıdır.

Klassik şairimiz Molla Pənah Vaqifin müasiri Kazımağa Salik Şıxlinski nin (1781–1842) Mirzə Məhəmməd Qayıbov «Fə dai» tƏXƏLLÜSƏ nəzmlə yazılan dörd məktubu bizə gəlib çatıb.

Birinci məktubdan:

*Olma, ey Mirzə Məhəmməd, zəmmi-şerimdən məlul,
Əhli-dil, əhli-dilin azarını eylər qəbul.*

İkinci məktubdan:

*Saliki, ancaq Fə daidir sana həmdəm olan,
İstərəm səndən səva bir qeyri-həmdəm olmasın.*

25 Müstövfi – sarayın təsərrüfat işlərini idarə edən məmur. – Ş.N.

Zəmanədən və çərxi-fələkdən şikayət edən Salik üçüncü məktubunda yazırdı:

*Ey Fə dai, bu cahən bidad ilən bünyad olub,
Aqıl oldur kim onun bidadinə münqad olub,
Ol Hüseyni-şahi-məzlum macərasın fikir qıl,
Aqibat gör bu rəna mülkündə kim dilşad olub.*

Yenə Mirzə Məhəmmədə həmin məzmununda Salik yazırdı:

*Ey əzizim, istərəm cismində azar olmasın.
Nərgisi-bimarın olsun, özgə bimar olmasın.
Təbiniz olsun guşadə daima hər tərhilə,
Saliki-xoştəb binəzmü əşar olmasın.*

Təəssüf ki, Mirzə Məhəmməd Fə dainin cavablarını tapmaq bizə qismət olmadı. Fə dainin doğum və ölüm təvəllüdünü də hələlik dəqiqləşdirə bilmədik. Firidun bəy Köçərli yazır ki, Fə dai ilə Kazım ağa Salikin aralarında mehri-ülfət və səmimi dostluq olub. Bu onların bir-birinə yazdıqları şeirlərdən də görünür. Yaşca Kazım ağa Fə daidən kiçik imiş. Salahlıda doğulan şair Fə dai orada da vəfat edib. Onun cəmisi iki qəzəli bizə gəlib çatıb: «Olmaz» və «Bu imiş».

O L M A Z

*Nədəndir, ey Bəyim, əşarıma sizdən cavab olmaz,
Bu gündən böylə dəxi şeiriniz gəlsə, hesab olmaz.*

*Sədayi-qafiyəyə bir qəzəl yox suyi dilbərdən,
Necə səbr eyləsin dil, bundan artıq kim, əzab olmaz.*

*Keçib ol növcavanlıq, kimsə yad etməz məni hərgiz,
Qocalıq damənım tutmuş, dəxi zövqi-şəbab olmaz.*

*Gərək yad eyləsin səyyadi-tazə köhnə səyyadı,
Təsəvvür etməsin tər lan kim, üstündə üqab olmaz.*

*Rəqibi-kəcrövü gər yad ilə işrət qılır hər dəm,
O yerdə şəbpərə pərvaz edər kim, afitab olmaz.*

*Tikilmiş bir hədəfdir lövhi-sinəm tiri-müjganə,
Xədəngi-qəmzədən üşşəqlərdə ictinab olmaz.*

*Fəraqi-guyi-canan odu bədtər nari-düzəxdən,
Neçə hicrani-rüxsarında yanmaz dil kəbab olmaz.*

*Fədai gəlsə yarın kuyinə, didarı mən etmiş,
Neçün kim, aşiqü məşuq arasında hicab olmaz.*

BU İMİŞ

*Dilbərə, künci-ləbində məks edən hinduyimış,
Bilməyib sehrinə düşmüş xalların caduyimış.*

*Gənci-ruyin üzrə əfi zənn edib qıldım həzər,
Məh yüzün dövründə hər du həlqəyi-kəysuyimış.*

*Ey cəbinin mihrə tən eylər çəharom çərxdə,
Gün yanında ol nazik düşmüş hilal əbruyimış.*

*Hər zaman umdum, vəfa gördüm cəfa səndən şəha,
Aşiqə məşuqəsi gövr eyləmək bu xu imiş.*

*Vədəyi-vəslinə can verdi Fədai, ey nigar,
Dəfnim et əl hökmilləh çün ki, vədə bu imiş.*

GENERAL ƏLİAĞA ŞİXLİNSKİNİN ŞEİRLƏRİ

Əliağa Şıxlinski Tiflisdə gimnaziyaya girdiyi ilk gündən elmləri mənimsəməkdə böyük səy göstərmiş, ikiillik kursu yeddi ay ərzində başa çatdıran yeganə şagird olmuşdur. Hətta o, 1876-cı ildə daxil olduğu kadet korpusunu 1883-cü ildə qurtarıncaya qədər birinciliyi əldən verməmişdir. Peterburqda Mixaylov topçuluq məktəbində Əliağa dərslərində müvəffəqiyyətinə görə ilk üç əlaçı kursantlardan biri olaraq diqqəti cəlb etmişdir.

*Yevgeni Barsukov,
Hərb elmləri doktoru, professor,
general-mayor, Dövlət Mükafatı laureatı.*

Tam artilleriya generalı Əliağa Şıxlinski təkcə hərbiçi olaraq qalmamışdır. O, hərbi-elmi publisistik məqalələrin, artilleriyaya aid dərsləklərin və şeirlərin də müəllifi olmuşdur. Onun "Divizion miqyasında topçu manevrlərin təşkili üçün təlimat", "Dağ və səhra artilleriyası üçün məsələ və misallar məcmuəsi" (1913-cü ildən 1916-cı ilədək üç dəfə nəşr olunub), 1910-cu ildə "Səhra toplarının cəbhədə işlədilməsi" və "Topçu zabitləri məktəbində polkovnik Şıxlinski tərəfindən oxunmuş mühazirələrin xülasəsi" kimi sanballı kitabları Peterburq və Luqa şəhərində çap olundu. Həmin əsərlərin surətini 1983-cü ildə Sankt-Peterburqdakı Saltıkov-Şedrin adına kütləvi kitabxananın nadir fondundan çıxarıb gətirmişəm. Əsərlər tərcümə olunub, şəxsi arxivimdədir.

1906-cı ildən 1914-cü ilə kimi Əliağa Şıxlinski Çarskoe-Selodakı Artilleriya Zabitləri Məktəbində müəllim və rəis müavini işləyib. 1912-ci ildə generalın təşəbbüsü ilə "Artilleriya Zabitləri Məktəbinin jurnalı" nəşr olunmuşdur.

1913-cü ilin payızında Artilleriya Zabitləri Məktəbinin rəisi, artilleriya generalı A.N.Sinitsin qocalığına görə istefaya çıxır. Jurnal bu münasibət ilə Sinitsinin portretini və ikinci səhifədə haqqında böyük bir yazı verib. Əliağa Şıxlinskiyin ikibəndlik vida şeirini də dərc edib:

*Yorulmaq bilmədən sən uzun illər,
Öz ağır topuna sükançı oldun.
Hər dəfə əmrinlə birləşdi əllər,
Bir ailə kimi sənin mərd ordun.*

*Toplardır əbədi məktəbimiz də;
Siz onun atası, tarix yazanı.
Ürəkdən salamlar göndərib sizə,
Hörmətlə önündə baş əyir hamı...*

Həmin ilin payızından 1914-cü ilin oktyabr ayına kimi Artilleriya Zabitləri Məktəbinin rəisi vəzifəsini general-mayor Əliağa Şıxlinski aparmışdır.

General Şıxlinski bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Çoxlu şeirlər, tərcümələr və bədii parçalar müəllifi olan bu təvazökar insan heç vaxt onları dərc etdirməmişdir. Azərbaycan Tarix Muzeyindəki şəxsi qovluğunda və Respublika Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində, akademik Heydər Hüseynovun şəxsi fondunda general Əliağa Şıxlinskiyə məxsus çoxlu sənəd və material var.

Beş yüz on dörd nömrəli fondnda generala məxsus bir dəftər də saxlanılır. Muzeydə və arxivdə saxlanan Şıxlinskiyin "Zabitin yaddaşı" dəftərində şeirlərə, bədii parçalara, tərcümə və qeydlərə rast gəldik.

1900-cü il oktyabrın 21-də tərtib olunmuş "Zabitin yaddaşı" dəftərindəki qeydlərdən aydın olur ki, görkəmli dramaturqumuz Cəfər Cabbarlının yaradıcılığına generalın xüsusi məhəbbəti olub, Cəfər Cabbarlının vaxtsız ölümü onu hədsiz

dərəcədə kədərləndirib. General ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri Səməd Vurğunun "Böyük ədib" və Osman Sarıvəllinin "Yaşar" şeirlərini məharətlə rus dilinə tərcümə edib.

General Əliağa Şıxlinskiyin şəxsi fondunda şair Osman Sarıvəlliyə yazdığı məktublarda surəti və poçt qəbzi saxlanılır. O, şair Osman Sarıvəlliyə yazır ki, mən cəsarət edib böyük dramaturq Cəfər Cabbarlıya yazdığınız "Yaşar" və "Ölüm" şeirlərini türkcədən ruscaya tərcümə etdim. Xahiş edirəm, tərcümə ilə tanış olun, xoşunuza gəlsə, dərc etdirmək üçün rüsxət verin.

Generalın şəxsi fondundakı məktublar arasında şairin heç bir cavabına rast gəlmədim. Ona görə də 1980-ci ilin qışında Osman müəllimin görüşünə getdim. Yazılan məktublarda tarixini, ilini ona xatırlatdım.

– Osman müəllim, – dedim, – Sizin cavablarınızı tapa bilmədim. Bəlkə, generalın məktubları Sizə çatmayıb.

Osman Sarıvəlli bir xeyli narahatçılıqla:

– Mənim, – dedi, – generalın məktublarını almağım yadıma gəlir. Tərcümələrini də oxuyub bəyənmişdim. Sən nə danışsan, a bala, mən o vaxt çar və müsəvat generalına hansı cəsarətlə məktub yazı bilərdim. Axı, o vaxtlar otuzuncu illərin repressiyası tüğyan eləyirdi... sonra təəssüflə – heyif ki, generalın mənə yazdığı məktubları da elə o vaxtlarda cırıb atmışam... Onlar çox məzmunlu və zərif xətlə yazılmışdı.

Generalın "Zabitin yaddaşı" dəftərində onun həyat və məslək yoldaşı, ilk azərbaycanlı hərbi şəfqət bacısı Nigar xanım Mirzə Hüseyn əfəndi qızına yazdığı "Ey sevdiiyim, ey dilruba", "Ana və onun əziz Nigarına", "Adi povest", "Vitse admiral S.Makarovun xatirəsinə", VII əsr yapon şairi Ş.Munetodan "Sən mənə vəhşi dedin" şeirlərinin rus dilinə tərcüməsi və başqa parçalar saxlanılır.

1948-ci ilin noyabrın 28-də gecə saat ikidə dünyadan köçən dahi bəstəkarımız Üzeyir bəy Hacıbəylinin pianosunun üstündə bitməmiş bir not qalıb. Üzeyir bəy general Əliağa Şıxlinskiyin

həyat yoldaşına 1912-ci ildə yazdığı altıbəndlik “Ey sevdiyim, ey dilruba” şeirinin yalnız iki bəndində romans yazmışdı. Ömür ancaq buna vəfa edib...

Klassik şairlərimiz Molla Vəli Vidadinin (1707–1808), Mustafa ağa Arif (1781–1842) və Kazım ağa Salik Şıxlinskilərin (1781–1842) nəvəsi olan tam artilleriya generalı Əliağa Hacı İsmayıl oğlu Şıxlinski iki dildə – rus və Azərbaycan dillərində şeir yazmaq, tərcümə etmək qabiliyyətinə malik olub.

MƏNİM

*Ey sevdiyim, ey dilruba,
Səbrim, qərarımsan mənim.
Səd mərhəbə, səd mərhəbə
Nə türfə yarımsan mənim.*

*Görən səni ey nazənin,
Deyər: pəh-pəh, səd afərin!
Dünyada mislin yox yaqin,
Əcəb dildarımsan mənim!*

*Gözəl zahirdə surətin,
Gözəl batin, təbiətin.
Gözəl hər işdə qeyrətin,
Namusum, arımsan mənim.*

*Mənim baharda bülbülüm,
Mənim qızılca sünbülüm.
Gülşənlərdə zərif gülüm,
Bağlarda barımsan mənim.*

*Səni ziyarət eylərəm,
Sənə ibadət eylərəm.
Həm çox sədaqət eylərəm.
Çün sən Nigarımsan mənim.*

*Mən aşiqin adı Əli,
Verdin bu dərsi bilməli.
Eşqindən olmuşam dəli,
Sən ahu-zarımsan mənim.*

1912-ci il

ANA VƏ ONUN ƏZİZ NİGARINA

*Dənizin üstündə bir ulduz yandı,
Dalğalar vuruldu işartısına.
Oxudu, ağladı, qəmli dayandı,
Yalnız əzabları qalmışdı ona.*

*Kədərli qayalar, dumanlı sahil,
Gecənin qoynunda inləyirdilər.
Fikirli dayanıb onlar, elə bil,
Qəmli dalğaları dinləyirdilər.*

*Fəryada dönmüşdü dənizin səsi;
Ulduzlar sularda yırğalanırdı.
Tənha məhəbbətin qəmli nəğməsi,
Qaya-qulaqlarda sırğalanırdı.*

*O uzaq göylərin dərinliyində,
Sözlü dodaq kimi səyridi ulduz.
Həsrət mənzilində, əzab dilində,
Sanki öz dərdini deyirdi ulduz.*

*O mavi göylərdən silinməyib iz,
Uzaq bir həsrətin ağrısı qalıb.
Kədərlə dinləyir göyləri dəniz,
Hiçqırır, inləyir, gözləri dolub...*

ADMİRALİN XATİRƏSİNƏ²⁶

*Yat, igid qəhrəman, yaşayır adın;
Yuxu qalasını tez aldın, dostum.
Şöhrət çələngi yox, sən əzab aldın,
Cəsur dəstən ilə min səddi pozdun.*

*O soyuq məzarın zirehli, dərin...
Matroslar çətin ki, ora baş vura.
Sulara kədərlə baxan əsgərin,
Az qalır heyrətdən bağrı yarıla.*

*Dəniz cəsurları qısqaqır - nədir,
Onları torpağa vermək istəmir.
Okeanın dibi – o sirli qəbir,
Susub... Eşidilmir nə səs, nə səmir.*

*Külək için-için hiçqırır indi,
Yağışla ağlayır buludlar sənə.
Göydə top səsitək ildırım dindi,
Matəm atəşitək sərkərdəsinə...*

Çarskoe-Selo, 1906-cı il

26. 1904-cü il aprelin 13-də Port-Artur döyüşlərində "Petropavlovsk" zirehli gəmisində yaponların qəfil mərmə partlayışından həlak olmuş görkəmli donanma xadimi, vitse-admiral Stepan Osipoviç Makarovun (1848–1904) şərəfinə yazılıb. – Ş.N.

Самед Вургун

ВЕЛИКИЙ ПИСАТЕЛЬ

На смерть Джафара Джаббарлы

Постучалось к нам в дверь злое ненастье:
 Не бьется ум сердца - умер поэт.
 Так это ли твое в людях участие,
 Природа? На вопрос дай мне ответ.

О, ты сего края писатель - гигант -
 Где твои писанья, твое перо.
 Горюет - плачет родной Азербайджан,
 Скорбит весь Кавказ по тебе герой.

Застыл смех, молви, на увядших губах?
 Лилось, много ли слез из любимых глаз?
 Твой вдумчивый мозг обратился во прах?
 Взглянул ты на жизнь в последний то раз?

Заплачет всяк, знаю, вспомнив о тебе,
 Потонет он в горе безисходном;
 Туманные горы Араксу, Куре
 Ручьи слез пошлют с ветром холодным.

Цветы его жизни завяли хоть вдруг,
 Взяла его хоть безвременно смерть,
 Мир будет хоть полон, хоть пусть весь вокруг -
 В легендах вечно жив будет поэт.

Перевел с тюркского
 Алиага Шыхлинский

Осман Сарывелли

Я Ш А Р

Памяти Джафара Джаббарлы

В жизни сей кто не оставит следа,
 Тот вскоре будет забыт навсегда.
 Умершим себя не считай Джафар!
 Вечно будет жив твой герой "Яшар".
 А "Севиль" твоя вечно - любима;
 С ними жить будет и твое имя!

Перевел с тюркского
 Алиага Шыхлинский

Ш.МУНЕТО

(Японский поэт VII века)

Ты говоришь, что я дикарь
 Что не культурный я и темный
 Что я брожу среди лесов,
 Что я босяк, босяк бездомный
 За то в кустах лишь для меня
 Поэт про волю нежно, птицы,
 За то к полям лишь для меня.

Цветов нестреют вереницы.
 Как я богат: сквозь небеса
 Мне солнце золото бросает,
 Как я богат: сквозь облака
 Мне серебро луна свивает
 На небе утреннем заря
 Мне шлет кровавые рубины
 Алмазы ночью для меня
 Плетут по небу паутины

*Я не хочу культурным быть!
Им не понять душою темной,
Что счастлив я, что я богат,
Бродяга дикий и бездомный...*

*Перевод: Алиага Шыхлинский
1906 год, село Царское.*

*Mustafa ağa Arif Şixlinski
(1744–1845)*

SOLTAN DAĞI

*Sənə derlər Soltan dağı,
Nə dumandır başın sənini?
Qocalardan sual etdim,
Kimsə bilməz yaşın sənini.*

*Əskik olmaz qarın yağar,
Buludlar bir-birini qovar,
Hər gün günəş sənə doğar,
Cavahirdir daşın sənini.*

*Alt yanım bağ ilə bostan,
Dörd yanın gülügülüstan
Ayırdılar məni dostdan,
Ötər qərib quşun səsi.*

*Arif, qəmə urcah oldun
Qürbətdə saraldın, soldun
Yenə xəyallara daldın
Qalmayıbdı huşun sənini²⁷.*

27 Şeiri Mustafa ağa Arif 1832-ci ildə Sibirdə sürgündə olanda yazıb, qardaşı Kazım ağa Salikə göndərib. 1912-ci ildə Firidun bəy Köçərli "Balalara hədiyyə" kitabında dərc etdirib – (Ş.N.)

GƏNCƏDƏ SONA YETƏN İKİ ÖMÜR

Abbas Səhhətdən soruşublar:

*– Mirzə, Siz həkimsiniz, amma uzun illərdir
ki, müəllimlik edirsiniz?*

O isə cavabında deyib:

*– Mən müəllimlik etməklə öz xalqımın ən
ağır xəstəliyini, onun savadsızlığını müalicə
edirəm.*

İstər Firidun bəyə yazılan, istərsə də Firidun bəyin yazdığı məktublar kiçik hekayə və elmi-publisistik əsər kimi dəyərlidir. Bu məktublardan başqa hələ sağlığında onun şərəfinə şeirlər, ədəbi parçalar, hətta povest də yazılmışdır. Abbas Səhhətin, Abdulla Şaiqin, keçmiş tələbə yoldaşı, gürcü şairi Nikolay Baçana Razikaşvilinin (1866–1928), dağıstanlı Mirzə Həsən Əlqədarinin şeirləri və Əli Səbrinin 1912-ci ildə Əziz müəllimi Firidun bəy Köçərliyə həsr etdiyi «Solğun çiçək» povesti bu gün də əhəmiyyətini itirməyib.

Ömrünün son günlərində – 1958-ci il fevralın 14-də əziz dostunu xatırlayan Abdulla Şaiq yazırdı:

«Firidun bəy Köçərlinin mənə yazdığı məktublar o qədər mənalı, səmimi hisslərlə dolu olardı ki, ondan məktub aldığım günlər mənim üçün toy-bayrama çevrilirdi.

F.Köçərli mənim qəlbimdə həssas bir insan, qərəzsiz ədəbiyyatçı, yorulmaz bir maarifçi kimi əbədi iz buraxmışdır».

Bu gün Firidun bəyin arxivində 1884-cü ildən 1919-cu ilə kimi yazıçı və şairlərdən aldığı 900 məktubun siyahısı saxlanılır. Siyahını 1920-ci ildə əri güllələnəndən sonra sadıq ömür-gün yoldaşı Badisəba xanım tərtib etmişdi. Badisəba xanım təkcə siyahını yox, həm də Firidun bəyin çox zəngin arxivini sahmana salmışdı. Təəssüf ki, bu misilsiz dərəcədə qiymətli olan arxivi 1937-ci il noyabrın 10-da NKVD əmək-

daşları aparıb məhv etdilər. Amma sadıq əqidə dostu Abdulla Şaiq Firidun bəyin ona yazdığı on üç məktubu otuz yeddinin qara tufanlarından qoruyub nəsillərimizə əbədi yadigar qoydu. Acınacaqlı haldır ki, 900 məktubun və zəngin arxivin quruca siyahısı qaldı...

Abbas Səhhət hörmət əlaməti olaraq məktub və məqalələrində Firidun bəydən danışanda «böyük bəradərim Firidun bəy Köçərli» deyə müraciət edir. O, 1911-ci ildə yazdığı «Sabir» məqaləsində Mirzə Ələkbər Sabirin mətbu və qeyri-mətbu asari-mənzumələrini yığıb əhalimizə tanıtdırmağı «böyük bəradərim Firidun bəy Köçərli cənablarının öhdəyi-ədibanələrinə vagüzar edirəm» – deyə bəyan edirdi.

Bu gün bizə Firidun bəyin böyük şairimiz M.Ə.Sabir haqqında cəmi-cümlətəni iki kiçik məqaləsi məlumdur. Birincisini məktub kimi «Bəradərim Cəlildən çap olunmasını iltimas edirəm» sözləri ilə «Molla Nəsrəddin» jurnalının ünvanına 1911-ci ildə göndərüb. «Əsrimizin ən müqtədir və xoştəb şairlərindən birisi Sabirin ehtiyac və zillətdə xəstə olduğunu eşidib bihal oldum» – deyə yazan Firidun bəy imkanlı ziyalıları xəstə şairə maddi yardım göstərməyə çağırır. Həmin il avqustun 3-də «Məlumat» qəzetində «Vəfatı şair» məqaləsində isə Sabirin ölüm xəbərindən ağır sarsıntı keçirdiyini kədərlə bildirir. Məqalənin sonunda Firidun bəy yazır:

«Mərhumun tərcümeyi-halı və asarı haqqında gələcəkdə əhəmiyyətli məlumat yazmağı möhtərəm oxucularımıza vədə veririk. Onun məndə bir çox nəznən və nəsrən yazılmış məktubatı var ki, cümləsi mənim məhəlli-iqamətim olan Qori şəhərində qalıbdır. Allahdan Borjom seyfiyyəsinin basəfa bir küncündən Sabirin ruhi-pakinə salamımı yetirib, əhl-əyalına və əqrəbasına sərsələməti verirəm».

Firidun bəyin Sabir haqqında yazmağı oxuculara verdiyi boş vədə deyil. O, ikicildlik «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» əsərini 1908-ci ildə bitirdikdən sonra üçüncü cildini yazmağı da planlaşdırmışdı. Bu barədə Y.V.Çəmənəminlinin, Abdulla

Şaiqin, Əli Səbrinin, həyat yoldaşı Badisəba xanımın xatirə qeydlərində və arxiv sənədlərində təsdiqedicilərə rast gəlmək mümkündür.

Üçüncü cildə XX əsrin yazarları Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Vəzirov, N.Nərimanov, A.Səhhət, Y.V.Çəmənəminli, Abbas ağa Nazir və başqaları haqqında material toplanması bunu sübut edir.

1914-cü ilin yayında Məngilis yaylağında Firidun bəylə birgə istirahət edən Abdulla Şaiq yazır ki, Firidun bəy yorulmaq nə olduğunu bilmədən çalışdı. F.Köçərli XX əsr ədəbiyyatımız haqqında xüsusi bir əsər yazmağa başladığını söylədi və həmin əsərin hazır olan hissələrindən bəzi nümunələri ilə də məni tanış etdi. Lakin müəllifin vəfatından sonra bu əsərin əlyazmalarının necə olduğunu, təəssüf ki, heç birimiz bilmirik. Həmin əsərlərini yazmaq üçün F.Köçərli o dövrün bütün yazıçı və şairlərinə, vəfat etmiş müəlliflərin isə oğul və nəvələrinə, həmçinin tanıdığı çoxlu ziyalılara, keçmiş tələbələrinə məktublar yazıb onlardan kömək istəmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həmin məktubların və əlyazmalarının bu gün Məhəmməd Füzuli adına Respublika Əlyazmalar İnstitutunun elmi arxivində quruca siyahısı qalıb. Badisəba xanımın tərtib etdiyi iki dəftərdə ayrı-ayrı yazıçı və şairdən aldığı məktub və əlyazmalarının siyahısı saxlanılır. Məsələn, Sabir haqqında bioqrafik məlumat, 1908-ci ildə Firidun bəyin Sabirdən aldığı üç məktub, Səhhətin otuz iki səhifəlik tərcümeyi-halı, Abbas Səhhətin 27 məktubu, öz şeirləri, rus və xarici ölkə yazıçı və şairlərindən etdiyi tərcümələri, Sabir və Səhhət haqqında çap olunmamış 61 səhifəlik dəftərdə Firidun bəyin hazır məqaləsinin olduğu göstərilir.

Təəssüf, min təəssüf ki, bu əlyazmalarının bir vərəqi belə gəlib bizə çatmadı. Otuz yeddinci ilin bəd bir axşamında «Çornı voron» deyilən NKVD maşınında gedər-gəlməz oldu. Məşhur rus yazıçısı Mixail Bulqakov: «Nə yaxşı ki, əlyazmaları yanmır!» – deməkdə haqlı deyilmiş.

* * *

Onlar 1903-cü ildə məktub vasitəsilə qiyabi tanış olmuşdular.

Bəs tale onları yaxından görüşdürmüşdürmü? Çox təəssüf ki, bu günə qədər bu görüş barədə heç bir sənəd tapılmamışdır. Bizim yəqinimizdir ki, bu görüş heç vaxt olmamışdır. Çünki buna onların ömürləri çatmadı. 1918-ci ildə Abbas Səhhət Gəncədə vəba xəstəliyindən ailəsi ilə birgə vəfat etdi. 1920-ci ilin iyununda isə Firidun bəyi bolşevik-daşnak əsgərləri güllələdilər.

Bu məktublaşmadan Abbas Səhhətin Firidun bəyin şərəfinə yazdığı iki şeiri və ayrı-ayrı qeydləri qalmışdır.

1914-cü il martın 3-də Abbas Səhhət «İqbal» qəzetində «Bəradərim Firidun bəy Köçərli cənablarına» adlı şeiri ilə Firidun bəyin məktubuna nəzmlə cavab vermişdir:

*Möhtərəm qardaşım Firidun bəy!
Yenə şəfqətlə halımı sordun,
«Yeni şeirlər nə yazmışan?» – deyərək
Könlümü duyğularla doldurdun.
Qoy deyim şərhi-halımı, dinlə,
Dərdimə sən də ortağ ol, inlə!..*

1916-cı ildə rus şairi, ermənipərəst və şovinst Valeri Bryusov (1873–1924) Bakıya gəlib erməni ədəbiyyatına dair oxuduğu mühazirəsində kinayə ilə demişdir:

«Qafqaz türklərinin ədəbiyyatında o qədər calibi-nəzər və sayani-etina bir şey olmadığından ondan vaz keçirəm».

Bu nadanın – V.Bryusovun fikrindən qəzəblənən Abbas Səhhət yazırdı: «Madam ki, Firidun bəy Köçərliński cənablarının Qafqaz ədəbiyyatına dair cəm etdiyi məcmuə neçə sənələrdən bəri cəmiyyətimizin əlində baziçə (oyuncaq) olaraq qalmışdır, biz özümüz elə əsərlərə qədr-qiymət verməyib, nəşrinə hümmət göstərmirik və belə müəllifləri tərğib və təşviq

etmirik, bir daha yeni müəlliflər yeni-yeni əsərlər yazmağa həvəs edərmi? Haşa və kəlla! Belə olduqda şairin (Bryusov – Ş.N.) bizi nerədən bilib və nə ilə tanıyacaqdır? Yaxud lisan və ədəbiyyatımızı məktəblərdə oxumaq üçün var qüvvəmizlə çalışmasaq, övladımızın onları necə bilər və nerədən öyrənər? Ümidvarız ki, bizim də başbilənlərimiz, bizim də qeydkeşlərimiz erməni və gürcülərlə bərabər bu yolda çalışacaqlar və bu məşruh istedadımız dərəcəyi-qəbula yetişəcəkdir (Abbas Səhhət, «Məktəblərdə ana dili» məqaləsi, 1916-cı il).

ŞUŞADA FİRİDUN BƏYİN İZİ...

*Hanı o mərdlər ki, gözdən itdilər,
Vəfa köhlənini qoyub getdilər.
Heyif, xatirədir o əhd, o ilqar,
Onların qoyduğu qayda-qanunlar.
Yaxşılar keçsinlər yuxarı başa,
Geri dönməsinlər alçaqlar, haşa!*

**Yusif Balasaqunlu,
«Qutadqu bilik» əsərindən**

1983-cü ilin payızında Şuşaya getməkdə məqsədim Firidun bəy Köçərlinin dədə-baba yurdunu görmək idi. Bir xeyirxahın köməyi ilə evi tapıb, həyat-bacanı gəzdim. Unudulmuş Firidun bəyin nə yaxın, nə də uzaq bir qohumu ilə görüşüb söhbət edə bilmədim. Mülkün divarına çoxdan vurulmuş, rəngi-ruhu solmuş xatirə lövhəsini ürəkağrısı ilə oxudum. Evi muzey görmək ümidim vardı. Amma ondan sanatoriya anbarı kimi istifadə olunduğunu görəndə, qanım bərk qaraldı. Yadıma olmuş bir əhvalat düşdü. Onu mənə Qazax seminariyasının məzunu, 1918-1920-ci illərdə Firidun bəyin tələbəsi olmuş Hacıbala Hacıyev danışmışdı. Seminariya hələ Qoridə olarkən

(1910-cu il) bir gün dərindən evə gələn Firidun bəy arvadı Badisəba xanımı əli qoynunda fikirli görür. Firidun bəy təşvişlə soruşur ki, Badisəba, nə olub, niyə qəmlisən? Şuşadan, ya da Qazaxdan bəd xəbər var-nədi?

Badisəba xanım kədərlə köks ötürüb deyir:

– Eh, ay Firidun bəy, niyə də fikirli olmayım? Bu qədər ömür sürdük, Tanrı bizə bir övlad da vermədi ki, nişanəmiz qalsın.

Firidun bəy əvvəlcə bərk tutulur, sonra özünə gəlib arvadına təsəlli verir:

– Fikir eləmə, Badisəba, bu Seminariyada oxuyan uşaqların hər biri bizim övladımızdır. Bizi kim unutsa da, onlar unutmazlar. Bu, mənim yəqinimdir. Vaxt gələr görərsən...

İllər keçir. Firidun bəy Köçərli 1920-ci il mayın 26-dan 30-dək davam edən Gəncə üsyanı zamanı mənfur daşnaklar tərəfindən öldürülür. Badisəba xanım 1921-ci ildə Bakı Pedaqoji Texnikumunda tərbiyəçi-müəllim işləyir. Dörd il sonra bacarıqlı mütəxəssis kimi pedaqoji texnikum təşkil etmək üçün Zaqatalaya göndərilir. 1929-cu ildə Quba Pedaqoji Texnikumunda müdir olur. Bir ildən sonra isə onu 2 sayılı Şəki uşaq evinin müdiri təyin edirlər. Həmin dövrdə yetimxana ciddi ehtiyac içində idi. Badisəba xanım kömək üçün hansı idarəyə müraciət edərsə, yardım edən olmur. Firidun bəyin 1910-cu ildə dediyi sözləri xatırlayan Badisəba xanım Mərkəzi Komitədə Torpaq Komissarı işləyən, keçmiş Qori seminariyasının məzunu Teymur Hüseynovun (1892–1938) yanına gəlir. Yetimlərə kömək üçün ona müraciət edir.

Teymur Hüseynov Badisəba xanımı doğma anası kimi çox səmimi qarşılayır. Yetimxanaya maddi cəhətdən kömək edir. Üstəlik də, yetimxananın müasir mebellə və yük maşını ilə təmin olunmasına sərəncam verir. Bu əhvalatdan sonra Badisəba xanım ölənə qədər (1954) deyərmiş ki, Firidun bəylə mən sonsuz olmamışam. Qori və Qazax seminariyasının hər bir məzunu bizim övladımızdır.

İndi Şuşada Firidun bəyin dədə-baba yurduna baxa-baxa

fikirləşirdim ki, Teymur Hüseynov kimi xeyirxahlar otuz yeddinci ilin günahsız qurbanı olmasaydı, bəlkə də mülk bu günə düşməzdi. Demək, indi Teymur kimi övladlara ehtiyacımız var. Təəssüf ki, otuz yeddinin qara küləkləri çox seminaristi öz burulğanında məhv elədi. Hətta seminariyanın təşəkkülü və Azərbaycan maarifinin inkişafında böyük xidmətləri olan, vaxtilə Qori seminariyasında müfəttiş vəzifəsində fədai kimi çalışan Sultan Məcid Qənizadə (1866–1937) belə yetmiş iki yaşında ikən şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün amansız qanunsuzluğunun qurbanı oldu.

Nə gizlədim, Şuşada Firidun bəy Köçərliyə dədə-baba mülkünü görəndə düşünürdüm ki, övladsızlıq yaman bəladır. Əgər Tanrı Firidun bəylə Badisəba xanıma övlad nişanəsi versəydi, bu gün yurdu sanatoriya anbarı olmazdı...

O vaxtdan illər keçib. Amma Şuşada Firidun bəyin dədə-baba mülkünün qapısından asılmış qara daş boyda anbar qıfılı hələ də gözümün qabağından getmir. Bu da ömrünün qırx ildən çoxunu ədəbiyyatımıza, maarifimizə həsr etmiş Firidun bəy Əhməd ağa oğlu Köçərli kimi müqtədir şəxsə ehtiramımız...

Həmin günü gözə-gözə Şuşanın yuxarı hissəsinə gedib çıxdım. Nəhəng bir kilsəyə rast gəldim. Burada iyirmi beş-otuz usta, fəhlə canfəşanlıqla işləyirdi. Öyrəndim ki, İrəvandan gətirilmiş erməni ustaları bizim Daşkəsən mərməri ilə erməni kilsəsini yenidən bərpa edir, zərif naxışlar salırlar. Üzərində pozulmaqda olan yazılara qızılı rəng vururlar. O gecə mehmanxanadakı pambıq yorğan-döşəyim od tutub məni yandırdı. İlan vuran yatdı, mən yatamıdım...

1983-cü ilin payızında şahidi olduğum bu iki hadisənin günahkarları bu gün xəcalət çəkirmi, görəsən?

Nə isə... Belə sağalmaz yaralarımız, çəkiləsi mümkün olmayan dərdlərimiz çoxdur...

Firidun bəy Köçərli 1906-cı ildə «İrşad» qəzetində dərc etdirdiyi «Qarabağda Cavanşir mahalının əhval və övzasına dair» məqaləsində yazırdı:

«1905-ci il 17 oktyabr manifesti Qafqazda hamıdan artıq gürcülərə təsir edib, hamıdan ziyadə onları hərəkətə gətirdi. O gündən bəri «Sağ olsun hürriyyət, sağ olsun ittihad, ittifaq, qardaşlıq və azadlıq» sədasi Gürcüstanın kəndlərində və şəhərlərində eşidilməyə başladı. Azadlıq sevmə və qardaşlıq axtaran, ittihad və ittifaq arzusunda olan milləti kim istəmən. Kim belə millətə afərin oxumaz?»

...Görəsən, bizim azərbaycanlılar da öz qonşuları gürcülər kimi bu fərəhli və həyatbəxş azadlıq xəbərini eşidib şadlıq edirlərmə və az-çox tərəqqi yoluna düşüblərmə? Onların da milli hissələri və qeyrət damarları ayılıbdırmı?»

Bu inqilabi dalğa, iğtişaş az sonra Qori şəhərində də tufan qopartdı. Seminariya tələbələri də üsyana qoşuldu. Tufanın gələcək gücündən qorxan Qafqaz Maarif Sərdarlığı seminariya tələbələrini evlərinə buraxdılar. Seminariyanın Azərbaycan şöbəsi də müvəqqəti bağlandı. Oktyabrın 23-dən noyabrın 20-dək seminariyada dərs keçilmədi. Bekarçılıqdan Firidun bəy Qarabağa, Şuşaya gəldi. «Vətəni ziyarət etdim, qohum-qardaş, dost-aşna ilə görüşüb şad və xürrəm oldum. Amma həmyerlilərimin bu tərəqqi əsrində dünyadan bixəbər olmalarını müşahidə edib, pərişan hala düşdüm. Bizim camaatda nə hürriyyətdən bir xəbər, nə də ittihad və ittifaqdan bir əsər görmədim. Nə qədər Qarabağda qaldımsa ürəyim qəm və qüssə ilə doldu... Dünya vətəndaşlarının bu tərəqqi zamanında, bu telefon və elektrik əsrində geridə qalmaları və bir-birinin malına və canına düşmən olmaları məni heyrətə saldı.

Firidun bəy Köçərli Abbas ağa Nazirlə məktublaşmış, onun poeziyasını yüksək qiymətləndirmişdir. O, 1911-ci il oktyabrın 10-da Abdulla Şaiqə yazdığı məktubda Nazirin xoştəb bir şair, həyalı bir insan olduğunu bildirir:

«Dağların vəsfində Qazax şairlərindən Mustafa ağa Arifin, Kazım ağa Salik və əlan hal-həyatda olan Abbas ağa Nazirin gözəl şeirləri var ki, məcmuəmə giriblər...

Abbas ağa Nazirin «Bəyani-hal» namında xeyli məğrub bir əsəri var, oxusanız, xoşunuza gələr, əfsus ki, çap olunmayıbdır. Abbas ağa bacarırdı öz xərcinə çap etdirməyə, amma utancaq adam olduğuna görə özünü qeyrilərlə tanış etdirməkdən həya edir. Bilmirəm onun əsərlərindən nəzərinizə yetişənlərdən olubdurmu? «Rüstəm və Söhrab»ın tərcüməsi, «Mövludu nəbavi», «Millətə xitab», «Molla və şeytan», «Çoxmu lazımdır insana torpaq», «Bəyani-hal» və qeyriləri. Abbas ağa çox qabil və xoştəb şairdir. Amma çoxları onu tanımır, o cəhətə ki, özünü nəzərə verən adam deyil».

Firidun bəy Köçərli 1909-cu ildə Abbas ağa Nazirin 60 illik yubileyi münasibətilə yazdığı məqalədə onu millət və Vətən üçün atəşin tərənələr oxuyan həqiqi şair adlandırır.

«Həqiqi şair... millət və Vətən yolunda canlar fəda etmək lazım isə Vətən oğullarının ürəyinə yandırıcı od salıb onları hər qisim fədakarlığa və cannisarlığa şövqmənd eləsin».

*Çıxart cahi zəlalətdən, təriqi-həqqə irşad et,
Həyatın var ta, Nazir, oxu bu fərdi, fəryad et,
Gözün aç, xabi-qəflətdən oyan, millət, oyan, millət,
Nəzər qıl bircə ətrafa, aman millət, aman millət!*

Abbas ağa Nazir isə 1909-cu ildə F.Köçərliyə göndərdiyi məktubunda yazır ki, Sizinlə gec tanış olmağıma heyfilsənirəm. Hərgah 40 il bundan əqdəm mənim şeirimə sizin kimi qədir-qiyət verən olsaydı, indiyə kimi otuz-qırx cild kitab yazardım.

1911-ci il dekabrın 5-də Tiflisdə M.F.Axundovun yüzilliyi təntənəsində Gürcü Zadəganlar Cəmiyyəti Teatrında mərəzə edən F.Köçərli yubiley gecəsini Abbas ağa Nazirin böyük dramaturqa həsr etdiyi on üç bəndlik şeiri ilə açmışdır. Nazir şeirində M.F.Axundovun təkə Azərbaycan xalqına və

ədəbiyyatına deyil, hətta Yaxın Şərqi xalqlarına və ədəbiyyatına olan misilsiz xidmətini nəzmə çəkmişdir:

*Millətə şahrahi-elm açdın,
Mərhəbə, ey mühəndisi-qadir!
Vətənə təxmi-mərifət saçdın,
Sən ey ustadı-kamilü mahir!*

*Bir əlifbayi-tazə fərh etdin,
Şivəsi xoş, oxunmağı asan;
Rəsmi-təlimi zikrü şərh etdin,
Qoymadın bir qüsuru, bir nöqsan.*

Firidun bəy Köçərli 1912-ci ildə çap etdirdiyi «Balalara hədiyyə» kitabına A.Nazirin «Vətən», «Qarayazı meşəsinin vəsfi və ovçuların zülmü» və b. şeirləri daxil etmişdi.

Hələ 1908-ci il dekabrın 5-də F.Köçərli Qoridən Abdulla Şaiqə yazırdı: «Rus şairlərinin əsərlərindən türkcə tərcümə etmək üçün Abbas ağa Nazir təxəllüsə müraciət etməni səlah görürəm. Cənab Abbas ağanın çox səlamət və rəvan təbi var və özü rus dilini kamil bilir. Abbas ağadan başqa yenə bir neçə xoştəb şairlər vardır və onlar rus dilini bilirlər. Abbas ağa Tiflisdə sünni idareyi-ruhaniyyəsinin kargüzarıdır».

Şair Abbas ağa Nazir 1919-cu il dekabrın 30-da Qazaxda vəfat etmişdir. Doğma kəndi Salahlıdakı Sudağılan qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. Nazirin vəfatından dövrünün maarif və mədəniyyət xadimləri ağır itki kimi mətbuat səhifələrində çıxış etmişlər. Həmin il Qazax seminariyasında ədəbiyyat müəllimi işləyən, sonralar görkəmli dövlət xadimi olan Yusif Qasimov «Azərbaycan» qəzetinin 1920-ci il 11 yanvar tarixli nömrəsində böyük bir məqalə ilə çıxış edərək ürək yanğısı ilə yazır:

«Onun vəfatı heç kəsi məraqə və təlaşa gətirmədi, o qədər əhali onun vəfatına kəmquyd və kəmetinə qaldı. Onu görən

Firidun bəy Köçərli cənabları «Ar olsun bizə, bu böyük şəxsi çox həqirənə, çox beyhörmətənə yola salırıq. Bunun vəfatına çox biganə baxırıq» – deyə buradakı beş-üç nəfərə etdiyi yanıqlı xitabı çox məqamlı və münasib oldu...

Vətən və millət uğrunda atəşli təranələr çalan bir şəxsin aldığı mükafat işte bu. Amma ərbabi-fikrin (qələm sahibi – Ş.N.) çox da təqdirə və mükafata ehtiyacı yoxdur. O öz özünün hakimi və məhkumu, öz özünün tövsifi və zəmedicisidir».

Bu günlərdə alim dostum Arif Ramazanov arxivdən Abbas ağanın əlyazma-tərcüməsini tapıb. Nazirin nə sağlığında, nə də sonralar işıq üzü görməyən bu nadir tərcüməsi 2006-cı il fevralın 11-dək itmiş hesab olunurdu. Əsərin adına yalnız Firidun bəy Köçərlinin tədqiqatında və Abbas ağa Nazirin Lev Tolstoya məktubunda rast gəlirik.

Dahi Lev Tolstoyun «Çoxmu lazımdır insana torpaq» povestini ustalıqla nəzmə çəkən Abbas ağa Nazirin tərcüməsini Firidun bəy Köçərli səlis və aydın tərcümə kimi qiymətləndirir. O yazır: «Bu pürməna hekayəni Nazir cənabları açıq və sadə dildə ana dilimizə nəzm ilə tərcümə edibdir. Belə ki, xırdaca uşaqlar və azsavadlı adamlar da onu oxusa başa düşə bilər. Heyfa ki, bu əsər hələ çap olunmayıbdır».

QORI SEMINARIYASINDA İŞLƏYƏN AZƏRBAYCANLI MÜƏLLİMLƏR

1. Əbdüssəlam Məhəmməd oğlu Axundzadə (1843–1907)

1879-cu ildən 1894-cü ilə kimi Seminariyanın Azərbaycan dili və şiə təriqəti üzrə elmi-ilahiyyat müəllimi. Həmin il Tiflisə dəvət olunur. Şeyxülislam rütbəsi verilir və şiə məzhəbi üzrə Qafqaz Ruhani İdarəsinin rəisi təyin olunur.

2. Mirzə Hüseyn əfəndi Yusif oğlu Qayıbzadə (1830–1917)

1879-cu ildən 1884-cü ilə kimi seminariyada Azərbaycan dili və sünni təriqəti üzrə elmi-ilahiyyat müəllimi.

3. Səfərəli bəy Həsən bəy oğlu Vəlibəyov (1861–1902)

Seminariyanı əla qiymətlərlə bitirən ilk azərbaycanlı məzun. Seminariyanın direktoru D.D.Semyonovun 1881-ci il iyunun 2-də Qafqaz Təhsil Dairəsinin rəisinə göndərdiyi məktubda Səfərəli bəy seminariyada müəllim saxlanılmışdır. Səfərəli bəy 1881-ci ildən 1900-cü ilə kimi Seminariyanın aşağı ehtiyat siniflərinin müəllimi işləmişdir. 1888-ci ildə A.O.Çernyayevski ilə birgə “Vətən dili” kitabının ikinci hissəsinin müəllifi olmuşdur. Səfərəli bəy dövrünün ən hazırlıqlı və təhsilli şəxsiyyəti idi; rus; fars və Azərbaycan dillərini, onların tədrisi metodikasının kamil bilicisi idi. O, ikicildlik “Xəzineyi-əxbar”, “Üsuli-cədidi-Lisani-Farsi”, “Qüdrəti-xuda” əsərlərinin müəllifidir.

4. Rəşid bəy İsmayıl oğlu Əfəndizadə (1863–1942)

1900-cü ildən 1916-cı ilə qədər Azərbaycan dili və elmi-ilahiyyat müəllimi olmuşdur. 1882-ci ildə Qori Seminariyasını və Tiflis Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunu bitirmişdir.

5. Firidun bəy Əhməd ağa oğlu Köçərli (1863–1920)

1885-ci ilin iyun ayından 1895-ci il oktyabrın 23-dək İrəvan gimnaziyasında Azərbaycan dili və şəriət müəllimi,

mürəbbi müavini (1887-ci ildən) işləmişdir.

Pedaqoji sahədə müvəffəqiyyətlərinə görə dəfələrlə mükafatlandırılıb. Ona «Kollecki sekretar», «Titulyar sovetnik» və «Statski sovetnik» rütbələri verilib.

1895-ci ilin oktyabr ayından Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin edilib. 1910-cu il martın 29-dan Qori Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müvəqqəti təlimatçısı təyin olunub. 1918-ci ilin iyun ayında Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsini öz xərcinə Qazaxa köçürür.

1920-ci il may ayına qədər Qazax Müəllimlər Seminariyasının müdiri vəzifəsində çalışıb. Həmin il iyunun 4-də daşnak-bolşevik əsgərləri tərəfindən Gəncədə güllələnib.

6. Soltanməcid Hacı Murtuzəli oğlu Qənizadə (1866–1937)

1905–1908-ci illərdə seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin müfəttişi vəzifəsində işləyib.

7. Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşar

Məşhur dilçi-alim. XIX əsrin sonlarında seminariyada Azərbaycan dili müəllimi olmuşdur. Qori seminariyasının tələbələri üçün doxsan əlyazması səhifəsindən ibarət “Fənni-sərfi-türki” dərsliyini yazmışdır. Müəllif yazır: «Mən xeyli zamandan bəri bu yolda az-çox işlədiyim üçün darülmüəllimin mədrəsəsində türkçə təlimi-savad öhdəmə həvalə olunduğuna görə vəzifeyi-müqəddəsim hesab edib... əbnayı vətənimə bir xidmətçilik etmək mənzuri ilə bu binayi-xeyirin bünövrəsinə bir kərpic atdım, yəni dilimizin rəvac və təlimi yolunda bu risaləciyi təlif elədim.

8. Əbdüləli Muxtarov

1876-cı ildə Şuşa şəhər məktəbini bitirmişdir. Həmin ildən Qazax qəzasının Dağ Kəsəmən kənd məktəbində müəllim işlə-

mişdir. Bir müddət həmin məktəbin müdiri olduqdan sonra 1896-cı ildə yüksək hazırlıqlı müəllim olduğuna görə Qori seminariyasındakı ibtidai məktəbin müdiri təyin edilmişdir.

9. Əbdülrəşid bəy Əfəndiyev – müəllim

10. *İbrahim Səfər ağa oğlu Terequlov* – müəllim 1880-ci ildə qardaşı Həsənlə birgə Tiflisdə qızların və oğlanların birgə oxuması üçün rus-tatar məktəbini açmışdır. Üzeyir bəy Hacıbəylinin qaynıdır. Volqaboyu tatarlarındadır.

11. *Səməd bəy Hacılarov* – Seminariyada ibtidai məktəbin müəllimi olmuşdur.

12. *Əlidibir Əbdülqazırxanoviç Maqomayev* – 1910–1912-ci illərdə Azərbaycan şöbəsinin təsərrüfat müdiri

13. *Hacı Yusif ağa Hacıağa oğlu Dadaşov (18.03.1870–26.03.1918)* – Bakı milyonçusu, xeyriyyəçi Azərbaycan şöbəsinə maddi yardım edən, seminariyanın fəxri şefi.

1918-ci ilin mart ayında Bakıda Soyqırım zamanı daşnak C.Lalayanın quldur dəstəsi onu həbs edir. Daşnak Lalayan ona qılıncının altından keçməyi əmr edəndə mərd Hacı Yusif ağa demişdir: – «*Mən türkəm. Türk ölür, ancaq erməni diğasının qılıncının altından keçməz*» – cavabını vermişdir. Daşnaklar mərd Azərbaycan oğlunu işgəncə ilə həlak etmişlər.

14. *Musa Quliyev (1869–1922)* – 1892-ci ildə seminariyanın məzunu olmuşdur. Həmin ildən Azərbaycan şöbəsində tərbiyyəçi-müəllim işləmişdir.

15. *Molla Qədir əfəndi Mahmud oğlu Əfəndizadə* – 1884-cü ildən sünni təriqəti üzrə elmi-ilahiyyat müəllimi.

16. *Aleksey Osipoviç Çernyayevski (1841–1894)* – Azərbaycan şöbəsinin ilk müfəttişi, azərbaycanlılar üçün “Vətən dili” dərsliyinin müəllifi. Azərbaycan maarifində əvəzsiz xidməti olan A.O.Çernyayevski on altı il bu vəzifədə şərəflə çalışmışdır.

MƏNİ UNUTMAYIN...

Firidun bəy Köçərlinin məktublarından:

1908-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil almış Xəlil bəy Hacılarovun xatirələrindən:

– Xatirimdədir, bizim tələbə yoldaşlarımızdan Əli Qasimov qəzetlərə tez-tez məqalələr göndərərək çap etdirirdi. Tələbələrımızdən Ələkbər Abbasov (Qərib) yazdıqları məqalələri Bakı qəzetlərində çap edilmiş görürdü. Tələbələrdən Əfəndizadə Rəcəb Qoridə oxuduğu zaman bir çox maraqlı hekayələr yazmışdır. Firidun bəy Köçərli bizə Azərbaycan ədəbiyyatının nə dərəcədə zəngin və qiymətli oxuduğunu öyrətdi, bizi ana dilində savada alışdırdı. Mətbuat və nəşriyyat aləmi ilə tanış etdi. Qori şəhərinə gəldiyimiz zaman bizim çoxumuz, xüsusilə mən özüm azərbaycanca savadsız idik. Qısa müddət ərzində Firidun bəy bizi savadlı elədi. Hətta, bizi məqalələr yazmağa, yazdığımız məqalələri Bakı qəzetlərində çap etdirməyə kömək etdi.

Xəlil bəyin hörmət və ehtiramla adını çəkdiyi tələbə yoldaşı Rəcəb Əfəndizadə sonralar Azərbaycan maarifində və ədəbi aləmdə görkəmli simalardan olmuşdur. Bunun üçün Firidun bəyə borclu olduğunu məktublarında özü də etiraf etmişdir.

1893-cü ilin noyabr ayında dünyaya gələn Rəcəb Şəkiddə ibtidai təhsil almışdır. Dövrünün açıqfikirli ziyalısı olan atası Əsədulla kişi balaca Rəcəbi Şəkiddə ibtidai təhsilini tamamladıqdan sonra – 1908-ci ildə Qori şəhərinə aparıb həmyerlisi Rəşid bəy Əfəndizadəyə tapşırılmışdır. Gənc Rəcəb o qədər təmiz əxlaqlı və əla oxuyan şagird idi ki, istər-istəməz Firidun bəy Köçərlinin

diqqətini cəlb etdi. Xüsusilə onun yazdığı ədəbi -bədi parçalar müəllimi Firidun bəydə ona hüsn-rəğbət yaratdı.

Firidun bəy onun hekayə və səhnəciklərini redaktə edir, gənc Rəcəbin ədəbi aləmdə ilk uğurlarına sevinirdi. Seminarist Rəcəb Əfəndizadənin ilk uğurları "Məktəb" jurnalından başladı. Onun 1911-ci ildə "Gimnazist Vahid", 1912-ci ildə "Kimdir o?", "Axır çərşənbə" pyesi, "İnsanlar bir-birinə möhtacdırlar", 1913-cü ildə "Yaşamaq istəyirəm" hekayə və səhnəcikləri çap edildi.

1914-cü ildə seminariyanı bitirən Rəcəb Əfəndizadənin təyinatını Göyçay qəzasına verdilər. O, pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı 1915-ci ildə "Namus", 1917-ci ildə "İntiqam" bədii əsərlərini nəşr etdirdi. 1918-ci ildə "Türk qiraəti" dərsliyini nəşr etdirən Rəcəb Əfəndizadə sonrakı fəaliyyətində iyirmidən çox elmi-pedaqoji əsərlərin müəllifi oldu. Görkəmli rus pedaqoqu Konstantin Uşnskinin və çex pedaqoqu Yan Komenskinin əsərlərini doğma dilimizə çevirdi.

1920-ci ildə Bakıya köçən R.Əfəndizadə Respublika Maarif Komissarlığında məsul vəzifələrdə çalışmışdır. 1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin pedaqogika fakültəsini bitirən Rəcəb Əfəndizadə 1931-ci ildən Müəllimlər İnstitutunda, Ali Pedaqoji İnstitutunda dosent, kafedra müdiri vəzifələrində çalışmışdır. Ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl bilən alim, qabaqcıl maarif xadimi doğma xalqının hörmətini qazanmışdı.

Hələ seminariyada təhsil alanda müəllimi Firidun bəy Köçərli tələbə Rəcəbin istedadlı olduğunu, gələcəkdə yaxşı nasir, dramaturq kimi yetişəcəyini bildiyinə görə sonralar da ona qayğısını əsirgəməmişdir. Bunu hər ikisinin məktublarından da hiss etmək olur.

"...Zəmanəsinin xofu da Firidun bəy Köçərli irsinin qorunmasına öz təsirini göstərmişdir. "Xalq düşməni" ilə ünsiyyətdə olmuş hər kəs qorxu içərisində yaşayır, belə adamlar hər hansı əlaqəsinin izini itirməyə çalışırdı. Məsələn, Qori Seminariyasının məzunu Rəcəb Əfəndiyev oğlu, görkəmli alim Əziz Əfəndizadə xatirələrində göstərir ki, Firidun bəyin atama yazdığı məktublar saysız-hesabsız idi. Repressiya illərində də onları qoruyub saxlamışdı. 1950-ci ilin bir yay ayında

atamın alçaq bir kürsüdə əyləşib yanında mis xəkəndaz qoyduğunu gördüm. Yanındakı qovluqlardan hansı kağızları isə götürüb oxuyur və bir-bir xəkəndaza qoyub kibritlə yandırır. Rəngi qıpqırmızı qızarmışdı. Həyəcanı məni narahat etdiyi üçün soruşdum:

– Ata, bu yandırdıqların nədir?

– Müəllimim Firidun bəy Köçərlinin mənə yazdığı məktublardır, istəmirəm ki, məndən sonra sizə bir xətdən dəysin, – dedi.

Yaxınlaşıb məktublardan bir neçəsini nəzərdən keçirdim. Əski əlifbada çox gözəl xətlə yazılmışdı... Bir söz demədim. Firidun bəyin "Xalq düşməni" kimi güllələndiyini bildirdim. (Filologiya elmləri doktoru Məmməd Adilovun "Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi" kitabına yazdığı "Ön söz əvəzi" məqaləsindən, Bakı 2005-ci il, səh. 7.)

Hansı bir möcüzədənə Firidun bəyin bu günümüzdə qədər gəlib çatmış üç məktubu Respublika Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılır. 1915-ci ildə Firidun bəy Köçərli keçmiş tələbəsi Rəcəb Əfəndizadə Göyçayda müəllim işləyəndə ata qayğısı ilə onun yaradıcılığından və dərslərindən hal-əhval bilmək istəyirdi.

Mehribanım Rəcəb!

Çoxdandır ki, səndən bir əhval yoxdur. Bilmirəm sən mənə yazmalısən, yoxsa mən sənə, unutmuşam. Hər halda sən mənim yazıb-yazmadığıma mültəfit olmayıb, gah da bir az işindən və süğlündən məlumat ver. Nə üçün qəzetlərdə əhval yazmırsən? Mümkün olsa, "Yeni İqbal"a hekayələrindən göndər, dərc olsun. İstəyirsən, mən Üzeyirə²⁸ yazım sənə barəndə və o sənə məxsusi təklif eləsin yazmağa. Bir neçə hekayələr yazandan sonra məcbur etmək olar ki, sənə qələm haqqı da versin. Badisəbanın sənə salamı var. Baqi, Allah amanında olmağın istəyirəm.

*Müəllimin Firidun
17 dekabr 1915-ci il, Qori şəhəri*

28. Üzeyir bəy Hacıbəyli (1885–1948) həmin ili "Yeni İqbal" qəzetinin sahibi və baş redaktoru idi. – Ş.N.

Firidun bəyin ikinci məktubu kədərlə doludur. O, ailəsində baş verən faciə haqqında bir oğul kimi Rəcəblə dərdləşir.

Əzizi – Rəcəb!

Kağızın vüsul oldu, xeyli zaman idi ki, səndən kağız yox idi, nigaran idim və təccüb edirdim ki, nə əcəb Rəcəbdən kağız gəlməyir! Bəli! Biçarə Həcər bu qədər zəhmət çəkdi, can çürütdü, axırı puç oldu. Öz əməyini də və bizim əməyimizi də zay etdi. Onun belə vaxtsiz²⁹ vəfat etməsi məni xeyli pərişan və didərgin edibdir. Heç yaddan çıxara bilmirəm. O biçarədən savayı yenə Əmizadəm Fərhad bəy ki, xeyli qabil bir cavan idi və yenə başqa əmizadəm Hüseyn bəy –əvvəlinci Həcərlə bir vaxtda, ikincisi davada əcəl şərbətini içməklə belə məni dağdar elədilər və ağır yükləri mənim üstümə töküldü. Allaha pənah! Təzə qəzetələri oxudunmu? Xoşuna gəldimi? “Açıq söz” yəni nə? “Qurtuluş” nə deməkdir? Bir adam ki, qəzetəyə ad qoymaqla aciz ola, daha ondan nə gözləmək?

*Müəllimin Firidun
12 oktyabr 1915-ci il,
Qori şəhəri*

Üçüncü, sonuncu məktubu Firidun bəy Qoridən yox, Yekaterinodardan (indiki Krasnodar şəhəri) 1915-ci il fevralın 13-də yazıb. Həmin ili Birinci Dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsində rusların müvəffəqiyyətsiz hücumları olmuşdur. Ona görə də təhlükəsizlik naminə seminariya Qoridən Yekaterinodara köçürülmüşdü.

29. Həcər Badisəba xanımın bacısı qızı idi. Firidun bəyin və Badisəba xanımın övladı yox idi. Həcəri övladlığa götürmüşdlər. – Ş.N

“Əziz mehribanım Rəcəb!

Kağızların arası kəsilməyinə səbəb, söz yoxdur ki, mənim məkanımı və adresimi bilməməkdir. Bizi şagirdlərimizlə bahəm Yekaterinodara göndəriblər. Buralar rus vilayətidir. Müsəlmən ruhu və rayihəsi dərk olunmayı. Amma burada şəhərin ətrafında çoxlu çərkəz köyləri var. Çərkəzlər yaxşı tayfadırlar. Bizə hörmət edirlər. Mövlud bayramını artıq təntənə ilə ifa etdik. Çərkəzlərə xoş gəldi və ikinci dəfə mərasimi-mövludu icra etmək üçün bizi yaxın kəndlərdən birinə apardılar və lazımınca mehmannəvazlığı hamımızda etdilər. Heyfa ki, nə onların dilini anlamırıq. Rusca danışmaq lazım gəlir. Çərkəzlərin çoxu rus dilini bilir. Sizi mən unutmaram, siz də məni unutmayın. Allah sizi salamat və xoşbəxt eləsin. Badisəbanın salamı var.

*Müəllimin Firidun
Yekaterinodar şəhəri, 8-ci məktəb*

Rəcəb Əfəndiyevin 1914-cü il iyunun 5-də Batumi şəhərindən Firidun bəyə yazdığı bircə məktubu saxlanılıb. Məktubun məzmunundan hiss olunur ki, müəllim-tələbə münasibəti Rəcəb seminariyanı qurtardıqdan sonra da onların arasında çox səmimi olmuşdur.

“Ustadı-möhtərəmim!

Bu gün səhərdən Batuma yetişdik. Çox gözəl şəhərdir... Dəryanın məlahəti isə bir başqa... Bizim bəxtimizdən hava lətif, dərya da sakit... Hərgah yolda fırtına başlamazsa, çox yaxşı olar. Bu gün gecə saat üçdə Sevastopola tərəf yola düşəcəyik.

*Badisəba xanıma, Həcər xanıma salam edirik.
Hörmətlə sizin Rəcəb*

ƏZİZ M EHRİBANİM MİRYUSİF!³⁰

Bilmirəm bu kağızım sənə yetişəcək, ya yox. Hər halda yazmağı özümə borc edirəm. İki-üç ay bundan müqəddəm göndərdiyiniz «Yeddi hekayə» sərlovhəsi ilə yazılmış kitabçanız vüsul olubdur. O vaxtı məcalım olmadığından kitabçanın mütaliəsindən bir növ qəflət etmişəm və demək olur ki, onu bilmərrə yaddan çıxarmışam. Bu günlərdə mənə hər tərəfdən gələn kitabları və kağızları qaydaya saldıqda gözüm sizin əsərinizə düşüb, onu oxumağa şüru etdim. Yazdığınız hekayələr artıq dərəcədə xoşuma gəldi və ikinci dəfə olaraq onları şagirdlərimə oxudum və asari-qələminnətlə onları tanış elədim. Cümləsi təhsin etdilər.

Sizin hekayələrin yaxşılığı və xoşagəlimliyi ondadır ki, məişətdən götürülübdür və ədibanə təhrir olunubdur və bir də onların yaxşılığına səbəb asan və sadə dil ilə yazılmağıdır. Bununla belə bunu dəxi gizlədə bilmirəm ki, dildə rəkəkət var, amma bu qüsür vaxtı ilə özü düzələcəkdir və diliniz dəxi də düzgün və rəvan olacaqdır. Hər halda sizin gələcəkdə müqtədir bir yazıçı olacağınıza şübhəm yoxdur. İndilikdə bu gözəl hekayələr ilə sizi təbrik edirəm və təvəqqe edirəm ki, vaxtınız olduqca bu qism əsərlər vücuda gətirməklə ədəbiyyatımıza rəvnəq verəsiniz və bizi xoşhal qılasınız.

Saf qəlbədən sizi istəyən:

Firidun bəy Köçərli.

1912-ci il, dekabr ayının 2-si.

Qori şəhəri

30. Hər üç məktub məşhur yazıçı Yusif Vəzir Çəmənəzəminliyə (1887–1943) yazılıb.

HÖRMƏTLİ YUSİF BƏY CƏNABLARI!

Kağızınız yetişdi. Maarif yolunda böylə cani-dildən çalışmağınız məni də bizim şagirdləri (onlara kağızı oxudum) artıq dərəcədə şad etdi. Allah sizə tofiq versin. Fikriniz gözəl, niyyətiniz müqəddəs və səyiniz mübarəkdir. Bacardığımız qədər təbə verdirdiyiniz əsərlərin sadə və açıq dildə yazılmasına diqqət yetirin. Azərbaycan şüəra, üdəbası haqqında məlumat çoxdur. Cənab İsa bəy³¹ onların çapını öz öhdəsinə götürür. Əgər onunla saziş edə bilməsəm, göndərəm hissə-hissə çap etdirərsiniz. Mənə həqqülqələm hər nə mərhəmət etsəniz, razı olaram. Bu paska bayramlarında Bakıya gedib İsa bəy ilə danışacağam. Sözümlərin nəticəsi nə olsa, sizə yazaram. Ədəbiyyatdan başqa, özgə material dəxi sizə hazırlayıb verə bilərəm. Bu halda nemsə filosofu Şopenhauerdən «Eşq və məhəbbət» sərlovhəsilə tərcümə olunmuş bir məqalə və qraf Tolstoydan «Şərab və tənəkə» ünvanında türkə çevrilmiş başqa bir məqalə hazırtdır. Hər iki məqalə faydadan xali deyil. Bacardığım qədər asan dil ilə tərcümə etmişəm. Əgər xahişmənd olsanız, göndərəm. İstəsəniz, hər iki məqaləni çapa verərsiniz. Ayrı-ayrı çap etdirmək də olar. Sizə məlumdur ki, vaxtım çox azdır. Qulluq əmrlərindən başqa özünə məxsus işlər də var və kənardan o qədər risalə və kitabçalar gəlir ki, hamısına bacarıb baxa bilmirəm. Əgər vaxtda bir azacıq vüsət olsa, sizin üçün, əlbəttə, münasib və müfid məqalə və risalələr göndərəm.

Bizim şagirdlərdən bir nəfəri – Əli Səbri Qasimov ki, onun bir neçə kitabçaları çapdan çıxıbdır – mənim təshihim ilə rusdan türkə bir hekayə tərcümə edibdir və kitabçanı müsəvvər

31. İsa bəy Mehdiqulu oğlu Aşurbəyov (1878–1937). Tanınmış ictimai-siyasi xadim və nəşir idi. «Dəvət», «İrşad» və başqa qəzet və jurnallar nəşr etdirmişdir. «İttihad», «Hümmət» və «Difayi» partiyalarının üzvü idi. 1918-ci ildə türk qoşunlarının Bakıya dəvət olunmasında fəal iştirakına görə 1937-ci il dekabrın 31-də həbs olunub güllələnmişdir.

qılıbdır – mübtədilər üçün şirin oxunan və faydalı bir kitabçadır. İstəsəniz, onu da göndərmək olar. Məşhur kitabça rusca «Malış və ruçka» adlanır.

Bir cild öz tərtib etdiyim «Balalara hədiyyə» kitabçamdan qulluğunuza hədiyyə olaraq göndərərəm. İnstitutunuzun özlərinə məxsus kitabxanası var isə məlum edəsiniz, kitabxanaya göndərərəm.

*Məndən cümlənizə salam olsun.
Sizləri çox istəyən Firidun bəy Köçərli
1913-cü il, mart ayının 3-ü, Qori.*

ƏZİZ MEHRİBANİM MİR YUSİF!

«Əziz və möhtərəm Yusif bəy! Sizin yanınızda mən müqəssirəm. Ümidvaram ki, məni əfv edərsiniz. Payızda göndərdiyiniz məktuba və «Həyat səhifələri» adında gözəl əsərinizə bu vaxtacan məndən nə cavab və nə rizaməndlik sizə yetişməyibdir. Bu isə kəmetinalıqdan olmayıb, bəlkə başqa səbəblərdən asılıdır. Hər halda bu qədər biləsiniz ki, mən sizi cani dildən dost tuturam və bu məhəbbətə səbəb sizin əsərlərinizdir. Başqalarının yazdıqlarını ya heç oxumuram, dili və üslubu xoşuma gəlmir – ya da ikrah ilə oxuyuram. Amma sizin yazdığınız nəql və hekayələri tək oxuduğuma iktifa etməyib şagirdlərə və evdə uşaqlara dəxi oxuyuram. Bəzi hekayələr çox gözəl yazılıbdır, məişətimizin eyni halı və evzai ədibanə təhlil olunubdur. Bizim yazıçılarımızın böyük qüsuru ondadır ki, dolanacağımızla, adət və əxlaqımızla aşına deyillər, hər nə vücudə gətirərlərsə cümləsini xəyalət aləmindən törədirlər və çox nahamvar və uyğunsuz da törədirlər – hər nə ki var, onu yazmaq istəmərlər. Hər nə olacaq və ya ola bilər və gerek olsun, onu yazmaq istəyirlər. Bu da onların qüvvələrindən və biliklərindən xaricdir. Belə ki, özlərini gülünc və yazıqgəlməli bir hala salırlar. Keçmişdə də sizə yazmışdım ki, sizin diliniz açıq və sadədir, amma onda azacıq bir rəkakət (zəiflik, nöqsan)

görünür, onu islah etmək lazımdır.

İndi demək olar ki, o rəkakət görünmür, vəli bəzi məqamlarda osmanlı türklərinin şiveyi-lisanı müşahidə olunur. Bu hala səbəb, yəqin ki, osmanlı türklərinin istilahında yazılan kitabların və hətta bizim ruznamələrin mütaləsidir. Və bir də mənaiyi ifadə etmək üçün lazım olan istilah və sözlərin kəmyablığıdır (az tapılan). Hər halda, mümkün olan qədri gərəkdir dilimizi osmanlı... hücumundan mühafizə edək. Bu da hal-hazırda çətin əmərlərdən birisi olubdur. Hər əlif-bey deyən ədiblik iddiasına düşübdür və ədib olduqda labüdən gərəkdir osmanlı ədiblərinin şivəsində yazıb əhli-qələm olmaqlarını isbat etsinlər. Osmanlılar özləri dolaşmış dillərindən bizar olub, sadə və açıq bir dil vücudə gətirməyə səy və təlaş etdikləri halda bizim Qafqaz meymunları öz gözəl və aydın dillərini unutmağa çalışırlar. Dilimizi saxlamaq üçün «Əkinçi» kimi bir ruznamə çıxarmaq lazımdır. Mərhum Həsən bəy həmişə Əli bəy Hüseynzadə ilə dil üstündə cəng-cidəldə olub və öz «Əkinçi»sini ona dəlil gətirirdi ki, ən çətin fənni və elmi məsələləri açıq və sadə dildə yazmaq mümkündür. Əgər bizim öz dilimizdə bir qəzetəmiz olmasa, dilimiz əldən gedəcəkdir – meymunların ədədi gün-gündən artıb çoxalmaqdadır. Az-çox bunların qabağını «Molla Nəsrəddin» jurnalı kəsibdir. O da ki sizə məlumdur, bu halda yarımcaandır.

Təzə ədəbiyyatımıza dair öz məcmuəmin üçüncü cildində məlumat verəcəyəm və sizin əsərlərin barəsində ətraflı yazacağam. Baqi Allah sizi salamat eləsin. Adresinizi dürüst bilmirəm və yəqinim deyil ki, bu kağız sizə çatacaq, ya yox. Təvəqqe edirəm öz adresinizi bildirəsiniz. Və Səlmən Əsgərova (Salman Mümtaza – red) məndən salam edəsiniz.

*Həqiqi xeyirxahınız Firidun bəy Köçərli
12 fevral 1914, Qori.*

İşlərim çoxdur. Ona görə kağızın cavabı təxirə düşdü. Siz mərhum Sidqinin³³ yadigarı olmağa görə mənim əzizlərimdənsiniz. Əgər ki, mənim mərhum ilə tanışlığım yox idi, vəli, qayıbanə ona ixlasım var idi. O da məni istəyənlərdən idi. Buna bir neçə şahidlərim vardır. Allah ona rəhmət eləsin və sizə də səlamətlik versin. O ki qaldı qardaşınızın seminariyaya girməyinə, indidən o barədə vədə verə bilmənəm. Amma əlimdən gələn köməklili müzaiqə etmənəm. Ona lazımdır yaxşı hazırlaşmaq. Buranın kursunu nuri didəm Əli Qasimov (yazıçı Əli Səbri) yaxşı bilir. Yazısında da, oxumağında da qüsür olsa, kömək göstərə bilər. Yaxşı hazırlaşmaq onun üçün çox lazımdır. Bu axır vaxtlarda imtahana gələnin həddi-hesabı yoxdur. Bir vakansiyanın (boş yerin) üstündə yeddi-səkkiz nəfər cəngi-cilal edir və yaxşı cavab verən şagird vakansiya sahib olur. Yazırsınız ki, seminariyaya hazırlaşan qardaşınızın on səkkiz yaşı vardır. O gərəkdir ki, çox yaxşı hazırlaşsın ki, əvvəlinci klassa imtahan verə bilsin... Hələlikdə ərizə göndərmək lazım deyil. İmtahan avqust ayının 25-də başlanır. Avqustun əvvəllərində ərizə göndərmək olar. Ancaq qardaşınıza bərk tapşırım ki, yaxşı hazırlaşsın. Sizdən də artıq xoşhal olaram ki, mərhum Sidqinin övladından birisinə bacarıb təlim və tərbiyə verə billəm.

Bağınızın səlamətliyinizi istəyirəm.

Firidun bəy Köçərli
Qori, 14 noyabr 1913-cü il

32. Sidqi Məmmədəli Məhəmmədəğlı oğlu (1888–1956) jurnalist kimi «Həyat», «İrşad» qəzetlərində çıxış etmiş, 1910–1911-ci illərdə «Molla Nəsrəddin» jurnalının müvəqqəti redaktoru olmuşdur. Jurnal müvəqqəti olaraq bağlananda, Firidun bəy 1910-cu il dekabrın 25-də Məmmədəli Sidqiyə yazırdı: «Hər halda lazımdı jurnalı işlətmək. Çünki onun xeyri çoxdur. Bizim müsəlmanların tərəqqisinə və ədəbiyyatına «Molla Nəsrəddin» kimi heç bir cəridə xidmət etmir.

33. Səfərov Məmmədəğlı Sidqi (22.03.1854 – 9.12.1903) görkəmli maarifçi, şair, publisist. 1894-cü ildə Naxçıvanda «Tərbiyə» məktəbinin banisi. «Nümuneyi-əxlaq» dərsliyinin və başqa əsərlərin müəllifidir.

Keçmişdə Siz mənə kağız yazmışdınız. Olsun ki, qardaşınızın Qori seminariyasına girməsi barəsində. Mən də onun cavabını seminariyanın proqraması ilə qulluğunuza, Suraxanı stansiyasına göndərmişdim. Belə ki, Sizin kağızınız cavabsız qalmayıb. Mən özümü cümlənin kağızına cavab verməyi borclu hesab edirəm. Xüsusən, Sizin kimi, qələm əhlinin kağızını cavabsız qoymaram.

Keçək əsil mətləbə. Salman Əsgərov (S.Mümtaz) keçən sənə avqust ayının axırlarında buraya gəlmişdi. Aramızda ədəbiyyata dair bir çox söhbətlər olundu. Necə ki, yadımdadır, mərhum Sidqinin barəsində də dəxi danışmaq oldu. Salman Əsgərov söz verdi ki, Sidqinin onda olan əsərlərindən mənə nümunələr göndərsin. Amma sonra nə mən tələb etdim, nə də o göndərdi. Və mənim istəmədiyimə səbəb bu olubdu ki, Sidqinin əsərlərindən mənim özümdə də dəxi bir neçə məlumat var. Və bir də mərhumun barəsində kitabımın ikinci və ya üçüncü cildində bəhs olunacaqdır. Növbət yetişəndə istəyəcəyəm. Əmma mən bilmirəm ki, cənab Salman mərhum pədərinizin (atanızın) əsərlərini Sizdən niyə müzaiqə etsin və onları öz yanında saxlamaqda onun muradı nədir? Hər bir ədibin, onda da Sidqi kimi müqtədir yazıcının əsərləri millət malıdır. Hamı gərək onlardan mərifət, bilik istifadə etməklə nəfibərdar olsun. Nəinki vahid bir fərdin sandığında faydasız yatsın. Məlumunuz olsun ki, cənab Salman indiyədək məndən bir şey müzaiqə etməyibdir və milli ədəbiyyatımıza məxsus hər bir töhfə – şeir və qəzəl əlinə düşübsə, mənə göndərmişdir. Baharın³⁴ və Nakamın³⁵ əsərlərindən bir neçəsini göndərmişdir.

34 Mirzə Nəsrullah Bahar Şirvani (1835–1883) məşhur Şamaxı şairidir. Tehranda Nəsrəddin şahın sarayında (1831–1896) xidmətdə olmuş, şah ona şairlik istedadına görə «Məliküş-şüəra» adını vermiş və xəzinəsindən məvacib təyin etmişdir.

35 İsmayıl bəy Nakam (1841–1906) Firidun bəy Köçərli yazır ki, tamam Şəki mahalında Nakam əvvəlinci şair hesab olunur.

ki, nadir tapılan əsərlərdir. Hər halda mən Sizin xahişinizə əməl edib, mərhum Sidqinin kəlmələrindən nümunə istəyəyəm və zənn edirəm ki, hər nə varsa, təmamını mənə göndərer. Əlbəttə, niyyətiniz gözəldir. Yaxşı olardı ki, mərhumun əsərlərini gözəl bir divan şəklində çapa verəydiniz. Onda ədəbiyyatımıza böyük bir xidmət göstərmiş olardınız. Allah bu işdə sizə tövfiq versin. Bu günlərdə Salmandan kağız gözləyirəm. Onu alan kimi xahişinizə əməl edərəm. Baqi səlamət və xoşbəxt olmağınızı ürəkdən istəyirəm.

Əlini³⁶ görsəniz, salam edin.

*Firidun bəy Köçərli,
3 dekabr 1914-cü il, Qori*

BƏRADƏRİM CƏLİLDƏN ÇAP OLMAĞINI İLTİMAS EDİRƏM

«Molla Nəsrəddin»in 15-ci və «Kaspi» ruznaməsinin 90-cı nömrələrində milli şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin ağır halda xəstəliyi və maddi cəhətcə ziyadə ehtiyacda olmaqlığı yazılmışdı.

Bu xəbər bizi xeyli pərişan edib dərin fikrə saldı. Sabir əsrimizin ən müqəddir və xoştəb şairlərindən birisidir. Onun sabiqdə bəzi müstəar adlarla imzalanmış abdar, xoşməzmun və mövzun kəlamları «Molla Nəsrəddin»in səhifələrində dərc olunub, oxucuları bir yandan güldürüb, bir yandan ağladır. Onun yazdığı şeirlərin çoxu açıq və sadə ana dilində olub məişətimizin eynini göstərməyə görə əzbər öyrənilirdi.

1907-ci sənədə «Molla Nəsrəddin»in onuncu nömrəsində Sabirin dərc olunmuş tərci-bəndi ki, bu sayaq başlanır:

*Amalımız, əfkarımız ifnayı-vətəndir,
Kinü qərəzü hirs bizə ziynəti-təndir,*

36 Əli Səbri Qasimov (Ş.N.)

*Əfal yox, ancaq işimiz lafi-dəhəndir,
Dünyadə əsarətlə bütün kim alırız biz.
Qafqazlılarız, yol kəsiriz, nam alırız biz.*

Dillərdə mədh ilə zikr olunurdu və məclislərdə əzbərdən oxunurdu.

Sabirin təbində bir o qədər zəriflik və dilində elə bir lətafət var ki, güldürə-güldürə ağladır və ağlada-ağlada güldürür. Bizi dərin fikrə salan, bizim bu qədər bihümmət, biqeyrət olmağımızdır, qədir bilməməyimiz və əmək itirməyimizdir. Hacı Seyid Əzimin dəsti-pərvərdəsi olan Sabir kimi xoştəb şairimiz, əhli-qələmimiz ehtiyac və zillətdən xəstə olub yatır. Amma biz onun yoxsulluğundan və ağır naxoşluğundan bixəbər və qafil oturmuşuq. Onun varlığı ilə yoxluğu halımıza xələl yetirmir, keyfimizi pozmur.

Bizi bu qədər geri salan səbəblərdən birisi də bu qəflət və bu qədrnəşünaslıq deyilmə? İndi yenə də ürəfa və əhli-qələmimizə rücu edib xəstə şairimizə maddi kömək etməyi təmənnə edirik və bu kömək nə qədər tez olsa, bir o qədər yaxşı və faydalıdır.

*Firidun bəy Köçərli
«Molla Nəsrəddin», 22 may 1911, № 19*

VƏFATİ-ŞAİR

Bu günlərdə «Məlumat» ruznaməsinin axırncı nömrələri yetişdi. Bəradərim Səhhətin verdiyi qara xəbəri oxudum. Bir neçə dəqiqə gözlərimə qaranlıq çökdü, bilaixtiyar qəzet əlimdən yerə düşdü. Bu xəbər, milli şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin vəfatı xəbəri idi. Hər yaranan öləcəkdir. Həs kəs ki, bu dünyaya qədəm qoyubdur, gərək getsin...

Sabir getdi, – bizi ləxi sinəsi dağlı və ürəyi qəmli, həsrətdə qoydu. Mərhumdan bizim böyük təmənnalarımız var idi.

Onun lisanından təzə sözlər, təzə fikirlər eşitmək istəyirdik. Bəli, çox əfsus ki, əcəldən macal olmadı və Sabir həsrət ilə gedib bizi də həsrətdə qoydu.

Mərhumun tərcümeyi-halı və asarı haqqında gələcəkdə əhəmiyyətli məlumat yazmağı möhtərəm oxucularımıza vədə veririk. Onun məndə bir çox nəzmən və nəsrən yazılmış məktubatı var ki, cümləsi mənim məhəlli-iqamətim olan Qori şəhərində qalıbdır. Borjom yaylağının basəfa bir küncündən Sabirin ruhi-pakinə salamımı yetirib, əhli-əyalına və qövm-əqrəbasına başsağlığı verirəm.

Firidun bəy Köçərli
«Məlumat», 3 avqust 1911, № 29.

QAFQAZŞÜNASLIQ KURSLARININ SƏDRİ GEORGI TUMANİŞVİLİYƏ

Bacımın vəfatı ilə əlaqədar məzuniyyətdə idim. Qoriyə dünən qayıtmışam, Sizin məktubunuzu aldım. Sizin qiymətli təklifinizi qəbul etməyə imkanım yoxdur. Seminariyadakı tədris işlərindən başqa Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tərtibi ilə məşğulam. Bu dərs ilinin sonunda başa çatdırmaq əzmindəyəm. Bu elmi iş üzərində çoxdan işləyirəm, heç bir vəchlə qurtara bilmirəm. Hər ehtimala qarşı vaxtım olan kimi Sizin kurslarda oxumaq üçün bir şey hazırlayaram və Sizə qabaqcadan xəbər verərəm. Sizin məktuba gec, həm də mənfi cavab yazdığım üçün üzr istəyirəm. Sizə ürəkdən minnətdaram.

*Firidun bəy Köçərli*³⁷
1908-ci il, Qori şəhəri

37. Firidun bəy həmin illərdə tez-tez Tiflisə dəvət olunurdu. O, Qafqazda yeganə ali təhsil müəssisəsi olan Aleksandr Müəllimlər İnstitutunun tələbələrinə, qafqazşünaslıq kurslarının dinləyicilərinə Azərbaycanın ədəbiyyatı, mədəniyyəti və tarixi haqqında mühazirələr oxuyurdu – Ş.N.

HƏSƏNƏLİ XAN QARADAĞIYƏ³⁸

Bəradərim Həsənəli ağa, sizdən ayrıldıqdan sonra üç gün Gəncə şəhərində qalıb, bir cüzi işim var idi, onu bitirib, azim oldum İrəvana. Mən gələn vaxt İrəvan çox isti idi...

Xahişim var ki, öz dirilik və zindəganlığınıza dair roman kimi bir əhvalat tərtib və təsnif edəm və lakin bu ziyadə mühüm bir əmrdir ki, üstündə çox tədbir və təfəkkür lazım gəlir və əcələ ilə onun itmamı mümkün deyil. Məlum olsun ki, bu romanda əvvəlinci şəxs gərək təzə və yeni yetişən cavanlardan birisini hüsn əxlaqı və nafe işləri təqdirə gətirsin. O cavan gərək hər işdə və fikirdə köhnə əndəli müsəlmanlardan seçilsin. Təvəqqe edirəm bu barədə siz də fikir və tədbirinizi yazın, bəlkə, birlikdə bir şey edə bilək.

Firidun bəy Köçərli,
21 sentyabr 1889-cu il
İrəvan şəhəri

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN ABDULLA ŞAIQƏ MƏKTUBLARI MÖHTƏRƏM MİRZƏ ABDULLA CƏNABLARI!

Məni əfv edəsiniz ki, kağızınıza belə təxirlə cavab yazıram. Qulluq və sair işlərinin çoxluğundan asudə vaxtım çox azdır. Təlimi qiraət üçün “Üçüncü” və “Dördüncü il”in tərtibinə şüru etməyiniz şayani-təhsin və təbrikdir. Bu kitabların yoxluğu təlim işlərimizi geriyə salır. Ümidvaram ki, artıq diqqətlə hər ikisinə münasib material cəm edib tərtibində qüsurlu qoymayasınız. Bizim şüəranın təlimi-ətfala³⁹ dair əsərləri çox azdır, demək olur ki, heç yoxdur. Amma yenə də ça-

38. Görkəmli maarifpərvər şair Həsənəli xan Qaradaği (1848–1929)

39. Təlimi-ətfal – uşaqların təlimi

lışib Sizə bir neçə mənzumat göndərirəm. Orada özünüz tənqid nəzərindən keçirib münasib olanları kitabınıza salarsınız.

Rus şairlərinin əsərlərindən türkcə tərcümə etmək üçün Abbas ağa Qayıbov Nazir təxəllüsə rücu⁴⁰ etməyinizi səlah⁴¹ görürəm. Cənab Abbas ağanın çox səlamət və mozun⁴² təbi var və özü də rus dilini kamil bilir. Abbas ağadan səva yenə bir neçə xoş təb şairlər vardır və lakin onlar rus dilini bilmirlər. Abbas ağa Tiflisdə sünni idareyi-ruhaniyyəsinin kargüzəridir. “Rüstəm və Söhrab” hekayəsini “Şahnamə”dən türkcə tərcümə edibdir, yəqin ki, nəzərinizə çatıbdır. Əgər xahiş etsəniz, mən də o cənabdan bu barədə mütəvəqqe olaram.

Bəradərim Mahmud bəy Mirzə Əli Əkbər Sabirə dəxi rücu edə bilər, onun təbi-səlim sahibi olmağı məlumunuzdur. Baqi möhtərəm bəradərlərim Süleyman bəy Axundova və Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyova, Mahmud bəy Mahmudbəyova, Fərhad bəy Ağayeva və Ağa Əli bəy Qasımova və sizə ərzisalamım var. Hər günə fərmayışatınız olsa, müzayiqə etməyəsınız, bacardıqca cümləsinə əməl etməyi söz verirəm.

Və digər göndərdiyiniz nümuneyi-qələmiyyənizi məmnuniyyətlə qəbul edib, təvəqqe edirəm, tərcümeyi-halınıza dair müxtəsər vəchlə olmuş olsa da mənə məlumat göndərəsiniz.

*Müxlisiniz Firidun Köçərli
5 dekabr 1908*

P.S. Abdulla Şaiqə yazılan məktublarda adıçəkilən şəxsiyyətlər haqqında məlumat sonuncu məktubdan sonraya bax.

40. Rücu – burada: müraciət
41. Səlah – doğru, bəyənilmiş
42. Mozun – rəvan

MÜŞFİQİ-MEHRİBANIM MİRZƏ ABDULLA

Göndərdiyiniz kitabçalar yetişdi və məni artıq dərəcədə xoşhal etdi. Bu qisim sadə dildə yazılmış və məalı⁴³ öz məişətimizdən götürülmüş əsərlər yenicə başlayır meydana gəlməyə və bu yolda sizin xidmətlərinizin qədrü qiyməti çoxdur. Bu kitabçalar balaca uşaqları ana dilində oxumağa həvəsləndirib, onların vücudundan olan təbi-şəriyyəni və şairlik hissələrini oyadıb hərəkətə gətirməyə səbəb ola bilərlər. Ona binaən xırdaca uşaqlar üçün yazılan nağıl və hekayələr nə qədər asan və sadə olsa, nə qədər açıq dildə yazılsa və uşaqların fəhminə yaxın olsa, bir o qədər mənzurda olan mətləblər artıq dərəcədə hasilə gəlib yaxşı meyvələr gətirər.

Rus şairlərindən məşhur Puşkin belə açıq və xoş məzmun hekayələr və nağıllar yazmaq ilə özü üçün əbədi ad və şöhrət qazanmışdır. Puşkin öz millətinin dilini və adətini yaxşı bilirdi, təbi dəxi rəvan idi. Bizim şairlərdən Puşkin səbkində uşaqlara nağıl yazan şairlər olmayıbdır. Ancaq Qasım bəy Zakir bir neçə gözəl və bəmərə qissələr nəzm ilə yazıbdır. Bu nağıllar pis deyil, məzmunu dəxi öz dolanacağımızdan götürülübüdür. Eybi ancaq ondadır ki, bəzi məqamlarda mərhum Zakir çox qəliz ibarələr işlədibdir ki, onları türk sözləri ilə dəyişdirmək olardı. Məsələn, Zakir tülkü və qurd hekayəsini bu sayaq başlayır:

*Bir rubahi kuhansalə gedirdi,
Qismət üçün seyri-aləm edirdi.*

Bu beytin əvvəlinci misrasındakı “rubahi kuhansalə” sözlərini dəyişdirib belə də yazmaq olar:

Bir dəfə bir qoca tülkü gedirdi.

43. Məal – məna, mövzu

Bununla belə, Zakirin yazdığı timsallarda çox münasibi-hal və məqal deyilmiş atalar sözü, məsəllər və sırf türk ibarələri vardır ki, ərbbabi-nəzərdə biri bir qızıla əvəzdir. Zakirin timsallarından bir neçəsini mən məcmuəyə salmışam. İnşallah, çap olunduqdan sonra bir nüsxə qulluğunuza təqdim edərəm. Ana dilini yaxşı bilməkdən ötəri lazımdır Qasım bəy Zakir, Molla Pənah Vaqif, İsgəndər ağa şair kimi milli şairlərimizin əsərləri oxunsun. Çifayda, bunlar da çap olunmayıbdır və bu əsərlərin çoxu itib-batıb, tərək olubdur. Ələ düşənini mən toplayıb bir qayda üzrə tərtib qılmışam. Onları da çap etdirməyə təvanım yoxdur. Sizin kitabçalar yaxşı tərzdə çapdan çıxıbdır və şəkilləri də çox gözəldir. Təvəqqə edirəm ki, mümkün olsa mənə məlum edəsiniz hər kitabçanın xərc və məsarifi nə qədər olubdur və əgər mən məcmuəni həman hürufat ilə çap etdirsəm, mənə baha oturmaz ki və şəkillərin qiyməti çoxdur, ya azdır? Gələcəkdə yazdığınız nağıl və hekayələri daha da sadələndirib osmanlı ibarələrinin əvəzində bizim öz sözlərimizi və tərz-i-kəlamı işlətsəniz daha da yaxşı olar. “Yukarı” əvəzinə “yuxarı”, “bakar” əvəzinə “baxar”, “akıtma” yerinə “axıtma”, “bən” yerinə “mən” yazsanız, daha da övladır.⁴⁴

“Meşə içi gedirdi” – “meşə ilən”, ya “meşə ilə” yazsanız, yaxşı olar. Türk dilində meşə içi, səhra içi, düz içi gedirdi deyilmir. Meşə ilə, səhra ilə, düz ilə işlənir. “Günəş üfüqdə söndü” – bizim dilə uymur və uşaqlar onu anlamaz. Anlamadıqda sevməz. Türk dilində deyilir: “Günün qulağı söndü”, yainki “batdı”.

*Yavaş-yavaş büründü.
Dumanlarla çayır-lar
Dərə, dağlar, bayırlar...*

44. Övla – daha münasib, daha yaxşı

Bu mətləb başqa bir tərzdə və özgə bir donda deyilsə, yaxşı olardı. “Duman” cəm sigəsində az işlənir və bir də “duman-larla büründü” deyilmir, “dumanlara büründü” deyilir; “çayır-lar ilə” deyilmir, “çayırlara büründü” deyilir.

Hekayələrdə məhəl və zamanın övza və əhvalını eynilə yazmaq çox gözəl qaydadır və rus ədiblərindən bəzisinin bu xüsusda ziyadə məharəti var. Məsələn, Turgenev, Puşkin, Ler-montov. Bu qaydanın ümdə şərti budur ki, açıq dildə yazılsın və yazılan hal və övza həqiqətə müğayir olmasın. Sizin yazdığınız gözəldir, amma qüsür tərz-i-kəlamda və sözlərdədir. Əgər bir müddət bizim könd xalqının içində qalıb. Güzəran etsəniz, onda bizim dilin ruhuna bələd olarsınız.

Ümidvaram ki, mənim cüzi iradlarımdan rəncidə olmazsınız. Çün gələcəkdə sizdən təmənnə və arzularımız var. Ona binaən bu başdan bir para məsləhətə söz-lər deməyi özümə borc bildim. Daha nə qisim əsərləriniz varsa, müzayiqə etməyib göndərəsiniz.

*Həqiqi xeyrxahlığınız
Firidun bəy Köçərli
26 may 1911, Qori*

*Adresinizi bilmədiyimə görə kağızın üstünü bəradərim Axund
Yusifin üstünə yazdım ki, cənabınıza versin. – F.K.*

ƏZİZ MEHRİBANIM MİRZƏ ABDULLA!

İşimin çoxluğu Sizin kağıza vaxtında cavab verməyə mane oldu. Ancaq bu günlərdə başım işdən açılıbdır və bir-iki kəlmə sizinlə danışmağa macalım var. Kağızınızda dilimiz xüsusunda etdiyiniz iradları qəbul edə bilmərəm. Əvvəla, dilimiz siz zənn etdiyiniz qədər kasıb və fəqir deyil. Biz dilimizi bilmirik və

bunda təqsir bizdədir, dilimizdə deyil. Fars dilimizdə olan sözləri atıb, əvəzinə əcnəbi dillərin qəliz ibarələrini və sözlərini götürmüşük və götürdüyümüz sözləri və ibarələri öz dilimizin şivəsinə uydurmayıb eyni hal ilə dilimizə qarışdırmışıq və naqabil pinəçilər kimi əlimizə hər nə düşübdürsə, paltarımıza yamamışıq və gözəl libasımızı kloun libasına bənzətmişik. Ərəbin cəm siğəsi dilimizin evini yıxıbdir. “Əfkarı-aliyyə” Dövəli-xaricə⁴⁵, “Məhafili-siyasiyyə”⁴⁶, “Miləli-müxtəlifə” və bu qisim hədd və hesabı olmayan ibarələr deyilmi dilimizi çətinləşdirib, dolaşlıq hala salan? Bizim qəzetlərdə çap olunan məqalələr, teleqram tərcümələri, hətta elanlar o qədər dolaşlıq və çətin dildə yazılır ki, oxuyanlar başa düşmür və başa düşmədikləri halda qəzet oxumaqdan rəğbətleri kəsilir. Mən demirəm ki, dilin dövlətli və vüsətli olmağına çalışmaq lazım deyil, xeyr, çox lazımdır. Dünyada hər şey günü-gündən tərəqqi tapdığı surətdə dili bir halda saxlamaq olmaz. Dilə də lazımdır tərəqqi vermək. Amma dilin şivəsinə itirmək və üslubunu pozmaq böyük fəsaddır. “Əfkarı-aliyyə” əvəzinə, “Uca fikirlər” yazsaq nə olar? “Əfkarı-aliyyəni” qanan az olar, amma “uca fikirləri” anlayan çox olar və dilin şivəsi pozulmaz. Siz yazarsınız “yok”, “çok”, “bənə”. Amma Azərbaycan türklərinin dilinin şivəsinə görə yazılsın: yox, çox, mənə. Bu sayaq yazıbdır Vaqif, Zakir, Qüdsi, Salik, Hacı Seyid Əzim, Mirzə Fətəli, Fəqir Ordubadi, Dəxil və qeyriləri ki, qələm və təb sahibləri imişlər. Bu sayaq yazıbdır mərhum Həsən bəy Məlikov. “Əkinçi” qəzetəsinin nömrələri əlinizə düşsə, oxuyub bu mətləbin barəsində bir az fikir eləyin.

Qızlara bir pərdədə “Bahar xanım” ünvanında yazdığınız mənzumə bəd deyil. Ondən yaxşı operetta əmələ gələr. Keçən sənə mən Tiflisdə padşahlıq teatrda bunun mislini gördüm, çox xoşuma gəldi. Tiflisdə bu səhnəyə qoyulan məşhur “Turp” hekayəsidir ki, qoca baba turp əkir və onu çıxartmaq üçün

45. Dövəli-xaricə – xarici dövlətlər

46. Məhafili-siyasiyyə – siyasi məclislər

arvadını, nəvəsini, nəticəsini, iti, pişiyi, siçanı çağırır. Siz yazdığınız hekayədə dəxi gözəldir. Və belə zənn edirəm ki, ondan çox gözəl operetta çıxar. Bu barədə Üzeyir Hacıbəyli ilə məsləhət edəsiniz. Əgər xahiş etsəniz, mən ona yazaram. “Bahar xanım” qızlar və uşaqlar üçün ən xoşa gələn və münasib operetta ola bilər. Nəzmində bir parça qüsurlar nəzərimə gəldi, münasib görsəniz düzəldəsiniz. Bəzi məqamlarda milli şivədə yazılmış şeirlər ilə ədəbi lisanı bir-birinə qarışdırmısınız: “Şətarət”, “sitvət” sözləri xırdaca uşaqlar üçün yaramaz. Ağacların açılmamış düymələrinə çox yerlərdə “buçur” deyilir. “Tumurcuq” ayrı məzmununda işlənir: “Tumurcuq-tumurcuq” tər tökür”. “Tumurcuq” nahəmvar mənasına da işlənir. Suyun sözlərində yalnız “Ey bim budur ki, çox bakəm” misrası başqası ilə deyişilsə yaxşı olar. Çünki “bibak” olmaqlıq eyb deyil, hünərdir. “Həp”, “həpsi” sözlərinin yerinə öz sözlərimizi işlətərsəniz, yaxşı olar.

Hər bir əsərlərinizi təbrik edib, gələcəkdə daha da gözəl və əhəmiyyətli şeylər meydana gətirməyinizi diləyirəm. Mənim yazdığım kitabların çapı barədə sizə yazaram. Görək “Nəşri-maarif”dən nə xəbər çıxacaqdır!? Bu günlərdə həkim Vəkilovdan ki, mənim vəkilimdir, görə kəğız olsun. Baqi salamat olmağınızı istəyirəm. Mənə kəğız yazmalı olsanız Qoriyə yazın. Bəradərim Mirzə Yusifə salamım var. “Uşaq gözlüyü” adında tərtib etdiyiniz kitabçadan bir nüsxə lütf edib göndərəsiniz.

*Həqiqi xeyrxahınız
Firidun Köçərli
Yazıldı iyunun 14-də
1911-ci sənədə, Qori.*

BƏRADƏRİM MİRZƏ ABDULLA!

Gözəl səpkidə və məzmununda yazdığınız məktub çoxdan yetişibdir. Amma vaxtım olmayıbdir ki, cavabını yazam. Bağışlayasınız, bu yay fəslinin bir hissəsini Dilcan dağlarında keçirməniz bisəmər qalmayıbdır. Əvvəla, müvəqqəti olsa da dünyanın qilu-qalından asudə gəzib qəlbinizə rahatlıq vermişsiz. Saniyə⁴⁷, bizim dağların gözəl mənzərələri təbi-şeriyənizə bir növ təhrik verib tazə fikirlərin və tazə xəyalların doğmasına səbəb olubdur. Və salisən⁴⁸ “Dağlar sultanı” kimi gözəl bir əsərin vücuda gəlməsinə bais olubdur. Filhəqiqə, çobanların haqqında yazdığınız şeirlər mənə çox xoşuma gəldi, neçə kərəm onları özüm üçün və şagirdlər üçün oxumuşam. Onlara da çox xoş gəlib üzünü götürüblər. Onların xoşa gəlməsinə səbəb şeirlərin sadəliyi və həqiqi hissiyyatdan doğub vücuda gəlməsidir. Bizim dağların gözəlliyini, onda olan xoş mənzərələri, onun otlarını, çiçəklərini, sərin bulaqlarını milli şairlərimiz və aşuqlarımız şirin dil ilə vəsf edibdilər. Onlardan bir neçə nümunələr keçən fevralda mən Bakıda müəllimlər məclisində oxudum. Bilmirəm cənabınız da orada var idiniz, ya yox?

Oxuduğum nümunələr müəllimlərə çox xoş gəldi. Bizim öz məişətimizə dair məndə o qədər məlumat var ki, təmamini yazsan, sırım bir kitab əmələ gələr. Haman əsərləri də “Nəşri-maarif” söz verdi ki, öz xərcinə çap etdirsin, vəli⁴⁹ əhdinə vəfa və sözüne əməl etməyib məni də sərgərdan qoydu. Dağların vəsfində Qazax şairlərindən Mustafa ağa Arifin, Kazım ağa Salik və Əlan⁵⁰ hal-həyətdə olan Abbas ağa Nazirin gözəl şeirləri var ki, məcmuəmə giriblər. Amma nə eyləmək ki, məcmuəni toz basa-basa qalıbdır.

Abbas ağa Nazirin “Bəyani-hal” namində xeyli mərgub bir əsəri var, oxusanız xoşunuza gələr, əfsus ki, çap olunmayıbdır. Abbas ağa

47. Saniyə – ikinci

48. Salisən – üçüncü

49. Vəl – ancaq

50. Əlan – indi, hazırda

bacarardı öz xərcinə çap etdirməyə, amma bir utancaq adam olduğuna görə özünü qeyrilərə tanış etdirməkdən həyə edir. Bilmirəm onun əsərlərindən nəzərinizə yetişən olubdurmu? “Rüstəm və Zöhrab”ın tərcüməsi, “Mövludi-nəbəvi”, “Millətə xitab”, “Molla və şeytan”, “Çoxmu lazımdır insana torpaq?”, “Bəyani-hal” və qeyriləri. Abbas ağa çox qabil və xoştəb şairdir. Amma çoxları onu tanımır, o cəhətə ki, özünü nəzərə verən adam deyil.

“Bahar xanım” təbdən çıxandan sonra bir nüsxə bəndənizə göndərməyinizi rica edirəm. Bəradərim Axund Yusifə ərzi-salamımı yetirəsiniz. Əgər vaxtınız olsa, “Dağlar sultanı” misilli yenə bir neçə əsərlər vücuda gətirin.

*Canu dildən Sizi istəyən
Firidun Köçərli,
10 oktyabr 1911. Qori*

BƏRADƏRİM MİRZƏ ABDULLA!

Siz Məngilisdən gedəndən iki gün sonra həkim Məhəmməd Rza ağanın xanımı bərk naxoş oldu. Tiflisdən cərrah dəvət etməyə məcbur olduq. Bəli, cərrah operasiya etmədi. Avqustun 25-nə kimi biz orada olduq. Avqustun 25-də mən bacılarımı götürüb gəldim Qoriyə, çünki imtahan vaxtı yetişmişdi. Amma bizim xanım naxoş bacısının yanında qaldı. Bu vaxta kimi onlardan bir xəbər yoxdur. Allah Dürətnisəyə salamətlik versin, çox gözəl candır və körpə balaları var. Belə ki, sizdən sonra kefirmiz çox qarışdı, bir dəfə də olsa nə meşəyə və nə bulaq başına gedə bildim. Biz tərəfdən Tağı bəyə və Ruqiyyə xanıma və ananıza salam edərsiniz və bizim əvəzimizdən uşaqların üzündən öpərsiniz. Xrestomatıyanız çapdan çıxanda bir nüsxə yadigar üçün göndərəsiniz və mümkün olduqca mənə təvəqəllərimə əməl edəsiniz. Baqi salamətliyinizi istəyirəm.

*Müxlisiniz Firidun Köçərli
13 avqust 1912, Qori*

ƏZİZ BƏRADƏRİM MİRZƏ ABDULLA

Kağızınıza belə təxir ilə cavab yazmaq məzurəm. Bir yandan fikrin pərişanlığı və s. başqa xırda-para səbəblər cənabınıza kağız yazmağa mane olurdu. Dünən ki, ibarət olsun sentyabrın 13-cü günündən, bizim xanım öz Mərizə bacısı ilə gəlib çıxdılar Qoriyə. Allahın mərhəməti gəlib Dürətnisə xanımı möcüzənə sağaldıdır. İndi yeyib-içir, oturur və hətta ağaca dayana-dayana beş-on qədəm yeriyir. Bizim hamımız Sizə salam göndərərək izharı-rizaməndlik edirik, xüsusən Dürətnisə xanım özü istəkli bacımız Ruqiyyə xanıma ərzi-salam göndərərək rizaməndlik edir. Həkim bir neçə günə gedibdir öz kəndləri Salahlıya, bu günlərdə o da buraya gələsindir.

İsa bəyin mənim əsərlərimi çap etməyi xüsusunda danışıram, görək onun məsləhəti nə olacaqdır. Razi olsa, bu işdə onu vəkil edəcəyəm. Vəli cənab İsa bəyin özü mənə bu babda heç bir şey yazmayıbdır. Sizə dediyi sözləri bəradərim Mehdi bəy Hacinskiyə dəxi deyibdir və ondan mənim şərtlərimi tələb edir. Bu günlərdə İsa bəyə mən özüm kağız yazacağam, həkim gəlsin, sonra. Cəm və tərtib qılıb göndərdiyiniz bayatılar və əşari-Rəmzi yetişdi. Nə dərəcədə Sizdən razı olduğumu izah etməkdə acizəm. Mənə bunlardan gözəl və əla hədiyyə ola bilməz. Bayatılardan bəziləri məndə var isə də, bir çoxları da yeni eşitdiyim sözlərdir. Milli əbyat və əşarda hiss olunan lətafət və sadəlik başqa qism kəlamalarda yoxdur. Məsələn, iki istəkli yarın qisim kəlamalarda yoxdur. Məsələn, iki istəkli yarın müfaqirət⁵¹ə bais olan şum⁵² vaxtda olunan qarğış.

*Ağ çuxan ağı qalsın,
Boğçada bağı qalsın,
Məni səndən eyləyən
Sinəsi dağı qalsın.*

51. Müfaqirət – ayrılma

52. Şum – uğursuz, pis

Yəinki mərdin namərdə möhtac olmağı babında deyilmiş sözlər:

*Əzzinəm baş əyər,
Qarlı budaq baş əyər.
Qiyamət o gün qopar,
Mərd namərdə baş əyər.*

Vətənə olan məhəbbəti millət belə izah edibdir.

*Əzzim vətən yaxşıdır,
Köynək kətan yaxşıdır,
Qürbət behişt olsa da
Yenə vətən yaxşıdır.*

Bu qisim gözəl bayatılarımızın həddi-hesabı yoxdur. Bunları cəmləşdirib çapa verməsək, itib-batıb. Rəmzinin əşarından yazdığınız nümunələr dəxi çox gözəldir. Əgər onun tərcümeyi-halına dair cüzi bir məlumat versəniz, daha da yaxşı olardı. Səbki-kəlamı Nəbatininkinə oxşayır. Çox ehtimal ki, o da Qaradağlı olsun və Nəbatidən bir para şeyləri iqtibas etmiş olsun. Qonaqkəndli şair Nağının məcmuəsi əlinizə düşsə, müvəqqəti mənə göndərməyinizi rica edirəm. Vaxtınız olduqca öz bərguzidə əşarınızdan dəxi məni məhrum etməyəsınız.

Bəradərim Mirzə Tağıya ərzi-salamım var. Uşaqları öpürəm. Xanımın və həmişirələrimin əzizə Ruqiyyə xanıma çox salamları var. Baqi səlamət olmağınızı istəyirəm.

*Firidun Köçərli
14 sentyabr 1912, Qori şəhəri*

ƏZİZ BƏRADƏRİM MİRZƏ ABDULLA!

Sizdən çox təvəqqe edirəm ki, məndən rəncidəxatir olmayasınız ki, Sizin müşviqanə, həqiqi və səmimi-qəlb ilə yazılmış kağızın cavabını və göndərdiyiniz gözəl hədiyyənin rizaməndliyini⁵³ belə təxirə saldım. Əzizə Dürətnisə xanım səhhətyab olub, Bakıya gedəndən sonra onun bacısı, yəni bizim xanım naxoş oldu. Bərk boğazı ağrıdı və iki gün danışmağa və bir şey yeməyə qadir olmadı. Belə ki, məni çox qorxuya saldı, lillahülhəmd⁵⁴ axırı yenə xeyir oldu, içəridən boğazı deşilib rahat və səhhətyab oldu. Hazırlaşdırdım ki, Sizə kağız yazım, ucebni okruqdan bir neçə təzə tərtib olunmuş kitablar gəldi ki, fori onlara baxılıb ucebni okruqda istemalı haqqında öz rəyimizi mən və Rəşid Əfəndizadə yazıb bəyan edək. Bu əmri də ancaq dünən itmamə yetirib indi bir azacıq rahat vaxt tapmışam.

“Gülzar” vüsəl oldu. Onun əcələ ilə tərtib olunması hər bir vərəq və səhifəsindən görünür, bu xüsusda özünüz də Məngilisdə olan zamanı mənə söyləmişdiniz ki, xrestomatiyanı çox tələsik düzubsünüz və bu tələsməyə bais nə olubsa, onu da buyurmuşdunuz. Əlbəttə, tələsik işdə qüsur çox olar, bir halda ki, o iş də təlimə dair kitabın yazılmasından ibarət ola. Təlim kitabı qayıрмаq cənabınıza məlumdur ki, çox mühüm və çətin əmrdir, onu yazmaqda artıq ehtiyat və diqqət lazımdır. İndilikdə “Gülzar”ın qüsur və nöqsanı babında Sizə bir şey yazmayacağam, amma Sizin öz xahişinizə görə onun ikinci çapı olan vaxtda mən də öz rəy və təsəvvüratımı Sizə yazacağam, nəzərinizdə qəbula keçsə təshih buyurarsınız. Hər halda “Gülzar”da təlim və tədrisə layiq məlumat çoxdur. Belə ki, ali sinifdə oxuyan şagirdlərə ən yarar və münasib qiraət kitabıdır; xüsusən onun üçüncü hissəsi mənə xoş gəldi ki, Qafqazın keçmişinə və tarixə dair bir çox nəfili məlumatla doldurmaq olar. İnşallah gələcəkdə pişəzvəxt⁵⁵ mənə yazarsınız; lazım gördüyüm

53. Rizaməndlik – razılıq

54. Lillahülhəmd – Allaha şükür

55. Pişəzvəxt – vaxtından qabaq

materialı toplayıb Sizə göndərirəm. Başqalarına verməyi qiymıramsa da Sizdən müzaiqə etmərəm.

Təəssüf edirsiniz ki, mürəttib Mirzə Fətəlinin tərcümeyi-əhvalına məxsus məlumatı düzdükdən sonra unudub mənim adıma buraxıbdır. Burada təəssüf yeri yoxdur, ancaq mən ona təəssüf edirəm ki, Mirzə Fətəli öz yazdığı sərgüzəştinin ibtidasını keçən sənə⁵⁶ mən ələ gətirə bilmədim. İndi kitablarımın arasından tapmışam, əfsus ki, nə mənim kitabçama giribdir, nə də sizin “Gülzar”a daxil olubdur. Bunu da gələcəkdə islah edərək.

Sizin öz əsərlərinizdən bir parası, xüsusən üçüncü hissəyə daxil olan əşar ki, ibarət ola mərhum Hacı Molla Ruhulla axundun ruhuna ittihaz və Mirzə Əli Əkbər Sabirin adına yazılmış mənzumat mənə çox xoş gəldi. Filhəqiqə, dəruni və pak hisslərdir ki, gözəl şeirlər vasitəsilə izhar buyurubsunuz.

“Dəftəri-hicran” sərlövhəsilə yazılmış şeirləriniz dəxi sinələrə dağ çəkən və ürəkləri yandıran ah və nalələrdir; hicran odu ilə yanmayan ürəklər onları dərk edə bilməz, necə ki, Mollayı Rumi demişdir:

Atəşəst in bank nay, nist bad

Hər ki, in atəş nədarəd nist bad

Cənabınızın bu qism əsərləri mənim məcmuəmin səhifələrini zینətləndirə bilərdilər... Bəli, məcmuənin işi dərin quyuya düşübdür. Kim onu oradan çıxaracaq, bilmirəm. Pənah bər xuda!

Balkan işləri də bir yandan halımı xarab edibdir. Yenə pənah bər xuda. Badsəba və mən əziz həmişirəmiz Ruqiyyə xanıma, ananıza, Sizə və Mirzə Tağıya ərzi-salam edirik. Həmişirəmizin dəxi Ruqiyyə xanıma salamları var.

Həqiqi dostunuz Firdun Köçərli
Təvəqqe edirəm ki, “Gülzar”dan on iki cild lütf edib
göndərsiniz. İstəyirəm ki, ikinci klasın şagirdlərini onunla tanış
edəm. Pulunuzu tezliklə göndərəm.

Firdun

56. Sənə – il

HÖRMƏTLİ VƏ ƏZİZ BƏRADƏRİM MİRZƏ ABDULLA!

Söz yoxdur ki, mənim qaramca söylənirsiniz və deyirsiniz ki, filankəs nə pis adamdır ki, kağıza cavab da yazmaq istəmir. Məlumunuz olsun ki, Sizin kağız yetişəndən sonra bizim başımıza bir neçə müsibətlər gəldi. Badisəbanın bir cavan həmsirəzadəsi ki, mənim əmim oğlunda idi, uşaq üstündə pozulub vəfat etdi və bütün dekabr ayını Badisəba gah Qazaxda və gah Qarabağda keçirdi. Mən də getmişdim, amma tez qayıtdım və sonradan yenə Badisəbanın istəkli yeznəsi Mənsurağa – bu yay Məngilisdə görmüş olarsınız, – ömrünü Sizə tapşırırdı. Bu da bir müsibət. Axırda özümüzü bir az rahatlandırmışdıq ki, qəflətən bizim şagirdlərdən bir namərd və bimürüvvət müsəlman şöbəsinin səhnində öz müəllimini vurub qətlə yetirdi. Bu iş bizi çox təşvişə saldı və uşaqların içində çaxnaşma düşdü. Bəzi çox vahiməyə də düşdü ki, xaricilər bu faciəyə nə gözlə baxacaqlar və buna nə don və libas geydirəcəklər. Yaxşı ki, qatil öz fəsadını tez boynuna aldı və məlum oldu ki, onu bu işə vadar edən məhz müəllimin ona dvoika qoymağı olubdur. Əvvəlcə haramzadə istəyirdi sair yoldaşlarını da dolaşdırıb işə salsın, amma hiylə və fəsadını sübuta yetirə bilmədi.

Məlum edəsən görək axund Yusifdən nə xəbər var? Nuri-çəşmim Cəlaləddin yaxşı olurmu və bu halda onlar haradadırlar? Axund Yusifin məqalələrini “İqbal”da oxuyuram. Məlum edəsiniz görək Siz necə dolanırsınız, bəradərim Tağı bəy necədir? Ruqiyyə xanımın əhvalı necədir? Bizimkilər Sizə və onlara çox salam göndərirlər. Bu yayda harada olmaq niyyətiniz var? Bu günlərdə Sizin məcmuələr barəsində bir məqalə “Kaspi”yə göndərdim. “Gülzar” barəsində bir şey yazmaq istəmərdim, vaxtaki “Ədəbiyyat məcmuəsi” də meydana çıxdı, daha doğrusu ki, kiryə bilmədim. Guya Siz Ağzadə ilə sözbir olubsunuz ki, bizim ana dilimizi əlimizdən alıb bizi Osmanlı edəsiniz. Vahid bir şəxs haqqında zülm və cövr olursa, keçər-

gedər. Amma ümumiyyətlə zülm qəbul olunmaz nə allah yanında və nə də bəşər. Allah bizə verən dili əlimizdən almağa heç kəsin ixtiyarı yoxdur. Amma hamı borcludur o dilə rəvnəq verib onu dövlətləndirsin. Siz isə “ana” sözünü “validəyə” və ya “annayə”, “ata” sözünü “pədəyə”, “uşaq” sözünü “çocuq”, “bala” sözünü “yavruya” çöndərməklə, dilimizi əlimizdən almaq istəyirsiniz. Məgər “ana” “anna”dan pisdir? Qərək, bu məsələdə böyük səhvəniz var. Və heyif olsun Sizin “Bəxtiyarlığım” sərlövhəsilə yazdığınız məqalələrə ki, onların maalinə və ədibənə yazılmasını dilin çətinliyi və əcnəbiliyi pozur. “Gülzar”ı da “Məktəb”də yazdığınız kimi yazsa idiniz, nə olardı?

Hər halda acığınız tutmasın, məslək duasıdır, qərəzi şəxsi deyil.

*Bəradəriniz Firidun Köçərli
10 fevral 1913, Qori*

ƏZİZ MÖHTƏRƏM BƏRADƏRİM MİRZƏ ABDULLA!

Allah Sizi səlamət və xoşbəxt eləsin ki, bəndənizi unutmayasınız. Kağız yazmamaqla qüsur etmişəmsə də, doğruluqla ərz edirəm ki, xatirimdən Sizi çıxartmamışam. Tarixdə misli görünməmiş olan böyük müharibə tamam fikir və xəyalımı işğal edibdir, gecələr də rahat yata bilmirəm. Xahişim var idi ki, sentyabrın əvvəllərində Bakıya gəlib bu zavallı əsərlərin çap olunmaq məsələsini Sizin kimi dostların vasitəsilə bir növ düzəldə idim. Dava araya düşüb mane oldu. “Nicat” cəmiyyəti-xeyriyyəsinin mənim əsərlərimin çap olunması barəsində izhar qıldığı təşəbbüsət və hüsni-niyyəti şayani-təqdir və təhsindir. Bu qədər biləsiniz ki, bu zəhmətimin çap olunmasında mənim də niyyətim pul qazanmaq deyil, ancaq ədəbiyyatımıza cüzi bir xidmət etməkdir. “Nicat” cəmiyyətinin şərtlərinə mən razı olaram və ümidvə-

ram ki, mənim zəhmətlərimin əvəzində cəmiyyət məni biciz⁵⁷ və məyus etməsin. Ancaq bu qədər var ki, kitabları dərc olunduqdan sonra satmaq mənə müşkül olacaq. Yaxşı olardı ki, bu təklifi “Nicat” öz öhdəsinə götürəydi. 2500 cild təb olunduqdan sonra “Nicat” orada kitabları satıb, əvvəlcə öz xərcini götürüb, sonra mənim haqqımı əda⁵⁸ eləyə bilər. Amma yaxşısı və insaf ilə tutulması budur ki, kitabın bir hissəsi, tutalım ki, yarısı və ya sulusu⁵⁹ satıldıqdan sonra hasil olan məbləğ iki yerə təqsim olunsun. Bir hissəsi müsənnifə⁶⁰ çatsın və yerdə qalan hissə çap olunmaq xərcinə sərf olunsun. Hər halda bu barədə düzəlişmək asandır. Təki kitab yaxşı kağızda, gözəl və aydın hürufat ilə təb olunsun. “Nicat” cəmiyyəti-xeyriyyəsinin müdirini və sair üzvlərini Siz yaxşı tanıyırsınız. Yəqin ki, onlar əmin və mötəbər adamlardır. Türkdə misal var ki, ilan vuran ala çatıdan qorxar. “Nəşri-maarif” gözümü qorxudubdur. Baqi Allah amanında olasınız. Badisəbanın, mənim və Həcərin Sizə və həmsiyyətimiz Ruqiyyə xanıma və bəradərimiz Tağı bəyə çoxlu salamımız var. Uşaqların üzündən öpürük.

Həqiqi dostunuz Firidun Köçərli

Bəradərim Mirzə Yusif alan haradadır? “Sərf və nəhv”ini düzəldib çapa veribdirmi? “Gülzar”ın ikinci çapı nə vaxt olacaqdır? Onun bir para yerlərini düzəltmək lazımdır.

BƏRADƏRİM MİRZƏ ABDULLA

Sizin yanınızda üzr gətirməyə də heç bir üzüm yoxdur. Neçə dəfədir ki, Sizin kağızlar yetişibdir, heç birisinə cavab almayıbsınız. Mən belə zənn edirdim ki, məndən küsübsünüz. Amma iltifatınız o qədər çoxdur və ürəyiniz o qədər təmizdir

57 Biciz – yoxsul

58 Əda – ödəmə

59 Sulus – üçdə biri

60 Müsənnif – müəllif, əsər yazan

ki, büğzü ədavətə onda yer yoxdur və acıq nədir bilmirsiniz. Bu sayaq safdil və rövşən-zəmir⁶¹ olmaq özü bir səadətdir. Əsərləriniz çapdan çıxdıqca mən yazıb gətirdirəm və “İqbal”da məqalələrinizi və “Əsrimizin qəhrəmanları” ünvanında yazdığınız hekayələri oxuyuram.

Okruqdan “Gülzar” hələ gəlib Qoriyə çıxmayıbdır. Əgər məndən otuz istəsələr, söz yoxdur ki, yaxşı yazacağam və insafən kitabda böyük qüsurlar yoxdur. Mənim xoşuma gəlmədiyi ancaq kitabın dilidir. Bu mətləb də Sizə əyandır ki, mən osmanlı türklərinin dillərini və yazılarını xoşlamıram. Əgər o maddələr ki, “Gülzar”a daxil olubdur, məhz bizim söylədiyimiz dildə olsaydı, onun qədrü qiyməti mənim nəzərimdə daha da artıq olardı və ümidvaram ki, ikinci çapında kitabı qəliz ibarələrdən və sair qəllü-qəşdən⁶² təmiz edəsiniz və gözəl nümunələrlə “Gülzar”ı müzəyyən qılasınız. Mən də Sizə bəzi material verməyi vədə edirəm. Zəngəzur uyezdindən Sizin kitabın barəsində mənim rəyimi bilmək istəmişdilər. Mən “Gülzarı” istəyən adama tərif elədim. Rəşid bəy Sizə salam göndərmiş və razılıq edir. Badisəbanın və bacılarımın əzizəyi-möhtərəmə Ruqiyyə xanıma və Sizə salamları var. Mən də həm Ruqiyyə xanıma və həm Tağı bəyə salam edirəm və sizin səlamətliyinizi istəyirəm.

*Bəradəriniz Firidun Köçərli
15 dekabr 1913, Qori*

Bundan sonra kağızlarınıza tez cavab yazacağam. Sizin məndə Osmanlı ədəbiyyatına dair bir kitabınız var, unutmamışam qulluğunuza göndərirəm.

61. Rövşən-zəmir – ürəyi açıq

62. Qəllü qəşdən – artıq, boş söz

ƏZİZ BƏRADƏRİM MİRZƏ ABDULLA!

Kağızınıza belə təxirlə cavab verməkdən inciməyəsiz, fikir və xəyalım cəm deyil. Allah Sizdən razı olsun ki, mənə təsəlli verib səmimi-qəlbədən yəs və küdurətlərimə şərəkət edirsiniz. Doğruluqca Sizə ərz edirəm ki, Sizin kimi həqiqi dostların bu müsibətimdə itifaq edib mənə təsəlli verməkləri və sədaqət izhar etməkləri mənim qəm və qüssəmi xeyli azaltdı. Hər şeydən ziyadə mənə ağır gələn budur ki, biçarə Həcər bu qədər səy və zəhmətdən sonra beş gün də olsa rahat ömür sürmədi, dünyadan nakam getdi və gözəl arzularını özü ilə qara torpağın altında dəfn etdi. Görünür ki, qəzavü qədər buna imiş. Səbrdən başqa əlimizdən bir şey gəlməz.

Bəradərim Şaiq! Mənim əsərlərimin çapı yenə də təxirə düşdü. Neçə vaxt bundan müqəddim Mehdi bəy Hacıbababəyovdan bir məktub aldım. Yazmışdı ki, bu halda kağız baha qiymətə satılmağa görə kitabların çapı davadan sonraya qaldı. Bu da mənim işlərimin gətirmədiyindəndir. Nə vaxt dava qurtaracaq, sülh olunacaq və kağızın qiyməti ucuzlaşacaqdır. Bunlar düzələndən sonra "Nicat"ın fikri və tədbiri nəyə mübəddəl⁶³ olacaq, Allahi-ələm.⁶⁴

Zakir xoş demiş :

*Əfsus ki, islamın işi müşkülünə düşdü.
Yox çarə dəxi səbrdən özgə belə düşdü.*

Bari, bəndəni xatirinizdən çıxartmıyasınız və gözəl məktublarınızla könlünü açasınız.

Ruqiyyə xanıma və Tağı bəyə və Sizə salamımız var.

*Müxlisiniz Firidun Köçərli
22 oktyabr 1915, Qori*

Culabov Nikolaya ki, Sizin realnı şkolada müəllimdir, mən tərəfdən salam edərsiniz.

63. Mübəddəl – dəyişdirilmiş

64. Ələm – çox bilikli

ƏZİZ BƏRADƏRİM MİRZƏ ABDULLA!

Siz mənim yanımda müqəssir deyilsiniz, bəlkə bunun əksi olaraq mən Sizin yanınızda üzüqarayam. Yayda Teberdadan yazdığım kağız çox gec gəlib Suramda mənə yetişdi: oraları bəyəndiyinizi bilib xoşhal oldum və bir neçə söz cavabında Sizə yazmaq istədim. Amma adresinizi bilmədiyimdən yazmadım. Yayın axırlarında hər tərəfdən mənə vüsul olan kağız və vərəqləri nəzərdən keçirdikdə yenə gözüm Sizin naməyə düşdü. Dübarə oxudum və kağızın dördüncü səhifəsində Teberda adresinizi görüb xeyli xəcalət çəkdim ki, qəflət edib məktubun arxasına baxmamışam. Hazırlanırdım ki, günahımı Qoridən kağız yazmaqla azacıq da olsa yüngülləşdirəm, o da müyəssər olmadı. Sizin ikinci kağızınız yetişdi, daha da sizin yanınızda xəcalətləndirdi. Ümidvaram ki, əfv buyurasınız, vallahi, işlərim çoxdur, amma xatiriniz həmişə mənzurdur. Bu halda Qoridə türk lisanının və şəriət dərslərinin üsuli-tədrisinə aşına olmaq üçün hər tərəfdən mollalar gəlibdir, başımız onlara qarışmış, başqa işlərlə məşğul olmağa əsla məcal yoxdur. Bu kurs sentyabrın 20-sinə kimi, bəlkə daha da artıq çəkəcəkdir. Görək mollalara bir şey öyrətmək müyəssər olacaqdır? Artıq şövq və həvəslə bizim dərslərə və leksiyalara qulaq asırlar. İşlərində qanacaqlıları da az deyildir. Teberdadan İsmayıl əfəndi də buraya gələsindir. Rəşid bəyin çoxlu salamı var. Lütf edib "Doğru söz"də dostunuzu yad edibsiniz. Allah Sizdən razı olsun. Mən o jurnalı görməmişəm. O nüsxələri mənə göndərməyinizi rica edirəm. Badisəbanın və mənim əziz Ruqiyyə xanıma və Mirzə Tağıya və Sizə çoxlu salamımız var. Bizi unutmayasınız.

*Həqiqi dostunuz Firidun Köçərli
7 sentyabr 1916, Qori*

ƏZİZ BƏRADƏRİM MİRZƏ ABDULLA

Dekabrın 3-də yazdığımız kağızın cavabını iki ay yarımından sonra göndərdiyimdən xəcalət çəkirəm. Amma əfv və inayətinizə ümidvaram. Təvəqqe edirəm ki, məndən şikəstəxatir olmayasınız, kağız yazmağa vaxtım olmayıbdir. Amma bir an belə xatirimdən kənar olmayıbsınız. Necə ki, Sizin işləriniz çoxdur, mənimki də bir o qədərdir. Əsla asudəlik yoxdur. Təfavüt ondadır ki, Siz cavansınız, öhdənizə olan işləri tez əmələ gətirə bilərsiniz, amma mən bacarmıram. Bu sənə cənab Popoçitel bizə rahatlıq verməyibdir. Sentyabrdan indiyə kimi onun növbənöv sifarişlərini və buyruqlarını əmələ gətirməkdəydik. Doğrusu ki, daha tənqə gəlmişik. Bu qədər təklifləri heç birinin də bir xeyirli nəticəsi olmayır. Axır vaxtlarda edadi məktəblərin proqramları üstündə çalışırıq. Çox qərribə proqramlar gəlibdir. Bir-birinə əsla oxşar və müvafiqəti yoxdur. Sizin yoldaşlardan bir nəfəri müdirə artıq dərəcədə xoş gəlmək üçün lazım bilibdir ki, şagirdlər türkcə oxuduğu hekayələri rus dilinə tərcümə etdirlər.

Proqramların cümləsindən ziyadə Siz tərtib etdiyiniz mənə xoş gəldi. Əgər onda yazdığımız maddələrin cümləsinə əməl olunursa, onda Sizin şagirdlər kursu tamam etdikdə türkcə də gərəkdir yaxşı savadlı olsunlar; buna da mənim şəkkim yoxdur. Hər bir peşənin və elmin təlim və tədrisinə müəllimin vücudu böyük şərtidir. Əgər müəllim istəsə, hər qism şüruə mühit içrə olmuş olsa da, öz şagirdlərinə çox şeylər öyrədə bilər. Qabil və insafli müəllimin əlində naqabil və korafəhm şagird də az-çox elm və biliyə dara ola bilər və biləks şövqsüz və insafsız müəllim qabil və zirək şagirdi də elmə olan şövq və həvəsdən salar. Bizim lisan müəllimləri şagirdlərinə heç bir şey öyrətməyib, ana dilini feyz lətafətindən onları məhrum edirlər.

Martın 21-də Tiflisdə müsəlmanlar üçün ruhani seminariyası açmaq məsələsi müzakirə olunacaqdır, bilmirəm Sizin də o məclisdə təşrifiniz olacaqdır? Çox yaxşı olardı ki, təşrif gətirə

idiniz. Bir çox mühüm məsələlər Sizin də o məclisdə gərəkdir məzkur şurada məhəlli-müzakirəyə qoyulsun və mümkün olduqca arzumuzca həll olunsun. Xüsusən tazə başlanan sərbəstlik və hürriyyət dövründə kamali-ciddiyyətlə işlərə girişmək lazımdır, burada qəflət böyük günah və axırı peşmançılıqdır. Qərribə zamandır, görünməmiş və əqlə gəlməyən hadisələr törəməkdədir. Qorxuram axırda yenə çanaq islam aləminin başında çatlasın. "Gülzar"ın ikinci çapı üçün istədiyiniz məlumatı göndərməkdə müzaiqə yoxdur. Amma mən istəyirdim ki, həqirin əsərindən daha da ziyadə məlumat əxz edə idiniz. Bunun üçün lazımdır əsərin çapdan çıxmağını gözləmək. İnşallah, müharibə qurtaran kimi əvvəlinci cildin çapına şüru edəcəyəm. Qarabağ nücbəbasından bir nəfəri kitabların çapı üçün nə qədər kağız lazım olsa öz öhdəsinə götürür. Belə ümid verənlər çox olubdur, görək bunun axırı necə olacaqdır. Əgər Siz "Gülzar"ı bu yaxın vaxtda çapa vermək istəyirsinizsə, onda Molla Vəli Vidadinin tərcümeyi-halını və Cavad xanın sərgüzəşti babında yazdığı mənzumatı qulluğunuza göndərrəm.

Mənim bu kağızım Sizə bayram günü yetişəcəkdir. Ona binaən mən və Badisəba Sizin bayramınızı təbrik edib, xoşbəxt olmağınızı Allahdan diləyirik. Həmsireyi-mehribanım Ruqiyyə xanıma və Mirzə Tağıya salam var. Zəhmət çəkib yerinə yetirəsiniz. Baqi Allah Sizi səlamət eylesin.

*Müxlisiniz Firidun Köçərli
6 mart 1917, Qori*

İ Z A H L A R

Abbas ağa Nəbi Əfəndi oğlu Qayıbov – təxəllüsü Nazir (1849–1919) klassik üslubda yazılmış şeirlərin müəllifidir. “Molla və Şeytan” (nəzmlə hekayə), “İki qardaş” (1912), Əbülqasim Firdovsidən etdiyi tərcümə “Rüstəm və Söhrab” (1908), Lev Tolstoydan etdiyi tərcümə “Çoxmu lazımdır insana torpaq” kitabları nəşr olunub. Yüzlərcə rübainin, şeirlərin və “Bəyani-hal” poemasının müəllifidir. 1870-ci illərdə Tiflisdə Zaqafqaziya Ruhani İdarəsinin Baş katibi vəzifəsində işləmişdir. 1919-cu il dekabrın 30-da Qazaxda vəfat etmişdir.

Mahmud bəy Mahmudbəyov (1849–1923) Qori seminariyasının məzunu (1883), Bərdə, Tərtər və Şamaxıda müəllimlik edib. Bakıda Rus-Azərbaycan məktəbinin müdiri olub. Azərbaycan dilində ilk dərslik və proqramların yaradıcılarından biridir. Görkəmli maarif xadimi M.Ə.Sabirin, Abbas Səhhətin və Ağəli bəy Nəsehin yaxın dostlarından idi.

Süleyman bəy Səlim bəy oğlu Əbdurrəhmanbəyov (1864–1922) Qəbələ rayonunda anadan olub. Tiflisdəki Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunun məzunu, görkəmli maarif xadimi, “İkinci il” dərsliyinin müəlliflərindən biri. Ötən əsrin əvvəllərində uşaqlar üçün tarixi mövzuda yazılmış hekayələr – “Qüreyş tərəni”, “Məsud və Məsrur”, “İki uşaq” (ruscadan tərcümə) əsərlərinin müəllifidir.

Fərhad bəy Məşədi Rəhim oğlu Ağazadə – təxəllüsü Şərqi (1880–1930) Şuşada anadan olub. Qori seminariyasını (1895–1900) bitirib. Görkəmli publisist və maarif xadimidir. “Ədəbiyyat məcmuəsi” (1912) dərsliyinin müəllifidir. İlk dəfə “Firidun bəy Köçərlinin bioqrafiyası”nı yazmışdır.

Ağəli Cavad oğlu Qasimov – təxəllüsü Raqibdir (1883–1959). Salyanda anadan olmuşdur. 1895–1901-ci illərdə Qori seminariyasında oxuyub. Kürdəmirdə, Şamaxıda və Dağıstanın Qızıl Qumlaq kəndində müəllim işləyib. “Hesab məsələləri”, “Əmək və tövbə” dərslik kitablarının müəllifidir.

– **“Rüstəm və Söhrab”** 1908-ci ildə şair Abbas ağa Nazirin Ə.Firdovsidən tərcümə etdiyi əsər.

– **“Molla və Şeytan”** 1911-ci ildə Bakıda nəşr olunub. Abbas ağa Nazir Qayıbzadənin əsəri.

– **“Bizim xanım”** deyəndə Firidun bəy Köçərli həyat yoldaşı Badisəba xanım Mustafa ağa qızı Vəkilovanı (1881–1954) nəzərdə tutur.

– **Dürətnisə**–F.Köçərlinin həyat yoldaşı Badisəba xanımın kiçik bacısıdır.

– **Həkim–Məmmədrza ağa Vəkilov** nəzərdə tutulur.

– **İsa bəy Aşurbəyov** (1881–1937). Görkəmli ictimai-siyasi xadim, 1937-ci il dekabrın 31-də bolşeviklər həbs edib, güllələyiblər, şəxsi mətbəəsi vardı. Firidun bəy Köçərlinin ədəbiyyat tarixini çap etməyə söz vermişdi, sonra – 1914-cü ildə müharibənin başlamasını bəhanə gətirib yerinə yetirməmişdir.

Mehdi bəy Hacinski (1879–1941) XX əsr jurnalistlərindəndir. Azərbaycan teatrının fəal xadimlərindən olmuşdur. “Dəmdəməki” və “Avara” imzaları ilə əsərlər yazıb.

Mirzə Tağı Rzayev – Abdulla Şaiqin bacısı Ruqiyyə xanımın əridir. 1865-ci ildə Təbrizdə doğulmuşdur. Uzun müddət Bakıda İran konsulluğunda işləmişdir. Tehrandə vəfat edib.

İZHARİ TƏƏSSÜF⁶⁵

Əziz möhtərəm bəradərimiz Qurbanəli Şərifzadənin gözləmədiyimiz bir halda vəfatı xəbəri bizi böyük yasa düçar elədi. Mərhum hürriyyət və ədalətin ən səmimi dostlarından biri olduğu üçün onun bu hürriyyət əsrində tərki həyat etməsi şayani təəssüfdür. Azadi kəlam və əfkar onun müqəddəs arzularından birisi idi. O heç bir vaxt da azadə danışıb rəy və fikirlərini açıq və aydın söyləməkdən çəkinməzdi. Mərhum millətimizə məxsus bir çox fəzailin müstəcəmi idi. Millətimizin ruhu, həyatı, səadəti və mənəvi varlığı Şərifzadənin şərif vücuduna müşahidə olunmaqda idi. Şərifzadənin məntiq üzrə söylədiyi şirin söhbəti hər kəsi maraqlandırır. Mərhumun gözəl sifətlərindən biri də onun ədəbiyyatımızın tərəqqi və təalisi yolunda sərfi-hümmət etməsi idi. Harada bir ədib və şair sədəsə eşitsəydi, onu arayıb ziyarət etməyi və onunla dostluq və yoldaşlıq əlaqəsini bağlamağı özünə borc bilirdi. Məşədi Qurbanəli kimi vücudunların ölüb getməsi millət üçün böyük bir yasdır. Vay o millətlərin halına ki, onların içindən M.Qurbanəliyə rəhlət edirlər və yerlərinə başqaları ərsəyə yetişmirlər.

Xudayi-təala mərhumun təqsirini bağışlayıb, əyan və ətrafına səbri cəmi əta buyursun.

Firidun bəy Köçərli
12 iyun 1917-ci il,
Qori şəhəri

65. Məktub görkəmli ziyalı Qurbanəli Hacı Ələsgər oğlu Şərifzadənin (1854–1917) vəfatı münasibətilə yazılıb. “Açıq söz” qəzetinin 1917-ci il 15 iyun tarixli 498-ci nömrəsində dərc olunmuşdur. (Ş.N.)

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİYƏ
YAZILAN MƏKTUBLARDAN

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİYƏ

«Bənövşə», «Çiçək» və «Dilənçi» adlı tərcümələriniz mənim kitabımın («Vətən dili» kitabı – Ş.N.) zinəti-mənziləsində olacaqdır. Nəzmi yüngül, musiqili və ahənglidir. Qafiyələri də öz yerindədir.

Aleksey Osipoviç
Çernyayevski, 1894-cü il, Qori

Qeyd: Firidun bəy ilk ədəbi fəaliyyətinə tərcümə ilə başlamışdır. Hələ 1885–1895-ci illərdə İrəvan gimnaziyasında Türk-Azərbaycan dili müəllimi işləyəndə 1891-ci ildə «Təlimati-Sokrat» əsərini (kitab Baxçasarayda «Tərcüman» qəzetinin mətbəəsində nəşr olunub), 1895-ci ildə M.Lermonovun «Üç xurma», M.V.Kolotsovun «A kişi, niyə yatıbsan?» şeirlərini, 1891-ci ildə A.Puşkinin «Torçu və balıq» nağılını Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

1904-cü ildə A.Çexovun «At familiası» hekayəsini isə «Şərqi-Rus» qəzetinin 16-17-ci saylarında dərc etdirib. Firidun bəy 1910-cu ildə «Sayaçı sözləri» və «Valehin nəğməsi»ni toplayıb, rusçaya tərcümə edir və «Qafqazın əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu»nun 41-ci cildində nəşr etdirir.

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİYƏ

...Sizin bu əməkləriniz necə olacaqdır? Onları nə bəylər oxuyacaqlar, nə də mollalar. Camaat da savadsızdır. İnteligenlərə gəldikdə bunlar da paxıllıqdan çalışacaqlar ki, başqalarının bu əməklərə olan həvəslərin qırsınlar, ta ki heç kəs onları oxumasınlar.

Aleksey Osipoviç
Çernyayevski, 1894-cü il, Qori şəhəri

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİYƏ

Sokratı («Təlimati-Sokrat» əsərindən söhbət gedir – Ş.N.) başdan-ayağa oxudum, onun haqqında rusca da oxumuşdum. Türkcəni oxumaqdan muradım əhval bilmək deyildi, ancaq Sizin inşanızın təhər-tövrünə baxıb, aşına olmaq idi. Doğrusu, çox xoşuma gəldi.

Mirzə Mehdi Vəlizadə⁶⁶, 1892-ci il

Qazax seminariyasının məzunu Mirqasım Omar oğlu Əfəndiyevlə (1902–1992) yetmiş-səksəninci illərdə çoxsaylı görüşlərimiz olardı. Bu sinədəftər, görkəmli maarif xadiminin güclü yaddaşında seminariyanın tələbə və müəllimləri haqqında zəngin xəzinə vardı. Onun hafizəsində bitib-tükənməyən əhvalatlar dəqiqliyi ilə qalmışdı. 1975-ci ilin payızında Qazaxda olanda keçmiş seminaristlərdən biri mənə üçbəndlik şeir vermişdi. Mən də xalq şairi Osman Sarıvəllinin təsdiqi ilə şeiri Səməd Vurğunun adına dərc etdirmişdim. Sən demə, həmin şeir tələbə Səməd Vurğunun yox, müəllim Mirzə Mehdi Vəlizadənin imiş. Mirqasım müəllim dedi ki, şeiri Mirzə Mehdi Vəlizadə seminarist Səməd Vəkilov 1923-cü ildə Dürrə Mustafayevaya məcnunsayağı vurulanda yazmışdı. Yoxsul, kimsəsiz Səməd Vəkilov dövlətli qızı Dürrənin uğursuz məhəbbətindən bədbinləşmişdi. Çılgın Səməd hər şeyə biganə olmuşdu. Heç kimi, heç nəyi eşitmək istəmirdi. Həmin ili birdən-birə yox oldu. Seminariyanı atıb Qazaxdan küsüb gedən Səməd altı ay qonşu Qaraqoyunlu rayonunda dərdi ilə

66. Mirzə Mehdi Qazi Əfəndi oğlu Vəlizadə 1889-cu ildə Qori seminariyasını bitirib. 1869-cu ildə Gürcüstanın Nazarlı kəndində anadan olmuşdur. 1893-cü il yanvarın 1-dən Dağıstanın Xunzax kənd məktəbində nəzarətçi-müəllim işləyən Mirzə Vəlizadə əla pedaqoji fəaliyyətinə görə 1898-ci ildə gümüş, 1897-ci ildə tuncla bəzədilmiş medalla və 1900-cü ildə üçüncü dərəcəli Stanislav ordeni ilə təltif olunub.

1918–1930-cu illərdə Qazax Seminariyasında müəllim işləmişdir.

baş-başa qalmışdı. Mirzə müəllimin şeiri də Səməd Vəkilovun bu uğursuz məhəbbətinə yazılıb. Bunu şeirin məzmunu da təsdiq edir.

*Quş budağa gəlib qonu,
Alacadır onun donu.
Qərrib elə düşüb yonu,
Ay ürəyi yara Səməd.*

*Gecə-gündüz yarı andın,
Kərəm kimi oda yandın.
Bivəfaya sən inandın,
Yox dərdinə çarə, Səməd.*

*Fələk verməz nüsrətini,
İtirmisən hörmətini.
Çək illərlə həsrətini,
Sən, ey bəxti qara Səməd.*

Şeirin Mirzə Mehdi Vəlizadənin öz adına dərc olunması, mənim aldadılmağım Mirqasım müəllimi bərk əsəbiləşdirmişdi. Ərklə məni töhmətləndirdi, şeirin tarixini və sevimli müəllimi haqqında dedi:

–Mirzə Mehdi Qazi əfəndi oğlu Vəlizadə bizim tələbə dram rəhbəri və ədəbiyyat müəllimimiz idi. Tarix, coğrafiyanı Əli əfəndi (Əli Molla Vəli oğlu Hüseynov, Xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin atası – Ş.N.) deyirdi. Fars dilini direktorumuz Firidun bəy Köçərlinin özü keçirdi. İbrahim əfəndi Qayıbzadə ilahiyyat, Alay bəy Şıxlinski riyaziyyat, Əli Mustafayev nəğmə, Əhməd Gülməmmədov rus dili, Yusif Əfəndiyev ədəbiyyat müəllimimiz idi.

1922-ci ildə təsərrüfat müdirimiz Yusif ağa Vəkilovun (Səməd Vurğunun atası – Ş.N.) vəfatından sonra İlyas Kazımov oldu. Çaylı kəndindən olan bu cavan oğlan yenicə

yaranan komsomoldan gəlmişdi. Kasıb İlyasın var-yox birco inəyi vardı. Bir gün, 1922-ci ildə Çaylı kəndindən xəbər gəldi ki, inəyi canavar yeyib. Bərk dilxor olan İlyas kəndə getdi. Axşamüstü çox pərişan halda qayıtdı. Qəm-qüssə içində gəzən İlyasa müəllimimiz Mirzə Mehdi Vəlizadə nə qədər təsəlli verdisə, qaş-qabağı açılmadı ki, açılmadı. Onda Mirzə müəllim İlyasa bir şeir yazdı:

*Zavxozun sərdar inəyi,
Yeyibdi murdar, inəyi
Deyib: yenə var inəyi,
Yeyib canavar inəyi...*

Yadımdadı, Səməd Vəkilov isə ona belə bir cavab yazmışdı:

*Gəlin qeydinə qalaq,
Zavxoza inək alağ!
İlyas kəndə haylasın,
Südüün sağıb paylasın.*

Seminarıyamızın divar qəzeti vardı. Adı «Tələbə əfkarı» idi. Bu qəzetdə Mirzə müəllimin həmişə lirik və satirik şeirləri dərc olunardı. Biz seminaristlər onun şeirlərini əzbər bilirdik.

Mirzə Vəlizadədən qalan azsaylı arxiv sənədlərindən məlum olur ki, o, Qori seminarıyasında oxuyarkən yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. «Qaçaq Koroğlu haqqında rəvayət»i 1890-cı ildə «Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu»nun (SMOMPK) doqquzuncu buraxılışında dərc etdirmişdir.

*Bilsin bütün aləm,
Ki, mən bir pərişan haləm.
Düşün ki, dilsizəm, laləm,
Kəsibsən dilimi dilbərə.*

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİYƏ

Biz bu kitabı («Təlimati-Sokrat») çap edib qurtarınca senzorluq iddiası ki, bir ildir gəlib keçdi, dübarə senzordan izn istəməyə məcbur olduq. Tiflisə yazdıq, cavab vermədilər. Axırda məlum oldu ki, Peterburqda cənab Smirnovlar (baş senzorlar) yazmışlar və bu cənabdan izn alıb qurtarınca kitabın təbi də bu qədər ləngə düşdü.

*İsmayıl bəy Qaspralı⁶⁷,
1892-ci il, Baxçasaray*

67. İsmayıl bəy Mustafa oğlu Qaspralı (1851–1914). Məşhur publisist-naşir, türkçülük hərəkatının dahi ideoloqu, mütəfəkkir pedaqoq. «Tərcüman» qəzetinin redaktoru (1883–1914)

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİYƏ

Biz bu kitabı («Təlimatei-Sokrat») çap edib qurtarınca senzoru-luq iddiası ki, bir ildir gəlib keçdi, dübarə senzordan izn istəməyə məcbur olduq. Tiflisə yazdıq, cavab vermədilər. Axırda məlum oldu ki, Peterburqda cənab Smirnovlar (baş senzorlar) yazmışlar və bu cənabdan izn alıb qurtarınca kitabın təbi də bu qədər ləngə düşdü.

*İsmayıl bəy Qasprali*⁶⁷,
1892-ci il, Baxçasaray

Firidun bəy Köçərli

MİLLİ ŞAİRİMİZ ABBAS AĞA QAYIBZADƏ NAZİR

Hər bir millətin şan və şərəfi, dərəcəyi-kamalı, adab və əxlaqı, maddi və mənəvi tərəqqisi ədəbiyyatından görünür. Avropa millətlərindən İngiltərə, Almaniya və Fransa dövlətlərinin ədəbiyyatı onların vəqə və hissiyyatı kəmayənbəgi bəyan edir. İran dövlətinin ən parlaq, həşəmətli və şükuhlu əsri, ən ali, sərvətli dövrü Firdovsinin, Xacə Hafiz Şirazinin və Şeyx Sədi zamanlarında idi ki, bu əsrlərdə farsların ədəbiyyatı uca məqama çatmışdır. Şeyx Sədi əleyhürrəhmənin əsrinə onun hikmətamiz kəlamları sayəsində Şiraz əhli fələyə naz edirdi. Necə ki, şair deyibdir:

*Seyyum, Sədi ki ta dəm zəd zi Şiraz,
Səzəd Şiraziyanra bər fələk naz*

(Tərcüməsi:

*Üçüncüsü, Sədi Şiraz şəhərini tərif etdikdə,
Şirazlıların naz-qəmzəsi fələyə qalxdı).*

Və biləks, zəifə və icz halında yaşayan, cəhalət və nadanlıq aləmində ömür keçirən miləl və əqvamın ədəbiyyatları dəxi öz şan və hallarına müvafiq olmağa şübhə yoxdur. Bir qövüm və tayfa nə qədər elm və mərifətdən bibəhrə olsa, bir o qədər də ədəbiyyatı zəif və biməzmun olacaqdır. Hətta çox tayfalar var ki, vəhşiyanə zindəganlıq edib, ədəbiyyat nə olduğunu bilməzlər. Bunların ülum və maarifdən mütləq xəbərləri yoxdur və özləri də çox müddət yer üzündə yaşamayıb puç və zəyə olurlar. Və yainki sair müqtədir və mədəniyyətli millətlərin təhti-nüfuz və idarəsinə keçib müruri-əyyam ilə öz adət və ayinlərini unudub, onlar ilə qaynayıb-qarışırlar və axırda bilkülliyyə öz millətlərini itirirlər.

Pəs, tərəqqi və təali fikrində olan və ədəbi zindəganlıq arzusuna düşən qövüm və millət gərəkdir ən əvvəl öz ana dilinin vüsət və qüvvət kəsb etməyinə çalışıb, ədəbiyyatı-milliyəsini asari-nəfisə ilə dövlətləndirsin.

Bizim Azərbaycan türkləri dəxi yavaş-yavaş öz ədəbiyyatları üçün bir cığır açmaq fikrinə düşüblər. Və onların arasında dəxi həqiqətnəvis ədiblər, xoştəb şairlər və salamat məsləkərbabi-qələmlər görünüb və görünməkdədir. Azərbaycan türkləri Mirzə Fətəli Axundov, Qasım bəy Zakir, Kazım ağa Salik, Hacı Seyid Əzim Şirvani, Abbasqulu ağa Qüdsi, Mehdiqulu xan Vəfa və sairələri kimi bir çox rəvantəb şairlər yetiribdir ki, bunlar hansı bir millətin içində vücuda gəlmiş olsa idilər, o milləti başıuca, möhtərəm və müəzziz qıldılar və özləri üçün həmişəlik nam və şöhrət kəsb edərdilər. Və lakin bizlər qədrşünas olmadığımızdan onların hörmətini, izzətini və qiymətini bilmədik. Bizlərdən çoxu Zakir, Qüdsi və Salik kim olduğunu bilmir.

Hər bir əsrin üdəba və şüərası vəqtinin təqzasınca fəsahtə və bələğət meydanında təbini cövlana gətiribdir. İndiki bu tərəqqi və hürriyyət zamanında cümlədən artıq hürriyyəti mədh edib, onun vəqtində şeirlər toxuyan bizim yeniyetmə şairlər olubdur. Vəli, cümləsi ağır-ağıza verib, hürriyyəti vəsf və zülm və istibdadı zəmm etməyə məşğul olub da millətin böyük dərdlərini, mühüm ehtiyaclarını və ağır yaralarını xatirələrindən bilmərrə çıxardıblar.

Həqiqət hala göz yumub xəyalət aləmində vücudu yox olan mövhumata məşğul olublar. Və Osmanlı şairlərinə müqəllidlik göstərüb, yazdıqlarını öylə bir dolaşlıq və püribarə cümlələr vasitəsilə bəyan edirlər ki, kimsə başa düşməyir. Amma hansı yol ilə getsən, hürriyyətə vasil olarsan, əsl mənada hürriyyət nədən ibarətdir, hansı alat və əsbab ilə onu kəsb etmək lazımdır, bu barədə bir söz də söyləməyiblər.

Cənab Abbas ağa Qayıbzadə bu qism şairlərə əsla oxşamayıb. Kəlamı açıq, zehni-təbi güşadə, mövhumat ilə işi olmayan, həqiqətnəvis bir şairdir. Onun əsl milli şair olmağına bir çox gözəl, mövzun kəlamları şəhadət verir. Keçən oktyabr ayının 9-da Abbas ağa Nazirin təvəllüdündən 60 sənə tamam olduğu münasibətilə onun tərcümeyi-halından və əsərlərindən bir para məlumat verməyi burada lazım görürük.

Abbas ağa təvəllüd edibdir tarixi-məsihiyyənin 1849-cu ilində oktyabr ayının 9-cu günündə Qazax mahalının Salahlı qəryəsində. Nazirin atası mərhum Mirzə Nəbi əfəndi elm və fəzl ilə beynənnas zamanəsində şöhrət kəsb etmiş bir vücud idi. Və özünün də mövzun təbi var idi. Necə ki, Nazir özü onun haqqında yazır:

*Sahibi-elm, əhli-fəzlü kəmal,
Nitqi şirin və xoş, fəsihməqal.
Nükteyi-şeyri nəzmdə vaqif,
Rümu və məna-yi-hikmətə arif.
Təbi mövzun, nəzmi pürməzmun,
Elmi dərya, sözüdür məknun...*

Nazirin anası Fəxrənnisa xanım şairi-binəzir Molla Vəli Vidadinin nəvəsidir ki, onun haqqında dəxi Nazir deyibdir:

*Şairi-həqsüxən, riyadan uzaq,
Məsləki, təbi ilticadan uzaq.*

Belə ki, təbiəti-şeyriyyə Nazirə valideyni tərəfindən irsən

yetişibdir. Səkkiz sənə çatınca valideyninin təhti-tərbiyəsində nəşvü nüma tapıb, sonra məktəbə gedib, təlim almağa başlayır. Və lakin:

*Müntəzəm məktəb ol zaman yox idi,
Məktəb adında hücrələr çox idi.
Hücrələrdən Vətən diyarında,
Səf çəkilməmişdi Kür kənarında.*

Bu hücrələrin birində Mirzə Nəbinin əmizadəsi, indiki Zaqafqaz müftisi Hüseyn əfəndi müdərrişlik edirdi. Şairin atası fərzəndi-dilbəndini əmizadəsinin təlim və tərbiyəsinə tapşırırdı ki, ol vaxt qabil müəllimlərdən hesab olunurdu. Abbas ağa indi də usdadi-möhtəriminin adını zikri-xeyir ilə yad edib deyir:

*Desə ustad kim, ikinci ata,
Bu sözü etmənəm qəbul əsla.
Əvvəlinci ata, de, ustada,
Həqqü səyin həmişə sal yada.
Olmasa firqeyi-müəllim əgər,
Fərq heyvandan olurmu bəşər?
Kim bəni-adəmə verir təlim,
Kim edir elmü hikməti təfhim
Olmasa elmü fəzl insanda,
Nə təfavüt onunla heyvanda?*

Burada şair elm və mərifətin şanında və onların insana lazım olmağı barəsində mövzun və rəvan şeirlər vasitəsilə daha da gözəl sözlər söyləyib. Şafi dəlillər gətirir ki, cümləni qəzetə sütunlarında yazmağa yer yoxdur.

* * *

Abbas ağanın hər qism kəlamı vardır. Yazdığı əsərlərin cümləsinə artıq diqqət yetiribdir. Bu barədə şair özü «Bəyani-hal»ın müqəddiməsində yazır:

*Çünki oldu təxəllüsün Nazir,
Hər şeyə diqqət elə, ol Nazir.
Riştəyi-nəzmə düzdürri-xalis,
Düzmə ol dürrü kəm, ola naqis.
Gözlə, xərmöhrəni dürrə qatma,
Dürr qoyub adın, aləmə satma.
Ol həqiqətşüar peyvəstə,
Gəz riyadan kənar, peyvəstə.*

Nazirin cavanlıq mövsümündə yazdığı şeirlərə mərhum Mustafa ağa Nasir ki, öz vaxtının ərbabi-kəmalı hesab olunurdu, diqqət yetirib, onu belə tərif etmişdir:

*Səni bir piri-dana, sözlərindən ey cavan, gördüm,
Səzadır olsa təlmizin, əgər piri-muğan gördüm.
Hürufi-xaməni yeksər edib avizeyi-guşum,
Tənin qəvvasi-bəhr içrə, ləbin gövhərşişan gördüm.
Rimuzi səci-əşarə çü buldum ittila oldum,
Rücu insafa etdim təbini əlhəqq rəvan gördüm.*

Abbas ağanın cavanlıq əyyamında Mustafa ağaya təqlid edib, bir çox şeirlər vasitəsilə afəti-dövrədən və fələki-kəcmədardan şikayət etməyi, əlbəttə, təbii deyildi. Dünyada şüküh və nalə etmək keçmiş şüəra arasında ümumi bir qayda olmuşdur ki, hər bir sahib-i-təb bu qism şeirlər deməyi özlərinə borc hesab edib, bir-birinin sözlərini dəyişdirib başqa ibarələr ilə təkrar etməyə məşğul olurdular. Və halonki həqiqi şair öz əsr və zəmanəsinin gərək ayinəsi olsun. Əbnayi-vətən ağlamaq zamanı ağlatsın, gülmək zamanı güldürsün. Millət və vətən yolunda canlar fəda etmək lazım isə vətən oğullarının ürəyinə yandırıcı od salıb, onları hər qism fədakarlığa və cannisarlığa şövqmənd eləsin.

Abbas ağa sabiqdə tutduğu məsləkin saxta və qeyri-təbii olduğunu hiss edib, xeyli müddət yazmaqdan əl çəkmişdi və əziz vaxtını ancaq qulluq işlərinə sərf eləyirdi. Şair əziz vaxtının böylə

bihudə keçməyini yad edib deyir:

*Bir gün oturmuşdum evdə məlul,
Məni basmışdı fikir xeyli tul.
Yad edib cümlə sabiq əhvalım,
Qəflət içrə keçən mahü salım.
Əlimi dişləyib, çəkdim ah
Ki, neyçün işdən olmuyub agah?
Eylədim sərf ömrü bihudə,
Oluban xabi-cəhlə aludə.*

Burada şairin təbi dəxi də ziyadə tündləşib, acı sözlər ilə özünü töhmətləndirib deyir ki, sənin ömrün altmışa ayaq qoyubdur və bu vaxta kimi millətə bir xidmət göstərməyib, ancaq mənə səcdə edibsən.

*Qulluq etdim tamam otuz beş il,
Söylə hala nədir sənə hasil?
Çinə ki, xaça payibəst oldun,
Bütperəst, gahi xaçperəst oldun.
Eylədin səcdə surəti-şaha,
Etmədin bir ibadət Allaha.
Görmədin heç məscidin üzünü,
Vaizin eşitmədin səma sözünü
Barı etdinmi millətə xidmət?
Var ikən əldə vaxt, ya fürsət?
Ya ki, bir xeyrin oldumu vətənə,
Səni öz sinəsində bəsləyənə?
Qoydun adın yalançıdan şair,
Eylədin həm təxəllüsün Nazir.
Yazmadın bir kitab, şeirü qəzəl,
Daftəri-nəzmə heç vurmədin əl.
Müxtəsər bir şeyi etmədin hazır,
Oldun ancaq ki, hazıra nazir.*

Təbin bu etirazlarına şair bir cavab verib təbdən soruşur:

*Əcəba, varmı ölkəmizdə o kəs,
Etməyə çini xaça meylü həvəs?
Olmayan kimdir xaç, medal dəlisi?
Belədir xah Əlisi və Vəlisi?
Şeyxülislamı xaça talib,
Müftilər cümləsi ona rağib.
Mollamız həsrətin çəkir anın,
Necə ki, huri ilə qılmanın.
Əğniyə ziynəti deyilmi medal,
Çinin əbdi deyilmi sahibi-mal?
Çini xaç fəth edirdi dünyanı,
Keçirib çənginə Buxaranı.*

Həqiqətdə nə gözəl iradlar və nazik işarələr! Abbas ağa Nazir əgərçi əyyami-şəbabını bir növ qəflətdə keçirib və lakin bu axır vaxtlarda xeyli gözəl əsərlər meydana gətiribdir ki, onların hər biri şayani-təhsindir. Cəhalət vadisində avara və sərgərdan qalan milləti-İslama xitabən yazdığı tərkiyəndə bu sayaq başlayıb:

*Edərlər kəsb elmü mərifət əhli-cahan, millət,
Sən oldun vadiyi-cəhl içrə sərgərdan qalan, millət,
Dəxi səndən səfa yox xabi-qəflətdə yatan, millət,
Nə yatmaq vaxtıdır, axır bu yatmaqdan usan, millət.
Gözün aç, xabü qəflətdən oyan millət, oyan millət,
Nəzər qıl bircə ətrafa, aman millət, aman millət! və i.a.*

Keçən sənə mövludi-Nəbi münasibətilə inşad qıldığı mövzum bir kəlamında İslam tarixini və filcümlə müsəlmanların halını yövmi-mövluddan bu anə qədər öylə bir məharətlə riştəyi-nəzmə çəkibdir ki, qeyriləri bu bərədə bir kitab yazsalar da şair bir neçə şeirlər vasitəsilə ifadə qıldığı şərh və bəyanatı yenirə bilməzlər. Aləmi-İslamın ən müqtədir və parlaq vaxtlarını yada gətirib deyir:

*Buyurdun Şəhri-elmə mən, Əlidir qapısı anın,
Cahana yaydı elmi şahı-mərdan, ya Rəsulullah!
Əcaib güllər açdı bağı-İslam olsa pürrovnaq,
Kök atdı buyi-elm və sirri-ürfan, ya Rəsulullah!
Üxüvvət nəxli sərsəbz oldu, türfə meyvələr verdi,
O bağa ittihad oldu nigahban, ya Rəsulillah!*

Bu qərar üzrə İslam tərəqqi edib, bədr ayı tək kamala yetişməyini zikr etdikdən sonra onun tənəzzülünü suzişli dil ilə yazıb cümlənin qəlbini pürxun edir:

*Tənəzzül etdi, düşdü milləti-İslam şöhrətdən,
Tərəqqi tapdı əhli-qeyr ədyan, ya Rəsulullah!
Qısılmış küncələrə rubahi-aciz tək, olub pünhan,
Edibdir tərki-meydan şiri-qürnan, ya Rəsulullah!
Əzəl hakim ikən millət təhkim altına girdi,
Olubdur əcnəbiyə bəndəyi-fərman, ya Rəsulullah!*

Bundan sonra İslam dövlətinin və məmləkətlərinin zar və zəbun halda yaşamaqlarını bir-bir tedad edib, axır kəlamda şair yenə oxucuların könlünü ümid-nəvid ilə şad edib deyir:

İslamın əsası elmdir, divarları dəxi ədl və hikmət. Belə olan surətdə afəti-dövrən onu məhv edə bilməz. Və atalardan dəxi bir məsəl qalıbdır:

*Məcrubdur bu söz ki, su axan yerdən axar bir də,
Edər ümmət yenə təcəddüd iman, ya Rəsulullah!*

Abbas ağanın asari-qələmiyyəsi cümləsindən artıq əhəmiyyətli və şayani-diqqət olanı Firdovsinin «Şahnamə»sindən dilimizə tərcümə etdiyi «Rüstəm-Söhrab»ın qüssə ənduh məalıdır ki, əhvalat başdan-ayağa nəzmlə Firdovsinin öz səpkində, haman bəhr və vəznə-şeyrlə tərcümə olunubdur. Tərcümənin bəzi yerlərində şair münasib hal və məqal haşiyələr çıxıb, xeyli şeirlər inşad ed-

ibdir ki, Firdovsinin kəlamından ittila olmayan şəxslər haman haşiyələri Firdovsinin özünə istinad verə bilərlər. Cənab Abbas ağanın bu əsəri keçən sənə Tiflisdə «Qeyrət» mətbəəsində gözəl tərzdə, yaxşı kağız üstündə çap olunubdur. Hekayənin bəzi yerləri əlvan şəkillər ilə müzəyyəndir. Bu kitab bir manat qiyməti ilə satılmaqdadır. Hər kəsə onu mütalə etməyi öz tərəfimizdən məsləhət görürük.

Sair əsərlərindən qraf Tolstoydan «Çoxmu lazımdır adama torpaq?» ünvanlı hekayəni türki tərcüməsidir. Bu pürməna hekayəni Nazir cənabları açıq və sadə dildə ana dilimizə nəzm ilə tərcümə edibdir. Belə ki, xırdaca uşaqlar və azsavadlı adamlar da onu oxusa başa düşə bilər. Heyfa ki bu əsər hələ çap olunmayıbdır. Abbas ağanın ən axırıncı və xeyli mötəbər əsəri ki, onun məalı öz məişətimizdən götürülübdür. «Bəyani-hal» sərlövhəsi ilə yazdığı kitabdır. Burada şair tərcümeyi-halına dair lazimeyi-məlumat verib, filcümlə öz sərgüzəştini bəyan edir. Kitabın dibaçəsində Nazir nəzm və şeirin mədhində bir neçə gözəl şeirlər deyib, həqiqi ədib və şair olmağın şərtlərini bildirir. Burada Nazir şairə xitabən deyir:

*Ehtiraz eylə yavaguluqdan,
İctinab eylə eybculuqdan.
Demədən həqq sözü çəkinmə, vəli,
Desələr də sən əgərçi dəli.
Həqq söz acı olur, buna söz yox,
Leyk şirin olur nəticəsi çox.
Fikr qıl kim ədibdir şair,
Ədəb elmindən o gərək mahir.
El gərək ondan öyrənə ədəbi,
Ədəb öyrənmənin ola səbəbi.*

Böylə gözəl şeirlərdən sonra şair lisan üstünə ətai-kəlam edib deyir:

*Ey könül, gözlə dəxi rəsmi-lisan,
Mətləbi et açıq söz ilə bəyan.
Etmə ləfzi-qərribi istemal,
Bunu sanma dəlili-fəzlü kamal.
Demə bu ləfz zift, o zibadır,
Ləfzdən bil murad mənadır.
Türkiyə özgə ləfz çox qatma,
Ərəbicə ibarələr çox qatma.
Mümkün olduqca öz dilində danış,
Mümkün olmazsa, bu başqa bir iş.
Necə ki danışırısan, elə də yaz,
Yazıda olma çox süxənpərdaz.*

«Bəyani-hal»da Nazir cənabları öz sərgüzəştini nəql etməklə belə vətənin övza və əhvalından və əhli-vətənin məişət və güzəranından və onların adət və ayinlərindən xeyli əhəmiyyətli və şayani-diqqət məlumat verir. Belə ki, qabil bir nəqqaş kimi mövzu şeirlər vasitəsilə öz el-obasının surəti məişətini eynilə çəkib bizə göstərir. Qarayazı meşəsini və onda olan uçaqları və bulaqları və ırmaq üstə dəstə-dəstə gələn qız-gəlinləri, qurban kəsib, şad və xürrəm vaxt keçirməklərini, ilk yaz fəslində dağa köçməyini, dağların səfasını, gül və çiçəklərini və soyuq çeşmələrini öylə bir şirin dil ilə vəsf edir ki, oxucuları valeh eləyir. Şair yaylaqlarında olan bulaqları sadalayıb «Gəlin bulağı»nın vəsfində deyir:

*İçsə kim su «Gəlin bulağı»ndan,
Saqinin əl çəkər ayağından.
Nazirin təbi su içib ondan,
Kim olub belə saf və həm rövşən.*

«Xan bulağı» haqqında deyir:

*Xan bulağında hər kimin ayağı
Keçər xan tək, keçər günü, ayı.*

*Keçirir onda yayı xani-mahal,
Xan dedim ey dil, etmə özgə xəyal.
Nola gər mən desəm pristava xan,
Əsl mənada xan deyilmi haman?
Hökmü azdır məgər onun xandan,
Varmı nöqsanı şövkətü şandan?
Bəndəfərman ona neçə bəylər,
Xidmətində tamam bəstə kəmər.*

Sonra şair Dilicanın gözəl meşə və talalarını vəsf, sularını tərif edib böylə xoşab və hava məkanlarda cümlədən artıq eyş-işrət sürən və kef aparan xaricilər olduğunu işarə edib, bir para həm şairanə və həm də həkimanə suallar ilə oxucuları fikir və əndişəyə salır.

*Bu, Xudaya, nə sirr, hikmətdir,
Bu nə təqsirdir, nə qismətdir?
Kafirə xud behişt dünyada,
Möminə vədi-cənnət üqbada.
Kafirə xəndə, möminə giryə,
Kafirə nur, möminə zülmət,
Kafirə elm, möminə qəflət,
Kafirə mal, möminə sirqət,
Kafirə izz, möminə zillət,
Kafirə hüsnü xillə və ünsiyyət,
Möminə iftiraq və ziddiyyət.
Gər bu səndən deyilsə, kimdəndir?
Səndən isə nə məkr və nə fəndir?
Ya xuda «Xeyirma gər»in sənsən
Deyil əlbət, bu halı hikmətdən. i.a.*

«Bəyani-hal»da şair vətəni-məlüfu olan Qazax mahalından xeyli danışmış, onun həmcivarı və qonşusu olan Gəncə və Qarabağdan da söz salmış deyir:

*Tabeyi-Gəncədir mahali-Qazaq
Ki, o yerdə Nizami oldu qonaq.
Aqibət oldu onda həm mədfun,
Bir uçuq qəbri var nişan əknun.
Şairə, ruhun olmasın rəncidə,
Qədrini bilmədisə gər Gəncə,
Gövhərin qədrini bilər sərraf,
Şairin əhli-mərifət, insaf.
Olmasaydı xərəbə gər Gəncə,
Olmaz idi məkan sənə Gəncə.*

Gəncədən sonra Qarabağ vilayətin yad edib deyir:

*Nə Qarabağ, o mərifət bağı,
Mədəni-fəzl Şişənin dağı.
Məsqətül-rəsi Zakirü Asin,
Məxzən-şeyrü nəzm dəryasi.
Qaldır fələyə bərkün, ey Qarabağ,
Zakirin nəzmdən yapdı uca dağ.
Şişənin qələsindən o möhkəm,
Edəməz top-tüfəng onu bərhəm.
Gəlsə gər yüz Ağə Məhəmməd xan,
Verəməz nəzm dağına nöqsan.*

Cənab Abbas ağa «Bəyani-hal»ın bir yerində münasib məqal vətənin fəna halına düşər olmağını yad edib, qabaqca əbnayivətənin üləma, ürəfa, nüəcəba və əğniyə firqələrini təzmim qılıb, sonra himmət və qeyrətə tərgib edib deyir:

*Oyan ey xiftə milləti-İslam,
 Tabəkey xabda keçir əyyam.
 Əhli-elm etdi zəbt dünyanı,
 Xabına hindi məhd nadani.
 Çalınır elmü mərifət nayı,
 Hələ guşunda cəhl laylayi.
 Heç namusü qeyrətin yoxmu?
 Təndə xuni-həmiyyətin yoxmu?
 Bəs deyilmi bu qəfləti-süsti,
 Keçəcək başına nə vaxt isti?
 Başına azmı dəydi yumruqlar,
 Qəsdinə azmı çıxdı buyruqlar,
 Yada düşməzmi keçmiş əyyamın,
 O cəlalın, o şöhrətin, namın?
 Gər keçsə bu günə gər əhval,
 Ölümü tez gözünün altına al.
 Cəhd qıl, ta ki çıxmamış canın,
 Tapıla bəlkə dərdinə dərmanın.*

Bu şeirlərdən sonra şair bu dərmanın istemalını məsləhət görür:

*Deyiləm gərçi mən təbibi-bədən,
 Bilim dərdin dəvasını mən.
 Şürbi-dərman üçün əzəl bişək,
 Yapıla cami-ittihada gərək.
 Tökülə cama abi-qeyrətdən,
 Qatıla qan rəngi-həmiyyətdən.
 Öylə ki, hazır oldu bu dərman,
 İç onu, eylə kəsbi-qüvvətü can.
 Leyk lazımdı saxlamaq pərhiz,
 Çünki vardır müzir bir neçə çiz
 Gərək əkl olmaya qəzayi-qərəz,
 Etməyə ta rücu bir də mərəz.
 Tərk olsa şərbəti-insaniyyət,
 İçməyə kimsəyə etməyə rəğbət.*

Həqiqətdə şairin məsləhət gördüyü dərman xeyli məcrubdur. Qəzası bimisli, üsuli-tədavüsü məqbul və müstəhsəndir. Ancaq əməl etmək lazımdır. Abbas ağanın bu şeirləri mərhum Hacı Seyid Əzimin «Əkinçi» qəzetində dərc olunmuş kəlamına bənzəyir. Necə ki, mərhum Seyid öz müasirlərini cəhalət və qəflət yuxusundan dad fəryad ilə oyadıb, ülum və maarif kəsbinə dəvət edirdi, habelə də cənab Abbas ağa təbii hissiyyatdan nəşət edən mövzun şeirlər vasitəsilə əbnayi-vətəni təhsili-ülumə tərgib eləyir.

Yuxarıda sadaladığımız əsərlərdən maəda Abbas ağanın bir çox gözəl və xoş məzmun qəzəlləri vardır ki, Zakirin qəzəllərinə bərabərdir. Mövzun və pürməzmun rübayatı var ki, cümləsi həkim Xəyyamın əsərləri kimi möhkəm və təcrübə üzü ilə inşad olunubdur. Və lakin məəttəəssüf bu əsərlərin tamamisi övraq və pərişan halda qalıbdır. Çap olunub, xoş səliqə və baqaiddə bir divan şəklində daxil olmağına ehtiyac var.

Abbas ağadan gələcəkdə dəxi zəmanəmizin iqtizasına müvafiq gözəl və əhəmiyyətli əsərlər gözləməkdə varıq. Əgərçi bizim əsrimizdə onun və ona bənzər bir neçə xoştəb şairlərimizin qədri bilinməyir. Və lakin biz dəxi şairin öz əqidəsinə şərikinə, bu etiqadda varıq ki, millətimizi tutan bu cəhalət və bətalət həmişəlik davam etməyəcəkdir. O vaxt gələcəkdir ki, üdəba və şüəramızın qədr və qiyməti bilinəcəkdir. O gözəl vaxt bəlkə də yaxınlaşıbdır. Nazirin öz sözləri ilə ona ümidi-nəvid verib xətmə-kəlam edirik.

*Gələcəkdir o əsr kim, nəzmin
 Olacaq zibu zinəti bəzmin.
 Edəcəkdir şeirinə Vətən rəğbət,
 Deyəcəkdir ruhuna sənətin rəhmət.
 Düşəcəkdir dillərə əziz adın,
 Olacaq zikri-xeyr ilə yadın.*

**«Səda» qəzeti, 26 noyabr
 2 dekabr 1909, № 35, 40, 45, 46**

Firidun bəy Köçərli Abbas ağa Nazirlə məktublaşmış, onun poeziyasını yüksək qiymətləndirmişdir. O, 1911-ci il oktyabrın 10-da Abdulla Şaiqə yazdığı məktubda Nazirin xoştəb bir şair, həyalı bir insan olduğunu bildirir:

«Dağların vəsfində Qazax şairlərindən Mustafa ağa Arifin, Kazım ağa Salik və əlan hal-həyatda olan Abbas ağa Nazirin gözəl şeirləri var ki, məcmuəmə giriblər...

Abbas ağa Nazirin «Bəyani-hal» namında xeyli məğrub bir əsəri var, oxusanız xoşunuza gələr, əfsus ki, çap olunmayıbdır. Abbas ağa bacarardı öz xərcinə çap etdirməyə, amma utancaq adam olduğuna görə özünü qeyrilərlə tanış etdirməkdən həya edir. Bilmirəm onun əsərlərindən nəzərinizə yetişənlərdən olubdurmu? «Rüstəm və Söhrab»ın tərcüməsi, «Mövlüdü nəbavi», «Millətə xitab», «Molla və şeytan», «Çoxmu lazımdır insana torpaq», «Bəyani-hal» və qeyriləri. Abbas ağa çox qabil və xoştəb şairdir. Amma çoxları onu tanımır, o cəhətə ki, özünü nəzərə verən adam deyil».

Firidun bəy Köçərli 1909-cu ildə Abbas ağa Nazirin 60 illik yubileyi münasibətilə yazdığı məqalədə onu millət və Vətən üçün atəşin tərənələr oxuyan həqiqi şair adlandırır.

«Həqiqi şair... millət və Vətən yolunda canlar fəda etmək lazım isə Vətən oğullarının ürəyinə yandırıcı od salıb, onları hər qism fədakarlığa və cannisarlığa şövqmənd eləsin».

*Çıxart cahı zəlalətdən, təriqi-həqqə irşad et,
Həyatın var ta, Nazir, oxu bu fərđi, fəryad et,
Gözün aç, xabi-qəflətdən oyan, millət, oyan, millət,
Nəzər qıl birçə ətrafa, aman millət, aman millət!*

Abbas ağa Nazir isə 1909-cu ildə F.Köçərliyə göndərdiyi məktubunda yazır ki, Sizinlə gec tanış olmağıma heyifsilənirəm. Hərgah 40 il bundan əqdəm mənim şeirimə sizin kimi qədir-qiyət verən olsaydı, indiyə kimi otuz-qırx cild kitab yazardım.

1911-ci il dekabrın 5-də Tiflisdə M.F.Axundovun yüzilliyi təntənəsində Gürcü Zadəganlar Cəmiyyəti Teatrında məruzə edən F.Köçərli yubiley gecəsini Abbas ağa Nazirin böyük dramaturqa həsr etdiyi on üç bəndlik şeiri ilə açmışdır. Nazir şeirində M.F.Axundovun təkcə Azərbaycan xalqına və ədəbiyyatına deyil, hətta Yaxın Şərq xalqlarına və ədəbiyyatına olan misilsiz xidmətini nəzmə çəkmişdir:

*Millətə şahrahi-elm açdın,
Mərhəba, ey mühəndisi-qadir!
Vətənə təxmi-mərifət saçdın,
Sən ey ustadı-kamilü mahir!*

*Bir əlifbayı-tazə fərğ etdin,
Şivəsi xoş, oxunmağı asan;
Rəsmi-təlimi zikrü şərh etdin,
Qoymadın bir qüsuru, bir nöqsan.*

Firidun bəy Köçərli 1912-ci ildə çap etdirdiyi «Balalara hədiyyə» kitabına A.Nazirin «Vətən», «Qarayazı meşəsinin vəsfi və ovçuların zülmü» və b. şeirləri daxil etmişdi.

Hələ 1908-ci il dekabrın 5-də F.Köçərli Qoridən Abdulla Şaiqə yazırdı: «Rus şairlərinin əsərlərindən türkcə tərcümə etmək üçün Abbas ağa Nazir təxəllüsə müraciət etməniyə sələh görürəm. Cənab Abbas ağanın çox səlamət və rəvan təbi var və özü rus dilini kamil bilir. Abbas ağadan başqa yenə bir neçə xoştəb şairlər vardır və onlar rus dilini bilirlər. Abbas ağa Tiflisdə sünni idareyiruhaniyyəsinin kargüzarıdır».

Şair Abbas ağa Nazir 1919-cu il dekabrın 30-da Qazaxda vəfat etmişdir. Doğma kəndi Salahlıdakı Sudağılan qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. Nazirin vəfatından dövrünün maarif və mədəniyyət xadimləri ağır itki kimi mətbuat səhifələrində çıxış etmişlər. Həmin il Qazax seminariyasında ədəbiyyat müəllimi işləyən, sonralar görkəmli dövlət xadimi olan Yusif Qasımov

«Azərbaycan» qəzetinin 1920-ci il 11 yanvar tarixli nömrəsində böyük bir məqalə ilə çıxış edərək ürək yanğısı ilə yazır:

«Onun vəfatı heç kəsi məraqə və təlaşa gətirmədi, o qədər əhali onun vəfatına kəmqeyd və kəmetinə qaldı. Onu görən Firidun bəy Köçərli cənabları «Ar olsun bizə, bu böyük şəxsi çox həqiranə, çox beyhərmətənə yola salırıq. Bunun vəfatına çox beyganə baxırıq» – deyə buradakı beş-üç nəfərə etdiyi yarıqlı xitabı çox məqamlı və münasib oldu...

Vətən və millət uğrunda atəşli tərənələr çalan bir şəxsin aldığı mükafat işte bu. Amma ərbabi-fikrin (qələm sahibi – Ş.N.) çox da təqdirə və mükafata ehtiyacı yoxdur. O özü özünün hakimi və məhkumu, özü özünün tosifi və zəmedicisidir».

Bu günlərdə alim dostum Arif Ramazanov arxivdən Abbas ağanın əlyazma-tərcüməsini tapıb. Nazirin nə sağlığında, nə də sonralar işıq üzü görməyən bu nadir tərcüməsi 2006-cı il fevralın 11-dək itmiş hesab olunurdu. Əsərin adına yalnız Firidun bəy Köçərlinin tədqiqatında və Abbas ağa Nazirin Lev Tolstoya məktubunda rast gəlirik.

Dahi Lev Tolstoyun «Çoxmu lazımdır insana torpaq» povestini ustalıqla nəzmə çəkən Abbas ağa Nazirin tərcüməsini Firidun bəy Köçərli səlis və aydın tərcümə kimi qiymətləndirir. O yazır: «Bu pürməna hekayəni Nazir cənabları açıq və sadə dildə ana dilimizə nəzm ilə tərcümə edibdir. Belə ki, xırdaca uşaqlar və azsavadlı adamlar da onu oxusa başa düşə bilər. Heyfa ki bu əsər hələ çap olunmayıbdır».

FIRIDUN BƏY KÖÇƏRLİYƏ

Haqqımda “Səda” qəzetəsində müfəssəl yazdığınız məqaləni əvvəldən axıradək diqqətlə oxudum. ...Məxfi qalması ki, mən tamam qırx il bundan əqdəm Nasir Mustafa ağaya “Gördüm” qafiyəsi ilə yazdığım iki parça şeirdən maədə bu axır vaxtadək bir elə əhəmiyyətli şey vücuda gətirməmişdim. Ancaq Sizin 1903-cü ildə Azərbaycan ədəbiyyatına dair yazdığınız kitabçada mənim

adımı da şair zümrəsində çəkməyiniz məni məcbur etdi ki əlimə qələm alıb, vaxt keçmiş olsa da, laməhalə Sizin sözlünüzün təsdiqi üçün, cüzi də olsa, bir əsər meydana gətirim və belə olmadıqda zərrəcə xilaf yoxdur. “Səda”da zikr etdiyiniz əsərimin cümləsinə bəis Siz olubsunuz... Hərgah qırx il bundan əvvəl mənim şeirimə Sizin kimi qədr verən olsa idi, indiyə kimi əqəllən otuz-qırx cild kitab yazardım. Sizin məqalənizin nəticəsi olaraq, bu halda özümdə artıq qüvvəyi-şairanə hiss edirəm.

*Abbas ağa Nazir
1909-cu il, Tiflis*

FIRIDUN BƏYİN MƏQALƏLƏRİNDƏN

MÜƏLLİM MƏMMƏD QARAYEVİN XATİRƏSİ

Qəzetlərdə istəkli tələbəm Məmməd Qarayevin vaxtsız vəfatı barədə kədərli xəbəri ürəkəğrısı ilə oxudum. Amansız ölüm yenicə çiçəklənməkdə olan gənc bir ömrü yarı yolda qırdı.

Hələ uşaq ikən ata-anadan məhrum olan Qarayev kimsəsiz qalmışdı. Amma Allah onu həyatda köməksiz qoymadı. Salahlı kənd məktəbinin müdiri Əhməd ağa Mustafayev və genişqəbli, açıqürəkli həyat yoldaşı Sənubər xanım onu övladlığa götürmüş, öz doğma balaları kimi təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmuşlar. Mustafayev, Məmmədi müdir olduğu məktəbdə oxutdurmuş, sonra dövlət hesabına Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına qəbul etdirmişdir. O, seminariyanı 1907-ci ildə bitirmişdi.

Seminariyada təhsil aldığı müddətdə Qarayev öz nümunəvi əxlaqı ilə seçilmiş, əla qiymətlərlə oxumuş və hamının sevimlisinə çevrilmişdi. Qəşəng, təmiz siması onun mənəvi gözəlliyini də özündə əks etdirirdi. Məmməd Qarayev sədaqətli, səmimi, mehriban bir gənc idi.

Məmməd Qarayev seminariyanı bitirib, bir müddət Bakıda

işləmiş, sonra isə Şuşa qəzasının Malıbəyli birsinifli kənd məktəbinə müdir təyin olunmuşdu. Sadə, ürəyiaçıq, qonaqpərvər, etibarlı malıbəyilərin qəlbində özünə əbədi yuva qurmuş Qarayev onların qabiliyyətli və istedadlı uşaqlarını da sevirdi. O, qədim Xan bağından yuxarıda, səfali və mənzərəli qaya döşündə yerləşən Malıbəylinin özünə də vurulmuşdu. Malıbəyililər də əziz bir dost və valideyn kimi ona ürəkdən bağlanmışdılar.

Qarayev xalq arasından çıxmış, özünü tamamilə onun mənafeyinə və maarifinə həsr etmişdi. O, yorulmaq bilməyən xalq müəllimi və tərbiyəçi idi. Lap ilk günlərdən öz istiqanlılığı və mehriban münasibəti ilə o vaxta qədər müəllimə ancaq vəzifəsini rəsmi yerinə yetirən dövlət məmuru, camaatdan uzaq qaçan yad bir adam nəzəri ilə baxan kəndlilərin diqqətini özünə cəlb etmişdi. Şagirdlərin sayı tezliklə artmış və bir ildən sonra Qarayevə məktəbi ikisinfli şəklinə salmaq müəssər olmuşdu. Onun təşəbbüsü və səyi ilə Malıbəyliyə qızlar üçün də məktəb açılmışdı. Hər iki məktəbdə təlim-tərbiyə işlərinin yüksək səviyyədə təşkili məhz M.Qarayevə məxsus idi. O, şagirdlərdən ibarət əla xor kollektivi də yaratmışdı. Müsəlman bayramlarında uşaqlar məsciddə dini və vətənpərvərlik mahnıları oxuyur, bununla da kənd camaatında xoş gələcəyə ümidli sevinc hissləri aşılayırdılar. Bəzən o, məktəbdə Azərbaycan dilində ədəbi-vokal gecələri və tamaşalar da hazırlayırdı. Həmişə çoxlu tamaşaçı cəlb edən bu xoş və səmərəli əyləncələr malıbəyililər üçün tamamilə yenilik idi.

Qarayev nümunəvi bir müəllim kimi müdiriyyətin də diqqətini cəlb etmişdi. O, dəfələrlə müxtəlif kurslara ezam olunmuş, 1911-ci ildə xalq müəllimlərinin Gorusda açılan pedaqoji kurslarına rəhbərlik etmişdi.

Təbiətən ehtiraslı və həssas olan Qarayev böyük-kiçikliyindən asılı olmayaraq, müsəlman həyatında baş verən mühüm hadisələrə daim münasibətini bildirirdi. Öz iti və kəskin qələmi ilə uşaq kimi sadələvh müsəlman xalqının başına oyun açan mövhumatçı ruhanilərə, şeyxlərə, falabaxanlara, hər cür istismarçılara, cəhalət və avamlığa qarşı etiraz səsini ucaldırdı. O, «Zaqafqaz» və «Za-

qafqazskaya reç» qəzetlərində «Odnokiy» imzası ilə çıxış edirdi. Azərbaycan dilində çıxan «Molla Nəsrəddin» və «İşiq» jurnallarının da əməkdaşı idi. Sağlığında görə bilmədiyi «Siçan və qurbağa» adlı sonuncu hekayəsi uşaqlar üçün nəşr olunan «Məktəb» jurnalının builki birinci nömrəsində çıxmışdı. O, yorulmaz, qabiliyyətli, həvəslə və xeyirxah arzularla yaşayan bir gənc idi. Ətrafında həmişə xeyirxahlıq toxumu səpən, fəal və çalışqan xalq müəlliminin qəfil ölümü cəmiyyətimiz üçün ağır zərbədir.

Mərhumun cənazəsi yanvarın 15-də öz vətəninə – Qazax qəzasının Salahlı kəndinə aparılmış və elə həmin gün torpağa tapşırılmışdı. Onun tabutunu Malıbəylinin böyükdən-kiçiyə bütün sakinləri kəndin qurtaracağına qədər yola salmışdılar. Qadınlar şivən qoparıb ağı deyir, onun yetim qalmış şagirdləri əllərində qara bayraqlar hönkürə-hönkürə ağlayaraq cənazənin yanınca gedirdilər. Ağdam ikisinfli məktəbinin şagirdləri də kədərli nümayişlə əllərində matəm bayraqları cənazəni qarşılamağa çıxmışdılar.

Uşaqların və qadınların ürəkdən gələn səmimi göz yaşları Qarayev haqqında çox şeylər danışır: Necə müqəddəs insan olmalı, el üçün necə çalışmalısan ki, xalq arasında belə hörmət və məhəbbətə layiq olasan?!

İndi xəbər verildiyi kimi, malıbəyililər öz müəllimlərinə hörmət əlaməti olaraq cəmiyyət hesabına məktəbin nəzdində kasıb şagirdlər üçün Qarayev adına pansion təsis etməyi arzulayırlar.

Qəbrin nurla dolsun, uşaqların və xalqın əziz dostu!

Firidun bəy Köçərli
«Kaspi» qəzeti, 7 fevral 1913-cü il,
№ 31

İSMAYIL BƏY QASPRİNSKI

İsmayıl bəy Qasprinskinin ölmək xəbəri bizə də yetişdi. Bu dəhşətli xəbər bizi böyük yas və heyrətə saldı. Biz onun ölməyini gözləmirdik. Və doğrusunu desək, onun ölümünə inanmırdıq. Bizim xəyalımıza və fikrimizə də gəlməzdi ki, İsmayıl bəy kimi adam ölə bilər. Böyük və sevgili adamın ölməyi insanı heyrətə salır, bir müddət onun əqlini şaşırır, ruhunu və hisslərini hərəkətdən salır. Cənab Rəsulun vəfatı xəbərini Abdulla ibn Ənis və Həzrəti Ömər eşitdikdə inanmadılar. Və ibn Xəttab qılınıcı siyirib məscidin qapısında durdu və dedi:

– Hər kim ki, «Həzrəti peyğəmbər fot oldu» desə, bu qılınıc ilə onu belindən iki biçərəm!

İmperator Pyotr Kəbirin vəfatı xəbərini onun müqərriblərindən bəziləri eşitdikdə inanmadılar və «Pyotr Kəbir ölməz» deyib iddia etdilər. Tarixdə bunun əmsalı çoxdur. Ana öz istəkli balasının ölümünə bəvər etməyib, «Mənim balam ölməz» deyib nalə və fəryad edir.

Bizim yəqinimizdir ki, sevgili ustadımızın vəfatı xəbəri bu minval çoxları əvvəl dəfədə cəsəd biruh halına salıb, mat və məbhut qoyacaqdır və çoxları bu qara xəbərə inanmayıb şəkk və şübhədə qalacaqlar.

İsmayıl bəy diriliyimizin mayası və millətimizin ruhu mənziləsində idi. İsmayıl bəy öldü demək millətimizin çırağı söndü, həyat və işrətimizin rəvnəqi pozuldu deməkdir. Bir süls əsr boyunca millətin tərəqqi və təalisi yolunda bilaaram çalışmaq, hər tərəfdən onun üzərinə həvalə olunan oxlara sinəsini sipər etmək, onun nicat və səadətinə çarələr aramaq, cəhalət kimi möhlik mərazlərinə tədavi edib səhhət və səlamətə çıxartmaq yüngül və asan iş deyil. Bu ağır zəhmətləri və böyük məşəqqətlərə mütəhəmmil olmaq ancaq İsmayıl bəy kimi sahib hünərlərini və qəlbi bütövlərin əlindən gələr.

«Por dili bayəd ki, bari-qəm keşəd.
Rəxş mibayid, tən Rüstəm kəşəd»⁶⁸

İsmayıl bəyi biz çoxdan tanıyırdıq. Zaqafqaz darülmüəlliminində təhsildə olduğumuz zamanı onun «Tərcüman»ı başladı çıxmağa. O vaxtları dünyadan bixəbər idik. Kim olduğumuzu və təkliflərimizi anlamazdıq. Mərhum «Tərcüman» ilə bizi ayıltı. Bizdə yatmış hisslərimizi oyadan, bizi hərəkətə gətirən, öz vəzifələrimizi bildirən, amal, əfkarımıza qüvvət verən bu kişi oldu. Yüzlərcə, bəlkə minlərcə bizim kimiləri onun yetirmələri, dəstpərvərdələri olubdur ki, indi ustadlarının vəfatı onlara dağdır və pərişan hal edəcəkdir.

1890-cı sənədə həqir Müsəlman şöbəsinin cünbindəki ibtidai məktəbin sabiq müəllimi Səfərli bəy Vəlibəyovla möhtərəm ustadımızı ziyarət etmək qəsdilə Bağçasarayla azim olduq. On gündən ziyadə İsmayıl bəy öz evində bizi qonaq saxladı. Zövcəyi-möhtərəməsilə həqqimizdə artıqlıq ilə yaxşılıqlar etdilər ki, hərgiz o nəvazişlər unudulmaz. O vaxtları uşaqları balaca idilər. Rüşfət 6 yaşında və Şəfiqə xanım 4 yaşında idi. «Tərcüman»ın balaca mətbəəsində mərhum İsmayıl bəy bizi də işə qoşdu. Bikar oturmaq olmazdı, çünki ailənin üzvləri ki, ibarət ola özündən, xanımından, həmişərisindən və iki nəfər cavan qayınlarından bilaaram iş görməkdə idilər.

Zəcirli mədrəsənin müdiri mərhum əlhac Həbibulla əfəndi ilə və Bağçasarayın sair əyani ilə mərhum bizi tanış elədi. Yeni üsulda təsis etdiyi məktəbi göstərdi. Və ümuli-təlimdə mahir olan mərhum Vəlibəyov nümunə olaraq xocalara hüzurunda gözəl bir dərs verdi. Bundan əlavə İsmayıl bəy Krımın bir para yerlərini bizimlə gəzib orada olan müsəlmanların dolanacağı ilə filcümlə bizi bələd etdi.

Krımın ən münbit və məhsul bitirici yerləri nemsələrin

68. Tərcüməsi: Güclü ürək lazımdır ki, qəm yükünü daşısın.
Rəxş atı gərəkdir ki, Rüstəmi aparsın.

yədtəsrüfinə keçməindən söz açıb, ruslar nemsələr haqqında etdiyi yaxşılıqları və onlara verdiyi imtiyazları sizəşli qəlb ilə zikr edib deyirdi:

– Rusların böylə politikalarını mən anlaya bilmirəm ki, nə səbəbə öz fəqir və məzlum rəiyyətləri olan Krım tatarlarına bu qədər cəfayır-rəva görüb də, onların ata-babalarından qalan yerlərini məğrur və xudbin nemsələrə verirlər. Bir vəqt olar ki, o politikanın səməri acı olduğunu görüb peşman olarlar.

İsmayıl bəyin 25 sənə bundan əqdəm dediyi sözlər indi eynilə nəticəni verir... O vaxtları İsmayıl bəy 35 və ya daha artıq sənəyə irişmiş idisə də hənz cavan görünürdü. Onun açıq qabağı, gözəl siması, əqilli gözləri, uzun gərdəni və tərən baxışı cümləni özünə mail edirdi. İndi «İqbal»ın 737-ci nömrəsində onun təsvirini görüb 24 il bundan irəli gördüyüm gözəl şəkil və şəmayili nəzərə gətirirəm.

Onun hərəkət və səknasında müşahidə etdiyim lətafət və nəzakəti gözümün önündən keçirirəm.

İsmayıl bəy gələcəyimizə yaxşı gözlə baxırdı. Həyatımıza ümid və səadətimize etiqadi-kamili vardı. Hər şeydən artıq bizə xoş gələn İsmayıl bəyin fel və qövlündə müşahidə olunan səbat və mətanət-qəlb idi. Mərhumun əqidəsi buna idi ki, hər bir şey insanın öz əlindədir. İstərsə edər. Mətləb ancaq istəməkdədir. İşə şüru etməkdədir. İsmayıl bəy deyirdi ki, bizim müsəlmanlar əksəriyə xəyalət ələmində yaşayırlar, bu ələmi boşlayıb fəaliyyət ələminə daxil olmaq gərəkdir. O qismi işə iqdəm etmək lazımdır ki, ondan bir xeyir və fayda hasil olsun. Doğrudan da İsmayıl bəyin hanki bir işinə diqqət yetirilsə, onda böyük tədbir və təcrübə və əncamında böyük fayda müşahidə olunur.

İsmayıl bəy ələndəki toyuğu havada uçan qaza dəyişdirən adamlardan deyildi. Sözüümüzün haqq olmasına onun heç bir şeydən böyük işlər, əsərlər və binagüzarlıqlar tərtib və təsis etməyi şəhadət verir. İsmayıl bəyin böyük xidmətlərindən birisi millətimizi, dinimizi və dilimizi şəradadan mühafizət etməyidir.

Biz Bağçasarayda olan zamanı İsmayıl bəyə hər tərəfdən vüsul

olan məktublar cümləsindən bir kağız da «Tərcüman»ın senzoru professor Smirnovdan yetişdi. Smirnovun adını eşitmişdik, amma kim və nə məsləkdə olduğunu bilməzdik. Məktubundan «fəzilət» məlum oldu, bildik və tanıdıq. İsmayıl bəy məktubu bizə oxudu və ziyadə əhəmiyyətli olduğu üçün üzünü götürməyə həqirə izn verdi. Kağız çox tüyl və təfsil üzrə yazılmışdır. Tamamını zikr etməyə ehtiyac yoxdur. Vəli onun bir neçə yerlərini tərcümə etməyi lazım görürük, ta ki, İsmayıl bəyin nə yolda və kimlər ilə cəng və cidaldə olmağı dürüst təmin olunsun. Smirnov yazır: «Yadımdadır, əzizim İsmayıl, keçmişdə «İslamın» haqqında söylədiyim sözləri siz eşidib məni «seminarist» ləqəbilə mütəhəm etdiniz. O vəqti mən cavan idim, təcrübəm yox idi, sizin iradınıza cavab verməkdə aciz qalıb qızardım və özümü itirdim. Xəyal ələdim, bəlkə islamın haqqında səhv dəyəm. Bəlkə «islam» haqdır. Amma indi sinni və təcrübəm artıbdır. «Seminarist» adını üstümə götürməkdə utanıb qızarmıram. Bəlkə bu ad ilə iftixar edirəm. Mən müddəti-mütəmədi artıq şövq və diqqətlə «islam» nə olduğuna baxdım, onun barəsində söylənən sözlərə qulaq asdım və yazılanları oxudum. Mənə yəqinlik hasil oldu ki, islam ilə mədəniyyət və Avropa sivilizasiyası sülh və saziş edə bilməz və o kəslər ki, bu doğru olan əqidənin ziddincə fikir edirlər və islami mədh qılıb çığırlar, onlar ya Əhməd Midhəd kimi yalançı və həyasız fanatiklərdir və yainki özləri islam nə olduğunu dürüst anlayıb fəhm etməyirlər. Və fəhm etmədikləri surətdə həqiqəti müsəlman deyillər.

Həqiqət əmrədə islam nədir və nədən ibarətdir?

Ruhani seminariyalarda təlim alan adamların əksəri kütahbeyin və mütəəssib olduqları üçün «seminarist» ləqəbilə bir növ ittiham olunurlar.

Başdan ayağa kibr və qürur. Və kibrə qürurdan tərtib olunmuş ehkam təsis qılınmış, batil və müzür bu din, bu dini qəbul edənlərdən islam çox şeymi tələb edir? Xeyr! Xeyr! Çox az! İslamın əmri: Allahı və onun yalançı peyğəmbərinə etiqad ələ, bəzi fūruatı əmələ gətir, fūqarə üzərinə artıq qalanından pay atıb adını

«zəkat» qoy; islamdan xaric olan bədbəxtlər və dini tələblərlə əlaqə və müzmlə etmə, fürsət məqamınla onları vur, döy və incit, yoxsa əl vurma, özünü murdanlama. Amma bəzi məqamlarda onlara özünü xeyirxah və sülhedici göstər. Və əgər xudanəkərdə onların təbəyyətinə düşsən təqiyə elə... səbir et! Allah kərimdir! Vaxt olar əlin açılar, zülm və cövrədən xilas olarsan. Bu təklifləri yerinə yetirəndən sonra Allah əvəzində sənə behişt, huri, qılman və könlün istəyinə plov verəcəkdir...

Bu səbəblərə görə dini-islamı əxlaqsız və elm və mədəniyyət bibəhrə olan vəhşi qövm və tayfalar artıq şövq və həvəslə qəbul edirlər. Və niyə də qəbul etməsinlər? İslamın təklifləri yüngül və asan, əvəzində verdiyi mizd huri və qılman! Daha bundan gözəl din ola bilərmi? Bəs «xristianstva», yaxud dini-nisar nədir? Ağır və insan tab gətirməyən bir yük, onun qüvvəsindən və taqətindən ziyadə əmrlər və təkliflər: hər adamı və nəfsini sevən kimi sev! Nə müşkül əmr, nə ağır təklif! Bundan o çıxır ki, öz nəfsindən, rahatlığından və şəxsiyyətindən əl çək! Kim bunu bacarar! Bu qism təkliflər müsəlman üçün yaramaz. Müsəlman öz kibr və qürurundan, öz şəxsi mənfəətindən və məniyyətindən əl çəkə bilməz. Odur ki, müsəlmanlar gündə beş vəqt namazlarını qılıb da düz bir cənnətə daxil olurlar. Amma İsavilər öz dinlərinin ağır və məşəqqətli təkliflərini əda etməkdə aciz qalıb insaflarının atəşində yanıb qovrulurlar!»

Bundan sonra Smirnov müsəlman ruhanilərinin fanatizmindən bəhs edib və haqlarında bəzi naşayəstə sözlər söyləyib etiraz dilini müsəlman intilligentləri üzərinə açır deyir:

«Sizin ziyalılarınız da əllərində bir şeyi olmadığı halda, İbn Sina eylə gəldi, Əli Quşçu belə getdi deyib qışqırırlar. Amma bunu bilməyirlər ki, İbn Sinalar vəqti çoxdan keçibdir. Lazımdır onları yaddan çıxarmaq. Bu əsrdə onların etdiyi hünərlərlə iftixar etmək nəinki boş və biməzmunur və hətta gülüncdür. Və bir də İbn Sinaların və Əli Quşçuların elm və mədəniyyətə düşmən olan islam ilə nə münaqibəti?..

Necə ki, yuxarıda zikr olundu, kağız uzundur. Bu yazdığımızdan

da oxucular hissə götürə bilirlər.

1870-ci illərdə mərhum Həsən bəy Məlikzadə Qafqaz müsəlmanlarını elm və maarif kəsbinə dəvət edən zaman və mahi-məhərrəmdə baş çapmağın əqlən və şüurən cayiz olmadığını sübuta yetirdiyi əsnada müsəlmanların özləri ona fəhşilər göndərirdilər. Qarabağ və Quba şairləri şayəndə həcvlər yazırdı. On-on beş sənə sonra İsmayıl bəy Himmət kəmərinə belinə bağlayıb Həsən bəy kimi, müsəlmanların qəflətdən ayılıb elm və maarif kəsbinə rəğbət etmələrinə öz «Tərcüman» ilə çalışmağa başladı. Bu halda Smirnovlar, Çerevanskilər, Ostroumovlar meydana çıxıb büğz və ədavətlərini göstərdilər və müsəlmanların din və ayinləri elm və tərəqqiyə zidd olmağını və müsəlmanlar qalib-tərəqqi olmadıqlarını sübuta yetirməyə çalışdılar və islamın haqqında olmazın iftiraları və böhtanları söyləməkdən çəkinmədilər.

Həsən bəyin düşmənləri ilə İsmayıl bəyin düşmənləri arasında təfavüt çox idi. Həsən bəyin düşmənləri bir az vəqtdən sonra öz əməllərindən peşman olub, ondan əfv dilədilər və hadiyi Əl-Müzəllin «Əkinçi»nin axırncı nömrələrinin birində öz həcvindən xəcalət çəkib Şeyx Sədini bu şeir ilə üzrxahlıq etmişdir:

*Biya ki, növbəti-sülhəst və atəşü inayət,
Beşərti asə ki, nəguyim-əz an çö rəfti hekayət*⁶⁹.

Bu düşmənlər avamlıqları ucundan xeyirxahlarına düşmən olmuşdular. Amma İsmayıl bəyin düşmənləri əqidə və məslək düşmənləridir. Bunların ədavəti qərəz və bixüldən nəşət edən ədavətdir ki, getdikcə artıb çoxalır, qüvvətlənir. Söz yoxdur ki, düşmən nə qədər qüvvətli olsa, bir o qədər onunla müqabilə və mücadilə etmək çətinidir. Mərhum İsmayıl bəy bu qism böyük din

69. Tərcüməsi:

Gəl oturaq bu saat sülh vaxtıdır,
O şərtlə ki, müharibədən danışmayaq.

və əqidə düşmənlərlə müdam cəngdə olub, bir an da olmuş olsa qəsdində qüsur göstərməyibdir. Bu cürət və səbat, bu məharət və kamal ancaq İsmayıl bəy kimi sahib-hünərlərin və dahilərin əlindən gələrdi. İndi İsmayıl bəy vəfat etdi və öz vəfatı ilə bütün Rusiya müsəlmanlarını sahipsiz və himayəsiz qoydu. Bu ağır müsibətə görə nə sayaq davam edəcəyik? Allah səbr, cəmil əta eləsin.

(«İqbal» qəzeti, 28 sentyabr 1914-cü il, № 749)

Firidun bəy Köçərli

MƏRHUM ƏHMƏD BƏY CAVANŞIRIN
TƏRCÜMEYİ-HALI

Mərhum Əhməd bəy Cəfərqulu bəyin oğlu və Məhəmməd bəyin nəvəsidir. Məhəmməd bəy isə İbrahim xanın qardaşı Mehrəli bəyin oğludur ki, cəmi Qarabağda rəşadət və şücatilə məşhur idi. Məhəmməd bəyi hamı sayardı və onun əmrinə itaət göstərərdi. Ağsa Məhəmməd şah Şuşa qalasında məqtul olandan sonra Məhəmməd bəy Qarabağın pərakəndə düşmüş əhalisini başına cəm edib bir müddət hökmranlıq elədi. Vəqti ki, İbrahim xan Balakəndən Qarabağa müraciət elədi. Məhəmməd bəy dəxi sair xan övladları kimi Pənah xanın silsiləsi içində çox sayılan dövlətli və rəşid bir cavan ki, mütləqə can qorxusu xatirinə gəlməzdi. Şəki hakimi Məhəmməd bəy Qarabağdan Şəkiyə azim oldu. Və lakin o vilayətə yetişən kimi Məhəmməd həsən xan onu qətlə yetirdi. Çünki sabiqdə Məhəmməd bəy Mustafa xanın atası Ağsa xanı və qardaşı Əhməd bəyi və qeyri bir neçə adamları öldürmüşdü. Əhməd bəyin anası da Zəhra xanımdır ki, Əsəd bəyin qızı idi və Əsəd bəy də Məhəmməd bəyin doğma qardaşıdır.

Əhməd bəy təvəllüd edibdir Qarabağda Kəhrizli qəryəsində 1828-ci sənədə mart ayının 2-də. On beş sinninə çatınca Əhməd bəy öz valideyninin təhti-tərbiyəsində olub və bu müddətin ərzində bir mollaın təlim və vasitəsilə ana dilində oxuyub-yazmaq öyrənibdir.

1843-cü sənədə Mehdiqulu xan imperator Birinci Nikolayın fərmayışına görə Əhməd bəyi öz əqrəbası heysiyyəsindən Peterburqa rus dilində təlim və tərbiyə almağa göndəribdir və Peterburqda Pavlovski məktəbdə padşahlıq xərcinə qəbul olunubdur (həmən məktəb indi Pavlovski korpus adlanır). 1848-ci ildə Pavloski korpusda elmi tamam edib Konstantin Nikolayeviç adı ilə məşhur olan Qusar polkuna giribdir. Və bir neçə vaxtdan sonra özgə yeni Qusar polkuna dəyişilibdir.

Osmanlı ilə Rus dövlətinin arasında 1853 və 1854-cü illərdə vüqaa gələn davalarda Əhməd bəy böyük hünərlər göstərib və göstərdiyi rəşadət və hünərin müqavilində çin və bir para nişanlar alıbdir.

1850-ci tarixdə Əhməd bəy qaraniyyət Əli bəy Sultanov ilə duela çıxıb və həmən dueldə məcruh olub, sağ əlində bir az şillik əmələ gəldi. Polkdan çıxandan sonra Əhməd bəy Qarabağda Vərəndə mahalında murovluq eləyibdir. Bu əsnada Araz çayından bir böyük arx çıxardıb ki, səkkiz verstdən ziyadə tülü hesab olunur və haman arxı Mil düzündə olan qədim "Gavur" arxına müttəsil eləyibdir. Məzkur arx Əhməd bəyin adı ilə məşhur olub, indi də o yerin adamları ondan nəfbərdar olmaqdadırlar. Və lakin Şuşa uyezdinin naçalniki ol vaxt Əhməd bəyə həsəd aparıb, onun təsis elədiyi arxı istəyib öz adına çıxsın. Bu xususda onların aralarında göftügu və ixtilaf vüqaa gəlib və Əhməd bəy belə ədalətsiz və bimürüvvət rəisin əlinin altında qulluq etməyi özünə rəva və şayəstə görməyib, qulluqdan çıxıb və öz mülkü Kəhriziyə gəlib, başladı mülkədarlıqla məşğul olmağa. Burada Əhməd bəy bir az müddətin ərzində səy və tədbirlə bir neçə ziyadə qaydalı və əsaslı kəhrizlər bina etdirib, cümlənin diqqətini bu kəhrizlərin təsisilə cəlb elədi. Belə ki, məşhur (Vis-Fon-Visinqurov) ki, Zaqafqaziyada cari suların olan naziri hesab olunurdu, öz əsərində Əhməd bəyin Kəhrizlidə çıxartdığı kəhrizləri ziyadə tərif eləyir. Filcümlə ol cənabın mülkədarlıqla artıq məharəti var idi. Ziyadə zəhmətkeş, qabil və iş bilən bir vücudi binəzir idi. Əhməd bəyin sayəsində ətrafda olan bəylər və mülkədarlar öz mülklərini ətrafda olan bəylər kəhriz çıxartmaq ilə növ abad ediblər.

Keçən əsrin yetmişinci illərində tərtib olunmuş bəylik komissiyasına mərhum Əhməd bəy dəxi üzv təyin olunmuşdur. Bu komissiyada olan üzvlərin vasitəsi ilə bəzi əsl-nəcabəti məlum olmayan kəslər istəyirmişlər min cürə vəsilələr ilə özlərini bəylik silkinə daxil edib, adlarını bəylik dəftərinə saldırsınlar. Əhməd bəy bu işə mümaniət göstərdiyi cəhətə zatında şübhə olan xeyli adamlar ona böyük düşmən olub biçarəni nahaq yerə müttəhim edib, bir neçə vaxta həbsxanaya saldırır da. Mərhum Əhməd bəy doğru sevən, cürətli, ziyadə fərasətli və istedadlı bir şəxs idi ki, onun nasiyəsində asari-nəcabət və cəladət zahir və hüveyda idi. Ala gözlü, açıq sözlü, günəş üzlü, hazırcavab, ziyadə xoş söhbət və ziyadə məlumatlı bir vücud var idi. Qarabağın əhli-dihatının dolanacaq və güzəranını Əhməd bəy əkməl vəchdə bilirdi. Yazdığı asarın əksəri tərəkmə və elat əhlinin məişətinə dair əhvalatdır. Əsərlərinin cümləsi nəzmlədir. Əgərçi onun əşar və kəlamında qafiyə və rədif nəzər-diqqətə alınmayıbdır və kəlamının bəzi yerlərində səğilik görünür və lakin Əhməd bəy bir o qədər şeirin səbk və qaydasına mültəfit olmayıb, əsl məzmunu və şiveyi-lisanı nəzərdə tutardı və bu barədə əlhəqq qüsur qoymayıbdır.

Ümdə asarı ki burada çap olunur “Tənbəki oyunu”, “Qazi namaz üstündədir”, “Zurnaçının gözün çıxartdılar”, “Məşşər günü”, “Ləzgi qonağı”, “Güc məndədir, güc məndə” və qeyriləri öz məişətimizdən götürülmü. Və lisanımızın şivəsilə yazılmış əhvalatdır. Bunlardan əlavə Əhməd bəyin rusdan türkcə tərcümə olunmuş əsərləri də az deyil. Məşhuru bunlardır:

“Şah Bəhmən” – Jukovskinin “Yatmış padşah qızına” nəzirə, “Niyətin hara, mənzilin ora” – “Andersenə nəzirə”, “Torçu və balıq” – Puşkindən, “İsmayıl bəy”, “Mücvir”, “Mübahisə” – Ler-montovdan və qeyriləri.

Mərhum Əhməd bəyin rus dilində dəxi bəzi asarı vardır və sabiqdə “Kavkaz” və “Novoe obozrenie” ruznamələrində pürməzmun fəqərələri çap olunardı. “Qarabağın müxtəsər tarixi-siyasiyyəsi” ünvanında rus dilində bir kitabça yazıbdır ki, onda mühüm məlumat bəyan olunubdur. Və bundan əlavə onun hənz

çap olunmamış əsərləri çoxdur. İnşallah “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” namında hazırladığımız kitabda Əhməd bəyin əsari-qələmiyyəsi təfsildən bəyan olunacaqdır.

Əhməd bəy vəfat edibdir. 1903-cü sənənin ibtidasında yanvarın 9-cu yövündə ömrünün 75-ci ilində və öz vəsiyyətinə görə Kəhrizlidə valideyninin məqbərəsində dəfn olunubdur. Rəhmətullahu əleyh, rəhmətə vəsiətə.

(Ə. Cavanşirin “Asari-Əhməd bəy” kitabına müqəddimə)

MÜHƏRRİRİN, İFADEYİ-MƏRAM ⁷⁰

(Kiçik ixtisarla)

Keçmişdə şan və qüvvət sahibi olan türk – azərbaycanlı milləti öz məişətinə, ayin və adətinə dair yaratdığı qism-qism nağıl və hekayələr, gözəl mənzumə və əbyatlar, hikmətamiz məsəllər, atalar sözləri, nazik mənalı müəmma və tapmacalar, balalar qəlbi açan düzgülər və yanılmaclar, heyvanat qisminə məxsus sayacı sözləri mürur ilə xatirələrdən çıxıbdır və bu halda unudulmaqdadır. O millət ki, öz tarixini, dolanacağını, vətəni və dilini sevir – bu qism əsərləri kəmalı şövq və diqqətlə cəm edib ziqiymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyyəsi onları öyrətməklə başlayır.

Balalara hədiyyə olaraq millətimizin yaratdığı nağıl və hekayələrdən, məsəl və tapmacalardan və bir çox mənzillərdən bu məcmuəni tərtib qıldıq ki, onlar unudulub xatirələrdən çıxmasın. Məcmuəyə daxil olan ancaq “Tülkü və üzüm” təmsili ruscadan tərcümə olunubdur. Mütərcim Eynəli bəy Sultanov və dilimizin şivəsini itirməyibdir. Möhtərəm şairimiz Abbasağa Nazirin və mərhum Mustafa ağa Arifin və Mehdiqulu xan Vəfanın bir neçə əsərləri dəxi məcmuədə dərc olunubdur ki, onların mənə cəhətcə balaların ruhuna gözəl təsiri ola bilər. Qasım bəy Zakirin təmsilat

70. 1912-ci ildə çap olunan “Balalara hədiyyə” kitabına yazdığı ön sözdür.

mənzuməsi millətimizin məişətindən götürülmüş və onun dili ilə söylənmiş əsərləridir.

Zənnimizcə, bu məcmuəni hər kəs oxusa–böyük, ya kiçik – onun qəlbi açılıb xəndan olacaqdır. Balalar şad olacaq bu səbəbə ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların dünyasındandır. Böyük adamların ürəklərinin açılmağına səbəb bu olacaqdır ki, onlar mütalibə əsnasında öz uşaqlıq vaxtlarını ixtiyarsız xatırlarına götürəcəklər. Bu isə, yəni qəlbi şad etmək, özlüyündə bir xidmətdir.

Firidun bəy Köçərli

MÜƏLLİMLƏR QURULTAYINA DAIR

Əlbəttə, hər bir işin ibtidaisi çətin, qüsurlu və səhvli olacaqdır. Bu kərrat ilə təcrübə olunmuş bir ömürdür, səhsiz xətasına birdən-birə heç bir böyük iş aşmayıbdır və mühüm məsələ həll olunmayıbdır. Ona görə biz müsəlmanlar gərək bunu dürüst bilib çətinlikdən səhv və xətadan vahimə etməyə və əvvəlinci zəhmətin və xətanın zühurindən sonra boşalıb məyus və məlul olmağa. Çətini işə əqdəm etməkdir, onun yolunu və tərzini tapmaqdır. İşə girişməkdir. İşin yolu və tərz surəti tapıldıqda ona həvəs olunacaqdır. Həvəs və şöqilə görünən iş əlbəttə yarımçıq qalmayacaqdır.

Müsəlman müəllimlərinin əvvəlinci dəfədə təsis olunmuş ictimai, əlbəttə, qüsursuz deyil, bunun kəm-kəsiri çoxdur. Bu ictimai, demək olar ki, gələcək ictimai və ittifaqımız üçün bir imtahandır. Gələcəkdə ali fikirlərimizin və müqəddəs niyyətlərimizin əmələ gəlməsi və nəticə verməsi üçün bir nümunədir. Bu ictimai da biz ancaq öz gücümüzü, bacarığımızı bilmək və təcrübəmizi sınamaq istərdik və bu ictimai da bir tərəfdən bizim təcrübəsiz və azbilikli olmağımızı aşkar etdisə də özgə bir tərəfdən bəzi yaxşı sifətlərimizi də acub aydın

elədi. O sifətlərdən yaşayan diqqət olan budur ki, ictimaiyə cəm olan müəllimlərin təmamisi öz eyb-qüsurlarını göstərməkdən çəkinməyib, müqəddəs vəzifələrini layiqincə icra və əda etməklərini açıb söylədilər və hər kəs öz mübtəla olduğu mərəzdən bəhs edib, mərəzin səbəblərini dəxi bəyan elədi və naxoşluqlarına çarələr axtarmağa çox həvəs göstərdi.

Çətin mərazi bilmək, onun alət və səbəblərini kəşf etməkdir. Mərəz tapıldıqda onun alət və səbəbi təhqiq olunduqda çarəsi asandır. İctimain məclislərində kənd müəllimləri öz fəna hallarından, şəhər məktəblərində xidmət edənlər öz dərdlərindən, ədədiyyə, darülmüəllimin və sənət məktəblərində qulluq edən şəxslər öz çəkdikləri cəfadan istibdad və ədalətsizlikdən və təlim etdikləri dərslərin müdirələr nəzərində əhəmiyyətsiz olmaqdan söz açıb uzun nitqlər və pər məzmun məqalələr söylədilər. Əhli-məclis bir-birinin halından, işindən və övzai məişətindən ətlah kəsb elədi və onların arasında mənəvi və müqəddəm bir vəsileyi-ittihad və ittifaq əmələ gəldi.

Təlim və tərbiyəyə dair məsələlərin həll və islahına və proqramların tərtibinə gəldikdə, müəllimlərin bu yolda artıq diqqətli və ehtiyatlı olması görsəndi və onlar vəqtlərinin çoxunu bu məsələlərin həlli üstündə sərf etdilər. Bu ittifaqla təlim və tərbiyə yolunda işləmək gələcəkdəki tərəqqiyə şəhadət verir. Bu hal ona şəhadət verir ki, bizim müəllimlərimiz, maarif xadimlərimiz, tərbiyə verənlərimiz, işıq və nicat yolu göstərənlərimiz bir növü ayılmaqda, cümbü və hərəkət etməkdədirlər. Millətimizin, vətənimizin və lisanımızın uğrunda çalışmaqdadırlar. Bizim də ümdə arzumuz ancaq budur və yəqinimizdir ki, vətənimizin və millətimizin qüvvət və səhhət tapmağı, tərəqqi və təali etməyi bağlıdır, müəllimlərin hümmət və qeyrilərinə elmi və biliklərinə, səyi və təlaşlarına və ittifaq ittihadlarına–bu yolda cənab Haqdan cümləsinə təfiq dilərik.

Firidun bəy Köçərli
 (“İrşad” qəzeti, 1906-ci il, № 202)

P.S. Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayı 1906-cı il avqustun 15-də Bakıda, Şamaxı küçəsindəki 2 nömrəli ibtidai məktəbin zalında keçirilmişdir. Qurultay komissiyasının tərkibində Firidun bəy Köçərli də vardır. Firidun bəy çıxışında Gəncə vilayətinin xalq məktəblərinin direktoru Levitskinin lal oyun üsulunu – “Jestesvenniy metod”unu kəskin tənqid etmiş, çar maarif məmurunun zərərli ruslaşdırma siyasətini ifşa etmişdir. Köçərli həm də qeyd etmişdir ki, Qori seminariyasında ana dili dərslərinin miqdarı artırılсын və təxirə salınmadan seminariyanın Azərbaycan şöbəsi Azərbaycanın hər hansı bir şəhərinə köçürülsün. (Ş.N.).

ZAQAFQAZIYA SEMİNARİYASI

Zaqafqaziya seminariyası üçün məxsusi ev təmir etməklə çoxdan bəri vəsatət olundu. İndi mövsuq mənbədən məlum olunur ki, xəzinədən xristian seminariyası ilə müsəlman şöbəsinin təmiratı üçün iki yüz igirmi min manata qədər pul buraxılır.

Bu şərtlə ki, Qori şəhəri hamam təmiratı üçün dörd-beş desyatin münasib yer versin.

Şəhər idarəsi əvvəlcə bu təklifi əmələ gətirməklə etina göstərmədi. Amma eylə ki, rus qəzetələrində seminariyanın Tiflisə köçürülməgi barəsində bir para əhvalat yazıldı, şəhər əhli artıq təşviş və iztiraba düşdü və bu halda onlar çalışırlar ki, seminariya Qoridə qalıb özgə bir məhəllə nəql olunmasın.

Çünki darülmüəllimin Qori kimi kasıb şəhərdən kənara çıxması ona əqəllən altmış min manata qədər zərər yetirəcəkdir. Bundan əlavə böylə bir nəğməli mədrəsənin hər bir şəhərdən çıxması əvvəl şəhərin maarif və mədəniyyət çeşməsinin qəti və nabud olmasına bənzəyir.

Hər halda gürcü camaatı seminariyanın müsəlman şöbəsilə belə Qoridə qalmasına çox çalışırlar.

Amma bizə dəxi lazımdır çalışmaq ki, müsəlman şöbəsi Qoridə qalmasın. Hərgah şöbə üçün xəzinə pul ilə təmirat bina olunsa, o

həmişəlik orada qalacaqdır.

Ondan sonra onun qeyri bir məhələ nəql olunmaq məsələsi üçün məhəl müzakirə qalmayacaqdır. Sizdən təvəqqe edirəm ki, bu barədə öz tərəfinizdən «Tərəqqi»də⁷¹ bir-iki məqalə yazasınız və şöbənin Qoridə Gürcüstanın mərkəzində qalmağının namünasib və insafdan uzaq və ədalətdən xaric bir tədbir olduğunu sübutə yetirəsiniz. Onun üçün lazım görürəm ki, sizə bir para məlumat verim.

Müsəlman şöbəsi Qori seminariyasının namestniki veliki knyaz Mixail Nikolayeviçin səlahiyyətiylə 1879-cu ildə açılıbdır – üçillik müddətində imtahan üçün ki görsünlər seminariyada təlim almağa uşaq verirlər, ya yox.

Beş ildən sonra şöbə gərək ayrılıb başqa bir müsəlman şəhərinə nəql olunma idi. İmtahan yaxşı nəticə verdi. Müsəlmanlar şövqlə uşaqlarını təlim almağa verdilər. Və lap beş sənə təmam olmamış veliki knyaz Qafqazdan getdi və 1884-cü ildə müsəlman şöbəsinin özgə bir məhələ nəql olunmağı və yaxud Qoridə qalmaq məsələsi araya gəldi. Şöbəsinin özgə müsəlman şəhərinə nəql olunmasına səs verən ancaq şöbənin müdiri cənab Çernyayevski və bir də üç nəfər müsəlman müəllimləri oldular.

Sovetin sair üzvləri əksəriyyəti cənab direktorun xahiş və məramına təbiyyət göstərüb şöbənin Qoridə qalmağına rəy verdilər.

Müsəlman cəmaəti isə bu mühüm məsələdən bixəbər olub fürsəti fəvt etdilər – və bu qəflətin səməri bu oldu ki, şöbə budur otuz ildir ki, əcnəbi və müsəlman mərkəzindən kənar bir şəhərdə qalıbdır. Və burada ətfal müsəlmanın çəkdiyi üsrət və əziyyət bir kəsə məlum degil.

Əlhəqq Qori kimi uzaq yerdə Gürcüstanın ortasında müsəlman darül-müəllimin olması heç bir vəchlə münasib və dürüst degil...

Beş-altı sənə yad və əcnəbi qövmün içində müsəlman balalarının qəribənə zindəganlıq etməsi, nəinki xəta, hətta zalım sitəmdar desək, günah olmaz. Nə məscid var, nə müsəlman

71. Bu müraciəti Firidun bəy Köçərli keçmiş tələbəsi Üzeyir bəy Hacıbəyova edib. Həmin ili Üzeyir bəy “Tərəqqi” qəzetinin əməkdaşı idi. - (Ş.N.)

qəbiristanlığı var. Müsəlman çörəkçisi və qəssabı var, nə hamam var və nə də müsəlmanlıqdan bir əsər var. Müsəlman balaları neçə illər ilə əcnəbi millətin içində qalıb, onların ədəb və əxlaqları ilə ünsiyyət edib öz ayin və adətlərini unudub, təriqi islamdan uzaq düşmələrinə şübhə qalmıyır.

Məscidin, hamamın, müsəlman qəssabının yoxluğu bir sayaq buna dəxi səbəb olur ki, ətfa müslimin mahi mübarəkdə nə oruc tuta bilirlər və nə də pak mənzildə namaz qılıb əmal diniyələrini icra edə bilirlər. Və həmçinin mahi məhərrəmdə imam Hüseyin əleyhissələmin təziyəsini layiqincə saxlamaqdan aciz qalıb. Biçarə müsəlman şagirdləri müəllimlərilə bahəm məyus pərişan və şikəstə hal qalıb bilmiyorlar nə etsinlər. Öylə ittifaqlar olur ki, şagirdlərdən vəfat edəni olur. Bu surətdə biçarə şagirdlərin halı dəxi də ziyadə pərişan olur. Meyit neçə gün qüslsüz və kəfənsiz arada qalır, onun qüsl və təkfini üçün Tiflisdən mal və qəssal yazıb gətirirlər. Əgər vəfat edən şagirdin valideyni varlı və təvanlı olsalar aparırlar. Amma eylə ittifaq düşür ki, yetim uşaqların sahibi olmya və onu Gürcüstan qəbrinin cənbəndə dəfn edirlər.

Əgər sual olunsa ki, müsəlmanların haqqında bu qədər zalım və sitəm nə işin xatirəsi üçün və hansı ki böyük fikir və təəssüratın hasilə gəlməgi üçün icra olunur?

Ona başqa bir cavab olmayacaqdır. Axarski müsəlmanları ruslaşdırmaq niyyətilə müsəlman şöbəsi Gürcüstanda açılıbdır. Amma bilmək gərəkdir müsəlman şöbəsi Qoridə qalmaqla ilə müsəlmanları ruslaşdırmaq olmaz.

Bu niyyətin əmələ gəlməgi üçün lazım idi şöbəni Rusiyanın daxili şəhərlərinin birində açılmalı, nəinki Gürcüstanda və bunlardan əlavə müsəlmanlar nə böyük günah ediblər ki, hökmən gərək onlar rus olsunlar: nə səbəbə imiritlər üçün məxsusi darülmüəllimin öz içərində (Xonidə) gürcülər üçün (Qoridə), ermənilər üçün (İrəvanda), kazaklar üçün (Kubanda) açılısın.

Amma müsəlmanlar üçün Gürcüstanda öz millətlərindən, vətənlərindən, yurdlarından uzaq yerdə! Müsəlmanlar dilsiz-ağızsızdırlar. Diyən gərək hər bir zülm və cəfa onların başında işlənsin?

Qori darülmüəlliminə uşaq gətirən yazıq müsəlmanlar nəinki yeməyə çörək, içməyə su, hətta yatmağa münasib mənzil də tapmırlar.

Gürcülər nə qədər xoş xalq, mülayim səlamət bir tayfa isələr də bununla belə onların adətləri və məişətləri bilkülliyyə müsəlman qövmünün məişətinə və adətlərinə ziddir: xırdaca müsəlman uşaqları haraya gedir gözünün qabağında şərəbxanələr, donuz əti, məst gürcülər və müsəlman aləmində görünməmiş əlamətlər!

Üç-dörd nəfər gürcülənmiş İran həmsəhərlərindən başqa bir müsəlman da gözə dəymiyor. Bir müsəlman söz də eşidilmiyor. Bu övzaidə təlim və tərbiyə almış müsəlman balaları öz millətlərinə layiqincə təlim və tərbiyə verə bilərlərmi, öz ayin və adətlərini saxlaya bilərlərmi?

Əlbəttə yox. Bəs belə olan surətdə lazımdır müsəlman şöbəsi özgə məhələ nəql olunsun ki ondan gözlənilən nəf və fayda əhaliyə yetişsin. Əgər müsəlman şöbəsinin Qori seminariyasından ayrılmağı qeyri-mümkündür onda hər ikisi Tiflis şəhərinə köçürülsün.

Tiflisdə hər millət tapılır. Nə gürcülərin və nə ermənilərin və rusların və nə də müsəlmanların seminariyanın Tiflisdə köçməginə bir sözü ola bilməz və bu halda müsəlman şöbəsinin ayrılmağına xəzinədən artıq pul buraxılmış dəxi lazım gəlməz.

Bu barədə üç dörd sənə bundan müqəddəm yenə söz açılmışdı, amma axırı bir yerə münəcərr olmadı.

İdarədən bu məsələ xüsusində daha təfsilat veriləcək.

Firidun bəy Köçərli
“Tərəqqi” qəzeti, 14 aprel, 1909-cu il
№ 78, səh. 2-3

FIRUDIN BƏYƏ YAZILAN ŞEİRLƏRDƏN

ABBAS SƏHHƏT

Y A Z M A M !

Firidun bəy Köçərli cənablarına

«Yazmısan tazə nə şeylər?» – deyə sordun məndən,
 Ruhumun tarına mizrabçən oldun, qardaş!
 Sabir ilə belə məktubu çox aldığ səndən,
 Hər nə yazdıqsa ona bani sən oldun, qardaş!
 Bir zaman Nəsehü Tərrah ilə Sabir, bəndə,
 Yaşayırdıq hamımız qəflət ilə fərxəndə.

Birimiz mərsiyəguluqda böyük şair idi,
 Birimiz sağərə mail, birimiz cananə.
 Birimiz həcvdə Yəğma kimi çox mahir idi,
 Laübalı keçinirdi günümüz rindanə.
 O pərişan yuxudan sən bizi bidar etdin,
 Doğru, düz yolda çalışmaqlığa vadar etdin.

Leyk çox keçmədi dövrən bizə bidad etdi,
 Ax, o cəmiyyətimiz tezcə pərişan oldu.
 Mövti-Tərrah o səfa bəzmini bərbad etdi,
 «Sabir öldü» – demirəm, şeir evi viran oldu.
 Yazmağa mane olur təfriqə düşdüklərimiz,
 «Ağlaram yadıma gəldikcə gülüşdüklərimiz».

Yazamam, məndən olubdur daha bizar qələm,
 Mən təfəkkürdə, o sakitliyə məcbur olmuş.
 Yazamam, boğmadadır ruhumu böhranü ələm,
 Xələcanlarla könül çarpmada rəncur olmuş.
 Boş kağızlarda qələm cızsa da göz yaşlarımı,
 Qıymaram heç unudam sevgili yoldaşlarımı.

Ah, o gözlər ki, nigahilə dilü didələrim –
 Açılırdı, daha bir də məni şad etməyəcək.
 O dodaqlar ki, gülümsənməyi ilə kədərim –
 Qaçılırdı, məni «Səhhət» deyə yad etməyəcək.
 Ah, o gözlər, yumulub tozlar ilə dolmuşdur,
 O dodaqlar bürüşüb qönçə kimi solmuşdur.

İştə bundan acı, bundan əzici qəm ki, bəşər
 Ağlamaqdan da yenə dərdinə tapmaz çarə.
 Zədələndikcə, zəhərləndikcə bir də sevər –
 Ki, sürünsün yenə, çox ömr eləsin biçarə,
 Uşacıqlar kimi baziçələrə aldanaraq,
 Mütəsəlli olar, istər daha artıq yaşamaq.

1911

BƏRADƏRİM FIRİDUN BƏY
KÖÇƏRLİ CƏNABLARINA

Möhtərəm qardaşım, Firidun bəy!
 Yenə şəfqətlə halımı sordun,
 «Yeni şeylər nə yazmısan» – deyərək
 Könlümü duyğularla doldurdun.
 Qoy deyim şərhi-halımı, dinlə,
 Dərdimə sən də ortağ ol, inlə.

Nə yazım mən bu qəmli zülmətdə?
 Nurdan heç əsər, nişan yoxdur.
 Vətənim adlanan bu qürbətdə,
 Nə də əfqanımi duyan yoxdur.
 Getmiş əldən rəfiqi-sadiqlər,
 Dövrəmi çulğamış münafıqlər.

*Bu qaranlıq mühitim içrə mənim
Qulağım həbs, gözlərim dustaq.
Yumuruqla möhürlənib dəhənim,
Olmuş ağzımda sözlərim dustaq.
Qalmışam matü acizü məbhut,
Etmişəm labüd ixtiyari-sükut.*

*Yoxluq uçrumna el yüyürdükcə,
Çox bağurdım, axırda batdı səsim.
Bu müsibətli halı gördükcə,
Ağlamaqdan kəsildi lap nəfəsim.
Keçdi mazi, bitir əzab ilə hal,
Üzümə gülməyir həm istiqbal.*

*Fərz ediz çox uzun, geniş bir otaq,
Orda iskamyalar qoyulmuş ola.
Üzərində beş-on dəcəl, kür uşaq,
Qara lövh, ağ təbaşir olmuş ola.
Bunların mən bu halda həmdəmiyəm,
Deməli, zahirən müəllimiyəm.*

*Nə deyim, lakin əlamən, qardaş,
Hər gün onlar sorur mənim qanımlı.
Bağrım odlandı, yandı, can qardaş!
Bu tifillər çürütdülər canımı.
Heç biri dərsə etina etmir,
Heç kəs öz təklifin əda etmir.*

*Türklük, islamlıq iddiası ilə
Öz dilin bilmək istəyən yoxdur.
Əcnəbi ruhunun havası ilə,
Vətənin, millətin sevən yoxdur.
Atalar verməyir heç əhmiyyət,
Sönmüş onlarda hissi-milliyət.*

*Burda dərs verdiyim beş-on ildir,
Deyirəm hər zaman ki: «Qeyrət edin,
Türk dili bir gözəl, şirin dildir,
Onu öyrənməyə həmiyyət edin».
Etməyir kimsəyə sözüm təsir,
Oluram gündə bir sayar dilgir.*

*Dürlü manelər olmasa sözümə,
Odlu bir nəğmə yazmaq istəyirəm.
Gələcək əsrlərdə mən özümə
Şanlı bir qəbir qazmaq istəyirəm.
Lakin övzai-haldan məyus –
Olub etməkdəyəm müdam «əfsus...»*

1914

İlk dəfə «İqbal» qəzetində 1914-cü il martın 3-də dərc olunub.

ABDULLA ŞAIQ

BƏRADƏRİM FIRIDUN BƏYƏ TƏQDIM ETDİYİM
RƏSMİMİN ALTINA

*Qəlbinə yəəs, iğbirar⁷² açan
Gözlərimdə əməllərimdir uçan.
Bəllidir hər baxışda dərd, qəmim,
Baxma, əks eyləyər sənə ələmin.
Ürəyimdə coşan bu fırtınalar
Səni də mən kimi məlul eylər.
Məni ağlar görünəcə, sən gül, gül!
Çünki əbr⁷³ ağlayar, gülər sünbül.
Donuq bir çöhrədən dolğun üzüm bir lövhəyi-müəbər⁷⁴
Sönük bir didədən sönmüş gözüm bir bərqi-seylavər⁷⁵.*

72. İğbirar – qəlbi qırıqlıq, qübarlanmaq.

73. Əbr – bulud

74. Lövhəyi-müəbər – xatirə lövhəsi

75. Bərqi-seylavər – axan şimşək

Abdulla Şaiqin vizit vərəqəsinə Firidun bəy Köçərli üçün yazdığı başqa mənzum parçalar da vardır. Hər iki şeir 1908–1913-cü illərdə yazıldığı təxmin olunur. Onları eyni ilə veririk: (Abdulla Şaiqin oğlu, akademik Kamal Talıbzadənin izahı.)

Vizit kartoçkası altına:

*Çoxdandır olmayırdı didarınız müyəssər,
Gəldim vüsalınızla olsun gözüm münəvvər.
Yox idiniz, qayıtdım, atəş içində canım.
Könlüm deyirdi sanki: ey dosti-mehribanım,
Aya, rəvamıdır ya, bir qəlbi-pür məhəbbət,
Məsud, şən gülərkən etsin məlul övdət.
Gəldim görəm o kövkəbi-səyyarəni, fəqət
Məyus olunca: «Seyr ediyormuş» dedim əvət.
Gəldim, yox idiz siz, çox-çox təəssüf etdim,
Görüşməyib sizinlə məyus qayıtdım, getdim.*

P.S. Bu iki şeirdən başqa Abdulla Şaiq əziz dostu Firidun bəy Köçərliyə 1910-cu ildə yazdığı «İki familiyanın məhvi» adlı irihəcmli peomasını da ithaf etmişdir. Poema tam şəkildə 1916-cı ildə «Doğru söz» qəzetində «İki kötük, yaxud iki familiyanın məhvi Bəradərim Firidun bəy Köçərliyə» sərlövhəsi ilə dərc edilmişdir. Həmin poemanın təkrar çapı Abdulla Şaiqin beş cildliyinin 2-ci cildində 1968-ci ildə nəşr olunmuşdur – Ş.N.

FİRİDUN BƏY VƏ MİRZƏ HƏSƏN ƏLQƏDARI

«Firidun bəy» müxəmməsinin müəllifi tarixçi-alim, şair və maarifpərvər Həsən Hacı Abdulla oğlu Əlqədari (1835–1910) Həsən bəy Zərdabinin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Firidun bəy Köçərlinin yaxın dostu və əqidə yoldaşı olmuşdur.

1897-ci ildə oğlu Əbdülqədiri Qori seminariyasına qəbula gətirən Həsən Əfəndi Əlqədari Firidun bəylə yaxından tanış olub, dostlaşmışdı. İkinci dəfə onlar 1906-cı ildə Tiflisdə görüşüblər. Firidun bəy 1908-ci ildə bu görüşü haqqında yazırdı: «İki sənə bundan əqdəm sünni və şiə məzhəb idarə ruhanilərinin Tiflisə cəm olan nümayəndələri içərisində idim. Orada cənab fəzilətməab Mirzə Həsən Əfəndi Əlqədari ilə bir azacıq vaxtda görüşüb söhbət etdim. Bu zat şərif ziyadə xoşsima və xoşxülq olduğundan mənim, bir baxışda cümlənin meyil və məhəbbətini öz əqilli gözləri, koşadə və nurani üzünə cəlb elədi».

Firidun bəy Köçərli 1902-ci ildə Həsən Əlqədarinin 1813–1890-cı illərdə Azərbaycanda və Dağıstanda baş verən tarixi hadisələrdən bəhs edən «Asari-Dağıstan» əsərini nəşrə hazırlayır. Əsər Sankt-Peterburqda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maliyyəsi ilə çap olunmuşdur.

Həmin il xeyirxahlar xeyirxahına – H.Z.Tağıyevə səmimi təşəkkürünü bildirən müəllif yazırdı:

«Hacı Zeynalabdin Tağıyev cənablarına!

Allahın səxavəti və təmiz adı ilə ona eşq olsun. Peyğəmbərin seçdiyi, bizə yol göstərən o insanların ən yaxşısına dua edirik...

Sağ ol, çox-çox sağ ol ki, sən mən bədbəxti sevindirmisən, sənin sonsuz səxavətin nəticəsində mənim tarix kitabım dünya işığı görmüşdür.

Sən mənim kitabımdan min nüsxə müxtəlif yerlərə göndərmisən, müxtəlif şəhərlərdə insanlara bağışlamısən. Min nüsxə də mənə bağışlamısən. Allah sənə səxavətini artıq eləsin. Mən sənə heç nə ilə təşəkkür edə bilmirəm, dua etməkdən başqa. Mən sənə,

Allahın verdiyi səxavətinə görə dua edirəm. Nə qədər ki, sağam, nəfəs alıram sənin göstərişlərinə əməl etməyə hazırım. Yaradan sənin bütün ailəni və nəslini xoşbəxt eləsin...

Deyirlər ki, bir nəfər Süleyman peyğəmbərə çayırtkənin qıçını hədiyyə gətirərək öz dilində dedi ki, hədiyyəni hər kəs öz bacarığına görə edər. Mənim hədiyyəmi qəbul etsən, bu mənim üçün kifayət edər. Bəli, cənab, ən yaxşı sözlər ürəkdən gələn sadə sözlərdir. Mən də dediklərimlə kifayətlənib, məktubumu bitirirəm. Bu zülqədə ayında – 1371-ci ildə (1902-ci il) bitirdim»

«Asari-Dağıstan» kitabının müəllifi Mirzə Həsən Əlqədari təxəllüsü «Məmnun»

Əsəri ərəb və fars istilahlardan xilas edib sadələşdirən Firidun bəy yazırdı:

«Alim Mirzə Həsən Əfəndinin əsar kəlməsinin cümləsindən biz – Azərbaycan türklərinə artıq məlum olanı və bizi öz tariximizlə bələd edəni «Asari-Dağıstan» adlı çap olunmuş əsərdir ki, hər kəsə onu oxumağı nəinki məsləhət, hətta borc görürük».

1897-ci ildə Qori seminariyasına daxil olan Əbdülqədir Mirzə Həsən Əfəndi oğlu Əlqədari 1902-ci ildə oranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Qasım kənddə müəllim işləmişdir.

Həsən Əfəndi Əlqədarinin Firidun bəy Köçərliyə yazdığı müxəmməs Respublika Əlyazmaları İnstitutunda Firidun bəyin arxivində saxlanılır.

HƏSƏN ƏLQƏDARI
(1835–1910)

FİRİDUN BƏYƏ

Firidun bəy Köçərliyə

*Bihəmdullah, yetişdi sinnim islam icrə həştadə
Ki, iman ilə varam rehləti-üqbəyə amadə.
Sual olsa, nə qazandı dari-dünyada?!
Nə xeyri eylədin təqdim ki, zadın olsun üxradə?
Cavabımdır ki, gördüm hər nə gördüm məhz rüyadə.*

*O röyanın budur bir müxtəsər təqrirü tibyani,
Uşaqlıqdan tutub təhsil qıldım dərsi-Qurani,
Ərəbcə əsli-dini elmi-sərfü nəhvü mizani,
Əruzi, məntiqi, elmi-bəyani, şərhi-fürqani,
Əhadis icrə bəzli-himmət etdik elmi-isnadə.*

*Oxudum hikməti, elmi-hesabi, elmi-heyati,
Üsuli-fiqh ilə fiqhi, həm üstürləbi-miqati,
Zəbani-farsü türküyə, ləvazim istilahati,
Xülasə, xaki-Dağıstanda mümkün ədəbiyyati,
Atamın ehtimamı rəhbərim oldu ol irşadə.*

*İyirmi üç sənə ömrüm təmamında qəza qalib,
Gəlib tədbirimə, oldum bir özgə sənətə sahib
Ki, mərhum Hacı Yusif xan məni ikram ilə katib
Edib, yanında qaldım altı il, oldum ona rağib,
Həm övladına tədris eylədim elmi ol əsnadə.*

*Helə ki, oldu Dağıstanda xanlıq rütbəsi təttil,
Açıldı bunda rus divanı, oldu zabitə təbdil,
Bu divanda kitabət xidmətində qalmışam üç il
Ki, ta qıldı qubernatoru – Dərbənd bəndəni təhvil,
Niyabət xidmətinə qəryeyi-Yaraği – süfladə.*

Bu naiblik ibarətdir Tabasaranın ərzində,
Cəmi əlli dörd kənddən on iki sal ərzində,
Dolandırdım onları müqtəzayi – əsri-fərxündə,
Paruqıç çininə çatdım ki, gərsəd inqirazında,
Dolandı çərxi-gəcrov, özgə babət oldum üftadə.

Ki yəni ol sənə rus etdi cəngin türk ilə elan,
Verildi əhli-Dağıstana əzmi-rəzminə fərman,
Bu fərmandan neçə kənd əhli oldu sanki rugərdan,
Cahandan bixəbər ləzgilər içrə bir neçə fəttan
Edib təzvir, qılmışlar bunları türkə dildadə.

Bürüz etdi qəzavət fikri tüfrakdan əlqəflə,
Qummu, əhli yetirdilər kübari-dövləti qətlə,
Ol ataşdən dağıldı yerbəyer ətrafına şölə,
Olub yağı, zəd Qarulu, Əşəbaşlı filcümlə,
Tabasaran, Axtı, Qübbə düşdülər ifsadə.

Pəs etdi əskəri-dövlət oları fövr ilə təfriq,
Neçə əyani darə çəkdi, qıldı evlərin təhriq,
Neçə əşxasi həbs etdi, neçəsin eylədi təzyiq,
Vəli bir paralar haqqında əsla olmadı təhqiç,
Süründülər Saratova naxır təkahü veyladə.

O həşrü nəşr arasında məni həm etdilər məhbus
Ki, guya ol zamanda xidmətimdə səhv olub məhsus,
Yarım il qələyi-Dərbənd içində qalmışam məhrus,
Şikayət eylədim divanə versinlər məni, əfsus,
Qəbula keçmədi ərzim, təarüz oldu Şuradə.

Vəziri-daxiliyyə hökmü oldu bir zaman tərtib,
Olundum Tambova istintaq üçün təğrib,
Həm əhli-beytimi cəbd ilə qıldılar bana təznib,
Mürur etdi orada vaxtimiz üç il əlattəqrib,
Zühura gəldi bir əmri-qəribi-xariqüladə.

Cənabi-imperatoru-zaman-İskəndəri-sani
Olub məqtul ta ki, oğlu oldu Rus sultanı,
Bunun vaxti-cülusunda verildi əfv fərmanı,
Ümumən əhli-Dağıstana keçdi lütfi-rəbbani
Ki, divansız məğarib qismi küllən oldu azadə.

Rücu etdim oradan Kürəyə əhlü əyalımla,
Məaşim oldu kəndimdə müyəssər mülkü malımla,
Həzaran şükr ola pərvərdigara sidqü balımla,
Keçirdim bunda övqatı üluma iştiğalımla,
İyirmi iki il tədris qıldım bu zəvayədə.

Bu işdə ümdə məqsudim oldur həsbətən lillah,
Olam nəşri-ülumi-din ilə əqranıma həmrah,
Dəxi taliblərim eyzən olalar bəndəyə eşbah
Ki, bu minval ilə məhfuz ola şeir-rəsulüllah,
Səlat olsun ona al ilə təslimati-müzdadə.

Bəli, övladıma sorsa, olur naqabili-təqsim
Əsərlər kim, oları eylədim mövquf bittəmmim,
Yenə cüzi ziraət ərzi-mərci, nə zərü nə sim,
«Və ma min-daabbətin illa»nı qıldım onlara təfhim,
Gətirsinlər halal kəsbi ilə mənasını yadə.

Dəxi etdim onlara bu vəsiyyəti ki, qılıb zəbrin,
Ümur içrə müraat eyləsinlər rahi-mövсутin,
Oxutsunlar uşaqlarına dinü mərifət şərtin,
Ərəb həm türkü, rusü, farsın əlsinəsin, xəttin,
Əzimət eyləsinlər zəri-ərzə dadü bəstadə.

Cənabi-müstətabi-həzrəti-əllameyi-təhriir
Firidun bəy, xuda qılsın onun mətlubunu teysir,
Mənə fərmayış etmişdi ki, onunçün edim təhriir,
Həqirin sərgüzəştin, ixtisar ilə budur təqriir
Edib, göndərdim annı dəəvat ilə ol ustadə.

*Rəbiülaxirin nisfində tarixi-sənə «ğəşkəb»
Həyati-müstəarım baqidir, amma budur mətləb
Ki, həngami-vəfatında olam iman ilə həmləb,
Lihaza eylərəm mənnanıma fəryad rüzu şəb
Ki, ya rəvi, tərəhhüm eylə bu Məmnuni bizadə.*

1908-ci il, Qasım kənd

FIRIDUN BƏYİN YETİRMƏLƏRİNDƏN

HACI RƏHİM AĞA MOLLA ƏHMƏDAĞA OĞLU QAYIBOV

Məşhur pedaqoq, Qori seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin müfəttişi Aleksey Osipoviç Çernyayevski 1884-cü ildə Rəhim bəy Qayıbova verdiyi şəhadətnamədə onun istedadlı və bacarıqlı tələbə olduğunu iftixarla qeyd edir. O yazır:

«Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Tatar-Azərbaycan şöbəsinin tələbəsi Hacı Rəhimağa Qayıbov 1880-ci ilin sentyabr ayından burada təhsil alır. Təhsil müddətində həmişə əla müvəffəqiyyətlər göstərmiş, nümunəvi davranışı ilə seçilmişdir».

Şübhəsiz ki, bu xasiyyətnamə Hacı Rəhim ağa Qayıbova Tiflis Aleksandr Müəllimlər İnstitutuna qəbul olunmaq üçün verilmişdir. 1885-ci ildə həmin instituta müvəffəqiyyətlə qəbul olunan Hacı Rəhim ağa Qayıbov hazırlıqlı və qabiliyyətli tələbə kimi müəllim kollektivinin burada da dərin hörmətini qazandı. Görkəmli pedaqoq Firidun bəy Köçərli təəssüf hissilə yazır ki, 1888-ci ildə İnstitutu qızıl medalla bitirən cavanlardan Hacı Rəhim bəy Qayıbova şəhər məktəbində yer verilmədi. Maarif naziri qraf Delyanovun 1884-cü ilin aprelində «Məhəmməd dininə mənsub olanların ali tipli xalq məktəblərinə ən zəruri hallarda buraxılması» barəsində gizli göstəriş ilə müsəlmanların şəhər məktəbində müəllim olmaq ixtiyarı alındı».

Ona görə də Hacı Rəhim ağa Qayıbov İrəvan qəzasının Uluxanlı qəryəsində müəllim işləmişdir. Bir neçə il kənd müəllimi işləyən Hacı Rəhimağa işində heç bir tərəqqi görmədiyini üçün dairə məhkəməsində qulluğa girmişdir. Ömrünün axırına kimi hüquq sahəsində çalışan Hacı Rəhimağa xalqımız üçün gərəkli işlər görmüşdür.

FƏRƏC BƏY ZEYNAL OĞLU SULTANOV

1862-ci ildə Cəbrayıl qəzasının Saracıq kəndində anadan olub. 1881-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirib. Həmin ili Tiflisdə Aleksandr Müəllimlər İnstitutuna daxil olmuşdur. Hökumət əleyhinə gizli dərnəkdə iştirakına və marksist ruhlu ədəbiyyatın təbliğatçısı kimi 1882-ci ildə həbs edilmişdi.

Fərəc bəyin mənzilindən «son dərəcə sosialist mahiyyətli», «Peterburqdan məktublar» sərlövhəli kitabça və imperator III Aleksandrın öldürülməsində iştirak edən xalqçıların mühakiməsi zamanı çəkilmiş fotosəkillər tapılmışdır. Tiflis Dairə Məhkəməsinin hökmü ilə Fərəc bəy institutdan çıxarılmış, müəllimlik hüququndan məhrum edilərək Metex qalasına salınmışdır.

Həbsdən buraxıldıqdan sonra da 1889-cu ilədək polis nəzarəti altında yaşamışdır.

1887–1888-ci illərdə Fərəc bəy Sultanov Naxçıvan şəhər məktəbində müəllim köməkçisi olmuş, sonra isə elə orada müəllim işləmişdir. Ömrünün son illərində Zaqafqaziya Dəmiryolu İdarəsində çalışan Fərəc bəy 1914-cü ildə Tiflisdə vəfat etmişdir.

RÜSTƏM RZAQULU BƏY OĞLU AXUNDOV

(1874–1937) Şuşa şəhərində bəy ailəsində anadan olmuşdur. 1882-ci ildən 1886-cı ilə qədər Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında oxuyub. 1886–1894-cü illərdə Tiflisdəki Birinci Klassik Gimnaziyada təhsilini davam etdirmişdir. Gimnaziyanı bitirdikdən sonra Baxçasarayda çıxan «Tərcüman» qəzetində

(1895–1897) ekspeditor-yığıcı vəzifəsində işləyib. Baxçasarayda üç il (1897–1900) müəllimlik etmişdir. 1900–1905-ci illərdə isə Xarkov Universitetinin hüquq fakültəsində oxumuşdur. Universiteti bitirdikdən sonra Bakı Dairə Məhkəməsində, Bakı Dövlət Palatasında çalışmışdır. 1920-ci ildə Simferopol «Zemskoy upravası»nın üzvü olmuş, həmin il avqustun 20-də Ağdam şəhər xalq məhkəmə hakimi vəzifəsində işləyib.

1937-ci ildə 63 yaşında Tərtər şəhərində vəfat etmişdir.

Rüstəm Axundov görkəmli yazıçımız Süleyman Sani Axundovun böyük qardaşıdır. Hər iki qardaşın təlim-tərbiyəsi ilə Qori seminariyasında ilk azərbaycanlı müəllim, məşhur pedaqoq-alim Səfərəli bəy Vəlibəyov (1861–1902) məşğul olmuşdur. Səfərəli bəy Axundov qardaşlarının dayısı idi.

MİRZƏ KƏRƏM ƏLƏMDAROV

1888-ci ildə qəbul olub, 1889-cu ildə Qori seminariyasından çıxıb. Odessadakı Novorossiyski universitetinə qəbul olub. Poyluda kəndli ailəsində anadan olub. Novorossiyskidə hüquq fakültəsini bitirib. Qazaxda məhkəmə işçisi işləyib. Məşhur maarifçi qadın Qızxanım Axundovanın ögey atası idi. Bəhram ağa Vəkilov 1917-ci ildə vəfat etdikdən sonra Qızxanım Axundovanın anası Pəri xanım Vəkilova ikinci dəfə Mirzə Kərəm Ələmlarova ərə gedib. Hərtərəfli biliyə malik olduğuna görə el onu hörmət əlaməti olaraq «Mirzə» deyə çağırıb. 1930-cu ildə təqaüdə çıxan Mirzə Kərəm maarifçiliklə məşğul olub. Qazax seminariyasında və ibtidai məktəblərdə dərs deyib. 1920–1930-cu illərdə ehtiyac içində yaşayan Səməd Vurğun ailəsinə maddi yardım edib. Görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanovla yaxın dost və əqidə yoldaşı olub.

QƏHRƏMAN BƏY ƏSƏDULLA BƏY OĞLU ŞIXLİNSKI

1887-ci ildə Qazax qəzasının II Şıxlı kəndində anadan olub. İlk təhsilini görkəmli maarifçi İsa bəy Abakarovun həmin kənddə açdığı rus-müsəlman məktəbində alıb.

1901–1906-cı illərdə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsində oxumuşdur. İlk müəllimlik fəaliyyətinə 1909-cu ildə Şəmkirin Zurabad kəndində başlayan Qəhrəman bəy sonralar Qazax qəzasının Qaymaqlı, Kosalar, Çaylı kəndlərində rus dili müəllimi, məktəb müdiri olmuşdur. Eldə-obada nümunəvi xalq müəllimi kimi böyük nüfuza malik idi. Hörmət əlaməti olaraq hamı ona «Qəhrəman əfəndi» deyə müraciət edərdi. Onun müəllim əməyi Sovet hökuməti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. 1949-cu ildə nümunəvi səyinə və yaradıcı öyrətmə uğurlarına görə Lenin ordeni ilə təltif olunmuşdur.

XX əsrdə əvvəllərində Qəhrəman bəy Şıxlınskinin Azərbaycanda nəşr olunan «Məktəb», «Günəş» və «Dəbistan» jurnallarında uşaqlar üçün tərbiyəvi əhəmiyyətli hekayə və pyesləri dərc olunmuşdur. Şeirləri uşaqlar tərəfindən şərq oxunan Qəhrəman Əfəndinin «İki qardaş» pyesi Qaymaqlı kəndində məktəb müdiri olanda şagirdlər tərəfindən səhnəyə qoyulub.

1954-cü ildə vəfat edən Qəhrəman bəyin şeirləri, pyes və hekayə tərbiyəvi əhəmiyyətini bu gün də itirməmişdir.

Qələm dostumuz, pedaqoji elmlər doktoru, professor Əjdər Ağayev Qəhrəman bəyin 1914-cü il «Məktəb» jurnalının 10-cu sayında «Müəllim və şagirdləri» hekayəsini 1998-ci il iyulun 9-da «Ədəbiyyat qəzeti»ndə təkrar dərc etdirmişdir. Qısa və şagirdlərin bu gün də böyük maraqla oxuyacağını nəzərə alıb, hekayəni oxuculara təqdim edirik.

Onu da xatırladaq ki, Qəhrəman əfəndi sevimli xalq yazıçımız, qüdrətli qələm sahibi İsmayıl Şıxlının atasıdır.

«MÜƏLLİM VƏ ŞAGİRDƏLƏRİ»

Bir səhər bir müəllim məktəbin həyətinə olan isqamiyanın üstündə oturub, hər iki tərəfinə almalar düzmüşdü. Amma bir tərəfdəki almalar cır və meşə alması idi. O biri tərəfdəki almalar isə peyvənd və bağ alması idi.

Şagirdlər bir-bir, iki-bir məktəbə gəlməkdə idilər. Bütün şagirdlər gələndən sonra müəllim şagirdlərini yanına çağıraraq dedi: «Bu almaları sizə hədiyyə olaraq paylamaq üçün buraya düzmüşəm. İndi hər biriniz buradan bir alma götürün».

Uşaqlar dərhal bağ almalarının üstünə düşüb dağıtdılar. Bir neçəsinə bu almadan çatmayıb, məhrum olduqları da, meşə almalarına da əsla yavuq durmadılar. Müəllim bunu görüb şagirdlərinə dedi:

– Qoçaqlarım! Bəs siz nə üçün alma götürmürsünüz. Budur, burada meşə alması var! Yoxsa siz bunu alma bilməyirsiniz?

Şagirdlər:

– Möhtərəm müəllim əfəndi! Bu almalar turşdur, acıdır, bunları yemək olmur.

– Bunun səbəbi nədir ki, bağ almaları dadlı və yeməlidir, amma meşə alması acıdır, yeməli deyildir?

Uşaqlardan biri cavab verdi:

– Cənab müəllim! Bağ almaları onun üçün yeməlidir ki, onları insan bəsləyir, vaxtında sulayır, qurumuş budaqlarını kəsir, yan-yörəsini təmizləyib, yerini rahat edir, lazım olan maddələri onlara verir. Amma cır alma isə qalın və qaranlıq meşədə qalıb, vaxtında su, hava və gün görməyir. Ağaclar bir-birinin arasında bürüşüb qalır. Odur ki, bunların meyvəsi də cır və acı olur.

Müəllim gülümsəyərək dedi:

– Mənim əziz şagirdlərim! İndi bilin ki, insanlar da bu ağaclar kimidir. Əgər siz də çalışıb həvəslə oxusanız, hamı sizi sevər, məhəbbət edər. Amma məktəbdən uzaq olub, elmdən qaçsanız, haman acı alma kimi də acı olarsınız və camaat sizdən qaçar, nifrət edər.

Uşaqlar bir ağızdan:

– Əlbəttə, böylədir! Biz də sizə söz veririk ki, həvəslə məktəbə gəlib çalışacağıq və tərbiyə görüb, camaat arasında hörmət sahibi olacağıq.

Müəllim

Qəhrəman bəy Şıxlinski
(«Məktəb» jurnalı, 1914-cü il, № 10)

Musa Quliyev (1869–1922) 1888–1892-ci ildə Qori Seminariyasında təhsil alıb. Bərdənin Mənsurlu kəndində anadan olub. İlk günlərdən seminariyada istedadlı şagird kimi tanınmışdı. Birinci sinifdə oxuyarkən Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini – nağılları, bayatı və mahnıları toplamaqla məşğul olmuşdur. Onun topladığı nağıllar və şeirlər «Yaylaqla aranın bəhsi», «Göylə yerin deyişməsi» şeirləri, «Dövlətli Əziz və onun qulu Mirzə haqqında» və «Ovçu Pirim» nağıllarını 1892–1899-cu illərdə «Qafqazın ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu»nda (SMOMPK) dərc olunmuşdur. «Tatar nəğmələri» sərlövhəsi ilə dərc etdirdiyi materialları müəllif Cavanşir qəzasının Mamırlı kəndindən toplamışdır.

Musa Quliyev 1892-ci ildə əla əxlaq və qiymətlərlə qurtardığına görə seminariyanın Azərbaycan şöbəsində tərbiyəçi-müəllim vəzifəsində saxlanılmışdır.

1900-cü ildə Parisdə keçirilən «Ümumdünya müəllim seminariyaları və institutlarının eksponatları» sərgisində Musa Quliyevin yazıya aldığı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri mükafata layiq görülmüşdür. Bu sərgidə Qori seminariyasının bir qrup tələbəsinin elmi-nəzəri, tədqiqat xarakterli işləri nümayiş etdirilmişdir. (Gürcüstan Dövlət Maarif Muzeyinin Arxivi, qovluq № 416 və 723-də).

Cahangir Ələkbərbəyov 1912-ci ildə Qori Seminariyasını bitirib. İrəvanda müəllim işləyib. Oktyabr çevrilişindən sonra inqilabi işə qoşulub. Bolşeviklərə rəğbəti olduğuna görə daşnaklar onu həbs ediblər. Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının müvəkkili Leqran İrəvana gəldikdən sonra həbsxanadan azad edilmişdi. Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığında etnik millətlər şöbəsinin müdiri olmuşdur.

Cahangir Ələkbərov 1928–1930-cu illərdə Tiflisdə Zaqafqaziya Ölkə Komitəsində məsul vəzifələrdə çalışmışdır.

Hüseyn bəy Şirəli bəy oğlu Omarbəyov (1880–1943) Qəbələ rayonunun Seyidqışlaq kəndində anadan olub. Nəslən bəydir. Əsl nəcabəti Qəbələ Sultanlıqdadır. 1893-cü ildə Qori seminariyasına qəbul olub. 1898-ci ildə qurtarıb. O məşhur şair Hacı Kərim Sniyev, Qoca bəy Süleymanov (görməli yazıçı Nəriman Süleymanovun atasıdır –Ş.N.), Məmmədhənifə Terequlovla (Üzeyir bəy Hacıbəyovun qayınıdır –Ş.N.) məşhur alim Əsgər bəy Eyvazov və başqaları ilə bir sinifdə oxuyub.

Hüseyn bəy Omarbəyov üç il Göyçay şəhərindəki bir sayılı orta məktəbdə rus dili müəllimi işləyib. Sonralar Qəbələyə köçərək, Hüseyn bəy otuz il Vəndam, Hacılı və başqa kəndlərdə rus dilindən dərs demişdir. 1927-ci ildən sonra sovet çəkistləri tərəfindən təqib olunan Hüseyn bəy keçmişə görə şübhəli ünsür kimi mal-qarası və mülkü müsadirə olunur. 1941-ci il iyunun 20-də onu həbs edib bir neçə ay Şəki türməsinə saxlayırlar. Üç oğlu cəbhəyə könüllü getdiyinə görə onu azad edirlər. Evində olan zəngin kitabxanasını isə çəkistlər həyətə töküüb yandırırıdılar. Hüseyn bəy 1943-cü ildə vəfat etmişdir.

Acalov–Hacıəlizadə Səməd bəy Məmməd bəy oğlu 1876-cı ildə aprelin 25-də Borçalı qəzasının Kəpənəkçi kəndində anadan olub. Qori seminariyasına 1890-cı ildə daxil olub. 1895-ci ildə bitirib. 1919-cu ildə Azərbaycan dilində ilk riyaziyyat dərslərini – “Rəhbəri cəbr” və “Cəbr məsələləri məcmuəsi” kitablarını

yazıb. Hesab, həndəsə, coğrafiya, təbiət dərslərini ruscadan Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Otuz il həkim işləmiş, brusi-lyoz xəstəliyinin klinikası və müalicəsi sahəsində tədqiqat aparmışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının toplanmasında və nəşrində də xüsusi xidmətləri var. 1896-cı ildə “Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu”nun 21-ci buraxılışında “Qızıl balıq” (səh. 57–60) Azərbaycan nağilını dərc etdirmişdir. 1926-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirmişdir. Tibb elmləri namizədi Səməd bəy görkəmli maarif xadimi kimi böyük nüfuza malik idi. O, 1969-cu il yanvarın 10-da Bakıda vəfat etmişdir.

Alay bəy İsfəndiyar bəy oğlu Şıxlinski 1883-cü il, aprelin 20-də Qazax qəzasının İkinci Şıxlı kəndində anadan olub. Ağalıq nəslindəndir. Kənd məktəbini bitirdikdən sonra 1897-ci il sentyabrın 1-də Qori Müəllimlər Seminariyasına daxil olub. 1902-ci ildə seminariyanı əla qiymətlərlə bitirib. Qazax seminariyasında 1924-cü ilə qədər riyaziyyat müəllimi olub. 1926-cı ildə Sovet hökuməti seminariyanın müəllimləri Alay bəy Şıxlinski, Məhəd bəy Vəkilovu və Məcid ağa Şıxlinski Müsavat hökuməti illərində yüksək vəzifələrdə işlədiyinə görə səsvermədən məhrum etmişdir. Bəzi məlumatlara görə, “yuxarılara şikayətlər” yazan Alay bəyin 1929-cu ildə səsvermə hüququ özünə qaytarılmış və həmin ili Alay bəy Qazax milis idarəsinin rəisi təyin olunmuşdur. 1930-cu ildə keçmişinə görə incidilən Alay bəy həmin ildən qaçaqlara qoşulmuş, bir müddət İrəvan, Dilican və Lori nahiyəsində qaçaq kimi dolandıqdan sonra həmin ili qohumu–əmisioğlu Qiyas bəy Şıxlinski ilə birgə Türkiyəyə mühacirətə getmiş və ömrünün axırına kimi İqdırda yaşamışdır. Onun vəfat ili təxminən 1934-cü ildir. Alay bəy xalq şairi Səməd Vurğunun, Mehdi Hüseynin, Osman Sarıvəllinin, Mehdixan Vəkilovun, Mirqasım Əfəndiyevin müəllimi olmuşdur. Bu barədə 1924-cü ildə birgə çəkilmiş fotosəkil də var. Alay bəyin dərslərini dərhal mənimsəyən çətin məsələ və misalları “alıcı quş kimi

göydə tutan” Səməd Vəkilovun qeyri-adi biliyinin şahidi olan Alay bəy fəxrlə demişdir: – Bu uşaq ya gora salamat baş aparmayacaq, ya da bundan görünməmiş bir şey çıxacaqdır. 1924-cü ildə seminariyanı bitirən Səməd Vəkilova ən yaxşı xasiyyətnaməni də Alay bəy Şıxlinski vermişdir. Alay bəy mühacirətdə olanda Qazax NKVD-si Xoren Qriqoryan 1937-ci ildə əmisi qızı Şəkər xanım Adil bəy qızını (xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin ögey anası) 1949-cu ildə İsfəndiyar Alay bəy oğlunu və qızı Əminə xanım Alay bəy qızını həbs edib sürgünə göndərmişdir. Alay bəy məşhur qazi Səadəddin Əfəndi Müftizadənin (1837–1916) qızı Güləndam xanımla ailə qurmuşdu. Əmisi oğlu Qiyas bəylə bacanaq idi. Qiyas bəyin arvadı Badisəba xanım qazi Səadəddin əfəndinin qızı idi.

Yusif Adışirin oğlu Əliyev (1888–1966) tanınmış müəllim və lüğətçi olmuşdur. 1902–1907-ci illərdə Qori seminariyasını bitirib, ömrünün sonunadək Bakıda müəllimlik etmişdir. Orta məktəb şagirdləri üçün kitablar yazmışdır. Müəllimlik sahəsində daha səmərəli fəaliyyəti olmuş və bir sıra rusca-azərbaycanca lüğətlərin tərtibində yaxından iştirak etmişdir.

Mirzə Əliməmməd Xəlilov (1862–?) seminariyanı 1882-ci ildə qurtarıb. Naxçıvanda və Baş Nəraşəndə müəllim işləyib. Cəlil Məmmədquluzadə və Eynəli bəy Sultanovla birgə yerli teatrın əsasını qoymuşdu. Bir sıra tamaşalarda əsas rollarda ifaçı kimi çıxış etmişdir. “Tərcüman” qəzetində məqalələri dərc olunmaqla, A.O.Çernyayevski ilə məktublaşmışdır.

1879-cu ildə qəbul olunub. Seminariyanı 1882-ci ildə bitirən üç nəfərdən (Səfərəli bəy Vəlibəyov, Teymur bəy Bayraməliyev) biridir.

Mahmud bəy Polad oğlu Mahmudbəyov (1849–1923) “Mahmud əmi” kimi məşhur olub. Qori seminariyasını 1883-cü Bərdə, Tərtər və Şamaxıda müəllimlik edib. 1890-cı ildə üçüncü rus-tatar məktəbinin müdiri olub. Azərbaycan dilində ilk dərslük

yazarlardandır. Azərbaycan dilində dərslük və icmaların hazırlanmasında əvəzsiz xidmətləri olur. Bütün ömrünü maarifə həsr edən bu istedadlı ziyalı Sovet hakimiyyəti illərində Xalq Maarif Komissarlığında işləmişdir. Bolşevik maarif komissarı Mustafa Quliyevin fitvası ilə işdən qovulmuşdur. Haqq sözündən dönməz, yalanla razılaşmaz, hiyləyə əl atmaz, hər kəsin qüsurluğunu dərhal üzünə deməyi bacaran cəsarətli bir şəxsiyyət olub. El arasında ona “Müəllimlər müəllimi” kimi fəxri ad verilib. “Rəhbəri-sərf” qrammatika kitabının müəllifi idi. M.Ə.Sabirin şeirlərinin toplanmasında və çapa hazırlanmasında ilk təşəbbüsçülərdən biri idi.

Mahmud bəyin 1906-cı ildə yazdığı “Əlifba” (birinci il) kitabı o dövrdə dərslüklər arasında ən məşhuru idi. Əsər 1921-ci ildə 16-cı dəfə təkrar çap olunmuşdur.

Mirzə Cəlil Məmməd oğlu Mirzəyev (1865–1915) Naxçıvan şəhərində anadan olub. Qori seminariyasını bitirib. Uzun illər Naxçıvandakı ikisinfli rus-tatar məktəbində, Bəkənd, Aralıq və Nehrəm kəndlərində müəllimlik etmişdir. Şüri təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, Krılovdan və Lev Tolstoydan təmsil və hekayələri Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. O, Məmmədəli Sidqi, Qurbanəli Şərifov, Cəlil Məmmədquluzadə, Əliqulu Qəmküsar, M.S. Ordubadi, Məmmədəğa Şahtaxtinski kimi görkəmli ziyalılarla dost olmuşdu. Cəhalət və nadanlığa qarşı mübariz şeirlərilə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çıxış etmişdir.

*Şürbiyəm, yoxdur payım cənnət ara kövsərdən
Etsə sirab məni, ləli-ləbin adil imiş.*

Tədqiqatçı-akademik İsa Həbibbəyli yazır ki, “Ölülər” komediyasındakı Kefli İskəndər obrazının ehtimal olunan prototiplərindən biridir.

İsmayıl bəy Şəfibəyov (1868–1918)

1880-ci ildən Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə oxumuşdur. 1887-ci ildə iyunun 9-da seminariyanı bitirdikdən sonra əvvəlcə İrəvan kişi gimnaziyasında, sonra isə Şuşa qəzasının Gülablı kəndində müəllimlik etmişdir. 1918-ci ildə Şuşada vəfat etmişdir.

Mirzə Cəlilin həyat yoldaşı Həmidə xanımın xatirələrindən məlum olur ki, onlar sonralar da bir-birinə münasibətdə çox səmimi olmuşlar. İsmayıl bəy Şuşada işləyəndə Mirzə Cəlili Qarabağa dəvət etmiş, onu X.B.Natəvanla və Ə.Haqqverdiyevlə tanış etmişdir. “O (M.Cəlil) sonralar Şuşaya olan bu səfəri məmnuniyyətlə xatırlayırdı”.

Mirzə Cəlil isə “Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci nömrəsinin (1906, №1) altıncı səhifəsində İsmayıl bəyin adını ehtiramla yad edərək yazırdı: İrəvanda cənab İsmayıl bəy Şəfiyeva məcmuəmizi təbrik etmək xüsusunda artıq dərəcədə məmnun olduq və lakin göndərdiyiniz şeirləri əvvəlinci nüsxəmizdə çap edilməyib, gələn həftə çap etməyi vəd edirik. Amma şeirlər o qədər gözəldir ki, bir misranın bərayi-xalı nəbudən lazım gördük yazaq:

Bir gün küçə ilə əlimdə səbət gedirdim,

Çıxdı birdən qabağıma yoldaşım.

Dedim: yoldaş, söylə hara gedirsən?

Dedi: xəbər alma, sən allah, keşim xarabdı mənim”

Mirzə Şərif Həsən bəy Mirzəyev (1863–1937) 1879–1882-ci illərdə Qori seminariyasında oxuyub. Tiflisdə zadəgan ailəsində anadan olub. Seminariyanı qurtardıqdan sonra bir müddət müəllim işləyib. 1906-cı ildən sonra Zaqafqazaiya Sensor Komitəsində Müsəlman mətbuatı üzrə baş sensor vəzifəsində olmuşdur. “Molla Nəsrəddin” jurnalı 1914-cü il martın 19-da “Gimnazist” şeirinə görə məhkəməyə veriləndə mətbuat işləri üzrə Tiflis Komitəsinin eksperti kimi iştirak etmiş, jurnalı və əməkdaşlarını müdafiə etmişdir. Mirzə Şərif tərcüməçi və publisist kimi də mətbuatda fəal çıxış etmişdir. “Qafqazda Türk-Azərbaycan mətbuatının tarixi”

adlı rus dilində əsər yazmışdır. 1925-ci ildə yazılan irihəcmli bu əsər 2009-cu ildə ilk dəfə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun təşəbbüsü ilə kitab şəklində nəşr olunmuşdur.

Mirzə Şərif 1919-cu ildə məşhur publisist Ömər Faiq Nemanzadənin həbs olunmasına etiraz etmiş və mətbuatda onu müdafiə etmişdir. Mirzə Şərif seminariyanı bitirdikdən sonra Tiflisdəki Hərbi Piyada Məktəbində, Qafqaz Hərbi Dairəsində zabit kurslarında Şərq dillərindən dərs demişdir. 1918-ci ildə Bakıya köçüb. 1919-cu il noyabrın 1-dən 1920-ci ilin sentyabr ayınadək Azərbaycan Dövlət Universitetində rus və Şərq dillərini tədris edib. İnqilabdan əvvəl istedadlı publisist kimi “Şərqi-Rus”, “Kafkaz”, “Novoye obozreniye”, “Kəşkül”, “Həyat”, “Tifliski vestnik”, “Zaqafqaziye”, “Zaqafqazski vestnik” və başqa mətbuat orqanlarında təhsil-tərbiyə məsələləri barədə əlli il müntəzəm çıxış etmişdir.

FİRİDUN BƏY HAQQINDA XATIRƏLƏRDƏN**İBRAHİMXƏLİL AĞA HACILAROV**
(1895–1970)

1908-ci ildə Qori seminariyasına qəbul olub, 1913-cü ildə bitirib, doğma vətəni Naxçıvan şəhər məktəbinə rus dili müəllimi təyin olunub. 1914-cü ildə təhsilini davam etdirmək üçün Firidun bəy Köçərlinin köməyi ilə Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutuna qəbul edilib. Ata-anasını erkən itirən İbrahimxəlil ağa seminariyada da Firidun bəyin maddi yardımı və qayğısı ilə təhsil alıb. İbrahimxəlil ağa 1917-ci ildə institutu bitirib, Tiflis şəhər məktəbində müəllimlik edib. O, sovet dövründə Gürcüstanın Əməkdar müəllimi adına layiq görülüb.

Firidun bəy və Badisəba xanım övladlığa götürdükləri Badisəba xanımın bacısı qızı Həcərin İbrahimxəlil ağa ilə ailə həyatı qurmasını çox arzu edərmişlər. Lakin on altı yaşına çatır-çatmaz Həcər vərəmdən vəfat etdiyinə görə bu izdivac baş tutmamışdı.

Həcərin ölümü Firidun bəyə çox ağır təsir etmişdir. Bu ağır itkini o, 1915-ci il oktyabrın 12-də Göyçayda müəllim işləyən keçmiş tələbəsi Rəcəb Əfəndizadə ilə bölüşərək yazırdı: "...Bəli! Biçərə Həcər bu qədər zəhmət çəkdi, can çürüdü, axırı puç oldu. Öz əməyini də və bizim əməyimizi də zay etdi. Onun belə vaxtsız vəfat etməsi məni xeyli pərişan və digərgin edibdir. Biçərəni heç yaddan çıxara bilmirəm.

1911-ci ildə seminarist Ələkbər Tağı oğlu Abbasov "Haqq divanı" adlı hekayə yazıb. Ələkbər Qərib təxəllüsü ilə yazdığı bu hekayəni sinif yoldaşı İbrahimxəlil ağa Hacılarova ithaf etmişdi. Hekayə eyni adla ilk dəfə – 1914-cü ildə, təkrar nəşri isə 1993-cü il oktyabrın 22-də Hüseyn Həşimlinin təqdimatı ilə "Ədəbiyyat qəzeti"ndə dərc olunmuşdur.

İbrahimxəlil ağa Hacılarov 1957-ci il fevralın 2-də Firidun bəy Köçərli haqqında xatirələrini Firidun bəyin ilk tədqiqatçısı, akademik Bəkir Nəbiyevə göndərmişdir. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi arxivində (f.19, s.v.43) saxlanan "Hörmətli və əziz Bəkir" sərlovhəli dəyərli yazını bütövlükdə oxuculara təqdim edirik.

HÖRMƏTLİ VƏ ƏZİZ BƏKİR!

Bir neçə gün bundan qabaq bizim evdə Sizin məktubunuz alınmış, lakin mən komandirovkada olduğum üçün yalnız iki gün bundan qabaq sizin məktubu oxudum və tez cavab göndərməyi qərara aldım. Mərhum Firidun bəy Köçərli ilə mənim ilk görüşüm Qori seminariyasının qəbul imtahanları zamanı – 1908-ci ildə olmuşdur. İmtahan hesab məsələsinin nəticəsinin məndə düz olmadığını görüb müəllimlərdən Firidun bəy Köçərli şirin dili ilə mənə yanaşdı dedi: "A gədə, nəticəni əldə düz etməmişən, yazdıqlarına başdan bir də bax, ancaq tələsmə, özgüləri güldürərsən a..."

Müəllimin mənə bu cür şirin, mehriban və qayğılı yanaşması məni həvəsləndirdi və öz yazıma yenidən dərin nəzər yetirib,

səhvimi tapdım və nəticəni əldə etdim. Bu gündən mərhum Firidun bəy Köçərli mənim gənc qəlbimdə dərin iz bağladı və məndə ona qarşı özüm anlama bilmədiyim bir şəkildə hörmət və ehtiram alındı.

Qori şəhərində mənim təhsilim beş il davam etdi və bubeş illik təhsil, demək olar ki, yalnız onun adı ilə bağlıdır. Firidun bəy Köçərli bu beş il müddətində yalnız mənə deyil, bütün tələbələrə sevimli və qiymətli idi. Onun hörməti hamımız qarşısında qəti qanun kimi idi.

Firidun bəy Köçərli hər tələbənin təbiətini, onun qəlbini və davranışını açıqcasına bilirdi və onlara tərbiyəvi təsirlər bağışlamaq üçün hərəyə öz xasiyyətinə uyğun və müvafiq yollarla yanaşdı, hamısının meyli-məhəbbətini qazanmışdır. Bizim hamımız Firidun bəy Köçərliyə bir müəllim kimi deyil, həqiqi bir ata kimi yanaşırdıq. Bizim hər birimiz onu görəndə qəlbən sevinirdik, ruhən yüksəlirdik və fərəhlənirdik. Biz tələbələr Firidun bəy Köçərliyə ən yaxınımız bildiyimiz üçün bütün sirlərimizi ona söyləyərdik, ondan məsləhət alardıq və onun tədbirləri əsasında işlərimizi qurub, çətin işlərimizi həll edərdik.

Firidun Köçərli yalnız bircə biz tələbələr üçün qiymətli və sevimli deyildi, o, seminariyanın bütün müəllimlər heyəti üçün qiymətli idi. Firidun Köçərlinin ədəbi sahədəki fəaliyyəti də geniş və qiymətli idi. Biz Qori şəhərində təhsilə davam edən tələbələr öz ana ədəbiyyatımızı ya heç bilmirdik və ya bilsə idik də, olduqca səthi bilirdik. Bizim mətbuat və nəşriyyat aləmindən heç də xəbərdarlığımız yox idi. F.Köçərli bizə Azərbaycan ədəbiyyatının nə dərəcə zəngin və qiymətli olduğunu öyrətdi, bizi ana dilində savada alışdırdı, mətbuat və nəşriyyat aləmi ilə tanış etdi. Qori şəhərinə gəldiyimiz zaman bizim çoxumuz xüsusilə mən özüm azərbaycanca savadsız idik. Qısa müddət içərisində yoldaşlarımızdan Əli Qasımov nəinki qəzetlərə tez-tez məqalələr göndərərək çap etdirirdi, o, məşhur Çexovun "Juçka" adlı hekayəsini şirin dil ilə tərcümə edib, kitabça şəkildə çap edilməsinə də müvəffəq oldu. Yenə tələbələrımızdən Ələkbər

Abasov öz yazdıqları məqalələri Bakı qəzetlərində çap edilmiş görürdü. Tələbələrdən Əfəndizadə Rəcəb Qoridə oxuduğu zaman bir çox maraqlı hekayələr yazmışdır. Onların çox hissəsi qəzetdə və məcmuələrdə çap olunmuşdur. Bəllidir ki, bu fəaliyyətlər yalnız tələbələrin fəaliyyəti deyildi. Biz rus dilində təhsil alırdıq, rus ədəbiyyatını bilirdik və ana dilində danışmaq da bizə qadağan idi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənmək, qəzetə və məcmuələrlə əlaqə saxlamaq çətin iş idi: Tələbələrin bu sahədəki fəaliyyətlərinə istiqamət yaradan Firidun bəy Köçərli idi.

Firidun bəy Köçərli biz tələbələrə nəinki ədəbiyyat sahəsində istiqamət yaradırdı, o bizi savadlı olmağa, məqalə və hekayələr yazmağa cəlb etməklə bərabər, yazdıqlarımızı hara və nə ünvana göndərməyimizdə də bizə yaxından rəhbərlik edirdi.

Biz, tələbələrə Bakı şəxsən görməmişdi və tanıyırdı, lakin Firidun bəy Köçərli vasitəsi ilə qiyabi olaraq Bakı bizi tanıdı, bildi və əlaqə saxladı. Belə ki, tələbələrımızdən Əli Səbri Qasimov Bakını heç də tanımadığı halda, Qori seminariyasını qurtaran kimi Bakıya getdi və gimnaziya müəllimi təyin edildi. Bəllidir ki, seminariyanı qurtarmış bir adam o zaman kənd müəllimi adını daşıyırdı və Bakıda gimnaziya müəllimi olmağa onun imkanı olmaz idi. Bakı və oranın o dövrə məxsus maarifpərvər şəxsləri Əli Səbrini yalnız mərhum Firidun bəy Köçərli vasitəsi ilə tanıya bilərdi.

Qori seminariyasını qurtarandan sonra mən 1914-cü ildə təhsilimi davam etdirmək üçün Aleksandrovski Uçitelski İnstitutda qəbul olundum. Qəbul olunan gündən iki-üç gün sonra Bakı Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi teleqrafla institutun direktoruna məlumat verdi ki, Hacılarov X.İ. Bakı hesabına (stipendiya) təqaüdə keçir. Dörd il müddətindəki mənim institut təhsilim Bakı hesabına keçdi. Bakı məni tanıyırdı, görməmişdi, kim olduğumu bilmirdi. Bakının məni tanıması və təhsilimə yardım verməsi yenə də Firidun bəy Köçərli yolu ilə olmuşdur. Firidun bəy Köçərli bütün həyatını gənc nəslin doğru və düzgün tərbiyə almasına sərf etmişdir. Firidun bəy Köçərli öz tələbələrini tam mənası ilə insan

olmağa, savadlı müəllim olmağa həsr etmişdir.

Firidun bəy Köçərli müəllim vəzifəsini daşımaqla bərabər, ədəbi sahədə də yorulmaqsızın çalışırdı. Tez-tez Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, M.Ə.Sabir və daha bir çox o dövrün ədibləri ilə görüşürdü, onları ara-sıra Qoriyə dəvət edib, ədəbi müsahibələr aparardı.

Firidun bəy Köçərli öz yetirdiyi tələbələrini ilə və onların çalışdığı qəza və kəndlərlə sıx əlaqə saxladı və yerlərdə olan atalar sözlərinin, tapmacaların, dastanların, nağılların və s. yığılmasını onlardan xahiş edərdi. "Balalara hədiyyə" adlı əsərin materiallarının müəyyən hissəsi Firidun bəy Köçərlinin tələbələrini tərəfindən toplanmış materiallardır.

Mərhum Firidun bəy Köçərli məşhur bir müəllim, ədib, münəqqid, xalqının və vətənin patriotu kimi bir sima idi.

x x x

Bəkir, dissertasiya üçün qəbul etdiyiniz mövzu uyğun, qiymətli və sevimlidir, böyük hünər və mətanətlə bu gözəl temanı başa çatdırmanızı arzu edirəm.

Məni bağışlayın, təhsilim rus dilində olduğu üçün yazımda qrammatik səhvlər çox olacaqdır. Firidun bəyin xatirəsi üçün məktubu Azərbaycan dilində yazdım.

Məndən xüsusi salam Əli Səbri Qasimova, onun ailəsinə.

Əllərini sıxıb, elmi işində (fəaliyyətində) müvəffəqiyyətlər diləyirəm.

Sizin X.Hacılarov,

5/II-1957

Tbilisi, Çitadəs, № 11

FIRIDUN BƏY KÖÇƏRLİ HAQQINDA XATIRƏLƏRİM

Görkəmli ədəbiyyatşünas və böyük maarif xadimi Firidun bəy Köçərli ilə mən ilk dəfə 1918-ci ildə Qazaxda görüşüb tanış olmuşam. Əslində onun bizə bir qədər qohumluğu da çatır. F.Köçərli atamın əmizadəsi olan Badisəba xanım Vəkilovanın əri idi. Köçərli həmin 1918-ci ildə Qori seminariyasının müsəlman şöbəsini Qazaxa köçürüb, burada ilk Azərbaycan darülmüəllimini təşkil etmişdi ki, onun hazırlıq kursuna qəbul edilən şagirdlər içərisində mən və qardaşım Səməd də vardı.

Müəllimimiz Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan, Şərq, rus və Avropa ədəbiyyatından çox geniş məlumatı vardı. Xüsusən Azərbaycan xalq şeirini və bu üslubda yazan Vaqif, Vidadi, Zakir kimi şairlərin yaradıcılığını yaxşı bilir və hər addımda onları bizə sevdirdi. Özümüzdə ilk müəllimlik vərdişinin yaranması ilə də biz F.Köçərliyə borclu yuq. O, özü çox oxuduğu kimi, şagirdlərindən də bunu tələb edər, onların nə oxuduqları üzərində ciddi nəzarət edər. O, az bir vaxt içərisində hər bir seminaristi özünün təşkil etdiyi çox zəngin kitabxanaya üzv etməyə müvəffəq olmuşdu.

Firidun Köçərli üzgümlər, mülayim xasiyyətli bir müəllim idi. Uşaqlarla həmişə mehriban dolanar, biz də onu öz atamız kimi sevər və hörmətini uca tutardıq. O kişinin xatirəsi indi də bizim üçün əziz və qiymətlidir.

Firidun bəy Köçərlinin pedaqoji prinsipindəki ən başlıca cəhətlərdən biri şagirdlərə fərdi yanaşmaq idi. Səməddə hələ o zamanlar nə isə bir üsyankarlıq, hətta müəyyən qədər nadinclik olduğuna, mənim isə sakit təbiətliliyimə baxmayaraq, Firidun bəy Köçərlinin nəinki bizim ikimizə, ümumiyyətlə, xarakterləri etibarlı ilə bir-birindən fərqli olan çoxlu şagirdlərin bir-birinə fərdi yanaşır və onlarla ümumi dil tapa bilirdi. O zamanlar 12-14 yaşlarında bir yeniyetmə olan Səməd Vurğunun istedadı həmişə Firidun bəy Köçərlinin diqqət mərkəzində idi. Firidun bəy Köçərli tez-tez onu öz evinə aparar, çox mühüm məsələlərə dair ciddi söhbətlər edər, Səmədi həmişə əzizləyər. Pansion uşaqlarına

təzə paltar, papaq gələndə Firidun bəy Köçərli əvvəlcə Səmədi çağırır, bu “arıq oğlanın” boyuna və əyninə müvafiq paltarları ona verərdi. Bu sətrləri yazarkən Firidun bəy Köçərli ilə Səməd arasında baş verən və ömrüm boyu unuda bilməyəcəyim bir əhvalatı yenə xatırladım.

...Seminariyanın aşağı ibtidai hazırlıq kursuna daxil olmaq üçün imtahan verməyə gəlmişik. O zaman arıq, zəif, balacaboy, qızdırmadan dalağı şişib rəngi solmuş Səmədi Firidun bəy Köçərli imtahana buraxmaq istəmədi və məsləhət gördü ki, onu müalicə etdirsinslər, bir qədər böyüyüb ətə-cana gələndən sonra imtahan verər... Görünür, Səmədin zahiri görkəmli Firidun bəy Köçərlidə belə bir təəssürat oyatmışdı ki, “bundan bir şey çıxmaz”. Firidun bəy Köçərlinin etiraz sözlərini eşidən o “zəif uşaq” – Səməd sağ əlini sol döşünün üstünə qoyub ürəyinə işarə edərək çox ahəstəcə bir səslə:

– Ah, a Firidun bəy!... – dedi. – Bircə biləydin ki, burda nələr var... Səmədin oxumaq, təhsil almaq həsrəti ilə qəlbindən qopardığı bu “ah”, görünür, Firidun bəy Köçərlini bir qədər yumşaltmışdı. Sonradan qoca nənəmiz Aişənin də işə qarışdırıb Firidun bəy Köçərlidən iltimas etməsi ilə əlaqədar olaraq o, Səmədin imtahana buraxmağa razı oldu. Nəhayət, ilk imtahan verəcəyimiz gün gəlib yetişdi. O vaxt birinci imtahan şagirdin Quran oxuması ilə başlanırdı. Ərəb dili müəllimimiz İbrahim əfəndi Qayıbzadə Quranı açıb barmağını ayələrdən birinin üzərinə qoydu və Səmədə həmin yerdən oxumağı buyurdu. Səməd isə elə səhifədəki, ilk misraya nəzər salar-salmaz, Quranı örtüb həmin ayəni əzbərdən, həm də avazla oxumağa başladı. Vaxtilə zəif hesab edub imtahana buraxmaq istəmədiyi Səmədin zəngin hafizəsinə və çox dürüst tələffüzünə heyran qalan F.Köçərli özünü saxlaya bilməyib yerindən qalxdı, Səmədə yaxınlaşıb:

– Bu ki od parçası imiş, – deyər onu bağına basdı. Elə həmin gündən başlayaraq, Firidun bəy Köçərli ilə Səməd arasında yuxarıda qeyd etdiyim səmimi müəllim-tələbə münasibəti ilə yanaşı, bir də ata-bala münasibəti yarandı...

Firidun bəy Köçərli vətənini, xalqını və dilini böyük bir məhəbbətlə sevən vətənpərvər alim idi. Ömrünün axırına kimi övladı olmayan Firidun bəy Köçərli bütün məhəbbətini, mehr və ülfətini, ümid və arzularını seminariyada oxuyan azərbaycanlı balalarına bağlamışdı. Bizə dərs deyərəkən 55-57 yaşlarında dünyagörmüş bir qoca olan Firidun bəy Köçərli həmişə gəncliyə bağlı bir adam idi. O bizi Azərbaycanı sevməyə, onun xoşbəxt gələcəyi, səadəti naminə söylə oxuyub “adam olmağa” çağırırdı. Firidun bəy Köçərli təbiətən xeyirxah bir adamdı. O zaman sayı-hesabı olmayan yetimlərə, əlil və şillərə hər cür yardım göstərən ikinci bir sima (F.Köçərlidən başqa) mən tanımıram. Qazaxda ilk yetimxana (uşaq evi) təşkilinin də təşəbbüskarları və icraçıları məhz Firidun bəy Köçərli və onun həyat yoldaşı Badisəba xanım olmuşlar. Çox həssas və qayğıkeş müəllim olan Firidun bəy Köçərli gecələr vaxtbivaxt şagirdlərin ümumi yataq otağına gələr, üstü açıq olanların yorğanlarını sahmanlamaqdan sağınmazdı.

Firidun bəy Köçərlinin gələcək haqqında sağlam bir romantikası vardı. O, bəzən üzünü sinfə tutaraq, uşaqlara yanıqlı bir səsle deyirdi ki, sizə baxarkən mən Azərbaycan xalqının günəşli gələcəyini təmin edəcək xoşbəxtlər nəslini görürəm. Oxuyun, balalarım, xalqımızın nicat yollarında ona dayaq durun.

Firidun bəy Köçərlinin bu sözləri dediyi vaxtdan təqribən 40 il keçir. Lakin onun tələbələri olan bizlər bu mənalı sözləri hələ o vaxtdan sırğa edib qulağımızda gəzdirir, vətənimizə və xalqımıza az-çox xeyir verib, öz müəllimimizin vəsiyyətlərinə əməl etməklə sevinirik.

Mehdixan Vəkilov

V.İ.Lenin adına API-nin direktoru, dosent

15.II.58

FIRIDUN BƏY KÖÇƏRLİ HAQQINDA XATIRƏLƏRİM

Bir sıra məsuliyyətsiz adamlar Firidun bəyi dindar adlandırmışlar, yalnız ona görə ki, Firidun bəy Qori seminariyasında ana dili ilə bərabər, elmi-ilahi dərsi də deyirdi. Firidun bəy ruhani məktəbi görməmiş, ruhani ailəsində olmamış, deyə bilərəm ki, məscid üzü də görməmişdi. O özü Qori seminariyasını qurtarmış, ana dilinin, Azərbaycan ədəbiyyatının həvəskarı olmuşdur. Yeri gəlmişkən onu da deyim ki, bir sıra ziyalılarımızın əksinə olaraq, o ərəb və fars dilinin yabançısı olan Osmanlı türklərinin dilindən xoşlanmaz, Azərbaycan dilinin saflığını müdafiə edənlərdən idi.

Firidun bəyin dindarlığı məsələsinə keçək. Məlum olduğu kimi, ümumi seminariyalardan (mən Zaqafqaziyanı nəzərdə tuturam) ana dili və elmi-ilahi dərsi təsis olunmuşdu. Qori və İrəvan seminariyasında bu iki dərsi bir adam deyirdi, çünki çar hökuməti ana dili üçün bir müəllim və elmi-ilahi üçün molla, ya əfəndi çağırmağı lazım görməmiş və bu dərse də əhəmiyyət verməmişdi. Qori seminariyasında elmi-ilahi dərsinə gəldikdə, o zaman şiələr üçün axund, sünnilər üçün əfəndi çağırmaq lazım gələcəkdi. Çar hökuməti bu dərsləri rus dilində tərbiyə görmüş adamlara tapşırırdı. Qori seminariyasında bu dərsləri həmən seminariyanı qurtaranlardan Firidun bəy Köçərliyə və Rəşid bəy Əfəndiyevə tapşırırdılar, İrəvan seminariyasında isə həmən seminariyanı qurtaran Məhəmməd Xəlilova tapşırırdılar ki, sonralar bu adam Nobelin İranda nümayəndəsi olmuş və İran şahı tərəfindən ona xanlıq namı verilmişdi. Şəriət tərəfdarı, molla bir adamı Nobelin İranda nümayəndəsi ola bilməzdi. İndi mənim xatiratıma keçək.

Mən 1909-cu ildə Qori seminariyasına girəndə ana dilindən və elmi-ilahidən imtahan vermişdim. İmtahanı Firidun bəy Köçərli və Rəsul bəy Əfəndiyev qəbul edirdilər. Birinci sualı mənə Rəşid bəy verdi:

– Şiəsən, ya sünni?

Sünni və şiə məsələsinə əhəmiyyət vermədiyim üçün deyil (o

zaman mən bunun fərqlini anlaya bilməzdim), yalnız anadan olduğum və yaşadığım Naxçıvan vilayəti tamamilə şiə olduğu üçün (mən bunu sonralar bildim) Rəşid bəyə:

– Bilmirəm, – dedim.

Rəşid bəy:

– Necə bilmirəm? – dedikdə Firidun bəy ona cavab verdi:

– Bunların yeri İrana yaxındır, orada sünni söhbəti ola bilməz.

Firidun bəy özü mənə sual verdi:

– Ana dilini oxumusanmı?

Mən cavabında:

– Qabaqca atam məni fars dilini öyrənmək üçün Mirzə Məhəmmədətağı Sidqinin (bu adam şair Sidqi idi) yanına qoymuşdu, sonra da Hüseyn Rasizadənin (Hüseyn Cavid) yanında müsəlman dilini öyrənmişəm. Mən “müsəlman dili” deyəndə Firidun bəy güldü:

– “Müsəlman dili”, yox türk dili, – dedi – Sən lap mirzə imişsən ki... – deyə əlavə etdi.

Mənim təsəvvürümdə Firidun bəy məni Rəşid bəyin sərt rəftarından müdafiə etmiş oldu. Ona görə də ilk günlərimdən ona bir hüsn-rəğbət bəsləməyə başladım.

Mən əvvəlcə yazdım ki, Firidun bəy ana dili və elmi-ilahi dərslərini deyirdi. Mənim yadıma gəlmir ki, beş ilin içərisində Firidun bəy bizə həqiqətdə də şəriət dərsi demiş olsun və bu elmi-ilahi deyilən şeyə əhəmiyyət versin. Ümumi dərslərin 90 faizini ana dilinə sərf edir, Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrini bizə öyrədir, təhlil edirdi. O hətta tələbələr arasında dram dərnəyi təşkil etmiş, orada mən, Rəcəb Əfəndiyev, Xəlil Hacılarov tamaşaya qoyulan əsərlərdə müxtəlif rollar oynamışım.

Firidun bəy bizdə ədəbiyyata böyük bir maraq oyatdığıının nəticəsi olaraq Rəcəb Əfəndiyev, Ələkbər Abbasov (Qərib), Zülfüqar Ağakışibəyov və mən rus ədiblərində Azərbaycan dilində bir sıra əsərlər tərcümə etməyə və əsər yazmağa başladıq. Bunların çoxu Bakıda Orucovların mətbəəsində çap olundu. Mənim ilk əsərim olan “Şəbi-hicran”ın iki nüsxəsini Orucovlar

mənə Qoriyə göndərdikdə Firidun bəy mənim alnımdan öpdü “Sağ ol, oğlum!” – dedi. Bu münasibətlə o bizi bazar günü evinə qonaq çağırırdı.

Firidun bəy ağırtəbiətli və olduqca səmimi bir adam idi. Bir dəfə də olsun tələbəsinə ağır söz deməzdi, səhvini üzünə çırpmazdı. Biz onun bir şeydən razı qalmadığını üzündən oxuyardıq. Hər kəs öz hərəkətini Firidun bəyin razı qalıb-qalmayacağı ilə əlaqələndirərdi və ona xüsusi bir hörmət bəslərdi. Belə bir iddianı isbat etmək üçün onun tələbələrindən Azad Əmirovdan eşitdiyim bir hadisəni burada qeyd etmək istərdi. Bizdən çox qabaq Qori seminariyasında Azərbaycanın böyük bəstəkarı Üzeyir bəy Hacıbəyov və Tibb İnstitutunun fizioloji professoru olmuş Azad Əmirov Firidun bəyin tələbələri olmuşdular. İstər Üzeyir bəy, istərsə Azad bəyin hər ikisi, bildiyiniz kimi, böyük bir yumora malik idilər. Azad bəy və Üzeyir bəy bir partada oturarmışlar. Firidun bəy bir dəfə dərs deyərkən “individ” sözü işlətməmişdi. Bu sözün tələffüzü hər ikisinə qəribə gəlmişdi. Birdən Azad Üzeyiri dümsükləyir və qulağına deyir:

– Üzeyir, individ ha... in-di-vid.

Hər ikisi xınsın-xınsın gülürlər. Bir azdan Üzeyir Azada pıçıldayır:

– Azad! İn-di-vid.

Bir neçə dəfə təkrar etdikdən və gizli gülüşdükdən sonra, nəhayət, Azad etiraz edir:

– Üzeyir, bəsdir. Firidun bəy eşidər, gərək yer ayrılınsın, biz yerə girək, bəsdir də!

Bir azdan sonra Azad görür ki, Üzeyir yenə altdan-altdan gülür. Azad təkid edir:

– Üzeyir, bəsdir. Firidun bəy eşidər, ayıbdır, ayıb!

Üzeyir gülməkdə davam edərək:

– Azad, sən öləsən, mən təsəvvürümə gətirirəm ki, budur yer ayrılıb, biz də səninlə yerə giririk.

Göründüyü kimi, bu adamlar Firidun bəyin tənbehindən qorxmamışlar. Ondan utanar və ona böyük hörmət bəsləyərmişlər. Firidun bəydən utanmaq, ona böyük bir məhəbbət

bəsləmək ehtiyacını onun tələbələrinin hamısı hiss etmişlərdi. O, müəllimlikdən başqa, tələbələrə ata olmuşdur. Tələbələrdən biri evlərindən ağır xəbər alsı idi, Firidun bəy onu mütləq müəllimlər otağına çağırır, onunla söhbət edər, dərdinə qalar, təsəlli verərdi. Lazım gəldikdə, tələbələrin ata-anası ilə rabitə saxlardı. Məsələn, mən Naxçıvanda şəhər məktəbi qurtarmışdım. Atama qalırsa, mənim postada və ya başqa bir yerdə kargüzar işləməyimi arzu edirdi. Yoldaşlarım Xəlil Hacılarov və Ələkbər Abbasov Qoriyə oxumağa gedəndə mən də azacıq pul ilə atamdan xəlvət oraya qaçdım. Qoridə birincilər sırasında imtahan tutub, dövlət hesabına seminariyaya qəbul olundum. Harada olduğumu atama teleqrafla xəbər verdim. Atam məni geri çağırırdı. Firidun bəy isə onu Qoriyə çağırırdı. Atam Qoriyə gəldi. Firidun bəy iki gün onu qonaq saxladı, nəsihət verdi və razı yola saldı.

Məktəb pansionunda Qoridə müəllimlərdən gündə biri növbətçi qalırdı. Firidun bəy həftədə iki dəfə gecəni seminariyanın pansionunda qalırdı. Başqa müəllimlər öz otağına girib bütün axşamı mütləqə məşğul olduğu və ya istirahət etdiyi halda, Firidun bəy ədəbiyyat maraqlılarını yanına toplayıb əbədi söhbət edər, mütləq üçün kitab göstərirdi. Kimə hansı kitabı tövsiyə etdiyini dəftərinə qeyd edər, müəyyən vaxtdan sonra tələbədə oxuduğu kitabın məzmununu soruşar, bərabər təhlil edərdi. Tələbənin cavabı səthi olduqda:

– Görünür ki, kəmhövsələ olmuşsan. Bu olmadı! – deyərdi.

Firidun bəy “Azərbaycan ədəbiyyatı materialları”nı tərtib edərkən mən də orada idim, hələ tələbə idim. O, dəftərlərini bir neçə (dəfə) yazıb-yazdırıb, sonra təkrar-təkrar onların üzərinə qayıtmışdı. Mənim xəttim yaxşı idi. Bir dəfə o mənə müraciət edərək dedi:

– Əli, sən ədəbiyyatdan xoşlanırsan. Gələsən, bu dəftərlərdən köçürəsən, şairlərimizi, nasirlərimizi də yaxşı tanıyarsan. Sonra fikrini də mənə deyərsən.

Təbii, mənim fikrim ona lazım deyildi. Mən bir elə fikir də söyləyə bilməzdim. Bununla o məni fərəhləndirmək istəyirdi. O böyük insan tələbələri ilə danışanda onları bilik sahibi kimi tanıyır deyər ruhlandırır. Sabiq tələbələrindən danışarkən “bizim Üzeyir”

(Hacıbəyov), “bizim Azad” (Əmirov) “bizim İsmail” (Mustafayev–qazaxlı), “bizim Muslim” (Maqomayev) və s. deyərdi.

Seminariyada axşamlar növbətçi qalanda çox zaman tələbələrin otağına girər, oturur və müəyyən əsər ətrafında söhbət açardı, əsəri təhlil edərdi. O çox maraqlı danışar, yeri gəldikdə lətifələr də söylər, söhbəti canlandırardı. Tələbələr yorulmaq bilməz, onu böyük maraqla dinlər, təhlildə iştirak edərdilər. O, növbətçi olan gecə biz bir-birimizə: “Görəsən, bu axşam Firidun bəy bizimlə söhbətə gələcəkmi” – deyər maraqlanardıq.

Mən onun beş ilin içərisində şagirdi olmuşam. Onu daim ədəbiyyatımız üzərində çalışan görmüşdüm. Hər dəfə posta ona Azərbaycanın müxtəlif yerlərindən məktublar gətirərdi. Bu məktublarda, banderollarda ədəbiyyat haqqında məlumat, parçalar, şeirlər olardı. Xətti çətin oxunan yazılar üzərində lupa əlində uzun müddət dayanar, seçmədən rahat olmazdı.

Mən bu nəci insanla 44 il əvvəl ayrılmışam. Lakin o hər an gözümlə qabağındadır. Mən dünyada hər kəsi itirmişəm, ondan əziz olmayacaqdır. Təkcə mən deyil, onun şagirdlərinin hamısı, kimsə müstəsna olmayaraq, onun haqqında belə söylər, onun şagirdi olduğu illəri həsrətlə xatırlar.

*Əli Səbri Qasimov,
10 oktyabr 1957,
Bakı şəhəri*

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ HAQQINDA XATİRƏLƏRİM

Firidun bəy Köçərli mənim, habelə o vaxt Qazax seminariyasında oxuyan tələbə yoldaşlarımdan Səməd Vurğunun, Mehdiqan Vəkilovun, Osman Sarıvəllinin və bir çox başqalarının müəllimi olmuşdur. O, öz şagirdlərinin hərtərəfli inkişaf etmiş mədəni ziyalılar kimi yetişməsi üçün əlindən gələni əsirgəməzdi. Köçərlinin təşəbbüsü və rəhbərliyi altında, ədəbiyyat müəllimi Yusif Qasimovun köməyi ilə hər həftənin cümə günləri “Zorən təbib”, “Axşam səbri xeyirli olar” kimi səhnə əsərləri və

vodevillər oynadığımız indiki kimi xatirimdədir. Firidun bəy Köçərli bizə evlərdən atalarımızın, nənələrimizin, köhnə-küləsindən səhnə üçün paltar yığırdı. Verdiyimiz tamaşadan sonra “Xalqa mədəni xidmət göstərdiyiniz üçün sizə afərinlər olsun!” – deyən Firidun bəy Köçərlinin bu sözlərindən biz çox xoşlanar və gələcək tamaşalara daha yaxşı hazırlaşmaq üçün ruhlanardıq. Kütlə qarşısında çıxış edərkən bizə Sabirin istismar, din və mövhumat əleyhinə, qadın əsarəti əleyhinə yazılmış sadə şeirlərindən ibarət xüsusi deklamasiya proqramı tutardı.

Firidun Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələri haqqında şagirdlər üçün tez-tez mühazirələr oxuyar, bu mühazirələrində ədəbiyyatımızda realizmin inkişafı tarixinə xüsusi fikir verərdi. Ümimiyyətlə, XIX əsr Azərbaycan realizmi, xüsusən onun Zakir Axundov, Vəzirov kimi nümayəndələri bir tədqiqatçı və müəllim kimi həmişə onun diqqət mərkəzində durmuşdur.

Firidun bəy Köçərli bir müəllim, məktəb nəzarətçisi olmaq etibarını ilə çinovniklik etməyi sevməzdi. Ətraf kəndlərin camaatından gəlmiş ağsaqqallardan tutmuş, ən sınavi tələbəyə qədər–hamı ilə fərdi söhbət etməyə, müsahiblərin ehtiyaclarını dinləyib dərdlərinə şərik olmağa bu alimin, mühərrir və müəllimin vaxtı çatırdı.

Seminariya yanındakı pansiona müdavimlər qəbul edərkən Firidun bəy Köçərli onların tərkibinə fikir verər, birinci növbədə yoxsul balalarını və kimsəsiz uşaqları buraya qəbul edərdi. Evimiz seminariyaya yaxın olduğu üçün Firidun Köçərli şəxsən məni pansiona qoymayıb demişdi ki, sən seminariyaya elə belə də gedib-gələ bilərsən.

Firidun bəy Köçərli Müsavat proqramının zahiri dəbdəbəsi altında gizlənən mürtəcə mahiyyətini dərdən dərk etmədən bu partiyaya daxil olmuşdu. Müsavatın bərabərlik haqqında yalançı şüarlarına inanıb cibində onun kitabçasını gəzdirən Firidun Köçərli heç bir zaman nə qatı millətçilərə, nə də irticaçı Müsavat liderləri ilə qarışıdırıla bilməz. Bircə bunu demək kifayətdir ki,

onun rəhbərlik etdiyi seminariyamızda biz “milli yuvanın” da şahidi olmamışıq. Seminaristlər yalnız başqa xalqlara, onların mədəniyyətinə dərin hörmət və ehtiram ruhunda tərbiyə olunurdular... Bu sətirləri yazarkən 1936-cı ildə olmuş bir əhvalatı yadıma salıram... Görkəmli inqilabçı satirik şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin qızı həmin il mənə atası ilə Firidun bəy Köçərlinin yazışmalarından ibarət çoxlu məktub gətirib göstərmişdi. Bəzilərinin elə o zaman oxumuş olduğum həmin məktublarda Sabir Firidun bəy Köçərliyə çox yüksək qiymətləndirir, təxminən bərabər sində olduğu Firidun bəy Köçərliyə böyük bir hörmət və izzətlə müraciət edir, günün ən mühüm məsələləri haqqında fikirlərini onunla bölüşərdi. İndi o məktubların harada olduğunu mən bilmirəm. Lakin yadımda qalanı budur ki, həmin məktublar həm Ələkbər Sabiri, həm də Firidun bəy Köçərliyə öyrənmək nöqtəyi-nəzərindən çox əhəmiyyətli idi.

*Seyfulla Şamilov,
yazıçı, “Uşaqgəncnəş”rin direktoru,
1958-ci il*

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ

Köhnə müəllimlərimizdən olan ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli zəmanəsinin ən savadlı, mədəni, alicənab ziyahlarından biri idi. Biz onunla ilk dəfə qiyabi surətdə tanış olmuş, lakin uzun müddət məktublaşmışıq.

Firidun bəy Köçərlinin mənə yazdığı məktublar o qədər mənalı, səmimi hisslərlə dolu olardı ki, ondan məktub aldığım günlər mənim üçün toy-bayrama çevrilərdi. Firidun bəy Köçərli öz məktublarında təkcə mənim və ailəmizin əhvalını soruşmaqla kifayətlənməz, eyni zamanda poçta ilə ona göndərdiyim yeni əsərlərimi təhlil edər, onların müvəffəqiyyət və nöqsanlarını göstərər, nədən və necə yazmaq haqqında öz mülahizələrini bildirər, Azərbaycan, rus və Avropa yazıçılarının əsərlərindən

gətirdiyi nümunələrlə fikirlərini daha möhkəm əsaslandırardı. Bu cür məktublarında o yeri gəldikcə öz zamanəsindən də ağır-ağır şikayətlənərdi.

Qori şəhərindən yazdığı 1912-ci il 8 yanvar tarixli məktubunda Firidun bəy Köçərli ürəkyağısı ilə deyirdi: «İşlər bu qərar ilədir ki, bizim bu əsrşumda ağzını açıb, iki kəlmə söz danışmağa izn vermirlər... Görək bir vaxt olar, bizim də ağzımız açılar, dərdi-dilimizi açıq söyləyirik».

Belə cansıxıcı bir dövrdə yaşadığımızı baxmayaraq, Firidun bəy Köçərli gözəl, yaxşı bir gələcəyə inanar, o, zamanın gənc yazıçılarını fəaliyyət göstərməyə, xalqın gözünü açıb onu əsrlərin cəhalət qaranlığından xilas etmək üçün yazmağa çağırırdı. Biz də bundan həvəslənər, mümkün qədər daha yaxşı yazmağa səy edər və əsrlərimizi onların ilk tənqidçisi olan Firidun bəy Köçərliyə göndərerdik. Şəxsən mən «Tülkü həccə gedir», «Yaxşı arxa», «Tıq-tıq xanım», «Köç» və s. əsrlərimi ilk dəfə Firidun bəy Köçərliyə göndərmişəm.

1911-ci il 26 may tarixli yenə də Qoridən yazdığı başqa bir məktubda Firidun bəy Köçərli yetişməkdə olan nəslin inkişafında bədii ədəbiyyatın oynadığı çox mühüm roldan danışır, uşaqlar üçün mütləq sadə yazmağın lüzumundan dönə-dönə bəhs edir. Puşkinin və Zakirin uşaqlar üçün yazdıqları əsərləri bir növ müqayisə edir və sadə yazmağı bu şairlərdən öyrənməyi tövsiyə edirdi. Təkcə məktublarında deyil, məqalələrində də Firidun bəy Köçərli həmişə ədəbiyyatda realizmin atəşin müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. Mənə göndərdiyi həmin məktubun bir yerində Firidun bəy Köçərli yazmışdı: «Hekayələrdə məhəl və zamanın əhvalını eynilə yazmaq çox gözəl qaydadır... Bu qaydanın ümdə şərti budur ki, açıq dildə yazılsın və yazılan hal və övza həqiqətə müğayir olmasın». O zamanlar bizim ədəbiyyatşünaslıqda realizm sözündən bir istilah kimi istifadə edilmədiyini nəzərə alsaq, görmək çətin deyil ki, Firidun bəy Köçərli burada məhz realizmi nəzərdə tutmuşdur.

Uzun müddət beləcə yazışdığım və görmək həsrətilə

çırpındığım Firidun bəy Köçərli ilə nəhayət 1914-cü ildə (ili dürüst olmaya da bilər) ilk dəfə olaraq görüşdüm. Bu görüşümüz Gürcüstanın Məngilis yaylağında istirahət edərkən oldu. Mən, anam və bacımın ailəsi yayı Tiflisə, oradan isə istirahət üçün Məngilisə getdik. Firidun bəy də həyat yoldaşı Badisəba xanım ilə oraya gəlmişdi. Təsədüfən evlərimiz bir-birinə çox yaxın idi. Orada şəxsən tanış olduq. Firidun bəy o qədər xoşrəftar, mehriban, mədəni, təmiz vicdanlı insan idi ki, onu ürəkdən sevməyə başladım. O zamandan dostluğumuz daha da möhkəmləndi.

Məngilisdə qaldığım müddətdə mən Firidun bəy Köçərlinin ziyadə çalışqan, zəhməti, ədəbiyyatımızı və dilimizi sevən bir adam kimi yüksək keyfiyyətlərə malik olduğunu müşahidə etdim. O, yorulmaq nə olduğunu bilmədən çalışır, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materiallarını tərtib edirdi. Bu əsərini Firidun bəy Köçərli Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulmasından xeyli əvvəl bitirdiyinə baxmayaraq, mərhum onu öz sağlığında çap etdirə bilməmişdi. Çox pulpərəst mətbəə sahibləri olan Orucov qardaşları «Ədəbiyyat tarixi materialları»nı dərc etməyin onlar üçün gəlirsiz olduğunu duyduqları üçün müxtəlif bəhanələrlə həmin kitabların nəşrindən boyun qaçırır, çoxlu qazanc əldə etmək üçün bir-birinin ardınca macəraçı bədii əsərlər, dini kitablar buraxırdılar.

Məlum olduğu kimi, Firidun bəy Köçərlinin bu əsəri XX əsr Azərbaycan yazıçılarını əhatə etmir. O vaxt Məngilisdə Firidun bəy Köçərli mənə XX əsr ədəbiyyatımız haqqında xüsusi bir əsər yazmağa başladığını söylədi və həmin əsərinin hazır olan hissələrindən bəzi nümunələri ilə də məni tanış etdi. Lakin müəllifin vəfatından sonra bu əsərin əlyazmalarının necə olduğunu, təəssüf ki, heç birimiz bilmirik. Həmin əsərini yazmaq üçün Firidun bəy Köçərli o dövrün bütün yazıçı və şairlərinə, vəfat etmiş müəlliflərin isə oğul və nəvələrinə, həmçinin tanıdığı çoxlu ziyalılara, keçmiş tələbələrinə məktublar yazıb onlardan kömək istəmişdi. Firidun bəy Köçərlinin şəxsən özünün bu sahədə aparmış olduğu çox böyük elmi-tədqiqat işi ilə yanaşı olaraq, müxtəlif

mənbələrdən aldığı bu məktublar da işdə xeyli səmərə vermişdi.

Firidun bəy Köçərli mənim qəlbimdə həssas bir insan, qərəzsiz ədəbiyyatçı, yorulmaz bir maarifçi kimi əbədi iz buraxmışdır.

*Abdulla Şaiq,
14 fevral 1958-ci il*

MÜDRİKLƏR DEYİBLƏR Kİ...

Aleksandr Müəllimlər İnstitutunun direktoru, milliyyətə moldovan D.V.Kolloviç 1887-ci il iyunun 20-də Tiflisdə institutun ilk buraxılışında söylədiyi nitqində demişdir:

«Mən internasional institutunun direktoru olduğundan Qafqaz millətlərinin halına filcümlə bələd ola bilməmişəm. Bu millətlər arasında azərbaycanlılar istedad, əxlaq və maarif cəhətlərinə öz qonşularının çoxusundan baş olduqlarını ayrıca təqdim edirəm».

Həmin buraxılışda Aleksandr Müəllimlər İnstitutunu üç nəfər azərbaycanlı əla qiymətlərlə bitirdi: şamaxılı Həbib bəy Hacı İbrahimxəlil oğlu Mahmudbəyov (1864–1928), qəbələli Süleyman bəy Səlim bəy oğlu Əbdürrəhmanbəyov (1860–1828), şamaxılı Soltanməcid Hacı Murtuzəli oğlu Qənizadə (1866–1937). Onların hər birinin Azərbaycan tarixində, ədəbiyyatında və xalq maarifi sahəsində bu gün də mühüm xidmətləri var.

Dahi türkçü, «Tərcüman» qəzetinin baş redaktoru İsmayıl bəy Mustafə bəy oğlu Qaspralı (1851-1914) XIX əsrin səksəninci illərində yazırdı:

«Türk yurdunun ən şiddətli ehtiyacı məktəb və maarifdir. Türk yurdunun gələcəyi məktəb və maarifə bağlıdır. Hakim bir millətin məhkum düşməsi, məhkum bir millətin yox olması məktəbsizlikdən irəli gəlir».

* * *

1885-ci ilin iyun ayından 1895-ci il oktyabrın 23-dək İrəvan gimnaziyasında müəllim işləyən *Firidun bəy Köçərli 1886-cı ildə* İrəvanda Azərbaycan teatrının əsasını qoydu. Teatrda irəvanlı gənclər Yunis Nuri, Kərim Əhmədov, Qənnad Cabbar, Cəfər Əhmədov və başqaları fəal iştirak edirdilər.

Həmin illərdə azərbaycanlılar arasında məktəblərin, teatr və mətbuatın çoxalması uğrunda fəal çalışan görkəmli maarif xadimi Firidun bəy Köçərli yazırdı: «Əslində Azərbaycan maarifçilərinin məktəb uğrunda mübarizəsi də öz-özlüyündə İrəvanda Azərbaycan mədəniyyətinin və incəsənətinin inkişafı üçün zəmin yaradırdı».

* * *

Zaqafqaziyada ilk pedaqogika elmləri doktoru Əhməd Yusif oğlu Seyidov (1892-1977) yazırdı:

«Firidun bəy Köçərli böyük pedaqoqdur. Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsini Qazaxa köçürməklə xalqımızın maariflənməsində əvəzolunmaz əməyi olan şəxsiyyətdir. Firidun bəy sadəcə praktik müəllim deyildi. O, tədqiqatçı-alim, ədəbiyyatşünas, nəzəriyyəçi-pedaqoq və yüksək mədəniyyətli humanist, ziyalı idi».

* * *

Firidun bəy Köçərlinin övlad kimi sevdiyi, Qori seminariyasını 1914-cü ildə bitirmiş yazıçı-tərcüməçi *Əli Səbri Qasimov (15.04.1892-19.02.1983)* 1957-ci il oktyabrın 10-da «F.Köçərli haqqında xatirələrim» məqaləsində yazırdı:

«Mən nəcib insan Firidun bəydən 44 il əvvəl ayrılmışam (onlar sonuncu dəfə 1920-ci il aprelin 27-də Bakıda görüşüb ayrılmışdılar – Ş.N.). Lakin o, hər an gözümün qabağındadır. Mən dünyada hər kəsi itirsəm, ondan əziz olmayacaqdır. Təkcə mən deyil, onun şagirdlərinin hamısı, kimsə müstəsna olmayaraq, onun

haqqında belə söylər, onun şagirdi olduğu illəri həsrətlə xatırlayar».

* * *

Akademik Bəkir Nəbiyev: – Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq ədib və şairlərimizin böyük əksəriyyətini əhatə edən ədəbiyyat tarixini yazmışdır. Bu əsərdə 129 şairin ədəbi irsi və onlardan böyük bir qisminin tərcümeyi-halı verilmiş, əsərləri haqqında orijinal fikirlər söyləmişdir.

Firidun bəy Köçərlinin həm tənqidi məqalələrində, həm də tədqiqatçılıq fəaliyyətində bariz şəkildə nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri və demək olar ki, ən başlıcası, onun müasirlik problemini həmişə diqqət mərkəzində saxlamasıdır.

* * *

Akademik Kamal Talıbzadə (1923-2004): – Firidun bəy Köçərli ədəbiyyat tarixi yaratmaq işinə son dərəcə ciddi yanaşmış, onun bir sıra prinsiplərini doğru dərk etmişdi. Odur ki, «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» kitabını «material» hesab edənlər, onun elmi mahiyyət daşımadığını iddia edənlər ciddi səhv edirlər.

* * *

Yazıçı-alim Mir Cəlal: – Firidun bəyin ədəbiyyat tədqiqatı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün çoxqiymətli və tarixi xidmətdir. Onun sayəsində qədim dövrün bir çox şairləri və əsərləri meydana çıxarılıb xalqa tanındılmışdır. Yenə onun tədqiqatı sayəsində böyük-küçük bütün Azərbaycan şairləri haqqında, vaxtında ilk təsəvvür hasil edilmişdir. Onun əsərləri uzun illər qədim ədəbiyyat tarixçiləri üçün mənbə və vəsait olmuşdur.

M Ü N D Ə R İ C A T

İftixar duyğusu – xalq şairi Mirvarid xanım Dilbazi	3
Müəllifdən	6
Unudulmaz səhifələrdən	14
İlk buraxılış	35
İlk maarif işığı	53
Maarif carçıları	72
Çernyayevskinin «günahı»	90
Bədnam siyasət	135
Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı ilə söhbət	138
Gürcü seminaristi ilə görüş	148
«Bu il seminariyaya dövlət hesabına qəbul olmayacaq» (Seminarinin arxivi niyə yandı?)	159
Özü Gəncə üsyanının, arxivi isə 37-nin qurbanı oldu	166
Oğul həsrəti	178
Ata sevinci	183
Arzunun işığında	189
Qoridən gələn qatar	194
Qazax seminariyası (Seminarıya binasını kim bağışlayıb?)	206
Bir görüşdən xatirə (Səməd Vəkilovun və Osman Sarıvəllinin seminariya illəri)	215
Gələcəyin şəfəqi	228
Günahsız məhbus	258
Seminaristin nakam ömrü	282
Badisəba ananın Şəki ünvanı	288
Firidun bəy Köçərlinin müdrik fikirlərindən	299
Şəxsiyyət (M.H.Qayıbov)	309
Axund Əbdüссəlam Axundzadə	317
Seminarist Əli Qasimovun Lev Tolstoyla görüşü	320

Şirvanlı şair Ağaəli bəy Nəseh	324
Şıxlinski nəslinin şairləri	331
Gəncədə sona yetən iki ömür	355
Şuşada Firidun bəyin izi	359
Qori seminariyasında işləyən azərbaycanlı müəllimlər	366
Məni unutmayın... ..	369
Firidun bəy Köçərliyə yazılan məktublardan	407
Firidun bəyin məqalələrindən	429
Firidun bəyə yazılan şeirlərdən	448
Firidun bəyin yetirmələrindən.....	458
Firidun bəy haqqında xatirələrdən.....	469
Müdrilər deyiblər ki... ..	486

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat evində çapa hazırlanmışdır

Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*

Kompyuter səhifələnməsi
və üz qabığının dizaynı: *Elşən Qurbanov*

Korrektoru: *Fəridə Səmədova*

Çapa imzalanmışdır 06.05.2011.

Formatı 60×90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 30,75.

Sifariş N048. Tirajı 500.

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat evinin mətbəəsində çap olunmuşdur

AZ 1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17

Tel.: (+99412) 370 68 03; 374 83 43

Faks: (+99412) 370 68 03; 370 18 49

www.eastwest.az

